

МАТВІЙЧУК В. К.

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО
СЕРЕДОВИЩА**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

МАТВІЙЧУК В. К.

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА**

Монографія

**Київ
2011**

УДК 343: 349.6 (477)

ББК 67.408

Матвійчук В. К.

М 33 Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: Монографія. – К.: Національна академія управління, 2011. – 368 с.

ISBN 978-966-8406-46-1

У монографії зроблено комплексне і системне дослідження теоретичних та прикладних проблем кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. З урахуванням міжнародного, вітчизняного і зарубіжного досвіду висунуто низку концептуальних теоретичних та практичних положень і висновків щодо кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, заходів з удосконалення законодавства і правозастосовної практики.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Національна академія управління».

Протокол № 1 від 27 січня 2011 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Глушков В. О., доктор юридичних наук, професор, завідуючий кафедрою кримінального права та кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права Київського національного університету внутрішніх справ

Козаченко І. П., доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права та процесу ВНЗ «Національна академія управління»

УДК 343: 349.6 (477)

ББК 67.408

© Матвійчук В. К., 2011

© ВНЗ «Національна академія управління», 2011

ISBN 978-966-8406-46-1

З М І С Т

Вступ	5
Розділ 1.	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК СОЦІАЛЬНА І ПРАВОВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ	8
1.1. Поняття злочинів проти навколишнього природного середовища	8
1.2. Поняття кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища	15
1.3. Витоки явища, генезис і сучасний стан проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища	25
1.4. Національне кримінальне законодавство і міжнародно-правові акти у подоланні злочинів проти навколишнього природного середовища (співвідношення, проблеми, тенденції)	65
1.5. Система складів злочинів проти навколишнього природного середовища за чинним КК України	80
Висновки до першого розділу	94
Розділ 2.	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ..	96
2.1. Теоретичне випіщення проблеми об'єкта кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища	96
2.2. Особливості предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища	131
2.3. Об'єктивна сторона складів злочинів проти навколишнього природного середовища	150
2.4. Суб'єктивні ознаки складів злочинів проти навколишнього природного середовища	194
2.5. Відмежування злочинів проти навколишнього природного середовища від аналогічних адміністративних правопорушень	237
Висновки до другого розділу	249

Розділ 3.

**ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА .....**

ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА	255
3.1. Проблема криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища	255
3.2. Реформаторські тенденції законодавства зарубіжних держав у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища	270
3.3. Запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища як пріоритетний напрям української кримінально-правової політики	283
Висновки до третього розділу	296
Висновки	298
Список використаних джерел	304

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У системі глобальних викликів сучасності екологічна проблема характеризується найвищим ступенем складності зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків. Серед пріоритетних завдань, які вирізняються у цьому контексті, є розробка напрямів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища (назва монографії зумовлена відносинами, що покликані охороняти доступну людині природу).

Проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища певною мірою розроблялися в юридичній літературі. Суттєвий внесок у дослідження цих питань зробили, зокрема, З. Г. Корчева, Б. М. Леонтьєв, Н. О. Лопашенко, В. О. Навроцький, В. Д. Пакутін, Є. А. Плотнікова, Т. Л. Сергєєва, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, В. А. Широков.

На особливу увагу заслуговують докторські дисертації, захищені в Росії Ю. І. Ляпуновим (1974 р.), П. Ф. Повеліциною і Е. М. Жевлаковим (1991 р.), а також в Україні – С. Б. Гавришем (1994 р.). Утім, більшість наукових праць з аналізованої тематики ґрунтуються на застарілій нормативній базі або написані з використанням вузького підходу – лише з позицій екологічної безпеки та природного блага, без врахування сучасного праворозуміння нових екологічних аномалій. Тому існує потреба наукового осмислення чинного кримінального законодавства і кримінально-правової політики загалом із позицій нових підходів у досліджуваній сфері.

Багато питань, які стосуються теми монографії, юристами не вивчалися, а деякі – розроблені недостатньо. Так, поза увагою науковців залишилися вперше криміналізовані діяння проти навколишнього природного середовища, сутність зазначених злочинів, генезис кримінального законодавства у відповідній сфері. Не досліджувалися поняття кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, співвідношення кримінального законодавства і міжнародно-правових актів, спрямованих на подолання цих злочинів, система чинного кримінального законодавства, що стосується аналізованої сфери. До останнього часу залишився недостатньо вивченим об'єкт цих діянь, зок-

крема, не досліджувалися суб'єкти відносин (або їх учасники), а предмет цих відносин часто підміняється предметом злочинів проти навколишнього природного середовища. Поза увагою дослідників залишився соціальний зв'язок відповідних відносин. Потребують пере-осмислення й інші складоутворюючі ознаки цих діянь. Нерозробленими залишилися також питання відмежування кримінально-правових діянь від інших «екологічних» правопорушень. Не досліджувалися раніше загальні проблеми криміналізації та декриміналізації діянь у зазначеній сфері, реформаторські тенденції відповідного законодавства зарубіжних держав, особливості запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища.

Мета і завдання дослідження. Метою монографії є розробка теоретичної моделі системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, що ґрунтується на авторській концепції інтеграційної екологічної політики і сучасному праворозумінні потенційних заходів протидії злочинним посяганням та їх наслідкам.

Визначено такі головні завдання дослідження: 1) обґрунтувати та сформулювати поняття кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища; 2) запропонувати визначення поняття злочинів проти навколишнього природного середовища; 3) з'ясувати витоки і генезис кримінальної відповідальності за аналізовані злочини; 4) порівняти національне кримінальне законодавство і міжнародно-правові акти про подолання досліджуваних злочинів; 5) з урахуванням сучасних досягнень науки розкрити проблему об'єкта (в тому числі й особливості предмета) досліджуваних складів злочинів; 6) удосконалити положення про об'єктивну сторону досліджуваних діянь; 7) запропонувати нові підходи до розуміння суб'єкта та суб'єктивної сторони згаданих діянь; 8) розробити правила відмежування злочинів від інших правопорушень в означеній сфері; 9) окреслити шляхи вирішення проблеми криміналізації та декриміналізації відповідних діянь; 10) визначити напрями кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища; 11) надати пропозиції щодо вдосконалення системи чинного кримінального законодавства в зазначеній сфері та оптимізації відповідної правозастосовної діяльності.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Предметом дослідження є законодавчі, теоретичні і прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Методи дослідження – діалектичний (застосовувався у всіх розділах монографії, забезпечив дослідження положень кримінального законодавства України та зарубіжних держав, міжнародно-правових актів у їх розвитку і взаємозв'язку); історико-правовий (використовувався у підрозділі 1.3. для аналізу витоків і генезису кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища); метод порівняльного правознавства (слугував аналізу кримінального законодавства окремих зарубіжних держав для виявлення спільних і відмінних рис відповідних кримінально-правових норм та інститутів цих держав та України, а також окремих положень низки міжнародно-правових документів у підрозділах 1.4, 3.1, 3.2); догматичний (використовувався в усіх підрозділах монографії для тлумачення юридичних конструкцій, визначення позитивних і негативних рис кримінального законодавства України та деяких зарубіжних держав); системний (дозволив з'ясувати внутрішню побудову і взаємозумовлені системи відповідного кримінального законодавства України та деяких зарубіжних держав у підрозділах 1.4, 1.5, 2.1 – 2.4, 3.2); соціологічний (використовувався у всіх підрозділах монографії при вивченні судової практики, проведенні опитування шляхом анкетування й інтерв'ювання).

Емпіричну базу дослідження складають: відомості, одержані в результаті вибіркового вивчення автором кримінальних справ відповідної категорії, розглянутих судами України в 1988–2008 рр. (500 справ); узагальнення практики, зроблені судами, статистичні дані щодо справ кримінальної та адміністративної юрисдикції. Крім того, проаналізовано 400 матеріалів про відмову в порушенні кримінальних справ зазначеної категорії. За спеціальною програмою проанкетовано 500 осіб: суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ та окремих громадян щодо проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Для обґрунтування теоретичних положень у монографії автор спирається на праці таких вчених, як: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, П. А. Воробей, С. Б. Гавриш, В. А. Глушков, В. К. Гришук, О. М. Кос-тенко, О. М. Литвак, С. Я. Лихова, В. А. Мисливий, А. А. Музика, В. Л. Мунтян, Є. Л. Стрельцов, М. І. Панов, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, В. П. Тихий, П. Л. Фріс, С. С. Яценко та інших.

Розділ 1.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКО- ЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК СОЦІАЛЬНА І ПРАВОВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ

1.1. Поняття злочинів проти навколишнього природного середовища

Поняття злочину в кримінальному законі і праві є універсальною та фундаментальною субстанцією [487, с. 243; 710, с. 32; 721, с. 32; 732, с. 10]. Отже, і поняття злочинів проти навколишнього природного середовища повинні бути такою універсальною і фундаментальною категорією, оскільки воно: 1) лежить в основі змісту кримінально-правових норм розділу VIII КК України; 2) дозволяє відмежовувати склади злочинів проти навколишнього природного середовища від аналогічних адміністративно-правових деліктів; 3) пов'язане з іншими нормами та інститутами Загальної частини КК, які використовуються при застосуванні норм зазначеного розділу цього кодифікованого нормативного акту; 4) слугує оптимальному визначенню кола діянь у досліджуваній сфері; 5) сприяє правильному розумінню суті цих діянь; 6) є важливим для побудови санкцій зазначених складів злочинів; 7) має значення для визначення цілей окремої кримінально-правової норми в зазначеній сфері; 8) необхідне для визначення обсягу і завдань у запобіганні злочинів проти навколишнього природного середовища; 9) впливає на криміналізацію і декриміналізацію діянь у цій сфері; 10) нагальне для створення системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища; 11) важливе для вдосконалення законодавства і правозастосовної діяльності в окресленій сфері.

Зважаючи на вищезазначене, можна констатувати, що поняття злочинів проти навколишнього природного середовища має бути методологічною основою для вирішення проблем, поставлених у цій роботі.

Звертається увага на те, що, незважаючи на таке значення цього феномену, термін «злочини проти навколишнього природного середовища» не знайшов свого закріплення у попередньому кримінальному законодавстві, починаючи з «Руської правди», а також у чинному КК

України (хоча розділ VIII КК України отримав назву «Злочини проти довкілля»). Наголошується, що в теорії кримінального права ці злочини мають різну назву («екологічні злочини», «злочини проти довкілля», «злочини у сфері охорони природи») та різноманітні визначення. Слід зазначити, що це зумовлено такими факторами: 1) визначення поняття відбувалося лише на підставі ознак злочину; 2) при формулюванні дефініції виходили з посягання на певні суспільні відносини, які автори розуміли по-різному (див.: підрозділ 2.1. монографії); 3) надмірне захоплення невивіреною термінологією для назви розділу КК України, а отже, і для назви злочинів.

Привертає також увагу те, що в юридичній літературі зустрічаються визначення аналізованих посягань згідно з ознаками поняття злочину, передбачених у ч. 1 ст. 11 КК України. Такими ознаками є: суспільна небезпечність діяння, передбаченість його КК, винність і вчинення його суб'єктом злочину [710, с. 32]. Закон не називає окремо таку ознаку, як караність діяння, але її обов'язковість впливає з передбачуваності діяння КК: якщо діяння передбачає чинне кримінальне законодавство як злочин, то за нього є також відповідне покарання [710, с. 32]. Так, П. Ф. Повеліцина вважає, що злочини проти навколишнього природного середовища – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), що посягають на встановлений природоохоронним законодавством порядок охорони та раціонального використання природних ресурсів [604, с. 7]. Ю. І. Ляпунов визначає такі злочини, як передбачений кримінальним законом суспільно небезпечний, винний вплив на природний ресурс, що виразився у його захопленні (заволодінні), знищенні, пошкодженні (порчі) [485, с. 17-18]. В. В. Петров вважає, що це умисне злісне порушення навколишнього середовища, що суперечить національному законодавству або міжнародно-правовим угодам і нормам [591, с. 773]. М. І. Ветров формулює поняття аналізованих складів злочинів, як суспільно небезпечні діяння, що посягають на встановлений у Російській Федерації екологічний правопорядок, екологічну безпеку суспільства і завдає шкоду навколишньому природному середовищу і здоров'ю людини [753, с. 319]. Близьке до попереднього визначення дає В. В. Сверчков, зазначаючи, що під екологічним злочином розуміють суспільно небезпечне, протиправне, винне (умисне або необережне) діяння (дія або бездіяльність), що посягає на встановлені в Російській Федерації природоохоронні відносини, екологічну безпеку суспільства, і таке, яке завдає або може завдати шкоду природному середовищу, людині, іншим правоохоронним інтересам [658, с. 8]. О. Л. Дубовик наполягає на тому, що екологічний злочин – це передбачене кримінальним

законом і заборонене ним під загрозою покарання винне, суспільно небезпечне діяння, що посягає на навколишнє середовище і його компоненти, раціональне використання й охорона яких забезпечує оптимальну життєдіяльність людини, а також екологічну безпеку населення і територій [344, с. 81-82]. На основі такого ж підходу закріплене поняття злочинів проти навколишнього природного середовища у Федеральному законі «Про охорону навколишнього природного середовища», які визначаються як суспільно небезпечне діяння, що посягає на встановлений у Російській Федерації екологічний правопорядок, екологічну безпеку суспільства і таке, що завдає шкоду навколишньому природному середовищу і здоров'ю людини (ст. 85) [17].

Е. М. Жевлаков, критикуючи зазначені вище підходи до визначення поняття злочинів проти навколишнього природного середовища, звертає увагу на те, що оцінка ефективності кримінальної відповідальності і застосування кримінально-правових санкцій цілком пов'язана з аналізом протиправної поведінки, з чітким усвідомленням його моделі. Враховуючи такі позиції, дослідник вважає, що екологічні злочини – це суспільно небезпечні, передбачені кримінальним законом діяння, що посягають на суспільні відносини зі збереження якісного сприятливого природного середовища, раціонального використання його ресурсів і забезпечення екологічної безпеки населення [357, с. 27]. При цьому він зазначає, що загальне поняття аналізованого злочину є не що інше, як родове поняття, що включає в себе низку родових ознак.

Як правило, всі вищепераховані дефініції пов'язані або виходять з визначення об'єкта злочинного впливу і базуються на схемі «злочином проти навколишнього природного середовища визнається діяння, що посягає на певні відносини». Зазначені погляди стосовно об'єкта досліджуваних складів злочинів у своїй переважній більшості не відображають суті цих діянь і не відповідають чинному законодавству, як доведено в цій роботі (див. підрозділ 2.1. другого розділу монографії).

У першому визначенні цих злочинів, автором якого є П. Ф. Повеліцина, до позитивних моментів її судження відноситься вказівка, що зазначені суспільно небезпечні діяння передбачені кримінальним законом, а до негативних – що об'єктом злочину є не самі суспільні відносини, а їх наслідки як результат дії права (тобто порядок, що суперечить загальноприйнятій концепції об'єкта). У понятті зазначеного асоціального феномену, запропонованого Ю. І. Ляпуновим, до вигідних моментів цього визначення слід віднести: 1) те, що такий суспільно небезпечний вплив передбачений кримінальним законом (ознака злочину – кримінальна протиправність); 2) перелік способів такого впливу, як захоплення, знищення, пошкодження. Недоліками цього

визначення є: 1) спрямування впливу, тобто діяння на предмет злочину, а не на суспільні відносини, що суперечить теорії кримінального права; 2) відсутність у переліку всіх способів впливу.

Позитивними моментами дефініції В. В. Петрова є такі: 1) порушення суперечать національному законодавству або міжнародним угодам і нормам; 2) це суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України. Негативним у цьому визначенні є те, що об'єктом складу злочину оголошуються не самі суспільні відносини, а їх наслідки як результат дії права (оскільки під правопорядком розуміють «порядок, який встановився в результаті дії природоохоронних відносин» [591, с. 206]). Це також суперечить загальноприйнятій концепції об'єкта.

Цікавим є визначення поняття досліджуваного злочину, яке запропонувала О. Л. Дубовик. Згідною з цим визначенням, екологічний злочин – це передбачене кримінальним законом і заборонене ним під загрозою покарання винне, суспільно небезпечне діяння, яке забезпечує раціональне використання й охорону оточуючого середовища, оптимальну життєдіяльність людини, а також екологічну безпеку населення і територій. До негативу цієї дефініції слід віднести те, що автор вбачає посягання на предмет, яким є навколишнє середовище і його компоненти, а не об'єкт (суспільні відносини), як це впливає із сучасної теорії кримінального права, якої дотримується переважна більшість фахівців. У судженні В. В. Сверчкова щодо поняття зазначених злочинів позитивним є те, що: 1) це суспільно небезпечні, протиправні, винні діяння; 2) вони посягають на природоохоронні відносини; 3) вони посягають на екологічну безпеку суспільства; 4) це таке діяння, яке завдає шкоду природному середовищу, людині, іншим правоохоронним інтересам. Негативним у цьому визначенні є: 1) вказівка на протиправність, що властива будь-яким правопорушенням, яке не виокремлює ці правопорушення від злочину; 2) вказівка на завдання шкоди навколишньому природному середовищу, а не відносинам. Насправді діяння може стати злочином тоді, коли завдає істотної шкоди суспільним відносинам або ставить їх під загрозу завдання такої шкоди. Крім того, про шкоду йдеться мова щодо предмета (навколишнього середовища), і людині як біологічному виду, іншим правоохоронним інтересам, які також не є відносинами, а лише їх елементом. Визначення М. І. Ветровим поняття «екологічні злочини» має аналогічні недоліки, оскільки під екологічним правопорядком розуміють «порядок, що встановився в результаті дії природоохоронних правовідносин» [753, с. 206]. Іншими словами, об'єктом злочину оголошуються не самі суспільні відносини, а їх похідне як наслідок дії права, що суперечить загальноновизнаній концепції об'єкта. Слід погодитися з Е. М. Жевлаковим, що недоцільно у

визначенні розмежовувати шкоду, яка завдається природному середовищу і здоров'ю громадян, тому що при вчиненні зазначених злочинів шкода може бути завдана шляхом порушення якості природного середовища (більш доцільно наголосити на підриві біологічної основи здоров'я населення) [357, с. 20-21]. Слід також зробити поправку і щодо цього судження, оскільки суть полягає у завданні шкоди предмету злочину. Такі ж зауваження стосуються і поняття екологічного злочину, яке дається в законі РФ від 19 грудня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища».

Враховуючи ж, що серед вчених, які займалися і займаються означеною проблемою, є різні думки з приводу досліджуваного поняття, а також з приводу об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища (які розглянуті в підрозділі 2.1. монографії), то проведений вище аналіз думок має бути врахований для формулювання поняття цих злочинів. Проте і цього для з'ясування зазначеного поняття, ще недостатньо. Для досягнення поставленої мети необхідно: 1) визначитися з його назвою, оскільки у чинному законодавстві і в теорії кримінального права до цього часу не усунуті суттєві розходження з цього приводу; 2) визначитися з родовим об'єктом досліджуваних складів злочинів, враховуючи структуру цих відносин, яка ґрунтується на новітній основі щодо її складових; 3) показати особливість предмета цих складів злочинів (з позицій досягнень сучасної науки) і з'ясувати його соціальну роль; 4) виходити з того, що предмет складу злочину потрібно розглядати у зв'язку з об'єктом і поряд з ним, а не проводити його ізольований аналіз (визначити, в орбіту яких відносин цей природний ресурс потрапив); 5) з'ясувати, до якого моменту природний ресурс знаходиться в досліджуваній сфері і з якого моменту та з допомогою чого він вилучається з природи; 6) визначитися, що основними відмежувальними ознаками злочинів проти навколишнього природного середовища, є: об'єкт, предмет складу злочину, екологічно значима поведінка суб'єкта, наслідки, причинний зв'язок, певні особливості суб'єкта та суб'єктивної сторони, оскільки саме ці ознаки характеризують особливі властивості всіх злочинів проти навколишнього природного середовища; 7) при формулюванні поняття злочинів проти навколишнього природного середовища, виходити з поєднання концепції біоцентричного і антропоцентричного наукового погляду на проблему; 8) зробити переорієнтацію заходів екологічної політики з окремих компонентів навколишнього природного середовища на створення інтеграційної екологічної політики (тому що законодавець, користуючись застарілою екологічною політикою і виробленою на її основі концепцією весь час, як свідчить дослідження, займається уточненням, доопрацюванням чи переробкою

існуючих законодавчих актів, які стосуються надто конкретних екологічних проблем). Це свідчить про те, що потрібно розробити цілісну екологічну політику, де б не було суми розрізнених норм (правил), законів, які б стосувалися лише окремих компонентів середовища; 9) узгодження екологічної політики та політичних стратегій; 10) спиратися на такі принципи екологічної політики, як: а) забезпечення гармонійного співіснування людини і природи; б) реалізація прав громадян на екологічно безпечне довкілля; в) відповідальність держави за погіршення стану навколишнього природного середовища; г) екологізація господарської діяльності з метою усунення причин забруднення навколишнього природного середовища; д) проведення обов'язкової екологічної оцінки (аудиту) усіх видів діяльності; е) обговорення альтернатив будь-яких дій, планів і рішень у галузі екології; є) кодифікація, стандартизація та узгодження національних еколого-правових актів і нормативів; ж) забезпечення відкритого доступу населення до екологічної інформації; з) формування системи безперервної та обов'язкової екологічної освіти (формування екологічної свідомості).

На підставі принципу інтеграції екологічних питань у політику дії Європейського співтовариства [519, с. 83-87] запропонована авторська концепція інтеграційної екологічної політики в Україні, яка передбачає наступне: 1) інтеграцію вимог щодо захисту навколишнього природного середовища в усю політику держави; 2) спрямування діяльності у напрямку зміцнення державного управління у сфері навколишнього природного середовища; 3) орієнтацію на швидке надання згоди Верховною Радою України на дію міжнародних договорів і ефективне дотримання приписів міжнародно-правових актів в аналізованій сфері; 4) визначення стратегії пріоритетних сфер, в які необхідно інтегрувати екологічні питання; 5) узгодженість політики на основі поєднання роботи у рамках різних правових актів, включаючи оцінку взаємозв'язків між біорізноманіттям і зміною навколишнього природного середовища та інтеграцію питань цього різноманіття в комплексне екологічне законодавство України; 6) об'єднання інституцій держави стосовно екологічної політики; 7) постійний моніторинг стану навколишнього природного середовища; 8) включення екологічних питань в усі ключові ініціативи на рівні держави; 9) забезпечення вимог щодо охорони навколишнього природного середовища в рішеннях Кабінету Міністрів України; 10) визначення Верховною Радою України пріоритетів для інтеграції навколишнього природного середовища в ключові сфери політики; 11) створення транскордонного екологічного співробітництва з сусідніми країнами і регіонами всередині держави.

Зазначені положення інтегрованої екологічної політики мають бути враховані при створенні системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

На основі запропонованого підходу спробуємо уточнити, обґрунтувати і дослідити зазначену проблему. Так, обґрунтування назви злочину, а саме «екологічні злочини», здійснено у підрозділ 2.1. монографії. Слід зазначити, що назва сформульована некоректно, оскільки поняття «екологічний» передбачає позитивну характеристику явища, а злочин – негативну. За законами формальної логіки вони не можуть поєднуватися. Поняття «довкілля» не містить змістовного навантаження. Отже, треба використовувати поняття «злочини проти навколишнього природного середовища», яке відображає суть таких злочинів і відповідає чинному законодавству та приписам міжнародно-правових актів і запропонованим у монографії концептуальним підходам.

Враховуючи наведені аргументи і зазначені концептуальні підходи для формулювання поняття злочинів проти навколишнього природного середовища, необхідно вирішити деякі важливі в цьому плані питання. З цією метою було запропоновано визначення родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, яке буде використане для визначення поняття цих складів злочинів (див.: підрозділ 2.1. монографії). Також використано поняття предмета цих складів злочинів, яке необхідне для формулювання пошукованого поняття (див.: підрозділ 2.2. монографії). Для визначення дефініції злочинів проти навколишнього природного середовища також істотне значення має об'єктивна сторона (див.: підрозділ 2.3.). Як свідчить це дослідження, із суб'єктивної сторони ці злочини можуть вчинятися як умисно, так і з необережності (див.: підрозділ 2.4. монографії). На підставі проведеного дослідження акцентовано увагу на тому, що суб'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища може бути фізична осудна особа (службова, неслужбова, приватна), яка є громадянином нашої держави, іноземцем, особою без громадянства або/та, що має подвійне громадянство (див.: підрозділ 2.4. цієї роботи). Проте цього недостатньо для з'ясування змісту досліджуваної дефініції, оскільки необхідні ще певні доопрацювання. Ці уточнення стосуються того, що при визначенні поняття досліджуваних злочинів необхідно враховувати: 1) ознаки поняття злочину; 2) об'єктивні і суб'єктивні ознаки, досліджуваних складів злочинів; 3) вивірену наукою термінологію у назві цієї категорії злочинів.

На підставі вищезазначеного можна сформулювати визначення поняття злочинів проти навколишнього природного середовища – це

суспільно небезпечні, кримінально-протиправні, умисні або необережні діяння, вчинені суб'єктами цих злочинів із застосуванням знарядь, засобів, джерел вчинення злочинів, або з використанням обстановки їх здійснення, які посягають на відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої системи життєдіяльності і людини, та завдають цим відносинам істотної шкоди або ставлять їх під загрозу завдання такої шкоди.

1.2. Поняття кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища

Виходячи з положень даного дослідження та на підставі юридико-лібертарного праворозуміння, де право, в тому числі і на якісне навколишнє природне середовище, є загальною і необхідною умовою буття свободи людей, визначено стрижневі засади, на яких має формуватися сучасний стан кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Ці засади передбачають, що: 1) людина (відповідальна за інше життя, з яким вона мешкає поряд), її життєвий простір є лише частиною природного простору, а не суто людським простором, який потрібно захищати, тому кримінальне право має охороняти все навколишнє природне середовище. Виконання цього завдання можна досягти, використовуючи філософський підхід до проблеми, в якому визначатиметься належність людини до природи і значення нашого життя в природі в цілому. Світ буде кращим, коли поважатиметься самоцінність навколишнього природного середовища. Згідно з таким підходом, людина (суспільство) відповідальна, як уже зазначалося, за інше життя, з яким вона знаходиться поряд; 2) дотримання поєднання біоцентричного і антропоцентричного наукового погляду на проблему. Антропоцентричний підхід (прикладний аспект, що наголошує на негативних наслідках, які вносить людина в навколишнє природне середовище) до кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища сконцентрував зусилля широкого кола вчених, практичних працівників, державних діячів і населення на цій проблемі в цілому. Він виправданий у сучасних умовах кризового стану біосфери. Але з часом прикладний аспект кримінально-правової охорони зазначеної сфери витіснив дослідження її фундаментальних проблем на другий план, тому в наш час існує загроза «виродження» положень кримінального права і кримінального законодавства у цій сфері в систему природоохоронних і санітарних заходів. Це пояснюється тим, що негативні ефекти

стихійного розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства та інших сфер діяльності людини мають більш широке значення. Йдеться про порушення функціонування природних співтовариств живих організмів (їх екосистем), сукупна діяльність яких забезпечує саму можливість існування життя як глобального явища. Тому вплив людства на всю взаємопов'язану сукупність живих істот є найбільшою небезпекою з екологічних проблем. Законодавець, користуючись екологічною політикою і виробленою на її основі науковою концепцією кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища (має відійти від хибного шляху, який ґрунтується на застарілих підходах до проблеми, де він постійно займається уточненням, доопрацюванням чи переробкою існуючих законодавчих актів, в тому числі і кримінально-правових норм, які стосуються цієї сфери), повинен приймати закони, які сприятимуть усуненню фундаментальної небезпеки, оскільки вона не припиняється навіть в умовах усунення прямих форм погіршення навколишнього природного середовища (про криміналізацію загроз див.: розділ 2 монографії). Налагодити ефективні взаємини з природними процесами, а отже, ефективну кримінально-правову охорону навколишнього природного середовища, що забезпечує стійке підтримання життя на нашій планеті (в тому числі і в Україні), можна лише на основі знання законів формування і підтримання активного функціонування біологічної системи, яка забезпечує глобальний кругообіг речовин. Такий біоцентричний підхід буде відображати найбільш фундаментальний аспект у теорії кримінального права стосовно кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища; 3) переорієнтація заходів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища з окремих компонентів (об'єктів природи) на створення інтегральної системи кримінально-правової охорони зазначеної сфери (де Верховна Рада України має скористатись створенням цілісної системи такої охорони, яка б ґрунтувалася на концепції кримінально-правової охорони зазначеного середовища, де не було б суми розрізнених норм, які змушують законодавця постійно змінювати чи доопрацьовувати кримінально-правові норми). Це свідчить про те, що потрібно розробити цілісну екологічну політику, яка б надійно сприяла кримінально-правовій охороні навколишнього природного середовища.

В контексті вищезазначеного слід звернути увагу на те, що злочини проти навколишнього природного середовища відносяться до тієї категорії злочинних посягань, суспільна небезпечність яких, як правило, не підтверджується офіційними статистичними показниками, а спира-

ється на авторитетні експертні оцінки. Так, у 1988 р. в Україні було зареєстровано 689 злочинів проти навколишнього середовища; в 1989 р. — 306 злочинів (зменшення порівняно з 1988 р. на 383 злочини); в 1990 р. — 431 злочин (зростання порівняно з 1989 р. на 125 злочинів); у 1991 р. — 283 злочини (зменшення порівняно з 1990 р. на 148 злочинів); у 1992 р. — 300 злочинів (зростання порівняно з 1991 р. на 17 злочинів); у 1993 р. — 305 злочинів (зростання порівняно з 1992 р. на 5 злочинів); у 1995 р. — 1382 злочини (зростання порівняно з 1988 р. на 693 злочини); у 1996 р. — 1664 злочини (зростання порівняно з 1995 р. на 282 злочини) тощо. Таким чином, за всю дію КК 1960 р. лише з 1992 р. спостерігається зростання цієї категорії посягань. Слід зазначити, що в ній представлені не всі види існуючих посягань на відносини стосовно навколишнього природного середовища. В основному сукупність злочинів проти навколишнього природного середовища утворена незаконним полюванням, незаконною порубкою дерев і чагарників, незаконним заняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, знищенням або пошкодженням лісів.

Щодо складів злочинів проти навколишнього природного середовища за чинним КК України, то, у 2001 р. у провадженні знаходилося 1652 матеріали, а зареєстровано у звітному періоді — 1374 досліджуваних злочинів. З них кількість злочинів, кримінальні справи за якими завершені розслідування, складала 937, кількість справ, які завершилися розглядом у місцевих судах загальної юрисдикції, складала 237. Крім того, у 2002 р. (за 12 місяців) у провадженні знаходилося 1652 кримінальні справи. З них кількість злочинів, кримінальні справи за якими завершені розслідуванням, складала 1237, а кількість справ, які закінчилися розглядом у місцевих судах загальної юрисдикції, складала 874. Необхідно звернути увагу на те, що в 2003 р. кількість справ, що знаходилися у провадженні, складала 1450. З них, кількість кримінальних справ, які завершені розглядом у судах, складала 1111. У 2004 р. кількість справ зазначеної категорії, які знаходилися на розгляді в місцевих судах загальної юрисдикції, складала 1120, у 2005 р. — 1117 і в першому півріччі 2006 р. — 687. У 2007 р. кількість справ стосовно злочинів цієї категорії складала — 1565. Ці статистичні дані свідчать про певну активізацію боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища. В той же час, за оцінками експертів, латентність цих злочинів вважається однією з найвищих. Про це, на думку фахівців, свідчить, наприклад, дисонанс між екоситуацією, що погіршується, і рівнем зареєстрованих злочинів, співвідношення фіксованих злочинів та аналогічних адміністративних правопорушень, різниця в офіційних

даних злочинності проти навколишнього природного середовища по регіонах України, що мають подібну екологічну ситуацію. Реально, за експертними оцінками, латентність «екологічної» злочинності складає 92 – 98 %. І якщо за статистичною звітністю злочини проти навколишнього природного середовища, займають менше одного відсотка від загальної кількості злочинів, що вчиняються в країні, то з урахуванням латентності їх кількість наближається до 17 – 22 % за даними нашого дослідження. В цьому і полягає один з проявів суспільної небезпечності цих злочинів. Головним свідченням суспільної небезпечності посягання на навколишнє природне середовище є їх суттєва шкідливість. Шкоду, яка завдається людині, суспільству, неможливо обрахувати. Загальний вплив людського господарства на глобальну екосистему перевищує допустимі межі в десять разів, що є загальноновизнаним фактом. Україна – одна з країн, які найбільше постраждали від Чорнобильської катастрофи. За останні 10 років захворюваність в Україні збільшилася більш ніж у 2 рази. За кожен рік фіксується 160 тис. нових випадків захворювання на рак. Із забрудненням води за даними ВОЗ пов'язано 80 % захворювань. Існує ціла низка й інших негативних екологічних показників, які негативно впливають на існування людини, різних екосистем. Все це свідчить про те, що злочини проти навколишнього природного середовища, завдають суттєвої шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, і якщо з ними не вести послідовну боротьбу, вони зведуть нанівець існування людського генофонду.

Аналіз кримінально-правових джерел свідчить про те, що автори опублікованих праць занадто часто звертаються до поняття «кримінально-правова охорона». Це властиво для праць з охорони окремих сфер навколишнього природного середовища. Намагання вчених використувати зазначене поняття ще не є спробою визначити його суть. Проте з'ясування суті кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища має важливе теоретичне і прикладне значення. З цією метою необхідно звернутися до довідкової літератури та публікацій, які так чи інакше стосуються зазначеної проблеми. Так, поняття «охороняти» означає: що, кого стерегти, берегти, сторожити; боронити, захищати, відстоювати, заступати, тримати в цілісності, рятувати [330, с. 774]; охороняти кого, чого, оберігати, стерегти [559, с. 392]; оберігати від небезпеки кого-, що-небудь, забезпечувати від загрози нападу, замаху, оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди, захищати від чого-небудь [668, с. 170].

Дослідження зазначених вище точок зору свідчить, що поняття «охорона» в тлумачних словниках не знайшло свого безпосереднього

вираження, його зміст мотивується поняттям «охороняти», що означає: берегти, оберігати, боронити, захищати, тримати в цілісності, рятувати, оберігати від небезпеки, від руйнування, знищення, завдання шкоди, чому-небудь, кому-небудь тощо. З певною умовністю поняття «охорона» можна зрозуміти з тлумачення охорони різних окремих сфер дійсності, зокрема: охорона праці, охорона водних живих ресурсів, охорона державної таємниці, охорона здоров'я, охорона тваринного світу тощо. Така функція щодо зазначених сфер означає систему (комплекс) різних заходів і засобів, спрямованих на їх охорону [674, с. 949].

Дещо ближче до досліджуваної проблеми знаходяться такі поняття, як: «правова охорона атмосферного повітря», «правова охорона земель», «правова охорона надр», «правова охорона лісів та іншого рослинного світу», «правова охорона тваринного світу, заповідної охорони природи» тощо. Ці поняття передбачають визначену законодавством сукупність державних і суспільних заходів, спрямовану на збереження перерахованих природних об'єктів, раціональне їх використання, відтворення й оздоровлення [373, с. 128-130; 406, с. 141-143; 233, с. 170-171; 321, с. 183-186; 373, с. 196-197; 585, с. 214-217; 406, с. 159-160]. Слід звернути увагу на те, що зміст правової охорони зазначених вище об'єктів природи включає систему попереджувальних, заборонювальних, відтворювальних, контрольних, каральних і заохочувальних законодавчих заходів, спрямованих на збереження оптимальної якості названих сфер [406, с. 159-160; 233, с. 170-171; 321, с. 183 – 186; 373, с. 196-197; 585, с. 214-217; 510, с. 10 – 11; 231, с. 3 – 6; 542, с. 13-15; 543, с. 11-13; 567, с. 5-6].

Варто зазначити, що найбільш прийнятним є визначення охорони навколишнього середовища у виданні «Экологический энциклопедический словарь...»: це комплекс міжнародних, регіональних, державних і локальних заходів, включаючи адміністративні, політичні, технологічні, соціальні, юридичні і суспільні, спрямовані на збереження в необхідному обсязі природної біоти на землі, що забезпечує стійкість навколишнього середовища: 1) при цьому на локальних і регіональних рівнях можливий нестійкий стан навколишнього середовища; 2) комплекс адміністративних, економічних, соціальних, політичних, технологічних, юридичних і суспільних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного, культурно-історичного, фізичного, хімічного і біологічного комфорту, що забезпечує здоров'я людини (він включає попередження, обмеження і зменшення негативного впливу наслідків стихійного лиха, аварій, катастроф чи господарської і виробничої діяльності людей на здоров'я і добробут людини та природного середовища, що її оточує) [808, с. 46].

На відміну від поняття «правова охорона» термін «кримінально-правова охорона», а також зміст такої охорони не знайшли послідовного дослідження в працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених, не зважаючи на те, що багато праць, у тому числі і дисертаційних, мають назви: «Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища (проблеми теорії і розвитку законодавства України)» [295, с. 1-23]; «Уголовно-правовая охрана природы в УССР» [421, с. 1-83]; «Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР» [484, с. 1-39] тощо. Проблема кримінально-правової охорони взагалі і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, зокрема, має розглядатися, враховуючи завдання кримінального закону. При цьому необхідно зазначити, що кожна галузь знань має свою власну термінологічну базу (поняття, категорії, інститути). Головний інститут у нашому дослідженні – це кримінальний закон, спрямований на охорону суспільних відносин у сфері навколишнього природного середовища як соціальної і правової проблеми сучасності. З метою дослідження цієї проблеми розглянемо існуючі точки зору: одні автори вважають, що основне завдання (функція) кримінального закону – охорона суспільних відносин [484, с. 13; 542, с. 13-15]; інші – що кримінальне право і закон виконує певні завдання, здійснює свою основну функцію – охорону, оскільки воно охороняє притаманними йому заходами ті суспільні відносини, які регулюються іншими галузями права [231, с. 5].

Важливо звернути увагу на те, що всі автори, з наведених суджень стверджують, що завданням (основною функцією) кримінального закону є охоронна функція. Отже, кримінально-правова охорона суспільних відносин, наприклад відносин у сфері навколишнього природного середовища, також ґрунтується на охоронній функції. Це питання не викликає сумніву і цілком відповідає дійсності. Водночас неоднозначно вирішується питання щодо охоронної функції кримінального права (закону) або, інакше кажучи, кримінально-правова охорона, в тому числі й навколишнього природного середовища. Так, М.І. Бажанов вважає, що охоронна функція кримінального права виражена: у каральних санкціях за конкретні злочини; у завданні кримінального права (ч. 1 ст. 1 КК) охороняти від злочинних посягань найважливіші соціальні цінності; у кримінальній політиці, тобто діяльності органів держави у боротьбі зі злочинністю, реалізації завдань кримінального права: 1) в посиленні боротьби, застосуванні суворих заходів до організаторів і активних учасників організованих злочинних угруповань, до осіб, які вчиняють тяжкі й особливо тяжкі злочини, рецидивістів; 2) у застосу-

ванні покарань більш м'яких, не пов'язаних із позбавленням волі, або навіть звільненні від кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочин, який не має великої суспільної небезпеки [231, с. 5-6]. Цікавим є трактування охоронної функції П.С. Матишевського і П.В. Кобзаренка, які вважають, що охоронна функція передбачає: 1) регулювання кримінально-правових відносин (як форма вияву завдання закону), які виникли під час вчинення злочину; 2) застосування відповідного покарання до особи, яка вчинила злочин; 3) заборону вчинення злочинного діяння; 4) загрозу покарання стосовно тих осіб, які можуть вчинити таке діяння (загальна превенція); 5) застосування покарання до особи, яка вчинила злочин (спеціальна превенція) [510, с. 10-11].

Новий науково обґрунтований підхід до охоронної функції, її складової пропонує А.В. Наумов. Він вважає, що вона являє собою: 1) загальну превенцію кримінального закону, тобто попередження вчинення злочину громадянами під впливом кримінально-правової заборони (вона сприяє існуванню не тільки самих кримінально-правових заборон, але й виділених уповноважуючих і дозвільних норм про необхідну оборону і крайню необхідність, звільнення від кримінальної відповідальності у випадку позитивної, після злочинної, поведінки винного, є підставою звільнення від кримінальної відповідальності) [543, с. 12]; 2) приватну превенцію (досягається шляхом застосування мір кримінального покарання, примусових заходів медичного й виховного характеру, а також застосування умовного засудження та відстрочки виконання вироку) [543, с. 12].

Зазначені підходи до вирішення цього питання свідчать, що кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища є важливою соціальною і правовою проблемою. Тому і дослідження її має бути лише з позицій такого підходу. В цьому контексті правильним є підхід до досліджуваної проблеми лише крізь призму суспільних відносин. Як відомо, суспільні відносини розглядаються в теорії кримінального права і в кримінальному законі як об'єкти охорони і як об'єкти злочину. При цьому іноді помилково стверджують, що терміни «об'єкт кримінально-правової охорони» та «об'єкт злочину» – ідентичні поняття [752, с. 11]. Варто погодитися з позицією Ю.А. Демидова, що категорія «об'єкт кримінально-правової охорони» в нашому дослідженні більш широка за обсягом і за змістом, тому що, по-перше, поставивши в ч.1 ст.1 КК України суспільні відносини під егіду закону, держава має на увазі завдання охорони існуючих суспільних відносин не тільки від злочинів, але й від суспільно небезпечних діянь неосудних або малолітніх і небезпек, що створюють стан крайньої необхідності

[334, с. 32]; по-друге, і це, мабуть, головне, що громадянське суспільство і держава зацікавлені в тому, щоб суспільні відносини, в тому числі й ті, які виникають з приводу охорони, раціонального використання, відтворення, оздоровлення навколишнього природного середовища, які взяті під охорону кримінального закону, залишалися, за загальним правилом, об'єктами охорони і найменше підлягали злочинним посяганням. Але, як свідчить наше дослідження, в реальній дійсності такі посягання достатньо поширені, вони підривають суспільні відносини і таким чином перетворюють їх в об'єкти злочинів, стаючи водночас соціальною і правовою проблемою сьогодення.

Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища заснована на положеннях Конституції України. Згідно зі ст. 13, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, використовуються й охороняються в Україні як основа життя і діяльності народу [1]. Ст. 16 Конституції констатує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (катастрофи планетарного масштабу), збереження генофонду українського народу є обов'язком держави [1]. Згідно зі ст. 50 Конституції України, гарантується право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1]. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [1]. Зазначені положення містяться в Законі України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» (зі змінами і доповненнями), в преамбулі якого зазначається: «Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України [49]. Цей Закон формулює основні принципи охорони навколишнього природного середовища, серед яких названі пріоритет охорони життя і здоров'я людини, забезпечення безпечних екологічних умов для життя, праці і відпочинку населення, науково обґрунтоване поєднання екологічних та економічних інтересів суспільства, раціональне використання природних ресурсів з урахуванням законів природи, потенційних можливостей навколишнього природного середовища, необхідності відтворення природних ресурсів і недопущення невідворотних наслідків для навколишнього природного середовища і здоров'я людини, дотримання вимог природоохоронного законодавства, невідворотність настання

відповідальності за їх порушення тощо. Цими принципами має керуватися і кримінальне законодавство, що встановлює кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища.

Для формулювання поняття «кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища» необхідно взяти все позитивне з визначень і тлумачень, які запропоновані авторами та різними джерелами. До цього позитиву необхідно віднести такі положення: 1) берегти, захищати, охороняти, оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди; 2) систему (комплекс) різних засобів, спрямованих на охорону; 3) встановлену законодавством сукупність міжнародних, державних, регіональних і локальних заходів, включаючи адміністративні, політичні, технологічні, соціальні, юридичні та суспільні заходи, спрямовані на збереження природних об'єктів, їх раціональне використання, відтворення й оздоровлення, що забезпечують стійкість навколишнього природного середовища; 4) систему попереджувальних, заборонних, відтворювальних, контрольних, каральних і заохочувальних законодавчих заходів, спрямованих на збереження оптимальної якості названих сфер; 5) каральні санкції за конкретні злочини; 6) охороняти від злочинних посягань найважливіші соціальні цінності; 7) кримінальну політику (діяльність органів держави у боротьбі зі злочинністю, реалізацію ними завдань кримінального права, в посиленні боротьби з тяжкими злочинами та в застосуванні покарань більш м'яких, не пов'язаних з позбавленням волі тощо); 8) регулювання кримінально-правових відносин, що виникли при вчиненні злочину; 9) застосування відповідного покарання до винної особи; 10) заборона вчинення злочинного діяння; 11) загальна превенція; 12) індивідуальна превенція; 13) охорона існуючих об'єктів не лише від злочинів, але й від суспільно небезпечних діянь неосудних, малолітніх і небезпек, що створюють стан крайньої необхідності; 14) суспільні відносини, взяті під охорону кримінального закону, якомога довше залишились за загальним правилом об'єктами охорони і як можна менше зазнавали злочинних посягань; 15) що це соціальна і правова проблема.

У зв'язку з тим, що кримінальне право (законодавство) покликане здійснювати кримінально-правову охорону відносин у сфері навколишнього природного середовища системою засобів, які притаманні тільки йому як галузі права, то їх необхідно виокремити із низки, запропонованих авторами. Це полегшить мені формулювання визначення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища й окреслити зміст цього поняття. Користуючись таким підходом у з'ясуванні пошукового поняття, слід визначитися зі складовими кримі-

нально-правової охорони навколишнього природного середовища. Варто зазначити, що це поняття має включати такі ознаки або складові: 1) система (комплекс) кримінально-правових заходів і засобів, спрямованих на збереження, раціональне використання, відтворення й оздоровлення навколишнього природного середовища, які забезпечують стійкість цього середовища; 2) чинне кримінальне законодавство (норми «заборони», «заохочувальні» приписи), що стосується навколишнього природного середовища; 3) кримінально-правові санкції у складах злочинів проти навколишнього природного середовища; 4) удосконалення законодавства і правозастосовної діяльності в цій царині; 5) засоби запобігання вчиненню досліджуваних складів злочинів; 6) кримінально-правова політика щодо охорони навколишнього природного середовища; 7) охорона існуючих відносин не лише від злочинів, але також від суспільно-небезпечних діянь неосудних, малолітніх і небезпек, що створюють стан крайньої необхідності; 8) мета: щоб суспільні відносини, які взяті під охорону кримінального закону, залишалися, за загальним правилом, об'єктами охорони і якомога менше підлягали злочинним посяганням; 9) кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища є соціальною та правовою проблемами.

Більш компактно складові кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища можна викласти таким чином: 1) це система (комплекс) кримінально-правових засобів (кримінальне законодавство і кримінально-правова політика); 2) це позитивні суспільні відносини у сфері навколишнього природного середовища; 3) це суспільні відносини у сфері навколишнього природного середовища, на які відбулося посягання злочинного діяння (родовий об'єкт злочину); 4) це навколишнє природне середовище.

Крім зазначеного вище, для з'ясування дефініції кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, та для розвитку Концепції національної екологічної політики необхідно запропонувати основні ідеї кримінально-правової охорони аналізованої сфери. Концепція кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища має передбачати: 1) комплексне дослідження такої сфери на основі сучасного праворозуміння й останніх досягнень наук, пов'язаних із проблемою, що розглядається; 2) оптимальне поєднання у законодавчій діяльності напрямів криміналізації, декриміналізації, пеналізації, депеналізації (спираючись на сучасні досягнення кримінально-правової доктрини); 3) застосування біоцентричного й антропоцентричного підходів до кримінально-правової охорони зазначеної сфери; 4) врахування позитивного і негативного досвіду кримінально-правової

охорони навколишнього природного середовища в Україні і за кордоном; 5) надання пріоритету приписам міжнародно-правових актів (згоду на які надано Верховною Радою України) над національним законодавством у подоланні зазначених діянь; 6) досягнення достатньої зрозумілості кримінально-правових заборон; 7) врахування при криміналізації та декриміналізації трьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної), що зумовлює орієнтацію на сталий розвиток; 8) надання переваг запобіганню цим злочинам.

З урахуванням вищевикладеного можна сформулювати визначення поняття «кримінально-правова охорони навколишнього природного середовища»: це система (комплекс) кримінально-правових засобів (кримінальне законодавство і кримінально-правова політика), що забезпечують охорону цього середовища, зосереджуючи зусилля на тому, щоб аналізовані відносини (взяті під охорону кримінального закону) залишалися, як правило, об'єктами охорони і якомога менше зазнавали злочинних посягань.

Таке розуміння кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як соціальної і правової проблеми дає поштовх для послідовного вивчення і розкриття питань, що знаходяться у відповідних розділах і підрозділах цієї монографії; створює струнку систему нашого дослідження, яке має відмінність у підходах і напрямках стосовно досліджень інших вчених у розкритті проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

1.3. Витоки явища, генезис і сучасний стан проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища

Перед тим, як розпочати дослідження підрозділу 1.3. розділу першого монографії, звернемося до етимології понять, що використовуються в його назві. Така послідовність викладення проблеми сприятиме уникненню різночитання термінів, які зазначені в найменуванні підрозділу; цим буде попереджено хибний шлях у напрямку дослідження й дублювання питань зазначених у складових розділу другого цього дослідження. Термінами, які потребують уточнення змісту, є «витоки» і «сучасний стан проблеми». Їх тлумачення дається в «Словаре русского языка» С.І. Ожегова. Зокрема, таке поняття, як «витоки» у переносному розумінні слова означає початок, першоджерело чого-небудь [559, с. 209]. Ці положення з певною умовністю можна перенести на проблему, що цікавить автора, і тоді межі дослідження будуть охоплювати початок

кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні. Друге поняття «сучасний стан проблеми» можна з'ясувати за допомогою вивчення трьох термінів: «сучасний», «стан», «проблема». «Сучасний» – означає теперішній, який належить до нинішнього часу (теперішній стан науки) [559, с. 605], «стан» – це положення, в якому хто-небудь або що-небудь знаходиться [559, с. 613], «проблема» – це питання, що потребує вирішення, дослідження [559, с. 491]. Зважаючи на це, почнемо дослідження витоків і сучасного стану проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка вимагає подальшого її вирішення. Таким чином, маючи достатньо чіткі контури дослідження, можна розпочати вивчення витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, генезису і сучасного стану цієї проблеми.

Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища в нашій державі має глибоке історичне коріння (витоки). Їх можна з'ясувати тільки в аспекті взаємин людина (суспільство) – природа та державотворення. Разом із тим, аналізуючи історію взаємодії людини з природою і питання походження проблеми навколишнього природного середовища (в тому числі і витоків її кримінально-правової охорони, бо така не підлягала самостійному дослідженню), на прикладі розвитку людського суспільства і законодавчих ідей з охорони природи, можна зробити висновок про існування шести (загальнолюдських), різних за часом періодів і силою впливу людей на природу, а для нашої країни – восьми (для кримінально-правової охорони зазначеної сфери – шести періодів). Вони не суперечать історичній періодизації, яку пропонують історики. Така періодизація не суперечить дослідженню, враховуючи таку послідовність, коли людина, похідна від природи, почала її експлуатувати. Скористаємося юридичними джерелами, що існували на межі XIX – XX століть, у яких визначаються такі три періоди історії російського права: 1) земський (або княжий); 2) період московський (точніше двох держав: Московської та Литовської XIV – XVIIст.ст.); 3) період імперії XVIII – XIX ст.ст. [282, с. 4]. На думку автора, зазначена точка зору стосується лише російського права. Проте вона корисна тим, що охоплює XVIII – XIX століття. Цей період мав вплив на розвиток права на території нашої держави і підтверджує висновки про те, що лише у XVIII ст. російське право поширилося на територію України.

В одному з підручників 1865 р. історія розвитку російського кримінального права поділена на такі головні періоди: 1) з найдавніших часів до Уложення 1649 р.; 2) від Уложення до видання Зводу законів; 3) до сучасних часів [245, с. 149]. Слід звернути увагу, що зазначена періодизація

стосується лише російського кримінального права. До того ж вона надто поверхнева і не дозволяє чітко періодизувати право, що діяло у правовому полі України. Натомість, у вирішенні зазначеної проблеми значно далі пішов М.Ф. Володимирський-Буданов. Він запропонував такі етапи розвитку кримінального законодавства: 1) кримінальне право «Руської Правди»; 2) кримінальне право Московської держави; 3) кримінальне право імперії [282, 294]. Ця періодизація більш точна, але вона стосується лише правового поля Росії. Тільки перший і третій етапи цієї періодизації можуть стосуватися українського законодавства. Певну спробу щодо періодизації розвитку кримінального права, але стосовно проблеми поняття злочину, здійснив П.К. Кривошеїн: 1) етап зародження ознак злочину (початок X – початок XVIII ст. ст.); 2) етап становлення і законодавчого закріплення поняття злочину; 3) соціалістичний етап розвитку поняття злочину [433, с. 4]. Можна полемізувати щодо кількості етапів, запропонованих П. К. Кривошеїним, їх назви, але це не є предметом мого дослідження. Крім цього, цей і всі зазначені погляди, хоча і сприяють розвитку науки кримінального права, все ж не можуть допомогти в поетапному вивченні витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це зумовлено також і тим, що така періодизація не враховує розвиток суспільства, державотворення та не дає обґрунтування тим чи іншим явищам, серед яких є і кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища. Тому варто зупинитися на історіографії Михайла Грушевського [320, с. 1-736] й Ореста Субтельного [707, с. 112], яка ґрунтується на достовірних джерелах. Вона допоможе виявити та пояснити витoki кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні. В контексті зазначеного слід визнати, що питання про періодизацію розвитку кримінального законодавства, права і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища не має фундаментальних розробок. Це зумовлено тим, що: 1) ці питання намагалися розглядати відособлено від історичного розвитку суспільства та державотворення; 2) Україна йшла найскладнішими історичними шляхами до самостійності, суверенітету й державності. Про це справедливо писав В.К. Гришук, відзначивши, що історія української кримінально-правової науки (*і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища* – В. М.) залишається зовсім не вивченою [318, с. 8].

Враховуючи відносно обмежений обсяг монографії, одночасно з витоками кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, розглянемо зміни об'єктивних і суб'єктивних ознак, досліджуваних злочинів в історичному аспекті. Отже, завдання полягає в тому, щоб з історичної і кримінально-правової точок зору проаналізу-

вати найбільш суттєві кількісні та якісні характеристики розвитку кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [422, с. 8]. Так, 20-30 тис. років тому (перший період – первіснообщинний лад), як свідчить дослідження, була відсутня кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища [443, с. 11-20; 707, с. 17-28; 320, с. 1-120; 664, с. 24; 635, с. 94; 776, с. 35; 378, с. 35; 343, с. 203-204; 304, с. 136-137; 340, с. 13-27; 444, с. 38-39; 666, с. 8-9]. Це пояснюється відсутністю державності, а отже, й кримінального законодавства. У другий період (часи родового ладу) до створення державності (X ст.) не збереглося писемних джерел, які б висвітлювали питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [664, с. 13-22; 245, с. 160; 707, с. 37-68]. Але враховуючи те, що у той час діяв звичай, згідно з яким «той, що має справу проти другого, кличе на суд короля (наше твердження – старійшини) і перед ним сперечаються; король скаже свій присуд, виконають те, що він сказав. Коли обидві сторони не вдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх» [707, с. 37-68]. Тому зважаючи на цей факт, можна стверджувати, що природні об'єкти тоді охоронялися за допомогою такого звичаю і в такому ж порядку.

Дані щодо звичаїв східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у «Повести временных лет» зазначив, що ці племена «шляху обычаи свои и отец своих, и преданье, каждо свой нрав» [606, с. 14]. У процесі становлення повноцінної держави окремі звичаї родового ладу, які можна було використувати в інтересах пануючої верхівки, що формувалася, поступово трансформувались у норми звичаєвого права. Це стосувалося також і охорони природних об'єктів. Таким чином, на підставі нашого дослідження можна констатувати, що в IX – X століттях на Русі існувала система норм усного звичаєвого права. Проте кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища ще не могло бути.

Третій період охоплював XI – XIV ст. ст. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – це перший період). Не зважаючи на брак джерел у досліджуваній сфері або їх недостовірність, що створює ґрунт для фальсифікацій і суперечок серед вчених, слід покластися на загальновизнаний факт, що шлях науки – це шлях від незнання до знання; і те, що ми не знаємо сьогодні, ми, можливо, будемо знати завтра. Керуючись вищеназваним філософським підходом у науковому пізнанні й тими вихідними положеннями, що головним об'єктом вивчення в історичному плані кримінально-правової

охорони навколишнього природного середовища є закон та інші правові акти, що відійшли в минуле, звернемося до законодавства, яке найбільш доцільно вивчати за хронологічним принципом згідно з періодизацією, що прийнята в нашій сучасній історико-правій науці. Насамперед у цьому дослідженні потрібно звернутися до індуктивного методу вивчення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це спричинено тим, що, як свідчить історія, ця проблема мала свої витoki в охороні окремих природних об'єктів. Користуючись дедуктивним методом і маючи повну картину проблеми, визначимося з витокami кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як явища в цілому.

Як відомо, до нас не дійшло не тільки будь-якого писаного закону, але навіть і згадки про будь-який конкретний закон до XI століття не було [625, с. 7; 775, с. 37; 315, с. 17]. Тому пошук витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на території нашої держави необхідно починати з XI століття. Таке положення знаходить своє підтвердження тому, що протягом XI – початку XII століть князі розпочали видавати законодавчі акти (статути) і навіть збірники законодавчих актів («Руська Правда», «Правда Ярославичів», «Розширена руська правда» та ін. [575, с. 10-11]. Закріплення промислових угідь породжувало законодавчі акти, що охороняють їх, а його порушники суворо каралися – від позбавлення дичини до вбивства винного. Так, у російських літописах згадуються звіринці і ловища, в яких зберігалася дичина для князівських полювань, де ніхто не мав права полювати без дозволу князя. Таким чином, ці свідчення підтверджують недоторканність закритих мисливських угідь. Наприклад, Київський князь Олег у 970 р. вбив сина полководця Свенельда, зустрівши його на полюванні в забороненому місці [288, с. 73]. Це є своєрідним підтвердженням правового захисту природних об'єктів і власності.

Вивчення юридичної та соціально-політичної літератури дає змогу стверджувати, що у період феодалізму майже нічого принципового з досліджуваного питання не було внесено. Незначне посилення охорони природних об'єктів, порівняно з родовим ладом, пояснюється намаганням феодала зберегти землю, ліси, рибу і диких тварин не тільки для себе, а й для своїх спадкоємців. Це визначало посилення законів, за якими карали людей нижчих станів навіть до смертної кари за браконьєрство і вирубування лісу в князівських угіддях, а згодом і у володіннях інших аристократів, які займали особливе місце в ієрархії суспільства того часу. Ці закони мали позитивні результати, оскільки врятували від повного знищення бобра, лані тощо. Помітну користь принесли і князівські мисливські угіддя, тому що вони лише час від часу

слугували місцем полювань аристократів і тим резервом, де можна було заготувати м'ясо для війська у випадку війни, а в цілому – охороняли фауну [292, с. 31]. В цей час (XI ст.) характерною ознакою об'єктивної сторони складу злочину було зняття полювання, яке мало витоків в Київській Русі, а саме, полювання з ловчими птахами (одна з фресок у Софіївському соборі відображає полювання з беркутом, що є підтвердженням витоків зазначеної ознаки об'єктивної сторони в досліджуваному складі злочину).

Вивчення нами різних джерел підтверджує, що перші писані законодавчі акти з охорони об'єктів природи на території нашої держави з'явилися у XI – XII століттях. Так, у «Руській правді» Ярослава Мудрого є свідчення про певні обмеження з приводу добування звірів і птахів. Цей збірник вже передбачав штраф за крадіжку (браконьєрство) бобра, розорення борті чи викрадення з неї бджіл [382, с. 112; 335, с. 96]. У даному випадку (з певною умовністю) вже можна говорити про злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, тому що в ст. 69 «Руської правди» (розширена редакція), де йдеться мова про крадіжку бобра, вчиненого членом общини (боброві угіддя були у феодальній власності), таке діяння каралось штрафом 12 гривень [575, с. 107 -108]. Разом з тим у складі злочину, передбаченого ст. 69 цього збірника, є яскраво виражений екологічний відтінок, оскільки йдеться про тварин, які не вибули з природного стану (не виділилися з природи), хоча все ж таки є значний вплив на цей склад злочину інституту феодальної власності. Дещо іншу спрямованість має ст. 70 «Руської правди», де йдеться про руйнування нір – місць знаходження бобрів. Зокрема, коли не було свідків, то община несла кримінальну відповідальність за зазначений злочин – кримінальний штраф за принципом дикої віри [575, с. 108]. Адже коли йдеться про руйнування місця помешкання бобра (досліджуваного біогеоценозу), то він охороняється не стільки як власність, а, в основному, як вид, що знаходиться в стані природної волі. Деякі відомості про кримінально-правову охорону зазначених природних об'єктів знаходимо в так званих законах Київської Русі (в «О Уставе Великого князя Ярослава Владимировича о судах»), в яких значне місце займали норми щодо охорони бобра. За незаконне полювання на них на винних накладалися великі штрафи: «А кто украдет бобр, 12 гривен продажи», або «Аще будет рассечена земля, или знамением же ловлено, или сетью, то верьви искати к себе тая, либо продажи плати» [641, с. 69]. Як відомо, в XI ст. бобер цінувався дорожче за життя людини. Тоді ж були введені правила, що регламентували промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків [531, с. 3; 641, с. 108].

Подальший розвиток правової думки щодо охорони диких звірів і птахів можна знайти в руських літописах, грамотах. Наприклад, договірні грамоти Новгороду з великим князем Ярославом Ярославовичем у 1265 – 1307 рр. та 1326 р. визначали право полювання на кабана не ближче, ніж за 60 верст від міста. А в 1270 р. за порушення встановлених правил полювання новгородці відмовили Ярославу Ярославовичу в князюванні [609, с. 135; 643, с. 8; 531, с. 90]. Паралельно світським існували і церковні погляди на полювання. Один стародавній рукопис радив духовенству надмірне захоплення полюванням карати епітимією, що також було для того часу серйозним заходом щодо охорони тварин [423, с. 143].

Таким чином, кримінально-правова охорона тваринного світу на території нашої держави має свої витoki, починаючи з XI ст. (з третього періоду розвитку суспільства і становлення державності на теренах України): спочатку стосовно незаконного полювання на бобра, потім на промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків тощо. З часом за Литовським статутом, який діяв і на території України, бралися під охорону лебеді. За полювання на лебедя на особу накладався великий штраф. І такий же штраф стягувався за знищення лебединого гнізда. Таким чином, спостерігається розширення переліку предметів досліджуваного складу злочину.

Маючи витoki складу незаконного полювання, простежимо генезис його об'єктивних і суб'єктивних ознак. Аналіз складів злочинів, передбачених ст.ст. 69, 70 «Руської правди» свідчить про те, що вони покликані забезпечити відносини, що охороняють власність князя і бояр. Разом із тим перший склад злочину пов'язаний із вилученням бобра, який знаходився у природному стані (не виділявся від природи). У той же час має вираження екологічного характеру другий склад злочину, передбачений ст. 70 цього акту. Тому коли йдеться про руйнування помешкання бобра, тобто досліджуваного біогеоценозу, то, в основному, бобер охороняється як вид, а не як власність. Можна констатувати, що вже в ті часи об'єктом цих складів злочинів були суспільні відносини, що охороняли як власність, так і відносини з охорони звірів та їх відтворення. Предметом цього злочину були хутрові звірі (бобер). Щодо об'єктивної сторони цих складів злочинів, то необхідно зазначити, що вони характеризуються діями, які зазначені в ст. ст. 69, 70 «Руської правди»: заволодіння (*добування, яке характерне для незаконного полювання* – В. М.), спосіб заволодіння для ст. 69 значення не мав і на кваліфікацію не впливав. Оскільки ці дві статті доповнюють одна одну, то за ст. 70 важливими ознаками об'єктивної сторони незаконного полювання є спосіб і зна-

ряддя вчинення цього злочину. Способи вчинення цього злочину в законі зазначені такими словами: «росечена земля» чи «знамение, им же ловлено». Тобто полювання шляхом руйнування нори або за допомогою (методом) відлякуючих знаків «знаменія». До знаряддя законодавець відносить сітку. Інші ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як обов'язкові ознаки, не знайшли місце в законодавстві того часу. Варто зауважити, що вже сам факт виявлення сітки, відлякуючих засобів робив такий злочин закінченим. Тобто ці злочини в той час могли бути як із матеріальним складом (ст. 69), так і з формальним (ст. 70). Але оскільки над судовими вироками конкретного змісту переважали суто формалістичні та символічні процесуальні правила, на які мали великий вплив і норми звичаєвого права, то можна припустити, що способи і знаряддя переважного значення для вирішення справи по суті не мали. Для цього підходу характерний і колективізм, як принцип життя й правосвідомості слов'янського народу, який створював перешкоди індивідуальному суб'єктивному праву [661, с. 108-113]. Аналіз суб'єктивних ознак складів злочинів, передбачених ст. ст. 69 – 70 «Руської правди» свідчить, що вони, зважаючи на зовнішній їх прояв, мають лише прямий умисел (тобто цілеспрямований характер), оскільки йдеться про «татя» – злодія. Суб'єктом досліджуваних складів злочину могли бути тільки особи, які мали волю. Холопи не були суб'єктом цих складів злочину. Вік у законодавстві того часу був відсутній. Характерним для того часу було й те, що суб'єктами злочину були як фізичні особи (мешканці міст, селяни), так і юридичні, зокрема «верви» – селянські общини [641, с. 107 – 108; 815, с. 224; 648, с. 451 – 465].

Подальше вдосконалення заходів кримінально-правової охорони мисливських звірів і птахів знаходимо в руських літописах, грамотах, угодах. Так, договірні грамоти з великим князем Ярославом Ярославовичем у 1265, 1307, 1326 роках ввели таку додаткову ознаку об'єктивної сторони складу злочину незаконного полювання, як вчинення цього діяння в недозволеному місці (не ближче, ніж за 60 верств до міста) [815, с. 3]. Крім того, з повною забороною полювання на мисливських звірів і птахів на території заповідника враховувалася і така ознака об'єктивної сторони складу злочину, як незаконне полювання на території державного заповідника. Тоді ж введено правила, що регламентували промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків [531, с. 112]. А з часом, за Литовським статутом, бралися під охорону лебеді [531, с. 112]. З цих правових приписів видно, що предмет незаконного полювання дещо розширився. Крім бобра, до переліку предмета цього злочину уже відносили і перелічених птахів, а з часом – оленів, кабанів та

інших представників фауни. В той же час заходи кримінально-правового впливу, як свідчить це дослідження, залишилися майже на тому ж рівні [610, с. 24]. Деякі настанови щодо об'єктів природи також містила так звана «Ясса» — збірник догматів, що ними мали керуватися всі піддані ординської імперії та завойовані народи. Так, смертю каралась будь-яка крадіжка, в тому числі й дичини [409, с. 248-249].

У 1320 р. князівства, що знаходилися на території України, і Литовське князівство об'єдналися (за винятком Галичини, яка підпадала то під Угорщину, то під Польщу). Позитивним було те, що і в цей час в Україні — Русі діяла «Руська правда» і старі привілеї [409, с. 5 — 6]. У 1339 р. польський король Казимир Третій заволодів містом Львовом і Галичиною [406, с. 8-13]. Всі привілеї і законодавство Русі поширилися на Галичину [409, с. 8-13]. У цей час із метою збереження цінних видів тварин було створено стародавній заповідник — Біловезьку пущу. Таким чином, як свідчить наше дослідження, у Володимиро-Волинському князівстві з XIII по XIV ст. почала складатися нова форма природокористування — комплексна охорона природних ресурсів, тому що тут було повністю заборонене полювання на всі види тварин [519, с. 4]. Ці відомості підтверджують те, що така ознака складу злочину незаконного полювання, як полювання на території державного заповідника, бере свій початок на території нашої держави з XIII століття. Деякі положення, що стосуються рослинного світу, містяться в статтях 71, 72, 73 і 75 «Руської правди» (розширеній редакції). Щодо названих об'єктів природи (дерева) в історичній і юридичній літературі існують розбіжності. Так, М. С. Котов визначав їх як предмет власності [424, с. 30]. Погоджуючись із М.С.Котовим, що названі норми свято охороняли власність [424, с. 33], разом із тим не треба забувати того, що стародавня держава Київська Русь уже в той час піклувалася про охорону рослинного світу, оскільки в ст. ст. 71, 72, 73 та 75 цього писаного права мова йде не про крадіжку і не тільки про знищення дерев, а й про вирубування їх як таких, що знаходяться у природному стані (не виділених із природи). Наприклад, у ст. 73 йдеться про порубку дерев. Логічно, що кримінальний штраф три гривні призначався за знищення борті (ст. 75 цієї ж законодавчої пам'ятки) і, звичайно, за порубку лісу. Про це свідчить і санкція — півгривні штрафу за дерево, на якому знаходиться борт [575, с. 107-108]. Тому можна констатувати, що саме до цього часу належать витоки кримінально-правової охорони лісу від незаконної порубки.

Підсумовуючи дослідження третього періоду розвитку суспільства на теренах України і першого періоду розвитку нашої держави, можна констатувати, що питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища виникли в цей період і розвивались у

таких напрямках: 1) перший напрямок характеризується охороною певних об'єктів природи: тварин (бобрів чи місць їх мешкання) і рослинного світу (дерев, на яких знаходилася борт), які перебували у власності; 2) другий напрямок характеризується зачатками державної (у межах окремих князівств) кримінально-правової охорони певних природних об'єктів, наприклад промисел диких гусей, качок, тетеруків або лебедів і їх місць мешкання. Таке твердження ґрунтується на повній забороні полювання на всі види тварин на території Володимир-Волинського князівства XIII – XIV ст. та факті створення в межах цього князівства заповідника Біловезька пуша [218, с. 177; 318, с. 17-30; 736, с. 7-18].

Четвертий період (XIV ст. і до початку XVIII століття) в історії має назву «Козацька ера», а для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – це другий період. Для усвідомлення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в зазначений історичний період необхідно знати, які джерела права в той час діяли. Аналіз законодавчих та історичних джерел дає змогу виокремити ті нормативні акти, які не діяли на території нашої держави. До них належать: Судебник 1497 року [642, с. 1-520], Судебник 1550 року [642, с. 1-520], Акти місцевого управління, «Стоглав» [642, с. 1-520], Акти Земських зборів [643, с. 1-512], Законодавство про правовий статус населення, Законодавство про державний лад [644, с. 1-313]. Інші законодавчі акти, хоча й діяли, наприклад, Артикул військовий (законодавство періоду розвитку абсолютизму) [645, с. 314-390], але норми, що стосувалися екологічного законодавства, в той час у ньому були нечисленні. З XIV по XVIII ст. в праві України діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням [733, с. 23]. З цього приводу імпує думка видатного вченого, професора – державознавця А. П. Ткача про те, що право не можна зводити лише до законодавчих або інших нормативних актів (частина відносин у суспільстві регулюється також нормами звичаєвого права, прецедентом чи судовою практикою) [733, с.22]. Як відомо, протягом історії сила і значення окремих джерел права, що діяли в той час на території нашої держави, змінювались. Тому варто погодитися з думкою А. П. Ткача, що їх краще класифікувати за походженням: 1) звичаєве право; 2) польсько-литовське законодавство; 3) законодавчі акти автономної влади України; 4) царське законодавство і судова практика; 5) нормативні акти церковного права; 6) джерела права Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Безумовно, що не всі з них (а можливо тільки деякі з них), так чи інакше стосуються кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Автор не ставить перед собою завдання досліджувати всі вищезазначені джерела в усьому розмаїтті їх змісту, хоча деякі питання будуть корисними для пошуку витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Отже, зупинюся на цих окремих питаннях певної класифікації джерел права, їх поширеності та впливу на існуючі (в той час) суспільні відносини. Насамперед звернуся до звичаїв. Вони ставали джерелом права, коли санкціонувалися державою [546, с. 7]. Як би не змінювалася питома вага звичаєвого права серед інших джерел, воно завжди застосовувалося поряд із нормами писаного права. Так, наприклад, Литовський статут 1529 р. прямо зобов'язував суди вирішувати справи поряд з писаним правом і на підставі звичаю, у разі відсутності писаного права керуватись звичаєм [15, с. 40]. Таке ж рішення знайшло відображення і в третій редакції Литовського статуту 1588 р. [465, с. 235]. Це надто складний період для пізнання витоків кримінально-правової охорони окремих природних об'єктів. Щодо законодавства, то можна констатувати, що дія польських і литовських нормативних актів поширювалася на Західну Україну і Правобережжя. Як свідчать відомості італійських та інших мандрівників (очевидців і сучасників тих часів), зокрема лист Альберта Кампензе до папи Климента VII про справи Московії (1523-1524 р.р.), що великий князь московський Іван і його наступник князь Василь неодноразово за часів короля Зигмунда та його попередників короля Олександра і Казимира домагалися володіння більшої частини Литви – земель, що лежать між Дніпром, Меотійськими болотами й Азовом, які складали Україну – Русь [664, с. 38]. Це дає підставу стверджувати, що закони Московської держави того часу не були поширені на Україну – Русь. Необхідно акцентувати увагу на тому, що в зазначений період в Росії траплялися окремі види злочинів проти навколишнього природного середовища. Наприклад, декілька таких норм було в Соборному уложенні 1649 р. У ст. 223 гл. X Уложення говорилося, зокрема, про відповідальність за знищення або пошкодження лісу пожежею: «А будет кто по дружбе учнет в чьем лесу учинится пожар, или в чьем лесу пожар учинится от конских, или иные животины от пастухов небережением, и таким пожаром учинят поруху бортному деревью и пчелам, и зверь и птицы ис того лесу тем пожаром отгоняют, и в том на них будут челобитчики, и с суда сыщется про то допряма, что такой пожар от кого учинится нарощным делом, или пастуховым небережением, и на тех людей за такое пожарное разорение взяти пеня, что государь укажет, а истцу велети на них доправити убытки по сыску» [65, с. 140]. В цьому плані необхідно звернути увагу на те, що царська Росія навіть в подальшому

зберегла дію тих законів, що закріплювали права шляхти, діяльності їх установ, прав козацтва і міського самоуправління [9, с. 157]. Важливо зазначити, що на території України також діяли Литовські статuti 1588 і 1614 р. р. тощо [733, с. 29].

Після возз'єднання України з Росією одним із нових джерел чинного права стали законодавчі акти місцевої автономної влади. Ці відомості підтверджуються записками посла Республіки Венеції Альберта Віміні [664, с. 77-81], щоденником подорожі Павла Алепського (з міста Алеппо в Сирії), який разом зі своїм батьком антіохійським патріархом Макаром III (1648–1672) подорожував Україною в 1654 р. [664, с. 82-91], книгою А. Майєрберга – посла цісаря Леопольда при московському дворі і членом цього посольства Ц. Я. Гільденбрандом (1629–1679) та іншими [664, с. 92-110]. Такий же стан характерний і для доби від правління І. Виговського до І. Самойловича, хоча тиск Москви був у той час відчутний [338, с. 112-118]. До них належали: 1) договірні статті; 2) акти гетьманської влади; 3) акти військової канцелярії. Кримінальне право й органи, що чинили правосуддя в Січі Запорізькій та навкруги неї, зрозуміло, не були вільні від впливу найближчих держав і народів. Своїх кримінальних законів щодо охорони навколишнього природного середовища у Запорізькій Січі не було. Покарання, як правило, призначалося на основі звичаєвого права. До такого висновку прийшли дослідники, які займалися аналізом джерел, що збереглися [664, с. 156].

За доби Івана Мазепи чинність вищезгаданих законодавчих актів продовжувала діяти на території України, хоча все більше, особливо після Полтавської трагедії, на наш простір поширювалася дія царського законодавства [664, с. 157-177]. Царське законодавство та судова практика, як показує досвід затвердження договірних статей, установили верховенство царської влади. І хоча загальна система російського права в той час на Україну не поширювалася, разом із тим, на початку XVIII ст. в умовах перетворення Росії в абсолютну монархію влада гетьмана була обмежена царською владою. Ці відомості підтверджують, що розширився вплив загальноімперських законодавчих актів. Відносини почали регулюватися російським законодавством. Норми звичаєвого права втратили свою силу і діяли лише в сільській місцевості (тільки щодо сімейних відносин). Іншими словами, почало діяти царське законодавство: регламенти, статuti, установлення, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести. Крім того, діяли акти церковного права. На території Галичини і Буковини в 1768 р. діяв кримінальний кодекс Австрії (в 1764 і 1803 рр. також були й інші кримінальні кодекси Австрії). Відомо, що на території Закарпаття діяло поточне королівське

законодавство «Урбаріум» (1741), а в міських судах ще й «Трипаріум» (трикнижжя). Норми звичаєвого права на території Галичини, Буковини і Закарпаття застосовувалися рідко. Як свідчить дослідження, цей час характеризується відсутністю витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, можна знайти лише незначні зміни ознак уже перерахованих складів злочинів, які були прийняті раніше. Щодо Буковини і Закарпаття, то варто зазначити, що кримінально-правова охорона природних об'єктів періоду Австро-Угорщини претендує на самостійне наукове дослідження. Це пояснюється тим, що вона мала дещо іншу специфіку порівняно з кримінально-правовою охороною природних об'єктів на всій іншій території України, і, більше того, немає нічого спільного з особливістю сучасного законодавства Австрії.

П'ятий період (XVIII ст. – початок XIX ст.) дістав назву «Під імперською владою» (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це був третій період). З кінця XVIII ст. Україна стала звичайною провінцією Російської царської імперії. Це підтверджується створенням різних державних структур, які виконували волю царизму, свідченнями науковців Росії: В. Зуєва, П. Шалікова, М. Погодіна; іноземних вчених: М. Брюна, Г. Вотрена, та ін. [664, с. 178-221]. До цього часу належать і витoki кримінально-правової охорони рибного і звіриного промислу. Так, згідно зі ст. 189 Артикулу військового, розкрадачі риби караються за крадіжку [4, с. 325-389]. Звичайно, в ньому відсутні такі терміни, як «незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом», оскільки в ті часи риби було достатньо, і так гостро, як зараз, питання охорони цього природного об'єкта не ставилося. Питання щодо незаконного рибного промислу ставилося ще в «Соборному уложенні» 1649 р., але цей нормативний акт діяв до початку XVIII ст. і не мав поширення на території України [4, с. 325-389]. Як показує аналіз цього складу злочину, він охороняв відносини, що стосувалися власності, і містив елементи охорони природного об'єкта, бо стосувався риби як предмета, невилученого з природи. Для об'єктивної сторони цього асоціального явища характерними є активні дії. З суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятися лише з прямим умислом. Суб'єктом зазначеного складу злочину визнавалися «ратные люди». Цей же злочин був характерний і для «Соборного уложення» 1649 р. (ст. 30), яке почало діяти на території України на початку XVIII ст. [642, с. 97].

В 1718 – 1819 рр. були видані акти, що забороняли вивозити сміття в річки, канали, протоки, обробляти колоди і дошки на берегах річок,

викидати баласт у гаванях, річках і на рейдах [84]. За порушення цих актів передбачалося покарання — заслання на каторгу. Це були витоки злочину засмічення водних об'єктів. Як свідчить аналіз цього складу злочину, об'єктом цього діяння були відносини, що забезпечували умови з охорони водних об'єктів від їх засмічення. Предметом цього діяння були: води річок, каналів, проток, гаваней. Об'єктивна сторона характеризується діями: вивезення сміття у водні об'єкти; обробка дощок і колод на берегах річок; скидання баласту. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього діяння були такі, як місце вчинення злочину: річка, гавань, рейди, канали, протоки. Необхідно зазначити, що перераховані засоби вчинення злочину були обов'язковою ознакою цього складу злочину (це сміття, баласт, стружка). Суб'єктом цього злочину могла бути будь-яка особа. З суб'єктивної сторони цей злочин характеризується умисною виною. Це видно з тих дій, які зазначені в законі. Витоки кримінально-правової охорони надр в історії нашої держави знаходимо у «Зводі законів кримінальних» за 1842 рік. Так, у розділі IV, у ст. 629 є такі склади злочинів: приховування золота, добування золота [85]. У ст. 630 цього ж законодавчого акту мова йде про криміналізацію таких діянь, як: 1) розробка золота на казенних землях без дозволу уряду; 2) приховування випадково знайдених на приватних землях самородків; 3) розробка золота на приватних землях без дозволу власника і відома уряду [85]. Щодо ст. 631 цього систематизованого нормативного акту, злочинними вважалися такі дії: 1) таємна розробка золота власниками заводів і земель без попереднього повідомлення уряду; 2) приховування частини добутого на приватних заводах і промислах для зменшення податку в казну [85]. За вказані вище злочинні діяння передбачалися такі покарання: заслання на каторжні роботи за підробку клейма і знаків для приховання викраденого золота (ст. 638) [85; с. 2], заслання до Сибіру на поселення чиновників та інших осіб, що за своїм станом не підлягали тілесному покаранню. А засланнями на віддаленні казенні заводи з публічним покаранням батогами і поселенням до Сибіру були люди, які за своїм станом не позбавлялись тілесних покарань за такі злочини: 1) за крадіжку золота при розробці руд або при добуванні й промиванні пісків; 2) за розробку на казенних землях золота без дозволу уряду, а також на приватних землях без дозволу власника й уряду; 3) за таємну розробку на своїх землях, але без попереднього повідомлення уряду; 4) за приховання на свою користь самородків на казенних землях випадково, але за умови, що особа знає, що знайдене є золотим самородком; 5) за приховання на свою користь самородків, знайдених на приватних землях випадково, але за умови, що особа знає, що знайдене є золотим самородком — покарання існувало як за крадіжку —

шахрайство [85]. За ст. 651 зазначеного Зводу передбачена кримінальна відповідальність за проведення золотого промислу в Сибіру особою, яка отримала дозвіл на такий, коли вона приховала причини, що перешкоджають промислу згідно з Гірничим статутом [85]. Цікавим щодо витоків злочинної розробки надр є VI розділ «Про покарання за порушення правил добування кольорових каменів» зазначеного Зведення. Так, за ст. 653 (криміналізовані добування на казенних землях кольорових каменів без білета від директора Єкатеринбурзької гранильної фабрики) стягувався штраф 30 руб. сріблом на користь фабрики – за злочин, вчинений вперше, а вдруге – передавали особу до суду [86]. Як свідчать статті й відповідні розділи Зводу законів кримінальних і Гірничого статуту, законодавець диференціював незаконну розробку надр залежно від їх здійснення на казенних і приватних землях. У цьому ж законодавчому акті частково знаходимо витoki й іншого складу злочину, що у чинному КК України дістав назву в ст. 240 КК, це – порушення правил охорони надр. Так, гл. 9 «Про порушення статутів про сіль» Зводу передбачає в ст. ст. 654 – 665 низку злочинних діянь і покарання за них. Зокрема, ст. 654 Зводу криміналізує діяння особи, яка добуває сіль без отриманого особливого дозволу, або незаконно продає біля джерел, що належать скарбниці тощо. [87].

Досконалі положення з кримінально-правової охорони надр знаходимо у «Зводі законів кримінальних» 1842 року [63]. Згідно зі статтями 630, 631, 638, 651, 653 збірника, об'єктом цих складів злочину були суспільні відносини, що забезпечували охорону надр і власність на надра. Предметом цих злочинів було золото і самородки з нього, а також кольорове каміння. Об'єктивна сторона вказаних складів свідчить про те, що вони вчинялися шляхом таких дій: 1) таємним добуванням; 2) крадіжкою; 3) розробкою без дозволу. Крім того, для таких складів злочинів властива і бездіяльність – приховування цих дорогоцінних металів і каміння. Суб'єктивна сторона цих складів злочину виражалася в прямому умислі. Щодо суб'єкта зазначених складів злочину, то можна констатувати, що ними могла бути приватна, посадова і непосадова особа [64]. Диспозиції цих статей мали бланкетний характер і відсилають дослідника до «Гірничого статуту» [63]. У ст. 654-665 «Зводу законів кримінальних» 1842 г. була низка складів злочинів, які належать до витоків злочинів незаконного добування незагальнопоширених копалин [64]. Як свідчить аналіз, ці діяння посягали на відносини з приводу охорони незагальнопоширених копалин. Предметом цих складів злочинів була сіль. Об'єктивна сторона зазначених складів злочинів характеризувалася активними діями. Із суб'єктивної сторони згадані злочини вчинялися лише умисно, і їх суб'єктом могла бути будь-яка особа.

Характерним для цього періоду є те, що він багатий витоками кримінально-правової охорони лісу від його знищення шляхом підпалу, а також удосконаленням ознак цього складу злочину у законодавчих актах. Так, згідно зі ст. 689 зазначеного Зводу, що міститься в розділі II «О наказаніях за нарушение законовъ об охранении казенныхъ лесовъ от пожаровъ», передбачалася кримінальна відповідальність за те, що особа без дозволу пожежного старости і без приписаної обережності випалює траву, посіви чи коріння, палить гілки тощо, за розчищення лісу під ріллю або сінокіс (карається як «ослушникъ» ст. 260) [87]. У той же час ст. 690 передбачала кримінальну відповідальність за шкоду і збитки казенним лісам від необережного підпалу (стягується на користь лісових прибутків із того поселення, якому поле належить, а винний підлягає покаранню за необережний підпал) (ст. 802) [87]. На цій же підставі (ст.691) як казенні, так і поміщицькі поселення відповідали за шкоду і збитки, що сталися в казенних лісних дачах від пожеж, що завдані необережністю їхніх пастухів [87]. Якщо від вогню, розведеного промисловцями і погоничами худоби, сплавниками та іншими людьми в заборонений час чи без приписаної обережності станеться пожежа (ст.693), то винні підлягають покаранню за необережний підпал (ст. 802) [87]. Цей же нормативний акт (ст. 694) передбачав кримінальну відповідальність за умисний підпал лісів і лісових угідь [87]. Відповідальність за такий злочин наставала за ст. 799, коли винний позбавляється всіх прав, становища, піддавався покаранню батою і засланням на каторжні роботи [87]. Незважаючи на те, що значна кількість норм, присвячених охороні навколишнього природного середовища, хоча і була відома Уложенню 1649 р., але витоки кримінальної відповідальності за умисне знищення і пошкодження лісових масивів шляхом підпалу відносяться до Зводу законів кримінальних 1842 р. Отже, недостатньо обґрунтованим є твердження Н. О. Лопашенко, що витоки цього явища слід шукати в більш пізнішому законодавстві [84, с. 173-309; 478, с. 15-16].

У ст. ст. 689, 690, 691, 693 «Зводу законів кримінальних» 1842 р. передбачена відповідальність за шкоду і збитки підпалом лісу [64]. Аналіз цього складу злочину показує, що їх об'єктом були суспільні відносини власності і навколишнього природного середовища, які забезпечували охорону лісових рослин. Предметом зазначеного складу злочину могли бути трави, ліс на корені. Це означає, що у Зводі дещо розширений перелік предметів злочину порівняно із Соборним уложенням 1649 року. Із суб'єктивної сторони зазначений злочин вчинявся як умисно, так і з необережності [65, с. 60-93]. Суб'єктами цього злочину могли бути приватні особи, власники полів, погоничі худоби, пастухи

та інші особи. Цей же нормативний акт (ст. 694) передбачає відповідальність за умисний підпал лісів і лісових угідь [65, с. 76-443]. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, що забезпечували охорону лісу, і лісові угіддя – як природні об'єкти і власність. Предметом цього злочину, як свідчить аналіз законодавства, є ліс і лісові угіддя. Об'єктивна сторона виконувалася лише активними діями, на що вказує спосіб вчинення цього злочину шляхом підпалу. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони досліджуваного злочину було місце вчинення злочину, а саме територія лісу або лісового угіддя. До обов'язкової ознаки вчинення цього злочину необхідно віднести і засіб – вогонь. Це істотне доповнення значно збагачує положення закону, що діяв.

На початку XVIII ст. формуються витоки складу злочину, такі як потрава посівів і пошкодження насаджень (ст. 24 «Соборного уложення» 1649 р. [643, 96]). Його аналіз свідчить, що об'єктом цього діяння були відносини власності, а предметом – хліб на полі. Для об'єктивної сторони цього складу злочину були характерні такі обов'язкові ознаки, як: 1) дія і бездіяльність; 2) місце його вчинення – поле; 3) засоби його вчинення – коні. За конструкцією він був побудований як злочин з матеріальним складом. Із суб'єктивної сторони це діяння вчинялось як умисно, так і з необережності. Порівняно зі ст. 24 «Соборного уложення» 1649 р. в ст. 666 «Зводу законів кримінальних» 1842 р. прослідковуються зміни в об'єктивних і суб'єктивних ознаках зазначеного складу злочину. Передусім, це зміни щодо предмету злочину, який значно розширився. Так, окрім хліба, він доповнився скошенням сіна і пошкодженням молодих дерев. [64; 65, с. 140]. Крім того, об'єктивна сторона цього складу злочину доповнилася такими засобами вчинення злочину, як будь-яка худоба, і знаряддя злочину: косилками, косами, серпами [64]. Щодо суб'єкта злочину, то він поширився не тільки на «ратных» людей, а й на погоничів худоби, пастухів, приватних людей [64].

Певним кроком з удосконалення законодавства, що передбачає кримінальну відповідальність за порушення ветеринарних правил, є: деякі положення розділу шостого глави першої «Зводу законів кримінальних» 1842 року. Так, у ст. 351 цього Зводу передбачалася кримінальна відповідальність за порушення карантинних правил і застережних заходів під час перебування в карантинній межі суден, людей, тварин і речей, що очищені сумнівно [64]. Цей злочин стосувався сфери навколишнього природного середовища, тому що він посягав на відносини щодо охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу. Предметом зазначеного злочину були тварини, які повинні перевозитись із дотриманням карантинних правил. З об'єктивної сторони

зазначений злочин характеризувався бездіяльністю (неповідомленням, недонесенням). Обов'язковою ознакою цього складу злочину було його місце вчинення – карантинна межа суден. За конструкцією він побудований як злочин із формальним складом. Суб'єктивна сторона цього злочину сформульована як діяння з формальним складом, тобто з прямим умислом. Щодо суб'єкта зазначеного складу злочину, то необхідно констатувати, що його виконавцем міг бути капітан судна, приватна особа або наймана для супроводження непосадова особа.

Необхідно зазначити, що більшість із проступків і незначних злочинів, які посягали на навколишнє природне середовище, були в подальшому перенесені із «Уложення про покарання кримінальні і цивільні» в «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» 1864 року. Серед них слід назвати такі: засмічення річок, каналів, джерел або криниць киданням у них каміння, піску тощо, речовин, від яких не може настати порча води (ст. 52; покарання – грошове стягнення не більше 10 рублів); полювання, а також рибний або інший лов у заборонений час, у недозволених місцях, забороненими способами або без дотримання зазначених правил, розорення пташиних гнізд, продаж дичини, добутої в недозволеній час (ст. 57; покарання – стягнення не більше 25 рублів); порушення правил, передбачених для судноплавства і сплаву лісу по річках і каналах (ст. 77; покарання – грошове стягнення не більше 50 рублів); викидання баласту на рейді, фарватері або в гавані, річках або каналах (ст. 78; покарання – грошове стягнення не більше 100 рублів); порчу води в місцях, де її зберігають для внутрішнього споживання, вимочування льону або коноплі, звалюванням чи виливанням нечистот або киданням шкідливих речовин без умислу на завдання шкоди народному здоров'ю (ст. 111; покарання – арешт не більше 7 днів або грошове стягнення не більше 20 рублів); недонесення про появу зарази на худобі або неприйняття встановлених застережних заходів проти зарази худоби і падежу худоби (ст. 112; покарання – арешт не більше одного місяця або грошове стягнення не більше ста рублів); самовільну порубку лісу (ст. 154; покарання – у першій і другий раз грошове стягнення, яке дорівнює подвійній ціні самовільно зрубаного лісу; в третій або більше разів – теж стягнення й ув'язнення в тюрмі від одного до шести місяців) та ін. [65, с. 402-414; 88, с. 402-414].

Отже, в подальшому «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» 1864 р. розвиває склади злочинів, витоки яких формувалися раніше. Наприклад, склад злочину засмічення водних об'єктів зазнав доповнення щодо місця вчинення злочину, а саме додатково названі криниці та джерела. Це означає, що також доповнився предмет

цього злочину, а саме: води криниць і джерел. Значно доповнилася така ознака об'єктивної сторони, як засоби вчинення злочину, наприклад, каміння, пісок, інші речовини, від яких не може статися порча води [88, с. 402-414]. За конструкцією зазначений діяння залишалося з формальним складом, а отже, з суб'єктивної сторони цей злочин вчинявся лише умисно. Цей Статут дещо доповнює об'єктивну сторону складу злочину незаконне полювання. Ст. 57 прямо передбачала такі ознаки об'єктивної сторони, як час вчинення злочину (заборонений час, недозволений час); місце («недозволених місцях»); спосіб («забороненими способами»); такі дії, як незаконне полювання, рибний або інший лов, розорення пташиних гнізд, продаж дичини. За конструкцією цей злочин відносився до так званих злочинів з формальним складом. Цей нормативний акт передбачає склад злочину «Порушення правил, передбачених для судноплавства і сплаву лісу по річках і каналах» (ст. 77). Об'єктом цього складу злочину були відносини, що забезпечували охорону рік від засмічення. Об'єктивна сторона цього діяння характеризувалася діями щодо порушення правил, передбачених для судноплавства та сплаву лісу. Із суб'єктивної сторони він міг вчинятися як умисно, так і з необережності. Суб'єктом злочину могла бути особа, відповідальна за використання судна або яка здійснювала сплав лісу.

Цікаво, що зазначений нормативний акт вперше вводить таку дію щодо водних об'єктів, як порча води (ст. 111) — фактично забруднення води, яку використовували для споживання. Ця дія спричинялася вимочуванням льону або коноплі, звалюванням або виливанням нечистот, киданням шкідливих речовин. Слід зазначити, що ст. 111 Статуту передбачила такі засоби вчинення злочину, як льон, коноплі, нечистоти, шкідливі речовини.

Шостий період охоплює кінець XIX ст. — початок XX ст. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це четвертий період). Для цього періоду характерна розробка цілої низки норм, що передбачали відповідальність за діяння проти навколишнього природного середовища, але більша частина з них не була прийнята. Так, в Кримінальному уложенні 1903 р. [66], яке так і не набуло чинності, злочини проти навколишнього природного середовища і проступки передбачалися, в основному, в гл. гл. 9-11. До них відносилися такі діяння: порча води, що слугувала для пиття чи водопою, кидання, звалювання, виливання, спускання у неї або вимочування у ній речовин, що роблять воду не придатною для пиття або водопою (ст. 220; покарання — арешт терміном не більше одного місяця або грошова пеня не більше 100 рублів, якщо внаслідок подібних дій вода стала шкідли-

вою для здоров'я людей, покарання було у вигляді арешту або грошової пені не більше 500 рублів); невиконання встановленого законом або обов'язковою постановою обов'язку своєчасно доносити про випадки заразних хвороб сільськогосподарських рослин або плодкових чи деревостанних насаджень (ст. 244; покарання – грошова пеня не більше 100 рублів); невиконання такого ж обов'язку доносити про випадки заразних або повальних хвороб домашніх тварин, шкідливих для сільськогосподарських рослин або плодкових чи деревостанних насаджень (ст. 243; покарання – арешт на термін не більше одного місяця або грошова пеня не більше 100 рублів); рибний або інший лов у недозволеній час, у недозволених місцях забороненими способами або без дотримання зазначених правил (ст. 246; покарання – грошова пеня не більше 25 рублів, якщо це діяння вчиняється у вигляді промислу, або лов риби проводиться із застосуванням отруйних чи вибухових речовин, покарання збільшується до арешту на строк не більше одного місяця або грошової пені не більше 100 рублів); полювання 1) без встановленого мисливського посвідчення; 2) з чужим мисливським посвідченням; 3) не на ту породу дичини, полювання на яку дозволено в цей час; 4) забороненим способом (ст. 247; покарання за п. 1 – грошова пеня не більше 25 рублів, в інших випадках – не більше 100 рублів); недозволене розорення пташиних гнізд або виймання з них яєць чи пташенят (ст. 248; покарання – грошова пеня не більше 25 рублів) забій на полюванні зубра або самки лося, оленя або дикої кози чи теляти цих порід (ст. 250; покарання – грошова пеня по 500 рублів за кожного вбитого зубра; по 50 рублів за кожну самку лося або кожного оленя; по 25 рублів за кожну самку дикої кози й кожного теляти лося, оленя або дикої кози); здійснення забороненого законом промислу морського котика або самовільного його здійснення на суші (ст. 254; покарання – ув'язнення в тюрмі); вирубування лісовласником або особою, якій надано право розпоряджатися лісом, сироростучого лісу або викорчовування пеньків чи коріння у випадках, коли таке вирубування або корчування заборонене законом або обов'язковою постановою, або є порушенням відповідних правил (ст. 255; покарання – грошова пеня, рівна цінності зрубаного або викорчуваного лісу, визначена місцевою лісовою таксою) та ін. [66]. Положення, відображені в Кримінальному уложенні 1903 р., мали і мають істотне значення для вдосконалення чинного кримінального законодавства: наприклад, порча води, яка необхідна для пиття або водопою (предмет злочину) (ст. 220), або неповідомлення про захворювання рослин або тварин та інші положення, які описані, вище.

На основі аналізу законодавства, що стосувалося охорони природних об'єктів у XVIII – XIX ст. ст. можна констатувати, що, на відміну від попередніх природоохоронних законів, ці закони мали загальнодержавне значення. Це зумовлено тим, що ними охоронялися компоненти, які мали не окремих, а місцевий (регіональний) вплив. Кримінально-правова охорона в XX ст., як уже зазначалося, характеризується тим, що вплив людства на природу мав глобальний характер і для стабілізації екологічної ситуації необхідні були значні зусилля. Це підтверджують результати мого дослідження, де показана криміналізація діянь, які посягали на навколишнє природне середовище, та важливість дотримання міжнародних стандартів у зазначеній сфері відносин.

Сьомий період охоплює початок XX ст. – 1991 р. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це п'ятий період) і має назву «Україна в радянський період». Для цього періоду характерні інші витоки охорони навколишнього природного середовища. Так, у цей час на виконання підпункту 3 п. 11 Положення про охорону рибних запасів і про регулювання рибальства у водоймах СРСР, яким забороняється проводити без дозволу органів рибоохорони в рибогосподарських водоймах вибухові роботи за незначним винятком [101], була встановлена кримінальна відповідальність ст. 163 КК України «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів» [37]. Також був прийнятий перший радянський кримінальний кодекс – КК РРФСР 1922 р. та КК УРСР 1922 р. [78, с. 3-40], який у регламентації злочинів проти навколишнього природного середовища був щонайменше кроком назад як за рівнем законодавчої техніки, так і за спектром відносин, що охороняють навколишнє природне середовище. Склади злочинів проти навколишнього природного середовища були розміщені в ньому тільки в двох статтях. Так, у ст. 99 КК (гл. «Державні злочини», підрозділ «Злочини проти порядку управління») передбачалася відповідальність у вигляді позбавлення волі або примусових робіт на строк до одного року з конфіскацією незаконно добутого майна, а рівно знярядь злочину, або штрафу до 500 рублів золотом за порушення законів і обов'язкових постанов, встановлених в інтересах охорони лісів від хижацької експлуатації та знищення, а також за ведення лісового господарства з порушенням плану; за полювання, рибний лов у недозволеній час, у недозволених місцях і недозволеними способами і прийомами, вибірку каміння, піску і т. ін. без дозволу належної влади, і розробку надр землі з порушенням установлених правил. Стаття 216 КК встановлювала покарання у вигляді примусових робіт або штрафу до 300 рублів золотом за неповідомлення відповідної влади зі сторони

осіб, зобов'язаних у випадках заразних хвороб, падежу худоби повідомити про це.

У статтях 1, 2 «Декрету про охорону зелених насаджень у містах, населених пунктах України» від 29 травня 1922 р. знаходимо витоки такого злочину, як умисної отрави й пошкодження зелених насаджень у містах та інших населених пунктах [48]. Раніше статтями 71, 72, 73, 75 «Руської правди» не була розділена кримінальна відповідальність за пошкодження дерев у населених пунктах чи в лісових угіддях. З прийняттям Декрету криміналізується пошкодження дерев у населених пунктах окремо. Крім того, вперше криміналізується отраву й пошкодження чагарників і природної порослі. Об'єктом цього злочину були суспільні відносини, покликані охороняти названі рослини. Предметом зазначеного антисуспільного явища законодавець називає чагарники, деревостійні насадження і природні порослі. Об'єктивна сторона досліджуваного злочину характеризувалася активними діями: отравою, пошкодженням перерахованих предметів злочину. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину було місце його вчинення – вулиці, площі, вигонні землі населених пунктів. Зазначений склад злочину за конструкцією був побудований як матеріальний. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризувалася умисною виною. Суб'єктом зазначеного антисоціального явища могла бути будь-яка фізична особа.

Аналіз ст. 99 КК УРСР 1922 р., яка містила низку складів злочинів проти навколишнього природного середовища, дозволив простежити як змінюються їх об'єктивні й суб'єктивні ознаки. Перш за все розглянемо їх зміну щодо незаконного користування (порубки) лісу. Законодавство вже на той час виразно набуває суто екологічної спрямованості. Об'єктом цього складу злочину стають суспільні відносини, спрямовані на раціональне, планове використання лісу та його охорону. Предметом цього злочину вперше названо ліс. Об'єктивна сторона зазначеного складу злочину характеризувалася активними діями – хижацька експлуатація й знищення, а також ведення лісового господарства з порушенням правил. Коли йде мова про знищення лісу, то тут необхідно встановлювати по кожній справі також і наслідки. Циркуляр № 30 Верховного Суду УРСР від 2 червня 1924 р. «Про підсудність справ про самовільний випас худоби в лісах» дає роз'яснення, що під такими діями потрібно розуміти умисну отраву лісних культур, молодого лісу, розплідників, трави, посівів, умисний випас худоби в недозволених місцях. П. «б» § 15 і п. «б» § 19 Закону про ліси УРСР від 3 листопада 1923 р. (Збірник узаконень і розпоряджень уряду № 46, 1923 р.), а рівно умисний

випас видів худоби, не дозволеної до випасу в лісах (кіз і т.п.), карається за ст. 99 КК [521, с. 646]. Суб'єктом цього злочину могла бути будь-яка особа. Із суб'єктивної сторони зазначений злочин вчинявся лише умисно. Цією ж статтею передбачена відповідальність за незаконне полювання і рибальство. Об'єктом цього злочину були суспільні відносини, спрямовані на охорону та раціональне використання й відтворення звірів і птахів, а також риб. Предметом злочину були звірі, птахи, а також риби. Дещо змінюється об'єктивна сторона цього складу злочину. Вперше використовуються такі терміни для позначення дій, як «полювання» й «рибна ловля». Ознаками об'єктивної сторони стають недозволений час і недозволене місце, недозволені способи та прийоми. З'являються три нові обов'язкові ознаки зовнішньої сторони: недозволений час і недозволені способи і прийоми. На відміну від попередніх часів цей злочин уже побудований як злочин з формальним складом злочину.

У ст. 99 КК є такий склад злочину, як незаконна розробка незагальнопоширених копалин і надр. Цей злочин також набув екологічного спрямування і був зосереджений на охорону та раціональне використання надр. Цікаво, що він охоплював два склади злочину: 1) незаконне використання незагальнопоширених копалин; 2) незаконну розробку надр. Предмет цього діяння – незагальнопоширені копалини (його перелік збільшився із солі до каміння й піску тощо). Об'єктивна ж сторона цього складу злочину характеризувалася активними діями: вибіркою і розробкою надр. Із суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятися лише умисно.

Постановою ВУЦВК і РНК від 9 вересня 1925р. «Про зміни ст. 99 Кримінального Кодексу УРСР» внесені доповнення до ст. 99 КК [41]. Так, дещо був розширений діапазон дій щодо лісу, наприклад, була зазначена: порубка і пошкодження лісу, крадіжка зрубаного лісу, незаконний випас худоби, косовиця сіна, самовільна постановка вуликів, недозволена підрізка дерев і будь-яке інше незаконне користування лісами чи землями державного лісового фонду (незалежно від їх відання). Цікаво, що цей злочин охоплював і крадіжку зрубаного лісу, що не є злочином проти природи.

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 23 лютого 1927 р. «Про зміни ст. 99 КК УРСР і про доповнення указанного Кодексу ст.ст. 991 та 992» [40] дещо змінились об'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 99 КК УРСР. Так, законодавець знову повертається до відображення дій за допомогою термінів «знищення» і «розкрадання», а також вперше звертається до адміністративної преюдиції, тобто особа вже притягується до кримінальної відповідальності тоді, коли до неї

були застосовані заходи адміністративного впливу. Крім того, вперше застосовується такий вид повторності, як промисел (ч. 3 ст. 99). Цікаво те, що законодавець виводить зі ст. 99 КК УРСР у ст. 991 КК УРСР таку дію, як заволодіння заздалегідь добутого самовільною порубкою лісу. Рішення законодавця щодо винесення зі ст. 99 КК УРСР в окрему ст. 992 КК УРСР і такого складу злочину, як розробка надр землі без встановленого дозволу є вірним. Законодавець робить диспозицію цієї статті бланкетною, відсилаючи правоохоронні органи до певних дозволів.

У Кримінальному кодексі УРСР 1927 р. незаконна порубка лісу, відображена в ст. 82 КК, не зазнала змін. Це ж стосується і ст. 84 КК щодо незаконної розробки надр [13]. Натомість аналіз ст. 137 КК УРСР, яка стосується незаконного заняття рибним, звіриним та іншим водним добувним промислом, свідчить про істотні зміни ознак цього злочину. По-перше, він набув яскраво вираженого екологічного характеру. По-друге, значно розширився перелік предметів цього складу злочину. Крім риби, до нього відносили звірів та інші предмети морів, річок і озер (ч. 1), морських котиків, морських бобрів (ч.2). [13]. Об'єктивна сторона цього складу злочину стала характеризуватися такими діями, як здійснення рибного, звіриногo й інших водних добувних промислів. Місце вчинення злочину отримало чітке окреслення: це море, річки, озера, що мають загальнодержавне значення. Порівняно зі ст. 99 КК УРСР 1922 р. законодавець доповнює об'єктивну сторону цього складу злочину такою ознакою, як недозволені знаряддя.[13]. У ч. 2 ст. 137 КК вперше також внесена така ознака об'єктивної сторони вказаного складу злочину, як відкрите море, трьохмильна прибережна смуга, суша. [13]. Для цього часу характерна криміналізація діяння, передбаченого ст. 158 КК УРСР 1927 р. «Порушення правил по боротьбі з хворобами і шкідниками рослин [37]. Цей склад злочину вперше був виділений в окрему статтю.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 17 жовтня 1928 р. «Про зміни і доповнення Кримінального кодексу УРСР» [39] у ст. 82 КК УРСР 1927 р. внесені зміни, які значно розширили перелік предмета цього складу злочину. До нього законодавець відніс ліси, парки, сквери, сади і деревостійні насадження впродовж вулиць, шляхів, рік, ставків. Крім того, значно розширився діапазон такої ознаки об'єктивної сторони цього складу злочину, як місце його вчинення: 1) в лісі; 2) в парку; 3) в сквері; 4) в саду; 5) вздовж шляхів; 6) вздовж рік, ставків тощо. Істотно змінились об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 89 КК 1960 р., який передбачав умисне знищення чи істотне пошкодження лісових масивів шляхом підпалу [32] від аналогічних зло-

чинів, передбачених ст. 694 Зводу законів кримінальних. Необхідно зазначити, що цей склад злочину набув суто екологічного значення. Його об'єктом стали суспільні відносини, що охороняють ліс як природний об'єкт, його раціональне використання та відтворення. Предметом цього злочину стали лісові масиви. Об'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася активними діями: знищенням чи істотним пошкодженням лісових масивів і наслідками (шкодою). Якщо звернутися до такої ознаки об'єктивної сторони, як діяння – знищення чи істотне пошкодження лісових масивів, посилаючись на абз. 1 п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду УРСР від 2 липня 1976р. № 4 «Про питання, що виникли в судовій практиці у справах про знищення та пошкодження державного і колективного майна шляхом підпалу або внаслідок порушення правил пожежної безпеки», то слід зазначити, що в цьому випадку лісовий масив втратив своє народногосподарське, кліматичне або культурно-естетичне значення [201, с. 191]. Об'єктивна сторона зазначеного складу злочину також характеризувалася необхідним причинним зв'язком між діями і наслідками, які настали. Спосіб вчинення цього злочину залишився аналогічний (шляхом підпалу). Характерно, що цей злочин за конструкцією набув матеріального складу. Дещо змінився і суб'єкт цього складу злочину. Ним стали приватні, посадові та непосадові особи. Оскільки цей злочин побудований як діяння з матеріальним складом, то суб'єктивна сторона його характеризувалася як прямим, так і непрямим умислом.

У подальшому знову відбуваються зміни ознак цих складів злочину, що передбачені ч. 2 і 3 ст. 89 КК 1960 року. Так, об'єктом цього складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 89 КК 1960 р., стають суспільні відносини, що забезпечували охорону лісових масивів від знищення та пошкодження їх шляхом підпалу. Щодо ч. 3 ст. 89 КК 1960 р., то об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, які забезпечували охорону лісових масивів від знищення шляхом підпалу, або іншим загально небезпечним способом. Предмет цього злочину не зазнав змін. Щодо об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 89 КК, то варто зауважити, що в цій частині статті вони не змінилися. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 89 КК, передбачала таку нову ознаку об'єктивної сторони, як спосіб (інший загально небезпечний спосіб). Це міг бути вибух, затоплення тощо. Істотних доповнень і змін зазнає така ознака об'єктивної сторони, як наслідки. До таких наслідків належали: людські жертви, завдання особливо великої шкоди. Під людськими жертвами потрібно було розуміти загибель навіть однієї людини. Наявність особливо великої шкоди було питан-

ням факту, який у кожному конкретному випадку вирішувався судом з урахуванням конкретних обставин справи. При вирішенні необхідно було враховувати вартість знищеного, його кількість, значимість для народного господарства і навколишнього природного середовища, рідкісність деревостой і звірів.

Слід звернути увагу на те, що змінилися об'єктивні і суб'єктивні ознаки діяння (необережне знищення чи пошкодження лісових масивів) з прийняттям ст. 90 КК 1960 року порівняно зі ст. ст. 689, 690, 691, 693 Зводу законів кримінальних. Цей склад злочину набув тільки екологічного спрямування. Його об'єктом стали суспільні відносини, що охороняють лісові масиви, їх раціональне використання та відтворення. Предметом цього складу злочину були лісові масиви. Дещо змінюється суб'єкт цього злочину. Ним могли бути посадові, непосадові та приватні особи. В останній редакції ст. 90 КК УРСР 1960 р. не виділяється знищення чи пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем, хоча це само собою розуміється. Об'єктом цього складу злочину (у випадку з лісовими масивами) були суспільні відносини, що забезпечували охорону лісових масивів від підпалу. Предметом цього складу злочину був лісовий масив. Об'єктивна сторона характеризувалася знищенням чи пошкодженням лісових масивів. Наслідками в цьому злочині були інші тяжкі наслідки – завдання значної матеріальної шкоди. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася необережною формою вини. Суб'єктом зазначеного складу злочину була фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення злочину 16-річного віку. Варто зазначити, що в цій статті склад злочину знищення чи пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем окремо не виділявся. Такі зміни були кроком назад у законотворчій і правозастосовній практиці порівняно з попереднім законодавством.

З метою посилення боротьби з забрудненням морських і територіальних вод відкритого моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря Рада Міністрів СРСР прийняла постанову від 14 лютого 1974 р. № 118 «Про посилення боротьби з забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря» [131]. З цією метою Президія Верховної Ради УРСР від 14 жовтня 1974 р. приймає Указ «Про посилення боротьби із забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря» [52]. Цей Указ доповнює КК України статтею 228¹. Забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, або іншими відходами і матеріалами. Таким чином, витоками кримінально-правової охорони моря від забруднення

слід вважати дату прийняття ст. 228¹ КК України. Суверенні права України стосуються і континентального шельфу, який межує із зовнішніми кордонами територіального моря України. Порядок розробки природних багатств, а також охорона навколишнього природного середовища стала нагальною необхідністю для криміналізації діянь, які порушують середовище існування в процесі розробки континентального шельфу. Тому Указом від 14 жовтня 1974 р. Кримінальний кодекс України був доповнений статтею 163¹, яка передбачала кримінальну відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф України [52]. У цей же час відбулася криміналізація діяння за умисне знищення, руйнування або псування природних об'єктів, взятих під охорону держави. Крім того, 12 січня 1983 р. було вперше на території України введено кримінальну відповідальність за забруднення атмосферного повітря (ст. 228 КК) [33]. Слід зазначити, що також вперше Указом Президії Верховної Ради УРСР 1990 р. була передбачена кримінальна відповідальність за ст. 227¹ КК за приховування або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки або захворюваності населення [36].

Восьмий період триває з 1991 р. і до нашого часу (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це шостий період). Цей період характеризується тим, що Україна стала самостійною державою. На цей час припадає ціла низка заходів організаційного, економічного, екологічного та правового характеру. Своєчасним стало і проведення загальнодержавних заходів із підключенням міжнародного співробітництва щодо охорони навколишнього природного середовища. Важливим кроками для цього періоду є зближення кримінального законодавства, що передбачає охорону, раціональне використання та відтворення навколишнього природного середовища з міжнародно-правовими стандартами та прийняття КК України 2001 року.

Певні зміни щодо об'єктивних і суб'єктивних ознак порівняно зі ст. 351 Зводу законів кримінальних відбулися в ст. 157 КК України (1960 р.), яка передбачала відповідальність за порушення ветеринарних правил. Цей склад злочину набув тільки екологічного профілю. Дещо змінився об'єкт цього діяння. Ним стали відносини, що забезпечували охорону сприятливого середовища для тварин, з підвищення їх продуктивності, якості продукції тварин, їх раціонального використання і відтворення, запобігання поширенню епізоотій та інших шкідливих наслідків. Дещо змінився предмет цього складу злочину. Якщо раніше це були лише тварини, то на цей час предметом стали тварини, продукти тваринного походження й сировина тваринного походження. Істотних змін зазнає

також об'єктивна сторона цього складу злочину. Так, окрім діяння, що було характерним для нього в ст. 351 Зводу законів кримінальних, він стає за конструкцією матеріальним. Тому для того, щоб він мав закінчену стадію, необхідно встановлювати наслідки (поширення епізоотії чи інші тяжкі наслідки) та необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали. Як свідчить наше дослідження, законодавець уже більш широко розуміє і місце вчинення злочину, яке не має певних обмежень. Більш широким став діапазон порушення не тільки карантинних, але й ветеринарних правил. Зазначені правила відображені в Законі України від 25 червня 1992 р., в редакції від 5 грудня 1996 р. «Про ветеринарну медицину» [19], в постанові Кабінету Міністрів зокрема від 15 серпня 1992 р. № 478 «Про перелік протиепізоотичних, лікувальних, лабораторно-діагностичних, радіологічних та інших ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться органами державної ветеринарної медицини за рахунок відповідних бюджетних та інших коштів» [127, с. 46-78], нормативних актах Міністерства агропромислового комплексу України, Головного управління ветеринарної медицини з державною інспекцією зазначеного Міністерства та його регіональних підрозділів, нормативних актах інших органів, виданих згідно з їх компетенцією. Постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. передбачено також прийняття Закону України «Про карантин тварин» і дано доручення Кабінету Міністрів України затвердити Статут ветеринарної медицини та Положення про надзвичайні протиепізоотичні комісії [96, с. 378-379]. Положення затверджене Постановою КМ України від 20 квітня 1998 р. № 517 [126].

В результаті того, що відбулися зміни конструкції цього складу злочину, він уже міг вчинятися як умисно, так і з необережності. Певні зміни зазнав і суб'єкт цього складу злочину. Ним могла бути службова, неслужбова та приватна особа (раніше капітан судна, приватна особа, непосадова особа, наймана для супроводження тварин).

Проведене мною дослідження свідчить про витоки кримінальної відповідальності за порушення правил у боротьбі з хворобами і шкідниками рослин (ст. 158 КК України 1960 р.). Разом з тим варто наголосити на тому, що відносини щодо рослинного світу (сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території [56]), є одним з об'єктів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини щодо умов охорони від хвороб і шкідників рослин та їх раціонального використання, відтворення та оздоровлення. Пред-

метом цього складу злочину були рослини незалежно від їх народногосподарського значення, а також їх види. Об'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася наявністю трьох ознак: 1) діяння у вигляді порушення правил, встановлених з метою боротьби з хворобами і шкідниками рослин; 2) тяжких наслідків; 3) причинному зв'язку між діяннями й наслідками. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася як умисною, так і необережною виною. Суб'єктом цього складу злочину були посадові, приватні і непосадові особи, що досягли 16-річного віку. Існує ціла низка заходів, які застосовуються для боротьби з хворобами рослин. Вони передбачені ст. 1 Закону від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» [50], Положенням про Державну міжвідомчу комісію України у справах випробувань і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів від 28 жовтня 1993 р. № 886 [103], яка організовує видання переліків препаратів, дозволених для використання в народному господарстві, а також переліків препаратів, використання яких забороняється або суворо обмежується тощо. Перелік пестицидів і агрохімікатів, дозволених для продажу населенню і застосування авіаційним способом, затверджується Укрдержжміккомісією за узгодженням з Міністерством охорони здоров'я і Міністерством навколишнього природного середовища України, а пестициди, які становлять підвищену небезпеку, застосовуються лише за спеціальним дозволом цих міністерств, і їх переліки визначаються Кабінетом Міністрів України [50]. Диспозиція ст. 158 КК України стала бланкетною, тому необхідно відзначити, які конкретно порушено правила для боротьби з хворобами і шкідниками рослин. Ці правила містяться в Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 р., в редакції 2000 р. [53]; «Про пестициди і агрохімікати» [50], постановах Кабінету Міністрів України, інструкціях, наказах, правилах, що видаються Міністерством аграрної політики України, Державною міжвідомчою комісією України у справах дослідження і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив (ліквідована Указом Президента від 15 грудня 1999 р. № 1573/99) [89], Головною державною інспекцією з карантину рослин України, іншими центральними органами виконавчої влади в межах їх компетенції, рішеннями місцевих органів влади.

Ст. 159 КК України встановлювала кримінальну відповідальність за потрапу посівів і пошкодження насаджень. Цей склад злочину зазнав ряд змін порівняно з тим, що було відображено в ст. 24 Соборного уложення 1649 р. і ст. 666 Зводу законів кримінальних 1842 року. Цей склад злочину набув екологічного характеру. Істотно змінився предмет цього

складу злочину. Ним охоплювалися посіви і насадження сільськогосподарських культур: плодово-ягідні насадження, інші насадження у лісах, при дорогах тощо. В об'єктивній стороні змінилися наслідки (вони стали стосуватися лише великої шкоди).

Необхідно звернути увагу на те, що певних змін зазнає такий склад злочину, як незаконна порубка лісу (ст. 160 КК України 1960 р.). Він повністю набув екологічного змісту. Предметом цього складу злочину законодавець вперше називає ліс на корені. Така ознака об'єктивної сторони, як дія, позначалася термінами «незаконна порубка». Для цього злочину характерною стала така обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу злочину, як місце вчинення злочину: ліси державного значення, колгоспні ліси і межі захисних смуг. Чітко формалізується шкода, що перевищує десять карбованців за таксовими цінами. Крім того, законодавець вперше звертає увагу на наслідок у вигляді шкоди, а також на такий вид повторності, як систематичність. Зазначена стаття в редакції Указу від 12 січня 1983 р. знову ж таки зазнала значних змін [33]. Так, законодавець правильно називає предмет цього злочину термінами «дерева і чагарники». Значні зміни позначились в об'єктивній стороні цього складу злочину. Насамперед змінилася така ознака об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину. Місцем такого злочину стали ліси першої групи, інші ліси. Наслідки зазначеного злочину були сформульовані законодавцем так: це більше ста карбованців, двісті карбованців (залежно від категорії лісу). У редакції Закону України від 6 березня 1996 р. змінилися розміри шкоди. Так, у лісах першої групи шкода вже перевищує двісті п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати, а в інших лісах, що належать до першої групи – триста мінімальних розмірів заробітної плати. В інших лісах шкода перевищує триста п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати за тією ж таксою [28]. Зазначені відносини вже регулюються Лісовим кодексом України [16]. Шкода, завдана незаконною порубкою лісу, визначалася на підставі такс, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 р. № 1464 «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству» [138] і від 8 квітня 1999 р. № 559 «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст й інших населених пунктів» [139]. Натомість про шкоду, заподіяну порушенням законодавства України про природно-заповідний фонд, необхідно звертатися до ст. 207 КК України 2001 року.

У подальшому в КК України 1960 р. ст. 161 виділяється окремий склад злочину «незаконне полювання». Істотно в цьому складі змінились об'єктивні й суб'єктивні ознаки. Значно розширився предмет злочину. До нього віднесені мисливські звірі та птахи. Законодавець

уперше виділяє звірів і птахів, полювати на яких заборонено. Вдосконалилась об'єктивна сторона цього злочину. Вона доповнилася такими ознаками, як заборонені знаряддя й способи. Крім того, законодавець уперше пов'язує кримінальну відповідальність з адміністративною преюдицією. Зазначена вище стаття в редакції Указу від 12 січня 1983 р. зазнала істотних змін [33]. Так, вона доповнена частиною другою, де вперше зазначено такі кваліфікуючі ознаки, як «значна шкода», «особа, що раніше була засуджена за незаконне полювання». А така ознака, що символізує предмет злочину «полювання на звірів і птахів, полювати на яких заборонено», стала кваліфікуючою. Додатково введена така ознака об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину – «полювання на території державного заповідника». Крім того, вперше відображена така ознака об'єктивної сторони, як засоби вчинення злочину – «застосування автотранспортних засобів». Законом від 6 березня 1996 р. [29] частина друга ст. 161 КК доповнена ще такою додатковою ознакою, як місце вчинення злочину, зокрема полювання «на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду».

Норми, що регулюють відносини щодо тваринного світу, регламентуються Законом України від 3 березня 1993 р. «Про тваринний світ» [57]. Порядок здійснення полювання регулювався Положенням про мисливське господарство та порядок здійснення полювання, яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 780 [107, с. 154-166], а також у Законі України від 22 лютого 2000 р. «Про мисливське господарство та полювання» [46]. Обрахування шкоди тваринному світу здійснюється на основі такс, затверджених наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки і Міністерства лісового господарства України від 12 березня 1996 р. № 24/32 [153, с. 365-366]. Шкода, заподіяна порушенням законодавства України про природно-заповідний фонд, визначається на підставі кадастрової еколого-економічної оцінки, яка обчислюється згідно з цим законом і таксами, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 [117, с. 250-257] (див. п. 16 та абз. 3 п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 11) [206, с. 367-369].

Необхідно зазначити, що в КК 1960 р. зафіксовано такий склад злочину, що передбачається ст. 162 КК, як «Незаконне зайняття рибним, звіриним чи іншим водним добувним промислом». Законодавець значно розширив предмет цього складу злочину. До нього він відніс риб, звірів, інших водних тварин, рослин. Змінилась і об'єктивна сторона цього складу злочину, який був побудований як формальний. У

ньому відображено такі ознаки об'єктивної сторони, як місце – «недозволені місця», час – «в заборонений час», знаряддя – «заборонені знаряддя лову», спосіб – «заборонені способи». Крім того, для нього стала характерною й адміністративна преюдиція. У редакції Указу від 12 січня 1983р. [33] ст. 162 КК зазнала певних змін. Так, із неї була виключена адміністративна преюдиція. Зазначена стаття була доповнена частиною другою, де зафіксовані такі кваліфікуючі ознаки, як «значна шкода», «вчинене систематично», «особою раніше судимою за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним промислом». Законом України від 6 березня 1996р. [27] ч. 2 ст. 162 КК доповнена новою ознакою об'єктивної сторони – таким місцем вчинення злочину, як території та об'єкти природно-заповідного фонду. Варто зауважити, що таке доповнення є нагальним.

Порядок зайняття рибним, звіриним або іншим добувним промислом регулювався низкою нормативних актів, зокрема: Тимчасовим порядком ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192 [124, 120-125], Наказами Державного комітету рибного господарства України, якими затверджено: 8 грудня 1998 р. № 164 – Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря [148], 18 березня 1999 р. № 33 – Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України [149], 15 лютого 1999 р. № 19 – Правила любительського і спортивного рибальства [147], 31 грудня 1999 р. № 172 – Тимчасові правила промислового рибальства в басейні Азовського моря [155]. При визначенні розміру шкоди потрібно було враховувати такси, передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 р. № 32 «Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу» [120], а також такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України 21 квітня 1998 р. № 521 [139], раніше відшкодування здійснювалось інакше [112, с. 317-318]. При застосуванні цих такс треба було мати на увазі, що шкода, заподіяна незаконною заготівлею ікри осетрових і лососевих риб, відшкодується в розмірі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за 1 кг цієї продукції, а шкода, заподіяна громадянами України, іноземними громадянами й особами без громадянства внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення риб та інших водних тварин на території природно-заповідного

фонду чи незаконного добування, знищення риб та інших водних тварин, занесених до Червоної книги України, за спеціальними таксами для відшкодування такої шкоди [121, с. 99-100].

Привертає увагу той факт, що значних змін зазнає склад злочину з незаконної розробки надр. Кримінальний Кодекс України 1960 р. доповнений ст. 162¹ «Незаконне видобування корисних копалин» [35]. Порівняно з попереднім законодавчим рішенням виразніше прослідковується формулювання об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу злочину. Ці ознаки зі змінами і доповненнями внесені Законами від 8 лютого 1995 р. [31] та 8 березня 1996 р. [25]. Об'єктом цього складу злочину стають суспільні відносини, що забезпечували умови з охорони надр з метою раціональних та ефективних методів добування незагальнопоширених корисних копалин громадянами, недопущення наднормативних втрат корисної природної сировини, пошкодження сусідніх залягань корисних копалин, раціонального використання і розміщення добутих порід і відходів виробництва, охорони надр та інших об'єктів навколишнього природного середовища. Дещо розширився перелік предмета цього складу злочину. До нього включили незагальнопоширені корисні копалини: паливні (нафта, газ природний тощо), метали (залізна руда, мідь, свинець, благородні метали – золото, іридій, осмій, паладій, платина, радій, рутеній, срібло), сировина нерудна для металургії, сировина вогнетривка, сировина ювелірна тощо (див. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення» [115]. В той час уже відрізняли незагальнопоширені копалини від загальнопоширених (місцевого значення), якими вважалася сировина для хімічних міморантів, ґрунтів (вапно, сапраль тощо), сировина піщано-гравійна (галенчик, гравій, пісок, крім формовочного і такого, що використовується для виробництва скла, фарфорово-фаянсової і цементної промисловості, глина, крім вогнетривкої, тугоплавкої, формовочної і такої, що використовується у фарфоро-фаянсовій і цементній промисловості, флориданової, каолінової та ін.) (див. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827, а також Перелік корисних копалин України місцевого значення, затверджений наказом Держкомгеології України від 9 червня 1994 р. № 67) [115]. Значно змінюється в цьому складі злочину об'єктивна сторона цього діяння. З об'єктивної сторони злочин, передбачений ч. 1 і ч. 2 ст. 162¹ КК, характеризувався активними діями. Під незаконним добуванням корисних копалин розуміли порушення громадянами визначеного законом порядку і правил добування незагальнопоширених корисних копалин, а саме: 1) добування корис-

них копалин без акта відводу; 2) вибіркова виробітка багатих ділянок, що призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин; 3) псування покладів корисних копалин; 4) невиконання правил охорони надр, а також вимог до охорони навколишнього природного середовища; 5) знищення чи пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; 6) невиконання вимог щодо проведення ліквідованих чи законсервованих гірських виробок до стану, що забезпечує безпеку населення тощо. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину було місце вчинення злочину (дії, вчинені на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду). Під територіями й об'єктами природно-заповідного фонду розуміли такі території і об'єкти систематичного спостереження, проведення комплексних досліджень, на яких встановлена підвищена відповідальність за порушення введеного там режиму. Передбачені і наслідки – велика шкода, яка визначається за такими критеріями: 1) цінності корисних копалин; 2) рідкісності корисних копалин; 3) істотно-грошової оцінки; 4) пошкодження сусідніх копалин; 5) великого розміру втрат корисних копалин; 6) значної шкоди, що завдана навколишньому природному середовищу. В цій статті були такі ознаки: повторність, за попередньою домовленістю групою осіб. Під повторністю незаконного видобування корисних копалин вважали вчинення цього злочину вдруге (в межах строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, при засудженні за попередній злочин – за наявності судимості, яка не була знята чи погашена в установленому порядку). Вчинення діяння за попередньою змовою групою осіб означало, що воно мало місце до початку вчинення злочину. Співвиконавців злочину повинно бути не менше двох. В тому випадку, коли вчинення діянь, передбачених ч. 1 і ч. 2 ст. 162¹ КК, організувала службова особа, ця ознака вважалася кваліфікуючою (ч. 2). Додаткова кваліфікація за ст. 165 не була потрібна. Злочин вважався закінченим із моменту вчинення дій, передбачених у ч. ч. 1 і 2 зазначеної статті. Винятком було завдання великої шкоди державі, при якій діяння вважалось закінчене після настання зазначених наслідків. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася прямими умислом. При вчиненні злочину, який завдав великої шкоди державі, ставлення винного до наслідків могло бути як умисним, так і необережним. Суб'єктом цього злочину була особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку. За винятком складу злочину, пов'язаного з організацією службовою особою видобування корисних копалин із порушенням встановленого законом порядку. В цьому випадку суб'єктом була службова особа, що

організувала ці дії. Ми детально не аналізуємо цей склад злочину, а лише показуємо, як історично змінюються його ознаки, та акцентуємо увагу на тому, що предмет цього злочину визначається у постанові Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 року № 827 «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного й місцевого значення» [115]. Щодо переліку корисних копалин місцевого значення, то їх можна визначити, користуючись Постановою Кабінету Міністрів від 12 грудня 1994 р. № 827, як уже зазначалося, а також «Переліком корисних копалин України місцевого значення», затвердженим наказом Держкомгеології України від 9 червня 1994 р. № 63 [144, с. 19–20].

Витоки кримінальної відповідальності за проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 163 КК) знаходимо в Кримінальному кодексі УСРСР 1960 року. Оскільки формування цієї відповідальності має стабільний характер, а об'єктивні й суб'єктивні ознаки її не змінилися до цього часу, то обмежимося розкриттям останніх. Необхідно зазначити, що ця стаття передбачала відповідальність за спеціальний вид порушення правил, встановлених із метою охорони рибних запасів. Ці правила містилися в «Положенні про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР», затверджених постановою Ради Міністрів СРСР від 15 вересня 1958 р. № 045 [105], а зараз вимоги щодо регламентації здійснення вибухових робіт у рибогосподарських водоймах містяться у Правилах використання водойм, наданих колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам і організаціям, затверджених Постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1959 р. № 402 в редакції від 21 червня 1983 р. № 275 [109]. Об'єктом цього складу злочину стали суспільні відносини, що забезпечували умови охорони рибних запасів та їх відтворення при здійсненні вибухових робіт. Предметом цього злочину були різні види риб, що перебувають у природних умовах. Об'єктивна сторона зазначеного злочину характеризувалася активними діями. Ці дії виражалися у здійсненні вибухових робіт з порушенням правил, встановлених з метою охорони рибних запасів. Заборонялося проводити без дозволу органів рибоохорони у рибогосподарських водоймах вибухові роботи, за винятком проведення невідкладних днопоглиблювальних робіт для підтримання судноплавства і лісосплаву на обмілілих ділянках річок, робіт із примусового очищення сплавних річок і запобігання аваріям. Про проведення вибухових робіт в зазначених випадках негайно повинні були сповіщати органи рибоохорони (підпункт «3» п. 11 «Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР» від 15 вересня 1958 р. № 1045) [105]. Відповідальність за вчинення

злочину наставала незалежно від того, чи була в результаті вибуху завдана шкода. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризується виною у формі умислу або необережності. Суб'єктом цього складу злочину були особи, які досягли 16-річного віку на момент вчинення злочину. Посадові особи, за наявності у їхніх діях ознак посадового злочину, несли відповідальність за сукупністю злочинів.

Певних змін зазнає і ст. 163¹ КК України, що передбачає відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф, порівняно з витоками від 14 жовтня 1974 р. [32]. Порядок використання континентального шельфу регламентується низкою нормативних актів: Постановою Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф СРСР» [94]; постановами Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 «Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР» [116] та від 18 липня 1969 р. № 564 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств» [130]. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, що забезпечували суверенні права України на її континентальний шельф, охорону і раціональне використання природних багатств континентального шельфу, охорону вод над ним від забруднення, а також забезпечували в районі споруд і установок на континентальному шельфі безпеку морського судноплавства. Предметом цього складу злочину були мінеральні та інші неживі ресурси поверхні надр, морського дна (руди, мінерали, нафта тощо), живі організми сидячих видів, тобто організми, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи знаходяться під ним, або можуть пересовуватися тільки по морському дну чи в його надрах. Перелік цих живих організмів затверджується в установленому порядку і публікується для загального відома. До них, зокрема, відносяться краби, мідії, трепанги, конумарії, морські зірки, водорості та ін. (див. Постанова Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1974 № 831 «Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну ресурсам живих організмів «сидячих» видів, що становлять природні багатства континентального шельфу СРСР» [119]), а також споруди, інші установки на континентальному шельфі, зони безпеки навколо них, постійні засоби попередження. З об'єктивної сторони цей склад злочину характеризувався дією чи бездіяльністю та місцем вчинення злочину. Місце вчинення злочину – обов'язкова ознака цього складу злочину – певний район (ділянка) континентального шельфу України. Континентальний шельф України – це поверхня і надра морського дна підводних районів, що прилягають до побережжя

або до островів України, і які знаходяться поза зоною територіального моря, до глибини 200 м чи за цими межами, до такого місця, де глибина вод, що покривають дно, дає можливість розробляти природні багатства цих районів. Поверхня і надра морського дна, впадини, розмішені в загальному масиві континентального шельфу України, незалежно від глибини, є частиною континентального шельфу України (див. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 лютого 1968 р. «Про континентальний шельф Союзу РСР», затверджений Законом СРСР від 26 червня 1968 р.) [44]. Порядок користування континентальним шельфом регламентувався низкою нормативних актів: Постановою Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР», «Про континентальний шельф Союзу РСР»; постановами Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 «Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР» і від 18 липня 1969 р. № 564 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств» [130]. Злочин вважався закінченим з моменту дослідження чи розробки природних багатств континентального шельфу без відповідного дозволу чи реєстрації робіт, спорудження будинків і установок або створення навколо них зон безпеки без дозволу чи з моменту незабезпечення охорони споруд і установок на континентальному шельфі, незабезпечення постійних засобів попередження про їх наявність і ліквідацію, чи з моменту невжиття заходів захисту живих ресурсів моря від шкідливих відходів. З суб'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 163¹ КК, визначався залежно від характеру злочинних дій: з прямим умислом (наприклад, незаконне будівництво споруд на континентальному шельфі) або з необережності (наприклад, незабезпечення охорони споруд у результаті недбалості або неналежного використання особою своїх обов'язків). Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 163¹ КК, були: громадянин України або особа без громадянства, що досягли 16-річного віку, службова, неслужбова та приватна особа. За ч. 2 ст. 163¹ КК відповідальності підлягали тільки іноземні громадяни.

Порівняно з витоками кримінальної відповідальності за умисне знищення, руйнування чи псування природних об'єктів, узятих під охорону держави (ст. 207 КК) [37], ця стаття дещо змінилася. Значних змін зазнав предмет цього складу злочину. Ним стали не лише природні об'єкти, взяті під охорону держави, а й території та об'єкти природо-заповідного фонду. Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. розмір шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд, визнача-

ється на підставі кадастрової еколого-економічної оцінки, включених до його складу територій і об'єктів, що проводиться відповідно до цього закону, і такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій і об'єктів природо-заповідного фонду України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 21 квітня 1998 р. № 521 [139], якою була скасована Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1995 р. № 239, на яку є посилання в п. п. 16-1 та 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» від 26 січня 1990 р. № 1 [204, с. 892-903].

Згідно з Положенням про Червону книгу України, затвердженим постановою Верховної Ради України «Про Червону книгу України» від 29 жовтня 1992 р. [90], Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 1 червня 1993 р. № 399 «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України», якою затвердив відповідні такси [133] (їх розмір уточнений Постановою КМ України від 16 березня 1999 р. № 398) і визнав такою, що втратила силу, Постанову КМ України від 11 червня 1992 р. № 325 «Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних та водних рослин» [111, с. 7-12], у частині, яка стосується видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України.

Необхідно зазначити, що змін об'єктивних і суб'єктивних ознак ст. 227¹ КК не було, окрім змін у санкціях цих статей. Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1990 р. № 100 затверджені Порядок і періодичність оприлюднення відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку, та стан захворюваності населення [106, с. 61], Постановою КМ України від 2 березня 1998 р. № 244 затверджено Положення про державну екологічну інспекцію Міністерства охорони навколишнього природного середовища України (нині – Міністерства екології та природних ресурсів України) для лабораторного контролю з метою визначення якості природних об'єктів [102]. Постановою КМ України від 27 липня 1995 р. № 554 затверджено Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять собою підвищену (екологічну) небезпеку [100]. В додаток до цих нормативних актів прийнята постанова КМ України від 16 лютого 1998 р. № 174 «Про державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій» [113].

Важливо звернути увагу, що це дослідження свідчить про значну зміну кримінально-правової охорони водних об'єктів, порівняно з її витоками. Так, якщо витоки такої охорони стосувалися засмічення водних

об'єктів і не були пов'язані з такою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, як забруднення, то в ст. 228 КК [37] це стосується забруднення водойм. Цей склад злочину набув екологічного характеру. Об'єктом його стали суспільні відносини, що забезпечували науково обґрунтоване, раціональне використання й охорону водних об'єктів від забруднення, засмічення, виснаження (з метою покращення їх стану). Предметом були ріки, озера, інші водойми і водні джерела. Засобами вчинення злочину були неочищені й незаражені стічні води, покидьки та відходи промислових, комунальних підприємств. Джерелом учинення злочину були лише промислові та комунальні підприємства. За конструкцією цей склад злочину побудований як формальний і вчинявся як дією, так і бездіяльністю. Із суб'єктивної сторони цей злочин вчиняється лише умисно. Порівняно з попередньою редакцією, ст. 228 КК в редакції Указу від 12 січня 1983 року [33] дещо змінилася. Насамперед, доповнено предмет цього злочину, а саме – підземними водами. Розширена така ознака об'єктивної сторони, як джерела вчинення злочину, а саме сільськогосподарськими й іншими підприємствами, установами й організаціями. За конструкцією цей склад злочину, передбачений у ч. 1 ст. 228 КК, міг бути як матеріальним, так і формальним. Наслідками цього злочину стали: 1) шкода здоров'ю людей; 2) шкода сільськогосподарському виробництву; 3) шкода рибним запасам. Із суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятись як умисно, так і з необережності. Ст. 228 КК доповнена ч. 2, де відображена така ознака об'єктивної сторони, як наслідки. Вони сформульовані так: 1) значна шкода здоров'ю людей; 2) значна шкода сільськогосподарському виробництву; 3) масова загибель риби.

Необхідно звернути увагу на те, що такі істотні зміни є кроком у законотворчій і правозастосовчій практиці. Аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак ст. 228 КК показує, що в редакції Закону України від 6 березня 1996 р. відбулися значні зміни [26]. Так, цей склад злочину доповнений такими предметами злочину, як води водосховищ, каналів, ставків, тимчасових водостоків, джерел та інші водні об'єкти. Розширені також засоби забруднення, серед яких: 1) продукти виробництва; 2) паливно-мастильні матеріали; 3) сировина. За конструкцією цей склад злочину став лише матеріальним. Наслідки злочину стали чітко формалізуватися: 1) розмір збитків, перевищує п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати. Змінилися і кваліфікуючі ознаки. Вони набули такого описання: 1) захворювання людей; 2) масове знищення об'єктів тваринного і рослинного світу; 3) або коли розмір збитків перевищує тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Слід зазначити, що вище вже зверталася увага на витоки кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря. Цікаво,

що цей злочин (ч. 1 ст. 228 КК) був побудований за своєю конструкцією як діяння з формальним складом. Джерелом вчинення злочину були промислові підприємства. Засоби вчинення – це лише відходи промислового виробництва. Ч. 2 цієї статті мала такі ознаки: 1) значна шкода здоров'ю людей; 2) значна шкода сільськогосподарському виробництву; 3) масова загибель риби. У редакції Закону України від 6 березня 1996 р. цей склад злочину зазнав значних змін [26]. Зазнала змін така ознака об'єктивної сторони як засоби вчинення злочину. Ними стали промислові й інші шкідливі речовини. Також чітко визначено наслідки – збитки, що перевищують п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати. Необхідно зазначити, що було формалізовано наслідки в ч. 2 ст. 228 КК. Ці наслідки сформульовані так: збитки, що перевищують тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Проведене дослідження свідчить, що порівняно з витокami кримінальної відповідальності за забруднення моря (ст. 228¹ КК) у подальшому змінюються об'єктивні і суб'єктивні ознаки цього діяння. Передусім зміни стосуються місця вчинення злочину – це внутрішні морські і територіальні води України (на відміну від витоків, де йдеться про внутрішні морські і територіальні води СРСР) [30]. У подальшому в редакцію Закону України від 6 березня 1996 р. внесено значні зміни [26]. Це стосується наслідків ч. 1 ст. 228¹ КК. Ці наслідки визначаються так: 1) ч. 1 ст. 228¹ КК 1960 р. – збитки перевищують п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати; 2) збитки перевищують тисячу мінімальних розмірів заробітної плати. Таким чином, ч. 1, 2 і 3 ст. 228¹ КК були побудовані як діяння з формальним складом. Характерною новизною для ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р. була адміністративна преюдиція.

З прийняттям сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р. КК України істотних змін зазнали всі склади злочинів проти навколишнього природного середовища, з'явилися нові склади злочинів. Ці діяння розміщені в розділі VIII зазначеного Кодексу. В цьому розділі буде наведено лише перелік складів злочинів, що стосуються зазначеної сфери, а зміст буде розкрито в наступних розділах. До них відносяться: 1) ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; 2) ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; 3) ст. 238. Приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; 4) ст. 239. Забруднення або псування земель; 5) ст. 240. Порушення правил охорони надр; 6) ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; 7) ст. 242. Порушення правил охорони вод; 8) ст. 243. Забруднення моря; 9) ст. 244. Порушення законодавства про континентальний шельф України; 10) ст. 245. Знищення або пошкод-

ження лісових масивів; 11) ст. 246. Незаконна порубка лісу; 12) ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин; 13) ст. 248. Незаконне полювання; 14) ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; 15) ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; 16) ст. 251. Порушення ветеринарних правил; 17) ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; 18) ст. 253. Проектування та експлуатація споруд без систем захисту довкілля; 19) ст. 254. Безгосподарське використання земель.

1.4. Національне кримінальне законодавство і міжнародно-правові акти у подоланні злочинів проти навколишнього природного середовища (співвідношення, проблеми, тенденції)

Узагальнення практики правозастосовчих органів свідчить про те, що вони зіштовхуються з певними труднощами у застосуванні норм про кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища. Це обумовлено низкою чинників, до числа яких відносяться недоліки в конструюванні чинних у цій сфері правових норм, у розумінні об'єктивних і суб'єктивних ознак цих діянь, відсутності єдності у наукових рекомендаціях з цілої гами важливих питань.

Вирішення цих та інших питань, поставлених у меті і завданнях монографії поряд з іншими методами дослідження, зумовлює застосування ще й порівняльно-правового аналізу національного кримінального законодавства та міжнародно-правових актів (у зазначеній сфері), в аспекті їх співвідношення, проблем і тенденцій. Таке дослідження має не тільки пізнавальне, але й прикладне значення [249, с. 258; 246, с. 119].

Різноманітні діяння людини щодо дослідження і використання природних об'єктів визначаються загальними і спеціальними принципами міжнародно-правового співробітництва в сфері охорони навколишнього природного середовища [232, с. 40-41]. Варто погодитися з думкою О.С. Колбасова, Л. В. Спіранської і К. В. Третьякової, що у сфері охорони навколишнього природного середовища до загальноновизнаних принципів міжнародного права необхідно віднести і принцип охорони навколишнього середовища [688, с. 10-11]. Важливими, з огляду на вдосконалення кримінального законодавства України, мають бути спеціальні принципи міжнародного права з охорони навколишнього природного середовища [158, с. 682-687; 401, с. 136-146; 157, с. 721-723]. Зважаючи на правовий зміст, ці декларовані принципи можна згрупувати

так: 1) ті, що закріплюють права людини на сприятливе навколишнє природне середовище; 2) ті, що визначають суверенітет держави на використання природних ресурсів; 3) ті, що забезпечують роль громадян, соціальних груп, громадських рухів у справі охорони навколишнього природного середовища; 4) ті, що декларують відповідальність за охорону навколишнього природного середовища; 5) ті, що визначають пріоритети у використанні природних ресурсів; 6) ті, що орієнтовані на попередження забруднення навколишнього природного середовища та інших шкідливих впливів на природу; 7) ті, що передбачають тісне й ефективне міжнародне співробітництво у справі охорони навколишнього природного середовища; 8) ті, що забезпечують право на екологічну інформацію; 9) ті, що встановлюють зобов'язання з охорони навколишнього природного середовища у випадках збройних конфліктів [688, с. 42-50].

У жовтні 1972 р. держави – члени ЄЕС приймають Декларацію щодо програми дій із навколишнього природного середовища. В цьому році була прийнята Перша програма дій із навколишнього природного середовища (на 1973 – 1976 рр.). Це перший офіційний документ, в якому сформульовані основні принципи європейської політики у сфері охорони навколишнього природного середовища [593, с. 11]. Друга програма дій Європейського Співтовариства, яка називалася «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій навколишнього середовища» була розвитком Першої програми дій. Ці дві програми закріпили такі принципи екологічної політики: 1) запобігання забрудненню, а не боротьба з наслідками певного негативного впливу; 2) врахування впливу на навколишнє природне середовище на ранніх стадіях прийняття рішень; 3) зменшення використання природних ресурсів і природи, що може суттєво вплинути на екологічний баланс; 4) покращення наукових і технічних знань з метою вживання ефективних заходів для збереження і поліпшення навколишнього середовища; 5) «забруднювач платить»; 6) уникнення транскордонного впливу; 7) врахування в екологічній політиці Співтовариством і державами-членами інтересів країн, що розвиваються; 8) визначення довготермінової концепції європейської екологічної політики; 9) розвиток екологічної освіти тощо.

Третя програма дій Європейського Співтовариства «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього природного середовища» (1982 – 1986 рр.) була прийнята 7 лютого 1983 р. і стосувалася: а) подальшої інтеграції екологічної політики Співтовариства; б) посилення превентивних аспектів

екологічної політики. При цьому особливе значення приділялося оцінці впливу на навколишнє природне середовище тощо [519, с. 11-12; 593, с. 20]. Четверта програма дій з навколишнього природного середовища була прийнята 19 жовтня 1987 року. В ній звертається увага на: розробку екологічних стандартів; ефективне комплексне застосування законодавства; управління всіма видами впливу на навколишнє природне середовище тощо [519, 14]. П'ята програма отримала спеціальну назву «До сталості» (1993 –2000 рр.). У ній приділена увага: сталому управлінню природними ресурсами; інтегрованому контролю за забрудненням і попередження виникнення відходів; зменшення споживання не відновлювальної енергії. Шоста програма розрахована на 10 років і стосується 1) зміни клімату; 2) природи і біологічного різноманіття; 3) навколишнього середовища, здоров'я і якості життя; 4) природних ресурсів і відходів [519, с. 15-16].

Всі зазначені принципи і завдання, у вищезазначених програмах мають важливе значення для розробки системи і змісту кримінально-правових принципів, які стосуються охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. Порівняльне дослідження національного кримінального законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища і міжнародно-правових актів у цій сфері – це один із конкретних засобів застосування діалектичного методу дослідження проблем, що нас цікавлять. Перед тим як порівнювати міжнародно-правові акти про подолання злочинних діянь проти навколишнього природного середовища з національним кримінальним законодавством у цій сфері, а також виявляти їх співвідношення, проблеми і тенденції, слід визначити, як вони утворюються і які з них повинні враховуватись. У цьому питанні необхідно погодитися з Г.І. Тункіним, що в складному процесі нормотворчості слід розрізняти основні процеси, до яких відносяться ті способи утворення норм, в результаті завершення яких з'являється міжнародно-правова норма, і допоміжні процеси, які є певними стадіями процесу становлення міжнародно-правової норми, але які цей процес не завершують [744, с. 101-106]. Як і в інших галузях сучасного міжнародного права, в праві навколишнього природного середовища чинні норми обов'язкового характеру містяться переважно в угодах, конвенціях, договорах, протоколах тощо. [402, с. 216; 730, с. 27]. До основних джерел утворення норм міжнародного права навколишнього природного середовища відносяться міжнародний звичай і міжнародний договір. Слід зазначити, що в них найбільш чітко відображаються воля і наміри суб'єктів природокористування [249, с. 258]. До допоміжних джерел міжнародно-правових норм навколишнього

природного середовища належать резолюції міжнародних організацій, рішення міжнародних трибуналів, національне законодавство, доктринальні дослідження [730, с. 27; 374, с. 27; 393, с. 17].

Як показує проведений нами контент-аналіз, початковий етап міждержавних відносин з приводу навколишнього природного середовища характеризувався відсутністю розгалуженої системи міжнародних договорів, що регулювали ці відносини [569, с. 222]. Все це, у свою чергу, змушувало раніше і змушує зараз країни широко застосовувати загальні принципи міжнародного права і міжнародні звичаєві норми, особливо з метою встановлення протиправності поведінки держав у сфері навколишнього природного середовища [708, с. 170]. Ці ж принципи отримали конкретизацію в конвенціях з приводу навколишнього природного середовища. Що ж до міжнародного звичаю, то як свідчить аналіз джерел, єдиною нормою, що безпосередньо стосується навколишнього природного середовища є та, що встановлює міжнародну відповідальність за шкоду, яка завдана третій державі, у випадку, якщо природному середовищу останньої завдана шкода [232, с. 33; 569, с. 222]. На думку С. О. Балашенка та Т. І. Макарової, застосування цієї норми є обмеженим, оскільки вона не може бути використаною для компенсації за шкоду, завдану міжнародним ресурсам [232, с. 33]. В цілому ж спеціальні правила міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища, сформульовані в рамках міжнародних договорів (двосторонніх, багатосторонніх тощо) [674, с. 1255; 766, с. 357]. Класифікація джерел міжнародного права навколишнього природного середовища не є предметом нашого дослідження. Також це не дозволить зробити обсяг роботи.

Перед тим як розпочати таке дослідження потрібно визначитись з його межами. Насамперед необхідно з'ясувати зміст таких понять як «співвідношення», «проблеми» і «тенденції». Так, термін «співвідношення» означає порівняння, взаємний зв'язок між чим-небудь відношення [559, с. 610]. В контексті нашого дослідження це означає, що слід з'ясувати співвідношення національного кримінального законодавства і міжнародно-правових актів про подолання цих діянь. Які з цих правових актів більш повні, досконаліші, більш гуманні, відповідають правам людини, є кращими стандартами для відносин щодо охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. В цьому методі конкретні прийоми і процедури базуються на системному аналізі, оскільки порівнюються не окремі факти (явища), а правові системи. Проблема – це складне питання, завдання, що потребує вирішення, дослідження [559, с. 491]. Більш точно це поняття розкриває «Советский

энциклопедический словарь». Термін «проблема» походить від грецького *problema* – завдання (задача), в широкому розумінні – складне теоретичне або практичне питання, що вимагає вивчення, вирішення; в науці – суперечлива ситуація, що виражається у вигляді протилежних позицій у поясненні яких-небудь явищ, об'єктів, процесів і потребує адекватної теорії для її вирішення [674, с. 1059]. Стосовно даної монографії це означає вирішення складних теоретичних і практичних питань, які будуть виявлені при порівнянні зазначених нами систем, усунення суперечливих ситуацій на теоретичному рівні, пояснення їх, а також виробленні пропозицій на підставі адекватних теоретичних викладок.

Термін «тенденція» походить від латинського слова *tendentia* – направленість і означає напрямок розвитку якого-небудь явища, думки, ідеї [674, с. 1312]. В контексті дослідження це означає напрямок розвитку кримінального законодавства щодо охорони, раціонального використання природних об'єктів, його тенденція до зближення з міжнародно-правовими актами такого ж спрямування чи, навпаки, відхід від нього, розвиток у більш прогресивному напрямку тощо.

Визначившись з обсягами (межами), що потребують дослідження в цьому підрозділі, перейдемо до вивчення питання, яке є об'єктом нашого дослідження. Перш за все слід звернутися до водних об'єктів. Міжнародне співробітництво з приводу охорони водних об'єктів, як свідчить це дослідження, виникло зовсім недавно. Забруднення води на території однієї держави завдає шкоди навколишньому природному середовищу інших держав [811, с. 139]. Тому їх охорона потребує міжнародного співробітництва. Однією з найважливіших форм міжнародного співробітництва України щодо водних об'єктів є розробка і підписання міжнародних конвенцій, договорів, а також їх дотримання. Як відомо, до недавнього часу міжнародно-правові заходи стосовно охорони водних об'єктів переважно стосувалися використання річок. Саме річки, насамперед, стали об'єктом масових забруднень, засмічень, виснажень через скидання стічних вод, інших видів антропогенного впливу. Міжнародно-правова охорона рік здійснювалася на рівні регіональних договорів. Аналіз їх дозволив фахівцям Л. В. Корбут та Ю. Я. Баскіну зробити висновки, які будуть корисними і для нашого дослідження: 1) регіональні угоди встановлюють заборони антропогенного забруднення річних вод без посилання на джерела забруднення; 2) основним видом забруднення визнається таке, що пов'язане з промисловою діяльністю і використанням вод у муніципальних потребах; 3) регіональні акти про судноплавство по річках забороняють скидати в ріки й озера нафту і нафтопродукти, а також інші засоби, що викликають забруднення вод-

них шляхів; 4) вводяться обмеження на іригаційні і меліоративні роботи, що є також джерелами забруднення або виснаження вод у ріках [411, с. 141-150]. Цінна позиція цих авторів може бути використана при вдосконаленні ст. 242 КК України стосовно предмета цього складу злочину. Наприклад, Конвенція 1952 р. між СРСР і Румунією «Про попередження паводків і регулювання водного режиму на річці Прут» свідчить, що до водних об'єктів у ст. 242 КК слід віднести води: ріки, озера, притоки рік, гідромеліоративних каналів, поверхневі і підземні води. Тобто вона роз'яснює предмет складу злочину забруднення водних об'єктів. Конвенція «Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» (яка забезпечує зараз міжнародно-правову охорону водних об'єктів), доповнює предмет цього складу злочину водно-болотними угіддями [180, с. 554-558]. У чинному КК України є лише дві статті, що охороняють водні об'єкти від забруднення і виснаження. Це ст. 242 КК. Порушення правил охорони вод і ст. 243 КК. Забруднення моря, що не перераховують у диспозиції цієї статті зазначені вище предмети, які можуть забруднюватися.

Слід зазначити, що на криміналізацію вищезгаданих діянь мають істотний вплив міжнародно-правові акти в зазначеній сфері, які знаходяться з національним законодавством у певному співвідношенні, що у свою чергу, вимагає вирішення проблем на законодавчому рівні. Для виконання такого завдання треба знати тенденції, що прослідковуються у міжнародно-правових актах і національному кримінальному законодавстві щодо водних та інших об'єктів природи.

Варто зазначити, що зусилля міжнародного співтовариства з приводу вирішення проблеми охорони світового океану від забруднення відбувається на різних рівнях: глобальному, регіональному, субрегіональному, двосторонньому і національному [655, с. 6]. Тому виходячи із системного підходу щодо глобальних проблем, серед яких важливу функцію виконує національне кримінальне законодавство, важливо зауважити, що тенденція повинна вирішуватись з урахуванням національного підходу, представленого якнайдостойніше законодавством України, яке покликано вирішити проблеми охорони водних та інших об'єктів природи, з урахуванням особливостей міжнародного права у цій сфері.

Важливо зазначити, що між нормами КК України, які стосуються охорони навколишнього природного середовища і міжнародно-правовими актами проявляється взаємозв'язок і взаємозалежність, яка характеризується тим, що міжнародне рішення зазначеної проблеми знайшло певне впровадження (імплементацию) в КК України.

Впроваджуючи вищезгаданий підхід до цієї проблеми, найбільш доцільно зосередитися на дослідженні видів природних об'єктів та складоутворюючих ознак злочинів проти навколишнього природного середовища. Цей шлях допоможе якнайповніше показати співвідношення українського кримінального законодавства з міжнародно-правовими актами у подоланні досліджуваних злочинів, вирішити певні проблеми, які сприятимуть удосконаленню кримінального законодавства, а також мати уяву про існуючі тенденції між національними і міжнародно-правовими нормами з подолання цих асоціальних явищ. Так, згідно зі ст. 242 КК України під предметом злочину, передбаченого цією статтею, необхідно розуміти всі водні об'єкти на території нашої держави (в твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і невідривно зв'язані з навколишнім природним середовищем [503, с. 35-36]. Таким чином, водні об'єкти – це ріки, озера, водосховища, води каналів, води ставків, підземні води, льодовики, притоки рік, внутрішні моря та інші внутрішні морські води (лимани, бухти, губи, протоки, затоки, територіальне море) територіальні води України, тимчасові водостоки і балки (де, як правило буває вода), болота, гейзери, ключі, витоки [402, с. 216]. При порівнянні ознак складу злочину з приписами міжнародно-правових актів необхідно пам'ятати, що міжнародне право – це сукупність юридичних принципів, звичаїв і норм, які регулюють відносини між державами та іншими учасниками (суб'єктами) міжнародного спілкування [812, с. 169-171]. Деякі з них визнаються всіма державами і є обов'язковими на території цих держав. Окремі ж норми міжнародного права обов'язкові тільки для деяких держав і мають лише локальне значення. Але невід'ємною умовою правомірності і дійсності таких локальних норм, а також договірних обов'язків двох чи більше держав є їх відповідність загальноновизнаним принципам і нормам, що закріплені в Статуті Організації Об'єднаних Націй [196]. Тому порівняння ознак діянь, передбачених національним кримінальним законодавством і діянь передбачених міжнародно-правовими актами буде здійснюватися на основі зазначених принципів Статуту ООН.

Прослідкуємо, як позначають предмет забруднення водних об'єктів з суші конвенції та угоди, які можуть роз'яснювати предмет складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України. В цьому контексті слід зазначити, що можна порівняти предмет цього складу злочину з тим переліком водних об'єктів, які є в низці міжнародно-правових актів. При цьому слід враховувати положення, згідно з яким міжнародне право, в першу чергу, звернуло увагу на ці природні об'єкти. Пошук цього предмету слід здійснювати на основі зазначених джерел. Звернемося ще до ряду кон-

венцій і угод. Так, води територіального моря і виключної (морської) економічної зони Конвенція від 21 квітня 1992 р. «Про захист Чорного моря від забруднення» відносить до предмету забруднення [181, с.25-32]. Дещо доповнює предмет внутрішніми водами Конвенція від 20 – 31 жовтня 1975 р. «Про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна» [193, с. 267-273]. Такий предмет, як море називає Угода про співробітництво з питань боротьби із забрудненням вод Північного моря нафтопродуктами (1969 р.) [194, с. 185-188]. Вона стосується забруднення моря з суші. Хоча ця Угода і має регіональний характер, але також, в певній мірі, називає предмет. Аналогічне позначення предмета дає Конвенція із захисту морського середовища району Балтійського моря 1974 р., коли йдеться про забруднення із суші [168, с. 197 – 215].

Слід зазначити, що кримінальне законодавство України (ст. 242 КК) має певне співвідношення з міжнародно-правовими актами щодо предмета злочинного забруднення водних об'єктів. Проте, деякі положення щодо предмета цього діяння не мають вирішення у міжнародно-правових аспектах. Так, не знайшло врегулювання в міжнародно-правових актах питання щодо охорони таких предметів, як гейзери, ключі й затоки, протоки, артезіанські басейни, льодовики. Ця прогалина не сприяє зосередженню зусиль держав у справі охорони відносин з приводу водних об'єктів у цілому, адже, як зазначалося вище, будь-які водні об'єкти не мають кордонів у природному кругообігу і їх охорона від забруднення має глобальний, а не регіональний і місцевий характер. Має певні недоліки щодо переліку можливих предметів і склад злочину, передбачений ст. 242 КК, в якому також ці предмети не конкретизовані або не мають пояснення у примітці до закону. Це призводить до помилок при застосуванні закону. Ці проблеми більш детально будуть розглянуті у другому розділі монографії.

З нашого дослідження випливає, що обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину порушення правил охорони вод є: 1) діяння, тобто дія або бездіяльність; 2) злочинні наслідки, прямо зазначені в ч. 2 ст. 242 КК; 3) необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, передбаченими в законі. Законодавець відмовився від зазначення в диспозиціях ч. 1 і 2 ст. 242 КК України засобів вчинення злочинів та їх переліку, що з моєї точки зору, є позитивним. Крім того, закон уже не передбачає зазначення джерел вчинення цього злочину (промислових, сільськогосподарських, комунальних підприємств, установ і організацій та виробництв) [508, с. 970 – 974]. Як же кореспондують ці ознаки зовнішньої сторони вказаного складу злочину з тими

об'єктивними проявами, що є в міжнародно-правових документах? Насамперед звернемося до такої основної ознаки об'єктивної сторони, як діяння (дії або бездіяльності), що сформульовані в ст. 242 КК України (забруднення або зміна їхніх природних властивостей, або виснаження водних джерел). Щодо обґрунтування цієї ознаки з точки зору міжнародного права, звернемося до міжнародно-правових актів. Так, у «Заключному акті наради з безпеки й співробітництва в Європі» від 1 серпня 1975 р. йдеться про охорону вод від забруднення і нерационального використання прісних вод [161, с. 587-590]. Положення цього Акту щодо діяння збігаються з ознакою ст. 242 КК, яка визначається як забруднення (діяння). Проте, цей документ настановує на таку дію, як незаконне використання прісних вод, яке не має місця в КК України, хоча настала така необхідність для криміналізації незаконного використання прісних вод (особливо питної води). Таке доповнення мало б величезне значення для України, де відчувається брак питної води, що створює велику загрозу для збереження не тільки здоров'я, а й життя людей. Міжнародно-правові акти дещо раніше і далі пішли у справі охорони водних об'єктів, оскільки вони стосуються і таких дій, як забруднення й виснаження. Проте міжнародне товариство виграло б, якби не випускало з поля зору і таку дію чи бездіяльність, як засмічення, яке приносить не меншу шкоду охороні водних об'єктів. В цьому аспекті має вади і ст. 242 КК України. Це питання не знайшло вирішення і на дослідницькому рівні: як у міжнародному плані, так і в аспекті національного кримінального права. У справі пояснення зазначеного вище діяння (забруднення) допомагає визначення, сформульоване об'єднаною групою експертів із наукових аспектів забруднення морів (ГЕСАМП) і в дещо зміненій формі схвалене Міжурядовою океанографічною комісією (МОК) ЮНЕСКО, а також Конвенцією від 13 листопада 1992 р. «Про захист Чорного моря від забруднення». З цих документів зрозуміло, що діяння формулюється як привнесення людиною, прямо чи опосередковано, речовин або енергії в морське середовище, включаючи естуарії, що призводить або може призвести до таких згубних наслідків, як шкода живим ресурсам, життю в морі, небезпеку для здоров'я людей, перешкоди морській діяльності, включаючи рибальство, погіршення та інших правомірних видів використання моря, зниження якості використовуваної морської води та погіршення умов відпочинку [181, с. 25-32]. Але й це визначення, на мою думку, недосконале (що більш детально висвітлено в нашій роботі) [503, с. 35-40].

Підсумовуючи викладене щодо основної ознаки об'єктивної сторони – діяння (дія або бездіяльність), необхідно міжнародно-правові

акти узагальнюючого характеру і ст. 242 КК доповнити таким діянням як засмічення, що сприятиме екологізації цих норм і дозволить використати позитивні аспекти кримінального законодавства історичного минулого. Що ж до наслідків, то міжнародно-правові акти вказують на загрозу їх настання або настання та називають ці наслідки. Перелік цих наслідків є більшим, ніж у чинному кримінальному законодавстві [166, с. 62-77]. Виходячи з цих міркувань, нашому законодавцю необхідно було б сприйняти досягнення в цій сфері міжнародного права і в частині першій ст. 242 КК повернутися до побудови злочину з так званім «формальним» складом (як це вже частково зроблено в зазначеній статті, хоча надто обмежений перелік відносин), яким створюється небезпека. Зазначені новели сприятимуть охороні, раціональному використанню, відтворенню та оздоровленню водних об'єктів.

Які ж засоби забруднення водних об'єктів зазначені в міжнародно-правових актах? Так, у Женевській конвенції про відкрите море (1958 р.) [160, с. 37-42] і Договорі про Антарктику (1959 р.) [159, с. 39-42] йдеться про забруднення моря нафтою із трубопроводу, а також від занурення радіоактивних відходів, радіоактивними матеріалами чи іншими шкідливими речовинами. В Угоді про співробітництво з питань боротьби із забрудненням вод Північного моря нафтопродуктами (1969 р.) йдеться про такий засіб забруднення як нафтопродукти [194, с. 185-188]. У Конвенції із захисту морського середовища району Балтійського моря (1974 р.) звертається увага на такі засоби забруднення, як нафтовміщуючі залишки, нафтові суміші, отруйні речовини, стічні води, сміття [168, с. 197-215]. Нафта в цій Конвенції означає нафту в будь-якому вигляді, в тому числі сиру нафту, паливну нафту, нафтовий відстій, нафтові відходи й очищені нафтопродукти; шкідлива речовина – це будь-яка небезпечна отруйна чи інша речовина, що опинилась у морі і спричиняє забруднення [168, с. 197-215]. Конвенція 1972 р. з попередження забруднення моря доповнює засоби скидами відходів та інших стійких синтетичних сполук (троси, рибачькі сітки тощо) [166, с. 62-67].

У КК України 2001 р. (ст. 242) дещо розширений перелік засобів забруднення водних об'єктів [91, с. 168]. Щодо засобів забруднення водних об'єктів, міжнародно-правові акти мають певне обмеження, що не сприяє боротьбі із забрудненням водних об'єктів у повному обсязі і не відповідає принципам, закладеним у статуті ООН.

Проаналізуємо співвідношення такої ознаки об'єктивної сторони складу злочинного забруднення водних об'єктів (ст. 242 КК), як джерела вчинення злочину з аналогічною ознакою, відображеною в міжнародно-правових актах. Так, міжнародно-правові акти, зокрема, конвенції: «З попередження забруднення моря скидами відходів і інших матеріалів»

та «Про захист Чорного моря від забруднення» називають такі джерела забруднення: джерела, що перебувають на суші, з континентального шельфу, з атмосфери, з рік, з каналів, з прибережних споруд, з водоспусків, зі стоків, з трубопроводів [166, с. 62-77; 181, с. 25-32]. На відміну від вищезазначених документів, ст. 242 КК не дає переліку джерел забруднення. Слід зазначити, що міжнародно-правові акти, які дають перелік джерел забруднення, не повинні бути сприйняті ст. 242 КК. Це певною мірою реалізовано в ст. 242 КК України, яка взагалі не дає переліку джерел забруднення, чим фактично їх значно розширює.

Як відомо, кодифікація міжнародного морського права відбулася в 1958 р. Цьому сприяла Конференція ООН з морського права, яка відбулася в Женеві у 1958 р. і закінчилася підписанням чотирьох конвенцій. Це конвенції: «Про територіальне море і прилеглу зону [176, с. 47-51]; «Про відкрите море» [162, с. 37-38]; «Про риболовство і охорону живих ресурсів моря [191]; «Про континентальний шельф» [175, с. 20-46]; «Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням» [156, с. 20-45]. Ці міжнародно-правові акти були і є корисними в тому аспекті, що вчені нашої держави почали напрацьовувати пропозиції щодо вдосконалення ст. 243 КК України в цій сфері.

Все ж таки наш законодавець не повністю сприйняв положення зазначених вище конвенцій, хоча в них є позитивні моменти, які б сприяли розкриттю деяких об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочину, передбачених ст. 243 КК України. Так, наприклад, звернення до об'єктивних ознак злочину, передбаченого ст. 243 КК України і, зокрема, до предмета злочину, дає змогу стверджувати, що Конвенції по-різному пояснюють предмет правопорушення. Це можуть бути води територіального моря, води за межами територіального моря [170, с. 110-122]; води відкритого моря (усі частини моря, що не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води якої-небудь держави [162, с. 37-38]; води територіального моря і води на території держави [193, с. 267-273]; води Світового океану, включаючи води територіального моря прибережних держав, за винятком вод внутрішніх морів [164]; води моря в межах національної юрисдикції, води відкритого моря і так звані особливі райони (Середземне море, Чорне море, Балтійське море) [166, с. 62-77]. Цікаві щодо предмета положення містять регіональні конвенції. Так, деякі стосуються Північного моря [194, с. 185-188]; інші – вод Середземного моря [163; с. 216 – 224].

Міжнародно-правові акти могли б дати дещо корисне для кримінального законодавства України стосовно предмета злочину, передбаченого ст. 243 КК. Наприклад, поряд з існуючими там ознаками до-

цільно було б запозичити положення міжнародно-правових актів щодо предмета зазначеного злочину, а саме про води особливих районів, оскільки там через технічні причини, що відносяться до океанографічних і екологічних умов цих районів і специфіки перевезень, необхідне прийняття особливих обов'язкових методів відвернення забруднення моря нафтою, отруйними, рідкими речовинами й сміттям тощо. Деякі положення Конвенції про територіальне море і прилеглу зону дають роз'яснення, які мають суттєве значення для кваліфікації діяння за ст. 243 КК України. Зокрема, територіальне море – місце вчинення злочину – це морський пояс, розміщений уздовж берега, а також за межами внутрішніх морських вод, а для держави – архіпелагу – за архіпелажними водами [176, с. 47-51]. На цей морський пояс поширюється юрисдикція і суверенітет прибережної держави (на поверхню і надра територіального моря) [176, с. 47-51]. Ширина територіального моря визначається від лінії найбільшого відливу до 12 миль. Також, на мою думку, предметом, у даному випадку, є води територіального моря. Женевська конвенція про відкрите море визначає, що це – частина моря, яке не входить ні до внутрішнього, ні до територіального моря [162, с. 37-38]. Відкрите море, згідно зі ст. 243 КК України, – це місце вчинення злочину, а води відкритого моря – це предмет злочину.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. в поняття «охорона морського середовища» включає такі компоненти, як попередження забруднення моря і захист живих ресурсів моря. Вона дає можливість визначитись, кому ж заподіюється шкода, а також перелік засобів забруднення. Варто зауважити, що наш законодавець менш вдало назвав засоби забруднення моря в ст. 243 КК України. Конвенція «Про недопущення забруднення моря скидами відходів і інших матеріалів» указує на дію та бездіяльність, які використані в ст. 243 КК України, а також на засоби забруднення, та дає вичерпний перелік джерел забруднення [164, с. 40-49]. Ця конвенція також має певні недоліки порівняно з положеннями, що використані в ст. 243 КК України.

Розглянемо положення міжнародно-правових актів щодо Континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони та їх співвідношення з чинним кримінальним законодавством – ст. 244 КК України. Женевська конвенція 1958 р. «Про континентальний шельф» вперше ввела в міжнародне право поняття «континентального шельфу» – це морське дно, включаючи його надра, що знаходяться від зовнішнього кордону територіального моря прибережної держави до встановлених міжнародним правом меж [175, с. 20-46]. Конвенція ООН з морського права 1982 р. визначила ширину континентального шельфу в межах 200 морських миль від вихідної лінії, від яких відміряється ши-

рота територіального моря. Ці та інші положення Женевської конвенції повністю відображені в ст. 244 КК України. Це лише свідчить про збіг міжнародно-правових приписів і положень національного кримінального законодавства, що стосується досліджуваної нами сфери. В той же час національне кримінальне законодавство має певні недоліки порівняно з міжнародно-правовими актами щодо виключної (морської) економічної зони. Поняття «виключна (морська) економічна зона» введене III Конвенцією ООН з морського права в 1982 року. Під виключною (морською) економічною зоною розуміють район шириною 200 морських миль, що знаходиться за межами територіального моря і прилягає до нього. Проте в цьому районі встановлений специфічний правовий режим, де прибережна держава має суверенні права з метою розвідки й розробки живих і неживих природних ресурсів і т. ін. [167, с. 145-190]. Наше законодавство не взяло на себе охорону відносин з приводу використання виключної (морської) економічної зони. Ця прогалина має бути усунена в КК України.

Для вдосконаленні кримінального законодавства стосовно атмосферного повітря суттєве значення мають міжнародно-правові акти. Передусім, це стосується предмета злочину – атмосферного повітря [191, с. 130-138], атмосфери та повітря робочого приміщення. Зазначені положення міжнародно-правових актів могли б бути покращені, підтримавши позицію нашого законодавця щодо предмета досліджуваного нами діяння. В то й же час вказівка на повітря робочого приміщення явно виділяє його з предмета зазначеного злочину. Конвенція 17 листопада 1979 р. «Про трансграничне забруднення повітря на великі відстані» предметом забруднення вважає повітря і дає визначення такої дії забруднення повітря, як введення речовин або енергії у повітряне середовище [191, с. 130-138]. Таким чином, визначаються і засоби забруднення, а також наслідки такого забруднення. Ст. 241 КК України не охоплює таких засобів забруднення, як шум і вібрація, які зафіксовані в Конвенції 1977 р. «Про захист трудящих від професійного ризику, що викликаний забрудненням повітря, шумом і вібрацією на робочих місцях [174, с. 77-83]. Тут поняття «шум» означає будь-яке забруднення повітря речовинами, незалежно від їх фізичного стану, які є шкідливими для здоров'я або небезпечними в іншому відношенні [174, с. 77-83]. Поняття «вібрація», охоплює будь-яку вібрацію, що передається людському тілу твердими тілами і яка є шкідливою для здоров'я чи небезпечною в іншому відношенні [174, с. 77-83]. Ці засоби мають бути відображені в реформованому КК України. На відміну від міжнародно-правових актів, у ст. 241, крім забруднення, вказується інша зміна природних властивостей атмосферного повітря.

Для застосування ст. 252 КК стосовно територій і об'єктів природно-заповідного фонду та реформування законодавства необхідно звернутися до Конвенції від 16 листопада 1972 р. «Про охорону все-світньої культурної й природної спадщини» [186, с. 6-10]. Адже ст. 252 КК України називає предметом території і об'єкти природно-заповідного фонду, а не природну спадщину, яка включає природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, які мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки або геологічні й фізіологічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність із точки зору науки чи збереження, чи природні визначені місця, чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси [186, с. 6-10]. Зазначені вище положення міжнародно-правового акту мають доповнити ст. 252 КК після слів «природно-заповідного фонду» словами «природної спадщини». Це доповнення доцільно внести до ст. ст. 240, 246, 248, 249 КК України.

Розглянемо положення міжнародно-правових актів щодо рослинного світу та співвідношення їх приписів з деякими ознаками складів злочину, передбачених ст. ст. 246, 247 КК України. Це дослідження проводиться стосовно окремих ознак названих складів злочинів. Міжнародна конвенція з охорони нових сортів рослин від 2 грудня 1961 р. [188, с. 262-268] більше стосується інтелектуальної власності, але вона дає роз'яснення нормативного характеру щодо рослин. Насамперед слід звернутися до предмета складів злочинів і деяких приписів міжнародно-правових актів, які можуть бути підставою для пропозицій з удосконалення як КК України, так і міжнародно-правових актів. Звертає на себе увагу те, що міжнародно-правові акти для позначення досліджуваних предметів використовують терміни «флора», «рослини», «біологічне розманіття» тощо [187; 178, с. 510-531; 182, с. 266-278]. КК України у ст. 247 позначає предмет указанного в ній діяння поняттям: «рослини»; у ст. 245 – «лісові масиви», «зелені насадження», інші такі насадження; у ст. 246 – «дерева» і «чагарники». Позиція законодавця України на конкретизацію предмета злочину заслуговує схвалення, адже це зручно для застосування закону.

Слід звернути увагу на те, що об'єктивна сторона складів злочинів, передбачених ст. ст. 245, 246, 247, 251 КК, відповідно, охоплює: ст. 245 КК – дію, бездіяльність, що виражаються в знищенні або пошкодженні зелених насаджень вогнем або іншим загально небезпечним способом; ст. 247 КК України – дію і бездіяльність, яка виражається в порушенні правил, установлених для боротьби зі шкідниками й хворобами рослин,

та інших вимог законодавства про захист рослин і наслідками (тяжкі наслідки); ст. 246 КК України — дією (порубкою дерев і чагарників); ст. 251 КК — дію і бездіяльність. Разом з тим, міжнародно-правові акти передбачають такі дії, як торгівля видами дикої флори, збереження біологічного розманіття, нових сортів рослин [187; 178, с. 510-531; 182, с. 266-278]. Ці положення виявлені також в Конвенції «Про міжнародну торгівлю видами дикої флори й фауни, яка знаходиться під загрозою знищення» від 3 березня 1973 року. З метою екологізації кримінального законодавства необхідно було б ввести кримінальну відповідальність за порушення законодавства щодо збереження біологічного розманіття рослин, незаконну торгівлю видами дикої флори та порушення законодавства щодо охорони нових сортів рослин, адже деякі з них знаходяться під загрозою зникнення.

Приписи міжнародно-правових актів стосовно тваринного світу передбачають такі дії: торгівля видами дикої фауни, що знаходиться під загрозою знищення [186, с. 266-278]; захист від знищення мігруючих видів і середовищ існування, що перебувають під загрозою; ловлю та утримання тварин і птахів; знищення або вилучення яєць із середовища існування диких тварин; продажу, зберігання з метою продажу тварин; транспортування з метою продажу тварин або пропозиції на продаж диких тварин тощо [192, с. 232-235]. Законодавцю було б доцільно прийняти такі новели міжнародно-правових актів тим більше, що він приєднався до цих конвенцій. Тоді б ст. 248 КК України передбачала б відповідальність не тільки за незаконне полювання, а й за: торгівлю видами дикої фауни; знищення мігруючих видів мисливських тварин; знищення середовища існування мисливських тварин; незаконне утримання диких тварин; знищення або вилучення їх яєць; транспортування з метою продажу таких тварин. Такий крок сприяв би дотриманню нашою державою міжнародно-правових стандартів у справі охорони навколишнього природного середовища та «екологізації» кримінального законодавства у зазначеній сфері.

Без перебільшення можна стверджувати, що позитивними є приписи міжнародно-правових актів щодо зняття лову. Вони чітко зв'язують місце лову, види риб і розмір перерізу сітки та час для вилову [174, с. 77-83; 183, с. 560-568]. Ці положення мають бути прийняті національним законодавством.

Цікаві та корисні приписи для КК України можна запозичити з «Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля». Вона надто важлива і потребує неабиякої уваги людства. Орхиська конвенція — це міжнародний договір, який є свідченням роз-

витку прогресивних демократичних процесів у Європі і, зокрема, у країнах, які підписали цей документ. Конвенцію було підписано в місті Орхус (Данія) 25 червня 1998 року. Україна ратифікувала цей міжнародний документ однією з перших. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» був ухвалений парламентом 6 липня 1999 року. Конвенція регламентує і надає громадянам право на сприятливе навколишнє природне середовище, право на інформацію, право на участь у прийнятті економічних рішень, а також на доступ до правосуддя. Впровадження Конвенції, в тому числі і на рівні КК України, створить нові можливості у розв'язанні проблем навколишнього природного середовища України та допоможе сформувати соціально-правову основу для загальноєвропейського екологічного простору. Чинний КК України не сприйняв прогресивні положення цієї конвенції, які б стосувалися протидії можливості отримання екологічної інформації фізичною, юридичною особою та громадськістю про: стан навколишнього природного середовища, його складових; чинники, які завдають шкоди; засоби, діяльність або заходи, що впливають або можуть впливати на складові навколишнього природного середовища або протидію участі громадськості при прийнятті рішень, які негативно впливають на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей, їх безпеки.

Проведене дослідження про співвідношення вивчених норм, вказує на проблеми, які потрібно вирішити, та тенденції у їх зближенні задля охорони, раціонального використання і відтворення навколишнього природного середовища та його складових. Пропозиції розроблені на основі цього дослідження, мають сприяти вдосконаленню національного кримінального законодавства і міжнародно-правових актів із подолання злочинів проти навколишнього природного середовища.

1.5. Система складів злочинів проти навколишнього природного середовища за чинним КК України

Однією з важливих особливостей сучасного етапу розвитку людського суспільства є підвищення ролі України у вирішенні глобальних проблем людства, зокрема такої, як охорона навколишнього природного середовища кримінально-правовими засобами. Вирішення цієї та інших глобальних проблем передбачає проведення системних досліджень [258, с. 47-65]. На цій основі може бути удосконалено моделювання системи чинного кримінального законодавства України у сфері

охорони, раціонального використання, оздоровлення та відтворення навколишнього природного середовища. Успішна систематизація складів злочинів проти навколишнього природного середовища має важливе значення як для теорії кримінального права, так і для законотворчої діяльності та правозастосовної практики. Належним чином упорядковане (систематизоване) законодавство є показником того, що форма певної національної правової системи адекватна одній з істотних властивостей права – системності.

У доктринах держав системний підхід з приводу досліджень і оцінки правової дійсності, зокрема й такої, що стосується кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, знаходить певне відображення. Але все ж таки ці дослідження переважно стосуються таких загальних понять, як: «правова система», «права», «системи права», «системи законодавства» [778, с. 111; 358, с. 1; 495, с. 285; 722, с. 199-204; 723, с. 714-724; 270, с. 572; 234, с. 721; 349, с. 1-2]. В меншому обсязі такі дослідження характерні для окремих інститутів права і зокрема такого, як кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища. Разом із тим без глибокого та всебічного дослідження науковцями вищеперелічених загальнотеоретичних проблем і понять неможливий був би системний підхід до вивчення чинного кримінального законодавства щодо охорони названої сфери. Предмет цього дослідження не передбачає полеміки щодо таких понять, як «правова система», «право», «система права», «законодавство», «система законодавства», що спостерігається у правовій і політичній літературі [621, с. 150; 633, с. 150; 795, с. 3-6; 263, с. 21-23; 336, с. 107-110; 365, с. 70-83; 712, с. 140-144]. Слід зазначити, що найбільш вдалі визначення цих понять, в межах існуючих розробок, враховують засади системності.

Привертає увагу визначення правової системи, яке запропонував О.В. Зайчук: «Це єдина стійка, динамічна сукупність конститутивних явищ правового характеру (перш за все системи права, правосвідомості і правової діяльності), що відображає певний рівень узагальнення юридичної діяльності» [365, с. 10]. Це визначення дає змогу з'ясувати складові (структуру) цього поняття. Відомо, що складові мають свою структуру, і вивчати структуру того чи іншого поняття доцільно з урахуванням етимології цього терміна. В. Даль визначає структуру як устрій, побудову, склад [330, с. 343]. С. І. Ожегов зводить поняття структури до побудови і внутрішнього укладу [559, с. 673]. Інші, як свідчить аналіз джерельної бази, розуміють під структурою взаєморозміщення і зв'язок складових частин чого-небудь. За незначних розходжень усі автори вкладають приблизно однаковий зміст у цю категорію. Стосовно даної праці може

виникнути питання про доцільність використання категорії «структура» для характеристики «системи». Цей підхід не тільки доцільний, але й необхідний, оскільки питання щодо внутрішнього устрою предмета дослідження в цьому підрозділі роботи є надто важливим і актуальним.

Перед тим як розпочати дослідження системи злочинів проти навколишнього природного середовища, слід звернутися до етимології поняття «система», що використовується в назві цього підрозділу. Так, у словнику російської мови цей термін означає: 1) певний порядок у розташуванні й зв'язку частин чого-небудь, у діях; 2) певна цілісність, що представляє собою єдність закономірно розміщених її частин, які знаходяться у взаємозв'язку [559, с. 586]. Подібне тлумачення поняття «система» знаходимо і в інших джерелах, де система — це множина елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність [674, с. 209]. Дещо інше визначення системи пропонується в Українській радянській енциклопедії — це сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія, і найважливішими рисами якої є розчленованість і цілісність [761, с. 174]. Таким чином, система (від грецького — ціле, що складається з частин; об'єднання) — множина елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність. Тоді злочини проти навколишнього природного середовища можуть бути систематизовані на основі різних ознак (об'єктів, форм вини, способу, знарядь, засобів, місця або часу вчинення злочину тощо).

Проблема наукової систематизації злочинів проти навколишнього природного середовища останнім часом привертає до себе значну увагу криміналістів. Це пояснюється тим, що лише протягом останніх п'ятнадцяти років була розроблена наукова класифікація об'єктів злочинів [598, с. 124-126; 764, с. 111-118; 615, с. 75; 677, с. 27; 772, с. 202-204] як першооснова систематизації всіх злочинів і, відповідно, діянь проти навколишнього природного середовища. Тому і розробка питань системи цих злочинів почалася лише з прийняттям КК України 1960 р. та продовжується за чинного кримінального законодавства з відповідними змінами, які мають суттєво вплинути на це утворення. Питання системи злочинів проти навколишнього природного середовища неодноразово піднімалися й обговорювались у юридичній літературі. Так, Ю. І. Ляпунов, розглядаючи систему злочинних діянь у зазначеній сфері, вважає, що вона може мати такий вигляд: 1) земля (сюди входять такі види злочинів: самовільне захоплення землі, отруєння, забруднення і псування землі шкідливими відходами виробництва, злочинно недбале використання земель); 2) вода (забруднення водних джерел неочище-

ними і незнезараженими стічними водами, відходами і промислових, і комунальних підприємств); 3) атмосферне повітря (сюди відноситься такий склад злочину, як забруднення повітря шкідливими для здоров'я людей відходами виробництва); 4) іхтіофауна і водні тварини (в цю групу входять такі склади злочинів, як незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами, незаконний промисел морських котиків і бобрів); 5) дикі тварини і птахи (ця група об'єднує такі злочини, як незаконне полювання, продаж, скупка цінних видів хутрових звірів); 6) корисні копалини в надрах землі (порушення правил розробки надр і здачі державі золота); 7) деревна рослинність (сюди належать умисне псування лісонасаджень, незаконна порубка лісу); 8) загальні види злочинів у сфері природи (сюди відносяться: умисне знищення і псування природних об'єктів, що взяті під особливу охорону держави, незаконна розробка природних багатств континентального шельфу); 9) міжнародні правові ресурси (це забруднення моря з суден та інших плавучих засобів) [485, с. 39-43]. Це дійсно оригінальна система, але вона охоплювала кримінальне законодавство у вказаній сфері, яке діяло раніше у переважній більшості республік колишнього СРСР. Крім того, використання такого невизначеного критерію для побудови системи цих злочинів, як інтерес [582, с. 26-28; 354, с. 26], не дало можливості створити струнку систему злочинів проти навколишнього природного середовища.

Більш чітку структуру (систему) злочинів проти навколишнього природного середовища запропонував Е. М. Жевлаков: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини у сфері охорони і раціонального використання землі: а) самовільне захоплення землі; б) отруєння, забруднення чи псування землі шкідливими відходами виробництва; в) злочинно-безгосподарське використання земель; 2) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання надр (порушення правил розробки надр і здачі державі золота); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання дикої фауни: а) незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами; б) незаконний промисел китів і морських бобрів; в) проведення лісопозовалу або вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; г) незаконне полювання; д) продаж, скупка, обмін шкурок цінних хутрових звірів; є) жорстоке поводження з тваринами; ж) експлуатація водозабірних споруд з порушенням правил охорони рибних запасів; 4) злочини, що посягають на суспільні відносини в галузі охорони і раціонального використання флори: а) незаконна порубка лісу; б) умисне пошкод-

ження чи знищення лісових масивів шляхом підпалу; в) необережне знищення чи пошкодження лісових масивів у результаті необережного поводження з вогнем чи джерелами підвищеної небезпеки; г) порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами та шкідниками рослин; 5) злочини, що здатні завдати шкоди декільком безпосереднім об'єктам у галузі охорони і використання природних ресурсів; також іншим, пов'язаним із ними відносинам, що не належать до цієї сфери: а) забруднення водойм і повітря; б) забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей і живих ресурсів моря; в) порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; б) інші злочини у сфері охорони природи: а) умисне, руйнування, пошкодження чи псування об'єктів природи, взятих під охорону держави; б) порушення законів про охорону природи; в) самовільне захоплення води; в) недотримання правил поводження з водою, яка відпущена для поливу, і її безгосподарне використання; д) умисне пошкодження іригаційних споруд [354, с. 11-13]. Оцінюючи в цілому точку зору Е. М. Жевлакова, слід зазначити, що із фахівців у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища він робить найбільш послідовну і логічну структуру системи цих злочинів. Це стало можливим тому, що автор, пропонуючи систему досліджуваних злочинів, враховує безпосередньо об'єкт, що дає можливість визначити обсяг соціальних цінностей. Разом із тим ця система властива для законодавства колишнього СРСР, де структура злочинів проти навколишнього природного середовища будувалася на різних кримінальних законах колишніх союзних республік. Крім того, п'ятий і шостий пункти, запропонованої Е. М. Жевлаковим системи не конкретизовані. Дещо подібна структура системи злочинів стосовно зазначеної сфери запропонована В. О. Широковим. Він виділяє п'ять головних структурних елементів системи і злочини, що її утворюють: 1) діяння, що посягають на збереження і раціональне використання землі і її надр: самовільне захоплення землі, порушення правил розробки надр і здачі державі золота; 2) злочини у сфері охорони атмосферного повітря і вод: забруднення водойм і повітря, забруднення моря, умисне забруднення води в джерелах водопостачання, порушення правил водокористування; 3) діяння, що посягають на збереження і раціональне використання тваринного світу: незаконне зайняття рибним, звіриним та іншими водними добувними промислами; незаконний промисел котиків і бобрів; проведення лісосплаву чи вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; незаконне полювання; продаж, скупка, обмін шкурок хутрових звірів; 4) злочини у сфері збереження і раціонального використання рослинного світу:

знищення чи істотне пошкодження лісових масивів у результаті необережного поводження з вогнем; порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами і шкідниками рослин; умисна потрава посівів і пошкодження полезахисних чи інших насаджень; незаконна порубка лісу; 5) інші злочини в галузі охорони навколишнього середовища: порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; умисне знищення, руйнування чи псування природних об'єктів; порушення законів про охорону природи [804, с. 12-13].

Слід зазначити, що автор, використовуючи як критерій безпосередній об'єкт посягання, відійшов від використання такого групового елемента, як заподіяння шкоди декільком об'єктам. В такому підході є раціональне зерно, оскільки такий критерій був би можливим і для деяких інших груп. Недоліки ж запропонованої системи злочинів полягають у використанні аналізу законодавства більшості республік колишнього Союзу, в неточності трактування безпосередніх об'єктів і застарілості складових системи.

Цікавою є точка зору П. Ф. Повеліциної щодо системи злочинів проти навколишнього природного середовища. Система має такий вигляд: 1) кримінально-правова охорона землі (порушення законів про націоналізацію землі; злочинно-безгосподарне використання земель, забруднення землі); 2) кримінально-правова охорона надр; 3) кримінально-правова охорона континентального шельфу СРСР; 4) кримінально-правова охорона водних ресурсів (забруднення водойм, забруднення моря, самовільне захоплення землі і пошкодження іригаційних споруд); 5) кримінально-правова охорона лісів та іншої природної рослинності (незаконна порубка лісу, знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу чи необережного пошкодження з вогнем, пошкодження полезахисних та інших насаджень, порушення правил, встановлених для боротьби з хворобами і шкідниками рослин); 6) кримінально-правова охорона тваринного світу (незаконне полювання, продаж, скупка, обмін шкір хутрових звірів, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, здійснення лісосплаву і вибухових робіт із порушенням охорони рибних запасів); 7) кримінально-правова охорона атмосферного повітря; 8) кримінально-правова охорона природних об'єктів, які взяті під охорону держави [604, с. 15-20]. Запропонована система цікава насамперед тому, що вона дещо відрізняється від традиційних схем попередніх авторів, які оперують переважно тією традиційною структурою і термінологією, що характерна для фахівців, які працюють із проблемами, пов'язаних із загальною охороною навколишнього природного середовища. Очевидно, що

автор для побудови системи використовує лише певні природні об'єкти, чого не досить для створення системи.

Надто оригінальне бачення системи злочинів проти навколишнього природного середовища має В. Я. Тацій. Згідно з КК 1960 р., вона мала такий вигляд: 1) відповідальність за умисне знищення чи пошкодження лісних масивів; 2) незаконна порубка лісу; 3) незаконне полювання; 4) незаконне зайняття рибним, звіриним чи іншим добувним промислом; 5) здійснення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; 6) порушення законодавства про континентальний шельф СРСР; 7) самовільне захоплення землі; 8) умисне руйнування чи знищення природних об'єктів, взятих під охорону держави; 9) забруднення атмосферного повітря і водойм; 10) забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей і для живих ресурсів моря [717, с. 70-71].

Важливо, що зазначена вище система побудована на кримінальному законодавстві України. Цікаво, що в основі створення зазначеної системи лежить однорідність, як і органічна єдність цих відносин, що обумовлені єдністю їх предмета – існуючої сукупності різних природних об'єктів (земля, повітря, вода, тваринний і рослинний світ тощо), які утворюють загальнопланетарну, саморегульовану систему – біосферу [718, с. 68]. Такий підхід імпонує. Хоча, звичайно, злочини і критерії, покладені в основу функціонування всіх ланок цієї системи, не можуть вважатися бездоганними. У праці щодо зазначеної проблеми В.Я.Тацій запропонував більш струнку систему злочинів проти навколишнього природного середовища, яка має такий вигляд: 1. Посягання на суспільні відносини в галузі охорони землі, морського дна і їх корисних копалин – самовільне захоплення землі (ст. 199 КК), порушення законодавств про континентальний шельф СРСР (ст. 163¹ КК). 2. Посягання на відносини у сфері охорони води й атмосферного повітря – забруднення водойм і атмосферного повітря (ст. 228 КК), забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, чи іншими відходами і матеріалами (ст. 228¹ КК). 3. Посягання на відносини у сфері охорони тваринного і рослинного світу – незаконне полювання (ст. 161 КК), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 162 КК), проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 163 КК), умисне знищення чи пошкодження лісових масивів (ч. 2, 3 ст. 89 КК), незаконна порубка лісу (ст. 160 КК) [718, с. 288]. Але таку систему не можна вважати бездоганною, оскільки вона охоплює різні природні об'єкти в конкретних структурних складових.

Цікаву структуру системи злочинів у сфері охорони навколишнього природного середовища запропонував В. Л. Мунтян. Він вважає, що в КК України злочинні посягання в зазначеній сфері мають такий вигляд: а) посягання на суспільні відносини в галузі охорони землі (ст. 199); б) посягання на суспільні відносини в галузі охорони лісу та інших об'єктів рослинного світу (ст. 89 ч. 2 і 3, ст. 90, 158, 159, 160, 220); в) посягання на суспільні відносини в галузі охорони вод (ст. ст. 228, 228¹); г) посягання на суспільні відносини в галузі охорони тваринного світу (ст.ст. 161, 162, 163); д) інші посягання на суспільні відносини в галузі охорони природи (ст.ст. 163¹, 207) [533, с. 218]. В основі побудови цієї системи, на думку автора, лежить єдність об'єктів кримінально-правової охорони, що, з чим можна погодитися. Разом із тим цей критерій є лише цементуючим і не дає можливості для побудови окремих елементів цього інституту. Крім цього, названа система була запропонована в 1978 р., і втратила свою актуальність.

Особливий інтерес представляє система складів злочинів проти навколишнього природного середовища, запропонована Г. І. Азаровим і В. І. Волковим [211, с. 78], які вважають, що злочини у сфері екології поділяються на такі види: а) посягання на суспільні відносини у сфері охорони лісу і деяких об'єктів рослинного світу (ст. ст. 98, 99, 168, 169 КК Росії); б) посягання на суспільні відносини у сфері охорони вод (ст. ст. 223, 223¹ КК Росії); в) посягання на суспільні відносини у сфері охорони тваринного світу (ст. ст. 163, 164, 165, 166, 166¹ КК Росії); г) посягання на суспільні відносини у сфері охорони природи (ст. ст. 161, 230 КК). Варто зауважити, що автори не мають чітких критеріїв створення системи.

Незвичайна, на мій погляд, система злочинів проти навколишнього природного середовища запропонована Н. О. Лопашенко. З урахуванням безпосереднього об'єкта всі екологічні злочини, передбачені сучасним кримінальним законодавством Росії, вона поділяє (класифікує) на дві великі групи: 1) посягання на суспільні відносини з реалізації й охорони права кожного на сприятливе навколишнє середовище (ст. ст. 246 – 248 КК); 2) посягання на суспільні відносини з охорони стабільності навколишнього середовища і його природно-ресурсного потенціалу (ст. ст. 249 – 262 КК). Згідно з Н. О. Лопашенко, остання група аналізованих складів злочинів, залежно від виду предмета злочину – природно-ресурсного потенціалу, що охороняється, поділяється на такі види: а) посягання на тваринний світ (ч. 1 ст. 249, ст. ст. 256 – 258 КК); б) посягання на рослинний світ (ч. 2 ст. 249, ст. ст. 260, 261 КК); в) посягання на води (ст. ст. 250, 252); г) посягання на атмосферу (ст. 251 КК); д) по-

сягання на території та акваторії, природні об'єкти, які особливо охороняються (ст. ст. 253, 259, 262 КК); е) посягання на землю (ст. 254 КК); ж) посягання на надра (ст. 255 КК) [478, с. 38-39]. Зазначена система досліджуваних злочинів не повністю охоплює суспільні відносини, що охороняються КК РФ, а також не стосується відносин стосовно охорони всіх природних об'єктів, які охороняються КК РФ.

У праві є й інші класифікації складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, О. Л. Дубовик виділяє: 1) злочини, що проявляються в порушенні правил екологічно-значимої діяльності; 2) злочини, що посягають на окремі елементи навколишнього природного середовища; 3) діяння, що посягають на об'єкти флори і фауни як складову частину навколишнього середовища, умови біологічного різноманіття і збереження біосфери Землі [344, с. 104-177]. Ця система також не охоплює об'єкти природи, що охороняються кримінальним законодавством.

В. В. Сверчков поділяє всі злочини проти навколишнього природного середовища, на: 1) злочини, що характеризуються порушенням правил загальної екологічної безпеки (ст. ст. 246 – 248 КК); 2) злочини щодо базових об'єктів природного середовища – вод, атмосфери, ґрунту, надр, континентального шельфу (ст. ст. 250 – 255 КК); 3) злочини щодо рибних запасів, рослинного та іншого органічного світу (ст. ст. 249, 257, 259 – 262 КК) [658, с. 10]. Слід зазначити, що в цій класифікації відсутні критерії такої системи. Крім того, термінологія, що в ній використовується, потребує окремого дослідження, тому що вона не може бути застосована без глибокого її вивчення.

Проведений аналіз усіх варіантів структури системи злочинів проти навколишнього природного середовища засвідчив, що відсутній такий вагомий критерій системи, як природний ресурс (природний об'єкт). Не зважаючи на те, що в такому підході є раціональне зерно, зупинимось на ньому нижче. Успіхи українських вчених і дослідників із близького зарубіжжя у створенні системи чинного законодавства (злочинів) проти навколишнього природного середовища не є незаперечні. Зусилля щодо створення чи фіксації системи зазначених злочинів потребують більш глибокої роботи і подальшого дослідження. Існуючі ж у науці системи злочинів проти навколишнього природного середовища надто суперечливі, мають певні недоліки і не можуть бути взяті за основу. Наукове уявлення про систему досліджуваних злочинів сприятиме всебічному вивченню їх природи і соціально-правового змісту, теоретичному осмисленню, свідчитиме про актуальність проблеми, що стосується цієї групи злочинів, полегшить висвітлення матеріалу у системі навчальних курсів.

З цього приводу імпонує думка І. М. Даньшина, який зазначає, що при вивченні системи певної галузі права не можна обмежуватися лише цією галуззю. Необхідно враховувати єдину концепцію системи права, яка історично створювалася як результат розвитку суспільних відносин [331, с. 174] і визначає внутрішню структурну якість чинного в цьому суспільстві права [331, с. 174].

Необхідно погодитися з тим, що завдання правової науки і законодавця в цій сфері полягає в усвідомленні суспільної структури, процесу утворення системи права, у виявленні галузей та інститутів права, у пошуці об'єктивно існуючих зв'язків між ними і в проведенні на цій підставі класифікації галузей, інститутів права і кодифікації нормативних актів [331, с. 174]. В цьому розумінні, тобто в об'єктивно існуючій системі права в цілому, норми про відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища слід розглядати як один з інститутів кримінального права України, під яким розуміють різновид диференціації матеріалу в межах цієї галузі права. Межею відрахунку дії кримінально-правових норм інституту, що досліджується, або можливістю його вдосконалення слід вважати ту висхідну, де стають недостатніми заходи адміністративного стягнення, громадського впливу або регулювання нормами групи природоохоронних законів і підзаконних актів. Проте важливо зазначити, що не тільки відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища вимагають кримінально-правового регулювання. Це зумовлено наявністю особливого виду відносин, які виникають внаслідок злочинних посягань на них. Ці та інші відносини не є прогресивними, вони лежать в іншій площині і шкідливі для людського суспільства, а тому мають характер заборон [785, с. 46]. Реалізуються певні норми, що охороняють досліджувану сферу, двояко: без виникнення конкретних правових відносин шляхом утримання громадян від вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища; через правовідносини у випадку встановлення факту вчинення такого злочину. В останньому випадку кримінально-правові відносини складаються з приводу кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини щодо відносин з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. На це спрямовані обов'язки суб'єктів цих правових відносин. У межах цих відносин існує і реалізується кримінальна відповідальність.

Слід зазначити, що інститут кримінальної відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища не був повністю розкритий у системі права. Ця робота не завершена і до цього часу, не проводиться вона і в межах чинного, оновленого кримінального зако-

нодавства. До цього часу була відсутня сучасна модель кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка базувалася б на концепції створення інтегральної екологічної політики та вимогах, пов'язаних із потенційними заходами протидії злочинним посяганням та їх наслідкам. Наука кримінального права України не повністю використала об'єктивні передумови, а іноді їх не мала, тому й не змогла одразу зрозуміти всіх закономірностей розвитку взаємозв'язків суспільства і природи та визначити місце всіх норм, що охороняють відносини у сфері навколишнього природного середовища, в правовій системі. В процесі розвитку та зміцнення відносин у сфері охорони, раціонального використання, відтворення й оздоровлення природних об'єктів змінювалися кількість, зміст кримінально-правових норм, їх системи. Це відбувалося внаслідок значних соціально-політичних змін як у житті держави в цілому, так і всередині кожного великого періоду розвитку нашого суспільства в міру удосконалення структури суспільних відносин. В наш час, коли Україна була проголошена незалежною державою, більше уваги почали надавати всебічній охороні навколишнього природного середовища. Все це не могло не позначитись на змісті та структурі інституту відповідальності за злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, норми якого автором проаналізовані з більшою повнотою. Цей інститут має знайти більш досконалий прояв у системі права. Але це не означає, що цей інститут не буде розвиватись у подальшому. Звичайно, буде змінюватись зміст окремих кримінально-правових норм досліджуваного інституту, можуть з'явитись нові норми, а деякі будуть зникати у зв'язку з появою нових правових форм і методів кримінально-правової охорони відносин у зазначеній сфері.

На відміну від системи права, обумовленої характером суспільних відносин, що підлягають регулюванню, система законодавства — це результат складної раціональної діяльності законодавчих органів, що здійснюється згідно з вимогами практики [724, с. 236-238; 725, с. 319; 269, с. 13-16]. Система законодавства повинна проявлятися в побудові систематизованих галузевих актів, тобто у зовнішньому об'єднанні нормативних актів в єдину узгоджену систему, яка полегшить розуміння змісту закону, завдання, що ставляться законодавцем. Їй властива певна самостійність, яка проявляється в тому, що система законодавства не адекватна системі права. Звичайно, існує і протилежна думка, що між системою права та системою законодавства не може бути різниці [303, с. 80-81; 629, с. 34]. Ця точка зору заперечується тим, що принципи утворення системи законодавства відрізняються від принципів формування системи права.

Система законодавства має суб'єктивний характер, оскільки при її побудові провідну роль відіграє воля законодавця. Проте законодавець, приймаючи правові акти, враховує практичну мету і завдання, що постають перед державою. Важливо, що ця мета і завдання безпосередньо виражають потреби суспільної діяльності людей. Тут ми маємо справу з єдністю об'єктивного і суб'єктивного в суспільних відносинах. Основою для побудови системи законодавства України є система права як система самого змісту. Система законодавства відноситься до форми права, до системи джерел. Система права первинна щодо системи законодавства. Між системою права і системою законодавства існує взаємозв'язок. У загально-філософському розумінні – це зв'язок змісту і форми. Отже, автор погоджується з І. М. Даньшиним, що в основі системи кримінального законодавства лежить об'єктивна система права, хоча, на жаль, вона не знаходить достатнього висвітлення в навчально-правовій літературі [332, с. 183; 681, с. 13-18; 213, с. 29-35].

У системі кримінального законодавства злочини проти навколишнього природного середовища до 5 квітня 2001 р. не були виділені в окремий розділ. Чинне законодавство, віддзеркалюючи глибокі соціально-політичні зміни, що відбулися в нашій державі, дещо доповнило систему кримінального законодавства нормами, які охороняють навколишнє природне середовище. Натомість у попередньому КК України злочини, що стосувалися цієї сфери, були розпорощені по різних главах цього нормативного акту (Гл. 2, 6, 10). Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що в системі кримінального законодавства України злочини проти навколишнього природного середовища не були виділені в окрему главу (групу злочинів). Ця місія поки що була покладена на науку кримінального права. Це завдання вчені вирішували по-різному, що пояснюється використанням різних класифікаційних критеріїв та кримінального законодавства 60-х років ХХ століття.

Чинний КК України містить Розділ VIII, який називається «Злочини проти довкілля», у якому представлені злочини, що стосуються досліджуваної сфери і передбачені 19-ма статтями. Зокрема, ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; ст. 239. Забруднення або псування земель; ст. 240. Порушення правил охорони надр; ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; ст. 242. Порушення правил охорони вод; ст. 243. Забруднення моря; ст. 244. Порушення законодавства про континентальний шельф України; ст. 245. Знищення або пошкодження лісових масивів; ст. 246. Незаконна

порубка лісу; ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин; ст. 248. Незаконне полювання; ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251. Порушення ветеринарних правил; ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду; ст. 253. Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля; ст. 254. Безгосподарське використання земель.

Спробу пояснити систему складів злочинів проти навколишнього природного середовища на підставі чинного КК України зробили професори С. Б. Гавриш і М. Й. Коржанський, зауваживши, що до цього часу не існувало задовільної системи «екологічних» злочинів. Але й вони не запропонували такої системи. Система складів злочинів у чинному КК переважно має суб'єктивний характер, оскільки законодавець і дослідники, формулюючи її, враховують лише практичну мету і завдання, які стоять перед державою на цей час та вирішують потреби суспільної діяльності людей і не повністю враховують завдання охорони навколишнього природного середовища на перспективу.

Слід зазначити, що повинно бути три критерії, які були б покладені в основу названого інституту: 1) родовий об'єкт злочину; 2) безпосередній об'єкт злочину; 3) відповідний природний об'єкт. Така низка критеріїв відповідає тому положенню, що необхідна ознака будь-якого правового інституту – системність, тобто компонування юридичних норм, їх об'єднання і розміщення всередині інституту має робитися таким чином, щоб юридичні приписи нормативного акту були вірно виражені та розподілені за статтями і розділами [716, с. 45-47]. Дотримання такої вимоги сприятиме внутрішній єдності і взаємозв'язку правових норм.

Певна система правового інституту завжди обумовлена суспільними відносинами, що охороняються нормами даного інституту. Вищеназвані критерії є системоутворюючими. Враховуючи вищесказане і точки зору, що стосуються системи цих злочинів та наші зауваження щодо них, вважаємо за можливе, по-перше, поділити злочини проти навколишнього природного середовища, відомі чинному КК України, на 10 груп: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують умови раціонального використання, охорони, відтворення та оздоровлення землі (ст. 239. Забруднення або псування земель; ст. 254. Безгосподарське використання земель); 2) злочини, що посягають на відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення надр (ст. 240. Порушення правил охорони надр); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини, що

забезпечують умови для охорони відносин щодо захисту суверенних прав України над континентальним шельфом України з метою розробки і розвідки його природних багатств, а також проведення досліджень, розвідки, розробки природних багатств та інших робіт на континентальному шельфі (ст. 244 КК України); 4) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення рослинного світу (ст. 245 КК. Знищення або пошкодження лісових масивів; ст. 246. Незаконна порубка лісу; ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин); 5) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів (ст. 242 КК. Порушення правил охорони вод; ст. 243. Забруднення моря); 6) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (ст. 241 КК. Забруднення атмосферного повітря); 7) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення тваринного світу (ст. 248. Незаконне полювання; ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251. Порушення ветеринарних правил); 8) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони від умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду); 9) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони екологічної безпеки (ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; ст. 253. Проектування чи експлуатація споруд без системи захисту довкілля); 10) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови для протидії приховуванню або перекрученню відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, невжиттю заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238. Приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення).

Запропонована мною систематизація злочинів проти навколишнього природного середовища ґрунтується на викладених точках зору, певним чином уточнює їх на основі чітко визначених вище критеріїв, а також чинного КК України в означеній сфері.

Висновки до першого розділу

За результатами проведеного в першому розділі дослідження можна зробити такі висновки:

- засадами праворозуміння сучасного стану кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища є: 1) твердження, що людина, її життєвий простір — лише частина природного простору, а не всеохоплюючий людський простір, тому кримінальне право має охороняти все навколишнє природне середовище; 2) дотримання поєднання біоцентричного (більш глибокі наслідки — порушення функціонування живих організмів — існування життя як глобального явища) і антропоцентричного (прикладний підхід до кримінально-правової охорони, де зусилля, спрямовані на негативні наслідки, які спричиняє своєю діяльністю людина) наукового погляду; 3) переорієнтація заходів кримінально-правової охорони з окремих об'єктів природи на створення інтегральної системи такої охорони аналізованої сфери (розроблення цілісної екологічної політики, де б не було суми розрізнених норм, які стосувалися б лише окремих компонентів природного середовища);

- концепцією кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища є провідні ідеї, змістом яких є: 1) комплексне дослідження такої сфери на основі сучасного праворозуміння та останніх досягнень наук, пов'язаних із проблемою, що розглядається; 2) оптимальне поєднання у законотворчій діяльності напрямів криміналізації, декриміналізації, пеналізації, депеналізації (спираючись на сучасні досягнення кримінально-правової доктрини); 3) застосування біоцентричного та антропоцентричного підходів до кримінально-правової охорони зазначеної сфери; 4) врахування позитивного і негативного досвіду кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні і за рубежом; 5) надання пріоритету приписам міжнародно-правових актів (згоду на які надано Верховною Радою України) над національним законодавством у подоланні зазначених діянь; 6) досягнення достатньої зрозумілості кримінально-правових заборон; 7) врахування при криміналізації та декриміналізації трьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної), що зумовлює орієнтацію на сталий розвиток; 8) надання переваг запобіганню цим злочинам.

- кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища — це система (комплекс) засобів (кримінальне законодавство і кримінально-правова політика), що забезпечують охорону цього середовища, зосереджуючи зусилля на тому, щоб аналізовані відносини (взяті під охорону кримінального закону) залишалися, як правило, об'єктами охорони і якомога менше зазнавали злочинних посягань;

- злочини проти навколишнього природного середовища – це суспільно небезпечні, кримінально-протиправні умисні або необережні діяння, вчинені суб'єктами цих злочинів із застосуванням знарядь, засобів, джерел вчинення злочинів, або з використанням обстановки їх здійснення, які посягають на відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи життєдіяльності і людини та завдають цим відносинам істотної шкоди або ставлять їх під загрозу заподіяння такої шкоди;

- на теренах України існувало шість періодів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: перший – XI – XIV ст.ст. (отримали закріплення незаконне полювання, незаконна порубка дерев); другий – XIV – початок XVIII ст. (вирізняється відсутністю нових складів злочинів); третій – XVIII – початок XIX ст. (відбулася криміналізація таких діянь, як: незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, порушення правил охорони надр, засмічення водних об'єктів, знищення або пошкодження лісу шляхом підпалу, потрава посівів і пошкодження насаджень, порушення карантинних правил); четвертий – кінець XIX – початок XX ст. (законодавець не закріпив нових складів злочинів); п'ятий – початок XX ст. – 1991 р. (має низку нових діянь, передбачених ст.ст. 163, 163¹, 227¹, 228, 228¹, КК 1960 р.); шостий з 1991р. по наш час (пов'язаний із прийняттям КК 2001 р. і появою складів злочинів, передбачених ст.ст. 236-239, 252-254 КК);

- порівняльно-правовий аналіз свідчить, що: 1) подібні дослідження важливі для тлумачення національного кримінального законодавства в аналізованій сфері; 2) їх результати можна використати при кваліфікації злочинів, передбачених ст.ст. 241 – 243 КК (наприклад, при визначенні верхньої межі забруднення атмосферного повітря); 3) деякі положення міжнародно-правових актів можна запозичити при подальшому вдосконаленні вітчизняного кримінального законодавства, зокрема, для доповнення предмета злочину, передбаченого ст. 242 КК водами гідромеліоративних каналів, ст. ст. 241-243 КК – для доповнення їх об'єктивної сторони, наприклад, діяннями виснаження і засмічення; 4) норми КК деяких зарубіжних держав можуть бути корисними для побудови теоретичної моделі системи злочинів проти навколишнього природного середовища;

- критеріями, покладеними в основу побудову системи досліджуваних складів злочинів є: 1) родовий об'єкт злочину; 2) безпосередній об'єкт злочину; 3) відповідний природний об'єкт. Система злочинів складається з десяти груп діянь (див.: підрозділ 1.5. монографії).

Розділ 2.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1. Теоретичне вирішення проблеми об'єкта кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища

Проблема об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища — одна з основних у науці кримінального права. Від її вирішення залежить визначення суті злочинів, що посягають на навколишнє природне середовище, їх правильна кваліфікація і відмежування від суміжних суспільно-небезпечних діянь. Із вирішенням цієї проблеми нерозривно пов'язано питання побудови та вдосконалення системи злочинів проти навколишнього природного середовища. Ця тема протягом значного відрізка часу не привертала особливої уваги вчених. Значно активізувалися дослідження проблем відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища і їх родового об'єкта в 60-ті та подальші роки ХХ ст. [756, с. 111-112; 416, с. 96; 291, с. 19-63; 765, с. 61-70]. Для правильного вирішення досліджуваного питання необхідно: 1) мати науково обґрунтовані теоретичні передумови дослідження суспільних відносин, які стають за певних обставин об'єктом злочину за кримінально-правовою доктриною; 2) вивчити існуючі точки зору щодо об'єкта досліджуваних діянь; 3) визначитись із структурою та змістом складових, що є об'єктом цих злочинів; 4) запропонувати визначення об'єкта досліджуваних діянь.

Кримінально-правовою доктриною, як правило, визнається те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, на які посягає те чи інше злочинне діяння. У такому сенсі об'єкт є істотним елементом (ознакою) складу злочину і значною мірою визначає небезпеку асоціальної поведінки особи, вказує на її соціальну суть — суспільну небезпеку. Об'єкт злочину як суспільні відносини, на які посягає злочинне діяння, був і залишається основним критерієм класифікації при побудові системи Особливої частини кримінальних кодексів на теренах колишнього СРСР [480, с. 312; 715, с. 46].

В історичному плані слід зазначити, що досліджувана проблема не була обґрунтована у Керівних началах з кримінального права РРФСР (1919 р.). Так, у статтях 5 і 6 зазначалося, що злочин є «... порушенням порядку суспільних відносин, який охороняється кримінальним правом». Теоретичне обґрунтування це положення вперше отримало в підручнику А. А. Піонтковського (1925 р.) [601, с. 129-130], а також в деяких інших джерелах [755, с. 165]. Зазначений вище правовий припис та його обґрунтування як за формою, так і за суттю не сприяли вирішенню проблеми, оскільки не було зрозуміло, хто визначає порядок відносин і які відносини чи (стосунки) самі створюються в процесі життєдіяльності людей і чи є вони фундаментом порядку. Тому стає незрозумілою позиція науковців, які намагаються на основі положень, що суперечать законам формальної логіки, обґрунтовувати свої погляди на об'єкт злочину, в тому числі і на об'єкт злочину проти навколишнього природного середовища. С. Б. Гавриш, бажаючи бути досить переконливим у своїх поглядах на об'єкт злочину, звертається до доробку С. В. Познишева. Він зазначав, що С. В. Познишев у своєму підручнику (1923 р.) не наважився визнати незрозумілу для нього конструкцію «суспільні відносини» об'єктом злочину і визначав її як «конкретні відносини, речі і стани осіб або речей, що охороняються законом під страхом покарання» [290, с. 19]. Щодо поглядів С. В. Познишева на об'єкт злочину, то слід зазначити, що на них позначився вплив зазначеного вище припису Керівних начал, який потрібно було обґрунтувати. Таке завдання привело цікавого й оригінального у своїх поглядах вченого до певного ототожнення суспільних відносин, предметів, станів осіб, «правового блага» тощо [608, с. 53]. Зазначена позиція цілком зрозуміла, оскільки проблема відносин як об'єкта злочину на той час була новою в дослідженні, а будь-яке дослідження стає лише досконалішим із часом, пройшовши значний період апробації. Зважаючи на вищезазначене, недостатньо обґрунтованим є твердження С. Б. Гавриша про те, що С. В. Познишев захищав себе таким чином від можливих закидів ортодоксів і з цією метою називав об'єктом злочину Лістовське «правове благо», хоча мав на увазі «правоохоронюваний інтерес», «життя, здоров'я, честь, свободу, майно та багато іншого» [291, с. 19-20]. У цих дослідженнях С. В. Познишев робить спробу обґрунтувати об'єкт злочину суспільними відносинами. Слід зазначити, що в той час суттєвий вплив на теоретичні проблеми кримінального права мала цивільно-правова доктрина, яка наштовхувала фахівців на обґрунтування регулювання відносин, а не на їх охорону, що було помилковим в розумінні об'єкта злочину [602, с. 60]. Цілком зрозумілим є те, що з часом вчені зайняли

більш стійку, і відповідно, більш обґрунтовану позицію щодо об'єкта злочину як суспільних відносин [602, с. 132; 474, с. 95].

Варто погодитися з думкою С. Б. Гавриша про те, що законодавець не користувався в статтях 1 і 7 КК України 1960 р. терміном «суспільні відносини» [291, с. 20], що також притаманне чинному КК України. Це не означає, що про суспільні відносини не йдеться, адже кваліфікація діяння відбувається згідно з положеннями Загальної та Особливої частини КК України. Людина (індивід), знаходячись у суспільстві, включається в єдину систему соціальної організації, засвоює протягом свого життя соціальні та культурні цінності того суспільства, до якого вона належить. Враховуючи те, що соціальні чинники, передусім суспільні відносини, мають інтегративні функції, властивості соціалізації, соціального контролю тощо, то зрозуміло, що індивід, який діє всупереч соціально корисним впорядкованим відносинам, завдає так чи інакше цим суспільним відносинам шкоду. Це не має нічого спільного зі спробою ідеологічного обґрунтування класової боротьби [497, с. 323; 291, с. 20], адже існування суспільних відносин як об'єкта злочину є дійсно науково обґрунтованим. Це означає, що будь-яку реальність потрібно використовувати лише з наукових позицій і в інтересах досягнення істини та справедливості. Тому цілком вірною є позиція в юридичній літературі, що шкода суспільству заподіюється через суспільні відносини, та є його основою [580, с. 13]. Крім того, певним переоціненням заслуги К. Маркса та Ф. Енгельса є думка С.Б. Гавриша про те, що вони дали витоки для об'єкта злочину як суспільним відносинам, розглядаючи суспільні відносини стосовно політичної економії (передусім щодо товарного виробництва) [291, с. 20], оскільки вони не торкалися проблеми об'єкта злочину. Але їх висловлювання про те, що анатомію цивільного суспільства варто шукати в економіці [497, с. 497], є цілком слухним і аргументованим, оскільки все суше має певні потреби, як прояви необхідності певних благ, бажання володіти ними. Потреби завжди усвідомлюються людиною, спільнотами, їм надається конкретне сенсове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю інтересів даної людини, її фізичними і психологічними особливостями та смаками. Тому все, що задовольняє наші потреби, – це блага.

Все аргументоване вище та інше в монографії свідчить про те, що можливість користуватися природними ресурсами або впливати на процеси, є реальною, коли людина вступає з іншими суб'єктами в певні суспільні відносини. Тому цілком вірним є те, що всі можливі взаємодії, стосунки (відносини) людей, в тому числі у кримінальному праві, мають одну й ту ж основу. В цьому ж сенсі імпонує позиція С.Б. Гавриша,

якої він дотримується при обґрунтуванні теоретичних передумов дослідження об'єкта. Учений звернув увагу на те, що Дарвін у своєму «Походженні видів» об'єднав принципи, що обумовлюють еволюцію у сфері біології, а марксизм за допомогою теорії суспільних відносин описав основні закони, які діють в суспільстві [291, с. 20]. Проте ніяк не можна погодитися з його твердженням, що суспільні відносини не є реальністю, а тільки можуть бути абстракцією [291 с. 21]. Очевидно, що будь-яка соціальна група обґрунтовує своє виправдання, свою ідеологію, користуючись науковими категоріями, поняттями, інститутами, але при цьому вириваючи з їх контексту те, що їй вигідно, умисно опускаючи, що все суще має об'єктивне і суб'єктивне як ціле.

Можна погодитися з С. Б. Гавришем, що в досліджуваному аспекті (але з урахуванням наших застережень) за основу бралася теза, згідно з якою право має ті ж цілі, що й політика [291, с. 21]. Відірваність права і законності від економіки, розгляд правової системи незалежно від існуючих економічних відносин несумісні з основоположним принципом юридичної науки [789, с. 7], але цю тезу потрібно використовувати науково, не політизуючи її.

Слід зазначити, що твердження С. Б. Гавриша про те, що принцип законності має сенс лише в умовах соціалістичної економіки і підпорядкований їй імперативам, не має достатнього обґрунтування [291, с. 21]. Крім того, термін «соціалістична» не заперечує реальності суспільних відносин як об'єкта злочину. Отже, поняття об'єкта злочину як суспільних відносин, на які посягає те чи інше злочинне діяння через політизацію, яскраво виражений ідеологічний характер та інші чинники стикалося і стикається з низкою нерозв'язаних проблем. Одна з них — це зміст об'єкта злочину. Вірним у даному випадку є висновок про те, що суспільні відносини мають загальний характер і що немає таких сфер людської діяльності, які б відбувалися поза ними [602, с. 136-139]. Суспільні відносини існують уже тоді, коли є «дві сторони, що співвідносяться одна з одною» [497, с. 497-498].

Також недостатньо обґрунтованою є думка С. Б. Гавриша, що Ф. Енгельс, бажаючи відійти від абстракції, тобто категорії «суспільні відносини», вводить таке поняття, як інтереси [291, с. 23]. Насправді, характеризуючи економічні відносини кожного суспільства, Ф. Енгельс зазначав, що вони обумовлюються інтересами [498, с. 271]. Такий підхід часто використовується в кримінальному праві [552, с. 4; 258, с. 167; 774, с. 21; 484, с. 15]. Це обумовлюється й тим, що в цих дослідженнях суспільні відносини не підміняються поняттям «інтерес». Також це видно з того, що потреби завжди усвідомлюються людиною як стороною

суб'єктного складу суспільних відносин, їм надається конкретне сенсове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю інтересів даної людини.

Таким чином, будь-які відносини виникають внаслідок потреб та інтересів, вони і є тією рушійною силою, що стимулює наявність тих чи інших суспільних відносин, в яких реалізуються інтереси та потреби. Отже, загальний інтерес існує не тільки в уяві як загальне, насамперед він існує в дійсності як взаємна залежність індивідумів, між якими розподілено працю [504, с. 31], не ставить під сумнів суспільні відносини як явище реальної дійсності. Крім того, слід зазначити, що для обґрунтування своєї позиції щодо об'єкта злочину С. Б. Гавриш допускає змішування інтересу як об'єктивної реальності, що існує в дійсності (як тип соціального зв'язку, як уява тощо), з інтересом як матеріальною категорією тощо. Суперечливим за своєю суттю є твердження про те, що суспільні відносини є всього лише певною формою наукової абстракції, оскільки самі по собі вони не існують, але можуть виявлятися через певні матеріальні речі і навпаки [291, с. 22]. Це очевидно, тому що суспільні відносини це реальність, а не абстракція, оскільки відносини існують між людьми з приводу чогось.

Важливо зауважити, що буквально розуміння того, що існування речей можливе лише в режимі суспільних відносин, може привести до абсурду. Тому дослідники цієї проблеми неминуче визнавали (і в переважній своїй більшості визнають і зараз), що кримінальне право охорона не матеріальні цінності і блага (життя, здоров'я, природне середовище, майно тощо), а відносини, які забезпечують існування цих благ. Такий підхід передбачає єдино правильне вирішення кримінально-правової охорони відносин. Тому не достатньо обґрунтованим є судження деяких авторів про те, що суспільні відносини відповідно до цієї концепції, є одночасно формою прояву економічної формації, цілком нею визначаються, а отже, що оцінка об'єкта можлива була лише з класових соціальних позицій [291, с. 23]. Це якраз і є політизація відносин, а також хибне розуміння того, що суспільні відносини виникають з чієїсь вказівки, а не навпаки, що вони породжені життям соціуму.

Не можна погодитися з існуючою в юридичній літературі думкою, що інтерес використовується для матеріалізації суспільних відносин [291, с. 23], оскільки ця категорія не усуває прогалину щодо розуміння об'єкта злочину та його суті, хоча інтерес і цементує відносини.

Враховуючи те, що до цього часу існує суперечливе розв'язання проблеми суспільних відносин як об'єкта злочину, деякі криміналісти, намагаючись знайти вихід, заперечують домінуючу концепцію об'єкта. Для цього вони обрали хибний шлях – почали пояснювати об'єкт з

допомогою матеріальних цінностей: речей, благ тощо. Виходячи з того, що у природі не існує злочину, який би ні на що не посягав, криміналісти стверджують, що дії людей самі по собі, в якій би формі вони виражені не були, набувають суспільно небезпечного характеру тільки в тому випадку, якщо загрожують реальному благу, що користується охороною закону [362, с. 8]. А. М. Трайнін, називаючи «об'єктом посягання в його конкретному життєвому втіленні... як матеріальні, так і нематеріальні цінності...» [740, с. 123], в той же час не заперечує суспільні відносини. Його висловлювання призводять до суперечностей у визначенні об'єкта злочину. А. А. Піонтковський ототожнював безпосередній об'єкт злочину з предметом [602, с. 142; 596, с. 120], що не припустимо. М. А. Стручков називав об'єктом кримінально-правової охорони «соціальні цінності кожного суспільства». Таке трактування дещо соціалізує цінності через відносини [704, с. 88]. В цьому ж сенсі не можна погодитися і з С. Б. Гавришем, який стверджує, що висновок про матеріальні цінності як об'єкт злочину підтверджує і А. В. Наумов, коли він при порівнянні важливості таких об'єктів, як соціалістичне майно та життя і здоров'я громадян, зазначає, що «останні є значно важливішими...» [291, с. 24; 497, с. 34]. Цей факт пояснюється тим, що А. В. Наумов висловився не зовсім точно, хоча він підтримує свою позицію щодо суспільних відносин як об'єкта злочину.

Надто наполегливо С. Б. Гавриш стверджує, що дуже часто вчені, погоджуючись, що загальним об'єктом злочину є суспільні відносини, при визначенні безпосереднього об'єкта виявляли «зникнення» таких і вакуум, який утворювався, вони заповнювали відомою категорією «інтерес» [291, с. 24]. Варто зауважити, що ніяких відносин не може бути без інтересів, а отже ствердження, що суспільні відносини не є об'єктом злочину, є непереконливими. Вперше в радянський період до інтересу звернувся Б. С. Нікіфоров, який стверджував, що об'єкт злочину визначається через суспільний інтерес і проти нього спрямований злочин [554, с. 4]. Зазначене підтверджується висловлюванням Є. К. Каїржанова, згідно з яким, визначення суспільних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони можливе тільки через встановлення інтересу, що належить тому чи іншому соціальному утворенню [381, с. 52]. Це також свідчить про те, що ці автори вважають об'єктом злочину суспільні відносини. Такі ж позиції відстоював і А. В. Кузнецов [453, с. 126].

Є. А. Фролов, будучи поборником суспільних відносин як об'єкта злочину, вважав, що інтерес є не елементом суспільних відносин, а лише їх «ядром, змістом», тому поняття «суспільні відносини», «об'єкт кримінально-правової охорони», «соціальна можливість» і «інтерес»

можна вважати синонімами [773, с. 21]. Звичайно, таке ствердження не має достатнього обґрунтування. М. Й. Коржанський взагалі називав суспільні відносини «суспільними інтересами в дії» [412, с. 1]. Це не означає, що він не називав суспільні відносини об'єктом злочину, швидше навпаки.

За образним виразом С. Б. Гавриша, професор В. Я. Тацій займав незалежну позицію і визначав інтерес як об'єктивно існуючий соціальний феномен, поява якого зумовлюється функціонуванням суспільних відносин, де інтерес і суспільні відносини нерозривні [715, с. 75-76]. Ця позиція переконує, що тільки суспільні відносини можуть бути об'єктом злочину.

С. Б. Гавриш зазначає, що, бажаючи уникнути суперечностей між описом об'єкта в законі як певних матеріальних цінностей і концепцію його розуміння як суспільних відносин, деякі вчені пропонували виділити матеріальні та формальні визначення об'єкта [291, с. 25]. У матеріальному визначенні об'єкт завжди «виступає як суспільні відносини» [258, с. 167-169]. У формальному розумінні об'єктом є те, чому посягання заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди [740, с. 124], те, на що спрямовано, або на що посягає злочин [684, с. 111]. У зв'язку з цим прийнято розрізняти об'єкт правової охорони та об'єкт посягання. Проте запропонований вихід із сформульованої суперечності не був підтриманий багатьма дослідниками. Також хибною є позиція, що об'єктом є не тільки або не стільки суспільні відносини, скільки їх матеріальні елементи [291, с. 26-27]. Необхідно зазначити, що суть проблеми полягає в тому, що відносини і речі — це різні поняття, а відхід законодавця від формулювання об'єкта як суспільних відносин свідчить про незавершеність дослідження об'єкта злочину.

Враховуючи викладене, спробуємо з'ясувати зміст суспільних відносин як об'єкта злочину. Загальновідомо, що у людей виникають різні потреби. Як не існує «людини взагалі», а є лише конкретна людина, так само й потреби не існують самі по собі, це завжди потреби конкретної людини. Потреби завжди усвідомлюються людиною, їм надається конкретне сенсове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю інтересів певної людини, її фізичними і психологічними особливостями та смаками. Ці потреби можуть бути матеріальними (фізичними), духовними і соціальними, особистими, колективними, громадськими, розумними, нерозумними. Оскільки потреби — це прояв необхідності певних благ, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо бажання залишається незадоволеним, то блага — це все те, що задовольняє наші потреби. З метою задоволення потреб певними благами, людина вступає з іншими людьми,

юридичними особами в стосунки (відносини), щоб їх виготовити або отримати від природи, маючи певні інтереси. Зазначені відносини корисні як для людини, так і для суспільства. При посяганні злочин перетворює ці відносини на об'єкт злочину. Всі відносини соціалізовані, усупільнені щодо певних благ. Все знаходиться у чийсь власності або забезпечується низкою відносин, які спрямовані на упорядкування всього суцього, в тому числі і різних благ за допомогою відносин.

Слід зважити на той факт, що повністю зрозуміти зміст відносин неможливо без вирішення проблеми структури останніх. Отже, найбільшою помилкою дослідників є те, що вони намагаються зрозуміти та з'ясувати суть і зміст суспільних відносин як об'єкта злочину окремо від проблеми структури останніх. Тому й на сьогодні до кінця нерозв'язаною є проблема структури суспільних відносин. Маючи інші завдання, теоретики марксизму-ленінізму не залишили будь-яких пояснень щодо структури суспільних відносин. У той же час, деякі вчені, використовуючи окремі висловлювання класиків марксизму-ленінізму щодо відносин буржуазного суспільства, на їх основі робили висновки, що «за цією найпростішою формою відносин» уже можна судити про наявність компонентів суспільних відносин [308, с. 24]. Як доказ наявності в суспільних відносинах, наприклад, предмета, наводилося таке висловлювання Маркса: «В обмін на свою працю робітник отримує життєві засоби, а капіталіст в обмін на належні йому життєві засоби отримує працю, продуктивну діяльність робітника...» [308, с. 28]. Зрозуміло, що у наведених висловлюваннях не визначається структура суспільних відносин, але звертається увага на форму соціального зв'язку між суб'єктами в процесі виробництва матеріальних благ. Виходячи з цього, М. Й. Коржанський зробив висновок, що ядро суспільних відносин складає соціальний зв'язок, який проявляється у вигляді соціальної можливості або заборони певної соціальної поведінки, що завжди містить оціночний момент і має нормативний характер [413, с. 13-21]. Дійсно, від змісту соціального зв'язку залежить, які саме відносини і з приводу чого існують.

У результаті досліджень О. В. Дроздова набула поширення концепція тричленної структури суспільних відносин: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) суспільно значуща діяльність (соціальний зв'язок) як зміст відносин [342, с. 22-69]. Отже, це ті основні цінності, які згідно з концепцією охороняються, а отже, і суспільні відносини охороняються кримінальним законом від заподіяння їм шкоди [308, с. 28]. Слід схвально віднестися до позиції тих криміналістів, які зазначають, що суспільні відносини не можуть

вмішувати як складові елементи різноманітні предмети матеріального світу, «тому що суспільні відносини не містять нічого речовинного» [485, с. 44-51; 709, с. 20]. В. С. Прохоров, погоджуючись з М. Й. Коржанським, розглядав суспільні відносини тільки як соціальні зв'язки, що лише опосередковані речами («соціальними продуктами»), але допускав при цьому помилку, оскільки те, з приводу чого виникають суспільні відносини, зовсім не є елементом самих відносин. На його думку, до суспільних відносин можуть належати тільки дії людей як «сформовані в типізовані форми суспільних зв'язків» [626, с. 29-43]. Це свідчить про недостатнє доопрацювання цієї проблеми. Про тричленну структуру фактичних відносин нагадує структура правовідносин [650, с. 331-348; 777, с. 92; 706, 110-131; 308, с. 27; 389, с. 66; 695, с. 25-26; 737, с. 20]. В цьому контексті необхідно зазначити, що механізми виникнення правових відносин і суспільних відносин не мають принципової відмінності [313, с. 15]. Деякі уточнення робить лише М. А. Беляєв, згідно з якими у ряді випадків («проміжні ланки») правові відносини можуть існувати і тоді, коли фактичних відносин немає [241, с. 18-19]. Проте не можна погодитися з думкою С. Б. Гавриша та іншими авторами, що юридичні відносини як і суспільні, в реальності не існують, що це лише наукова абстракція [608, с. 29; 734, с. 101-102]. Це заперечується навіть тим, що соціальні зв'язки постійно зустрічаються в реальному житті і значна кількість цих зв'язків має правове врегулювання. Важливо констатувати, що прирівнювання суспільних відносин до правовідносин є хибним, оскільки це різні явища. Недотримання цього дало змогу деяким криміналістам розглядати злочини як суспільні відносини, мотивуючи це тим, що «злочин є суспільними і водночас правовими відносинами, а не просто юридичним фактом» [314, с. 13; 399, с. 63; 384, с. 71]. По-перше, це робити не потрібно, тому що суспільні відносини вже склалися ще до факту вчинення злочину, а злочин — це той юридичний факт, що лише породжує специфічні правовідносини, які є предметом кримінального права. По-друге, дуже важливо створити умови, коли суспільні відносини не ставатимуть об'єктом злочину якомога довше. Тому висновки В. Г. Смірнова, І. А. Рубане, Р. О. Халіфіної про правопорушення як «певні правовідносини» [670, с. 36; 777, с. 84-85] є необґрунтованими, оскільки кожне явище, реальність має конкретне своє навантаження, свою функцію. Помилковою є думка і Г. І. Буланова, який взагалі вважав, що злочин є не просто конфліктними суспільними відносинами, а «ідеологічними відносинами, далекими від основних і найважливіших суспільних відносин соціалістичного суспільства» [262, с. 21]. Ще більш категорично, хоча

й невірно, висловлювався Ю. А. Демидов: «Злочин як ставлення до речей... є в кінцевому підсумку стосунками між людьми і являє собою суспільні відносини, точніше, якщо мова йде про соціалізм, залишки досоціалістичних відносин» [333, с. 36]. Це зумовлено тим, що автори, ідеологізуючи відносини, зазначали, що злочин є відносинами, які невластиві, ворожі суті соціалізму. Таке підґрунтя, а також погляди деяких авторів, що злочин – це відношення до речей імпонує С. Б. Гавришу та дає йому підстави для помилкових суджень у розумінні об'єкта злочину. А. І. Санталов застерігає, що не варто змішувати поняття «відносини» та «акт вияву відносин», оскільки кримінальний закон забороняє під загрозою покарання не ті або інші небажані відносини, а найбільш небезпечні акти поведінки людей [652, с. 129]. Слід відрізнити поняття «суспільні відносини» від злочину, як акту негативної поведінки і в жодному разі не зводити злочин до акту індивідуальних відносин, як це робиться в юридичній літературі, коли вважають, що «індивідуальні відносини можуть становити загрозу існуючим умовам життя суспільства» [654, с. 37]. Тому акт злочину як акт індивідуальної поведінки – це не відносини, а юридичний факт, що породжує правовідносини, які мають назву кримінально-правових відносин.

Концепція визнання суспільних відносин об'єктом злочину підтримується авторами сучасних публікацій [253, с. 90; 254, с. 70; 255, с. 30; 440, с. 78; 441, с. 90; 539, с. 406; 449, с. 130; 417, с. 89], але тут мова йде вже про те, що суспільні відносини стають об'єктом злочину внаслідок посягання на них того чи іншого злочинного діяння і тільки тоді. Тому непереконливою є думка С. Б. Гавриша, що в тезі О. С. Іоффе знаходить підтвердження те, що: «Норма і правовідносини є єдиним об'єктом посягання при вчиненні цивільного правопорушення» [375, с. 80]. С. Б. Гавриш у своїх судженнях намагається обґрунтувати надуманість суспільних відносин як об'єкта злочину, посилаючись на недосконалу позицію М. М. Карпушина та В. І. Курляндського, які розуміли під правопорушенням «схвалені і санкціоновані державою суспільні відносини», стверджуючи при цьому, що злочинець, «посягаючи на потерпілого (у широкому розумінні), його інтереси, посягає і на заборону держави...» [384, с. 77; 444, с. 68]. Тому С. Б. Гавриш і названі нами автори так і не знайшли у теорії відповіді на питання про те, які ж за характером і змістом суспільні відносини є об'єктом кримінально-правової охорони. Отже, судження С. Б. Гавриша та інших дослідників про те, що всі автори, які визнають суспільні відносини, прагнуть до соціальної натуралізації злочину, що є наслідком ідеологізації кримінального права. Без врахування реалій злочинного вияву, вони оголошують злочин

формою вияву суспільних відносин, що робить цю категорією розпливчастою, виходить за межі законодавчого опису і є не досить обґрунтованим [608, с. 30; 237, с. 85]. Це підтверджує думку авторів, які оцінюють злочин як факт, що породжує кримінально-правові відносини і є порушенням суспільних відносин, які поставлені під охорону кримінального закону, а не порушенням законодавчої формули, як це навпаки вважає С. Б. Гавриш.

Слід погодитися з С. Б. Гавришем, що концепція об'єкта злочину як суспільних відносин наражалася, а, на нашу думку, за сучасного розуміння його структури, наражається на серйозні труднощі при дослідженні заподіяння шкоди об'єкту і співвідношенні його з наслідками злочинної діяльності [291, с. 31-32]. Цілком зрозуміло, що як не існувало єдиної концепції об'єкта злочину, так і не було єдиної концепції механізму заподіяння йому шкоди, а також і єдиного підходу до сутності злочинних наслідків. Це, звичайно, стосується механізму заподіяння шкоди безпосередньому об'єкту [291, с. 32]. Стверджувалося, що в одних випадках шкода суспільним відносинам заподіюється безпосередньо або створюється загроза її заподіяння [698, с. 83], в інших випадках шкода могла бути заподіяна тільки опосередкованим шляхом через елементи відносин, у третіх — злочином заподіюється два види шкідливих наслідків: суспільним відносинам і суб'єктам — носіям цих відносин. Варто зазначити, що М. Д. Дурманов, В. М. Кудрявцев та багато інших дослідників вірно зазначали, що злочин «розриває суспільні відносини, вносить у них якісні зміни, перешкоджаючи їх соціальному призначенню» [347, с. 57; 448, с. 52-53]. Не суперечить цим положенням і думка Б. С. Никифорова, який стверджував, що відбувається «ушкодження» суспільних відносин у вигляді «завдання фактичної шкоди об'єкту» [552, с. 141]. Слід зауважити, що більшість криміналістів вважали, що заподіяння шкоди можливе лише через вплив на його елементи або на їх сукупність, змінює (руйнує) ці відносини [308, с. 30]. В одних випадках шкода об'єкту завдається шляхом безпосереднього впливу на сам суб'єкт суспільних відносин, в інших — таку шкоду заподіює сам суб'єкт, який є учасником суспільних відносин — вилученням себе з цих суспільно-корисних відносин [715, с. 30; 258, с. 168]. Ці положення потребують певних уточнень.

У найбільш узагальненому вигляді концепцію заподіяння шкоди об'єкту через його структурні елементи виклав В. Д. Філімонов, зазначивши, що «... завдаючи шкоду об'єкту злочинець впливає або на суб'єктів відносин, або на соціальне благо, з приводу якого виникли суспільні відносини, або на взаємозв'язок суб'єктів відносин» [769, с. 10]. Зазначене дало можливість стверджувати, що соціальна сутність кожного з

елементів суспільних відносин не може збігатися із самими відносинами не тільки за об'єктом, а й за змістом [754, с. 86]. Проте це не дає підстави стверджувати, що суспільні відносини (об'єкт) безпосередньо постраждати не можуть унаслідок їх умовності й абстрактності (нематеріальності) [291, с. 33]. Тому судження С. Б. Гавриша щодо умоглядності механізму заподіяння шкоди об'єкту через елементи суспільних відносин недостатньо аргументоване [291, с. 33]. М. Й. Коржанський детально описав шкоду структурним елементам суспільних відносин і прийшов вірно до висновку, що заподіяння шкоди об'єкту злочину відбувається у вигляді зміни суспільних відносин [414, с. 87]. Це підтверджується й тими вченими, які пояснюють механізм заподіяння шкоди особами, що не є учасниками суспільних відносин [341, с. 25-26].

Не можна погодитися із твердженням С. Б. Гавриша про те, що дуже вразливим місцем у доктрині суспільних відносин як об'єкта, у тому числі злочинів проти навколишнього природного середовища є те, що суспільні відносини – результат діяльності людей, а їх змістом у соціологічному плані є поведінка суб'єктів цих відносин [291, с. 34]. Свої висновки він обґрунтовує позицією деяких вчених [341, с. 245]. Це на нашу думку, не вразливе місце, а положення, що потребують певного уточнення. Зокрема, що суспільні відносини виникають як наслідок соціальної поведінки людей і їх стану (становища) і поза ними не існують. Зрозуміло, що не всі елементи природного середовища можуть бути опосередковані такою діяльністю, але вони можуть бути опосередковані станом і таким чином бути соціалізовані, а отже знаходитися у сфері суспільних відносин.

Варто зауважити, що кримінальне право охороняє позитивні суспільні відносини, а об'єктом злочину вони стають при вчиненні суспільно небезпечних діянь. Отже, С. Б. Гавриш помилково стверджує, що будь-який злочин як одна із форм людської поведінки сам стає змістовною частиною об'єкта. Це так, якщо не змішувати об'єкт злочину і суспільні відносини, які охороняються кримінальним законодавством. Суб'єкт не посягає сам на результати злочинної діяльності, а навпаки, своєю злочинною діяльністю руйнує позитивні суспільні відносини, тобто посягає на позитивну діяльність як результат діяльності інших осіб, а не навпаки, як це розуміє С. Б. Гавриш [291, с. 35].

Зважаючи на вищевикладене, аналіз концепції об'єкта злочину поряд з розглядом проблеми злочинних наслідків показує її реальність і зв'язок з практикою. Так, кримінальне право має справу з реальними та конкретними категоріями, які можуть бути встановлені кожного разу під час досудового слідства і під час розгляду справи в суді. Але твердження С. Б. Гавриша про те, що це здійснити неможливо [291, с. 35], є

помилковим, тому що саме злочин призводить до шкідливих змін в об'єкті. А позиція цього автора щодо того, що злочин заподіює або створює загрозу заподіяння двох наслідків: у вигляді шкоди суспільним відносинам і у вигляді реальної матеріальної шкоди (смерть особи, втрата чинного майна тощо) свідчить лише про те, що автор бачить шкоду предмету, а це не тільки логічна, але й сутнісна помилка, коли автор робить із суб'єктів «робінзонів», які існують не в суспільстві. Адже майну не може завдаватися шкода, йдеться лише про його пошкодження. Тому не існує суперечності у теорії кримінального права з цього приводу. Т. В. Церетелі, В. Г. Макашвілі та ін. запропонували розрізняти «наслідки в широкому розумінні слова» і «наслідки у вузькому розумінні слова». Наслідки у вузькому розумінні слова – це конкретний збиток, передбачений складом злочину [792, с. 22; 490, с. 158]. І. Рененберг пропонував розрізняти шкоду, заподіяну об'єкту як суспільним відносинам, і шкоду предмету [634, с. 35]. Це означає, що така шкода заподіюється безпосередньо суспільним відносинам і через її елемент – предмет. Такий підхід характерний і для досліджень Н. Ф. Кузнецової та інших авторів [454, с. 38; 461, с. 329-335]. Отже, надто інтенсивне наполягання деяких авторів на тому, що суспільні відносини є категорією абстрактною, яку здебільшого ніби-то підносять на рівень закону як елемент складу злочину, швидше за політичними ніж за правовими міркуваннями, є хибним [291, с. 37].

Зважаючи на науково-обґрунтовані теоретичні передумови дослідження суспільних відносин, які за певних умов стають об'єктом злочину, проаналізуємо підходи та існуючі точки зору щодо об'єктів злочинів проти навколишнього природного середовища [680, с. 281]. У юридичній літературі можна зустріти твердження, що об'єктом цих складів злочинів є відносини: з порушення правил виробництва, промислів [739, с. 119], з соціалістичної власності, матеріалізовані в природних багатствах [491, с. 25; 530, с. 17; 662, с. 169; 429, с. 57-58]; з порядку використання природних багатств у господарській діяльності чи суспільні відносини з їх використання [597, с. 368; 438, с. 515; 250, с. 5; 307, с. 3]; самі природні багатства [469, с. 262; 548, с. 17; 614, с. 1-2; 462, с. 262]; блага, що охороняються кримінальним правом: сама природа, природні об'єкти, екологічна безпека як особливо важливі та неперехідні цінності [289, с. 11-12]; соціалістичні суспільні відносини, що забезпечують раціональне використання й охорону природних багатств [746, с. 254]; природоохоронні відносини спрямовані на охорону навколишнього природного середовища людини, його покращення й оздоровлення, а також на науково обґрунтоване, раціональне використання

і відтворення природних ресурсів, збереження нормального економічного стану біосфери [718, с. 286]; суспільні відносини, що забезпечують безпечні природні умови з метою задоволення їх різнобічних потреб [573, с. 22]; деякі інші інтереси соціалістичного господарства в різних його сферах – лісового господарства, рибальства, мисливства тощо [276, с. 281]; відносини з охорони природного середовища, його використання в інтересах соціалістичного суспільства [214, с. 46; 265, с. 80; 534, с. 22]; суспільні відносини, що виражаються у використанні, збереженні і покращенні природного середовища в інтересах соціалістичного суспільства, куди входять і охорона радянського народного господарства, порядок управління, громадська безпека та інше в ролі складових, додаткових об'єктів [421, с. 6-7]; суспільна безпека, яка частіше всього розуміється як стан захищеності суспільних інтересів [478, с. 31]. Крім того, О. Л. Дубовик вважає об'єктом досліджуваних злочинів комплекс фактичних суспільних відносин, їх правової форми і матеріальної оболонки, здійснення яких забезпечує життєдіяльність людини, використання нею навколишнього середовища як безпосереднього базису існування, задоволення розумних соціальних потреб і гарантує її безпеку [344, с. 177].

Недостатньо обґрунтовано С. Б. Гавриш пояснює класові підходи до розміщення злочинів проти навколишнього природного середовища в КК УРСР 1927 р. в главі «Інші злочини проти порядку управління» [291, с. 38-39]. Це надто спрощене пояснення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, оскільки необхідно враховувати такі чинники, як хижацьке ставлення держави до природних об'єктів, які підлягали охороні, та необхідність його виправдання на законодавчому рівні, нерозвиненість кримінального законодавства, ставлення до природних об'єктів як сировинної бази. Ці чинники були зафіксовані в КК 1960 року. Більшість цих злочинів було зараховано до господарських злочинів [548, с. 85-104; 686, с. 225- 261; 548, с. 5; 306, с. 35].

Як бачимо, прихильники першої точки зору, зокрема А. Н. Трайнін та інші, помилково визначають об'єкт досліджуваних злочинів як виробництво промислів, а не відносини, що не відповідає призначенню такої охорони. Автори іншої точки зору, зокрема, Ю. І. Ляпунов, В. Л. Мунтян, Т. Л. Сергеева та інші, помилково зводять об'єкт досліджуваних складів злочинів до власності. Це зумовлено тим, що в авторів відсутнє намагання дослідити внутрішню структуру і зміст відносин, які є об'єктом складу злочинів проти навколишнього природного середовища, визначити їх співвідношення із суміжними групами суспільних відносин. По-друге, це спричинено тим, що не існує єдиного розуміння власності як

об'єкта кримінально-правової охорони [280, с. 12; 514, с. 11]. По-третє, йде пряма підміна предмета відносин як складової частини об'єкта предметом злочину як окремої ознаки складу злочину. І останнє: автори невірно тлумачать положення Конституції і чинного законодавства, ігноруючи науковий підхід до тлумачення тих чи інших явищ дійсності. В контексті другого заперечення, оскільки до інших варто перейти лише після аналізу всіх точок зору і під час дослідження структури відносин – об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, слід зазначити, що в науці кримінального права є два напрямки в розумінні власності як об'єкта кримінально-правової охорони. На перший погляд може здатись, що суть цього питання нічого спільного не може мати з проблемою нашого дослідження, але це не так. В розрізі цього заперечення нам імпонує дослідження змісту і суті власності як найважливішої економічної категорії Е.М. Жевлакова [356, с. 15-19]. Так, дійсно, люди, які привласнюють предмети природи, є членами певного суспільства, і щоб виробляти, вони вступають у зв'язки і відносини, і тільки через їх посередництво можливо саме привласнення, а тому власність – суспільно-виробничі відносини особливого виду [356, с. 15]. Власність – необхідна передумова будь-якого виробництва [675, с. 267-268]. Таким чином, власність представляє собою найважливіше виробниче, соціально-економічне відношення між людьми [356, с. 15]. В той же час не потрібно нікого переконувати, що взаємодія суспільства і природи передбачає тільки виробничі відносини. Проте не потрібно абсолютизувати роль природи в суспільному житті, і, навпаки, «розпорошувати» природу в суспільстві [274, с. 27-28]. Тому варто погодитися з тими авторами, які стверджують, що користування природою – це не тільки виробництво матеріальних благ [356, с. 15]. Таке твердження спирається на проведений нами аналіз газет і журналів за останні 15 років, які видавались і видаються в Україні: 2 % публікацій свідчать про те, що природу використовували з науковою метою, 23 % – з оздоровчою метою, 8 % – для медичних потреб, 22 % – для естетичних потреб, але лівова частка все ж таки використовувалася для виробництва матеріальних благ, споживчих потреб.

Зовнішнім виразом виробничих відносин, їх правовою оболонкою є право власності. Право власності оформляє існуючі відносини власності на засоби і продукти виробництва, наділяючи власника повноваженнями володіння, користування і розпорядження майном [285, с. 12]. У ст. 13 і 14 Конституції України законодавець підкреслює не економічну суть елементів природного середовища, не певні форми виробничих відносин, а приналежність цих предметів, закріплюючи суб'єкта

(народ України), від імені якого уповноважені права власника здійснювати органи державної влади та місцевого самоврядування. Наші висновки підтверджуються дослідженнями Е. М. Жевлакова, В. Я. Тація, Н. Ф. Кузнецової та ін., які свідчать про те, що приналежність природних ресурсів державі, а в нашому випадку (у зв'язку з прийняттям Конституції України) – українському народу жодним чином не дозволяє приписувати їх до відносин власності [356, с. 16; 716, с. 64-67; 454, с. 125]. Крім того, як свідчить вивчення економічної літератури, Закону України «Про власність» та цивільно-правової літератури, право власності передбачає наявність у власника майна як речового змісту відносин і умов (предмета, відносин), так і необхідного структурного елемента об'єкта відносин власності. Але право володіти, користуватися і розпоряджатися природними ресурсами як складовою частиною природного середовища не дає підстави відносити їх до категорії майна. Природні об'єкти не мають ознак товару, не входять у структуру відносин власності [247, с. 8-19]. В той же час помиляються Е. М. Жевлаков, Ю. І. Ляпунов, В. А. Владіміров, В. Я. Тацій [354, с. 7-9; 491, с. 50-57; 280, с. 12; 716, с. 66] та інші, які стверджують, що в природні ресурси (їх вирощення і тощо) не вкладається праця людини. Ця теза вірна лише для деяких видів природних ресурсів, а, скажімо, вирощування лісу, диких звірів і птахів, риби – його не підтверджує. Та й суть цих відносин полягає не у власності, а у відносинах більш високого рівня, які знаходяться в системі «людина і навколишнє природне середовище». В цій системі історично отримали розвиток дві форми взаємодії суспільства і природи. Перша – споживання природи людиною, використання природи для задоволення людиною своїх матеріальних і духовних потреб (економічна взаємодія); і друга – охорона навколишнього природного середовища з метою збереження всього живого, людини, як біологічного і соціального організму та її природного середовища існування (екологічна форма взаємодії) [559, с. 2]. Саме ці інтереси і лежать в основі соціального взаємозв'язку суб'єктів суспільних відносин. Про це свідчить Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні [545, с. 5-32].

Прибічники другої точки зору, наприклад, А. А. Піонтковський, Г. Л. Кригер, Ю. С. Богомяков, В. К. Глистін без достатніх підстав вважають, що родовим об'єктом досліджених злочинів є порядок використання природних ресурсів. Але, як вірно зазначають Е. М. Жевлаков, Ю. І. Ляпунов, критикуючи нормативістський підхід до об'єкта, порядок використання не може бути відносинами з приводу природних багатств, а лише регламентує їх використання [356, с. 14; 484, с. 13]. Тобто це правила, за якими вчиняється що-небудь [770, с. 459], а не суспільні

відносини. Автори третьої точки зору, зокрема, Б. М. Леонтьєв, Н. Т. Не-кіпелов, Г. Н. Полянська та ін., всупереч загальноновизнаній у кримінально-правовій літературі позиції, стверджують, що об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є самі природні багатства (природні ресурси), а не суспільні відносини. Це, можливо, спричинено тим, що філософське розуміння об'єкта означає те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [770, с. 453]. Але не слід забувати, що кримінальне право виробило і свій понятійний апарат, яким необхідно користуватися. Четверті, зокрема, С. Б. Гавриш, ототожнює об'єкт зазначеного злочину з різними благами (чи хоче він цього, чи ні, а повторює помилки попередньої групи авторів і, до того ж, ще й доповнює їх екологічною безпекою, що зовсім суперечить послідовності і вибору благ). Перелічені предмети і стан відносяться до різних порядків. Крім того, екологічна безпека – це лише незначна частина відносин у сфері людина (суспільство) і природа. Так, наприклад, зростання народонаселення може призвести до проблем у забезпеченні екологічної безпеки. Маються на увазі затрати засобів на впровадження безвідходних технологій і створення очисних споруд [559, с. 9]. Зрозуміло, що екологічна безпека в Україні характеризується створенням низки смертельних загроз [820, с. 13 – 17]. Такі загрози виникають через забруднення водних об'єктів, атмосферного повітря, земель тощо [820, с. 13 – 17]. П'яті просто називають, що це соціалістичні суспільні відносини, які забезпечують раціональне використання і охорону природних багатств (І. М. Тяжкова). Це визначення неповне, оскільки воно охоплює лише консервативну і другу форму охорони навколишнього природного середовища, яке отримало назву «раціональне використання природних ресурсів». Як відомо, із середини 50–60-х років ХХ ст., проблема раціонального використання природних ресурсів як форма охорони природи переростає в захист та оздоровлення навколишнього природного середовища, людини [559, с. 13-14]. Іншими словами: при цій формі на перший план і в центрі проблеми стає людина, її генетичне майбутнє. Підтвердженням цього є те, що в багатьох складах досліджуваних злочинів наслідком виступають людина, її життя, здоров'я, але, на жаль, не знайшло відображення її генетичне майбутнє та генетичне майбутнє іншої живої природи.

Нам більше імпонує визначення об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, що дає В. Я. Тацій. Варто зауважити, що це визначення потребує уточнення, оскільки діяльність суб'єктів може бути спрямована на охорону тих чи інших відносин, а позитивні (що охороняються) відносини мають забезпечити сприятливе

навколишнє природне середовище. Дещо неповне, з деякими змістовними неточностями є визначення об'єкта цих складів злочинів у В. Д. Пакутіна, який в основу таких відносин включає господарські стосунки, не враховуючи екологічного напрямку. У свою чергу, у визначенні об'єкта З. А. Вишинської відносини підмінюються категорією «інтерес», який є лише збудником відносин – складовою соціального взаємозв'язку суб'єктів відносин. Судження Г. З. Анашкіна, Т. А. Бушуєвої, П. С. Дагеля, Р. Мінбаєва та М. Оринбаєва надто загальні і не сприяють з'ясуванню суті родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища. Потребує конкретизації визначення об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, Г. З. Корчевої, оскільки у ньому враховано: і народне господарство, і порядок управління, і громадську безпеку тощо. Не можна погодитися із визначенням родового об'єкта цих складів злочинів Н. О. Лопашенко, яка вважає, що це не що інше, як суспільна небезпека, тобто стан захищеності суспільних відносин. Переконання О. Л. Дубовик щодо родового об'єкта аналізованих злочинів не розкриває ці однорідні відносини і зводиться також до безпеки. Подібне визначення дає і А. П. Чугуєв, називаючи суспільну небезпеку, здоров'я населення і навколишнє природне середовище, тобто до цього родового об'єкта включаються різні відносини. На мій погляд, родовий об'єкт передбачає однорідні відносини.

Розгляд викладених точок зору і їх аналіз дозволяє зробити такі висновки: 1) в кримінально-правовій теорії існує велика кількість визначень об'єкта досліджуваних складів злочинів; 2) ці визначення об'єкта суперечать одне одному; 3) відсутнє єдине, послідовне визначення родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, яке б не суперечило досягненням кримінально-правової теорії і відповідало потребам практики; 4) прослідковується різне розуміння змісту суспільних відносин і співвідношення їх складової – предмета відносин з предметом складу злочину; 5) відсутнє намагання дослідити внутрішню структуру і зміст відносин; 6) висновки про об'єкт у переважній більшості базуються на КК України 1960 р.; 7) визначення спираються на застарілий стан виробничих відносин і розвиток нашого суспільства; 8) у висновках про об'єкт не враховується третя, сучасна форма охорони природи, яка передбачає захист, оздоровлення навколишнього природного середовища людини і її генетичного майбутнього; 9) не враховуються такі важливі напрямки як: а) гуманізація охорони навколишнього природного середовища; б) екологізація господарської діяльності; в) екологізація охорони навколишнього природного середовища; г) антивійськова спрямованість природозахисних заходів; д) у дослід-

женнях не враховується екологічна криза; є) пріоритетність охорони навколишнього природного середовища; ж) система заходів з охорони навколишнього природного середовища; з) визначення спираються на застарілий комплексний характер суспільних відносин як об'єкта злочину; 10) відсутність єдиних підходів до поняття й оцінки екологічних суспільних відносин; 11) відсутність поєднання в охороні навколишнього природного середовища концепцій біоцентричного та антропоцентричного наукового погляду на проблему. Така розбіжність у розумінні об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища вимагає дослідження цих відносин на основі аналізу їх внутрішньої структури та змісту. Беручи за основу структуру суспільних відносин, яка запропонована в кримінально-правовій літературі: 1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно-значуща діяльність) як зміст відносин проведемо дослідження об'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища [720, с. 78].

В юридичній літературі відсутня єдина позиція щодо того, хто може бути суб'єктами відносин з кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Так, Е. М. Жевлаков до суб'єктів відносин з охорони природи відносить людей, їх громадські і виробничі утворення, державу в особі органів державного управління, природокористуванням і охорони природи [356, с. 20-21]. П. Ф. Повеліцина, А. В. Галахова, В. А. Широков, С.Б. Гавриш та інші [604, с. 5-12; 300, с. 94-142; 804, с. 3-5; 295, с. 68-118] взагалі не називають і не проводять дослідження суб'єктів відносин, що є складовими об'єкта цих злочинів. В. Я. Тацій досліджує суб'єкти відносин господарських злочинів, але у пропозиціях щодо природоохоронних відносин не враховується їх суб'єкт [716, с. 61-71]. Ю. І. Ляпунов називає суб'єктом відносин людей (носіїв інтересів) [485, с. 26], але не досліджує їх. Як свідчить аналіз зазначених джерел та інших праць, які стосуються кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, автори або взагалі не називають суб'єктів відносин, які є складовою об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, або називають їх (наприклад, Е. М. Жевлаков, Ю. І. Ляпунов), без посилання на джерело, яке дає підстави для такого твердження. Це дає можливість стверджувати, що суб'єкти відносин як структурний елемент об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, не досліджувалися. З'ясування суті суб'єктів відносин дозволить вирішити проблеми об'єкта досліджуваних злочинів. Варто погодитися з думкою В. Я. Тація, що визначення суб'єктів (учасників) суспільних відносин, а також їх соціальний функ-

цій в самих відносинах у багатьох випадках дозволяє визначити ті суспільні відносини, які є об'єктом того чи іншого злочину [720, с. 79]. Цю властивість суб'єктів суспільних відносин, які є об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища, часто використовує і сам законодавець як для визначення меж чинності кримінально закону, так і для вказівки на ті суспільні відносини, які є об'єктом конкретного складу злочину проти навколишнього природного середовища. Так, у ст. 243 КК України зазначено, що відповідальність за неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських і повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі, адміністрації найближчого порту України, іншому уповноваженому органу або особі; а у разі скидання з метою поховання і організації, яка видає дозволи на скидання, інформації про підготовлюване або здійснене внаслідок крайньої потреби скидання чи невідворотні втрати ними і т. ін. шкідливих речовин або сумішей тощо несуть службові особи суден, штучних плаваючих засобів, повітряних суден, інших штучно споруджених у морі конструкцій. Отже, необхідно погодитися з тим, що правильне визначення суб'єктного складу і з'ясування соціальної ролі особистості в ньому сприяє визначенню кримінально-правовою нормою, яке дозволяє з'ясувати їх зміст, оскільки в соціальних функціях особи відображаються як зміст, так і характер соціальних зв'язків [720, с. 79].

Вивчення кримінальних справ дає змогу стверджувати, що у всіх випадках одним із суб'єктів екологічних відносин є фізична особа (людина). З метою встановлення другої сторони суб'єктного складу суспільних відносин необхідно звернутися до законодавчих і підзаконних актів, а також до слідчої судової практики в справах про злочини проти навколишнього природного середовища. Так, аналіз законодавчих і підзаконних нормативних актів свідчить, що іншою стороною суб'єктного складу суспільних відносин, які складають об'єкт досліджуваних злочинів, є Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, а також спеціально уповноважені на те державні органи з охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та інші державні органи відповідно до законодавства України. [49; 46; 56; 54]. Цю суб'єктну сторону суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, підтверджує і вивчення кримінальних справ. Так, у 15 % справ однією стороною суб'єктного складу відносин є перелічені органи загальної і спеціальної компетенції. Про це також свідчить опитування представників Міністерства охорони навколишнього природного середовища

України на місцях. Зокрема, 51 % опитуваних підтвердили, що за їх даними в 15-17 % випадків стороною екологічних відносин є органи загальної і спеціальної компетенції. Приблизно такий же показник ми зафіксували при опитуванні працівників екологічної прокуратури (15-16 % випадків). Не варто зупинятися на їх компетенції щодо навколишнього природного середовища, оскільки вона доступно викладена в Законі України від 26 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» [49]. Це спрощує завдання і не змушує виходити за межі цього дослідження. Суб'єктами досліджених відносин також можуть бути громадські об'єднання і організації, які здійснюють громадське управління в галузі охорони навколишнього природного середовища [49]. До суб'єктів, які є суб'єктом елементом об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища, відносяться і господарюючі суб'єкти – це, зокрема, юридичні особи. Як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії, у справах найбільше зустрічаються господарюючі суб'єкти як учасники відносин (75 % вивчених справ), у 15 % вивчених справ – органи загальної і спеціальної компетенції, по 5 % справ – різні інспекції і по 5 % справ – правоохоронні органи і громадські об'єднання. Вищезазначене ще не дає підстав ставити під сумнів те, що ці відносини не виникають між самими органами, які здійснюють правоохоронні функції, між ними і підприємствами, установами і організаціями в процесі їх діяльності. В той же час необхідно погодитись з існуючою в кримінально-правовій літературі думкою, що держава і названі організації у відносинах є лише своєрідною формою, що виражає в результаті певні зв'язки між людьми і їх об'єднаннями [356, с. 21]. Але не можна погодитись з Т. А. Бушуєвою і П. С. Дагелем, які вважають, що родовий об'єкт у сфері природокористування – це нормальні відносини між людьми з приводу навколишнього природного середовища [265, с. 81]. Як свідчить дослідження, таке визначення безпідставно звужує коло суб'єктів відносин, що охороняються.

Визначення соціальної функції суб'єкта відносин, тобто його прав і обов'язків (статусу), як уже зазначалося вище, має певну цінність, оскільки з'ясування суб'єктного складу відносин сприяє визначенню змісту самих відносин, дає можливість оцінити їх характер, обсяг цих відносин і межі дії закону. Отже, робити повний перелік суб'єктів суспільних відносин (об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища) немає необхідності. Важливо лише зрозуміти, що вони можуть мати різноманітні варіанти, які так чи інакше міри можуть впливати на зміст відносин та межі кримінальної відповідальності. Про це свідчить і судова практика: суди правильно кваліфікували діяння лише

тоді, коли встановлювали суб'єктів відносин, їх соціальний статус (роль) у суспільних відносинах. Як показує вивчення кримінальних справ, у 75 % справ такі суб'єкти встановлювалися побічним чином через різні нормативи. По таким справам не було повторних розслідувань.

У контексті дослідження структури об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища для усвідомлення змісту цих відносин важливе значення має предмет відносин. Вивчення філософської, соціологічної та юридичної літератури свідчить про те, що загальноприйнятим трактуванням предмета суспільних відносин є визнання такими будь-якого явища природи, суспільства, свідомості, на які спрямована пізнавальна і практична діяльність суб'єкта [720, с. 56]. Справедливим є твердження, що предметом суспільних відносин є все те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують і самі ці відносини [720, с. 79]. Проте, автори ототожнюють предмет відносин з предметом злочину [720, с. 79-80; 569, с. 22-23]. Адже не можна змішувати відносини з предметами зовнішнього світу, їх не можна ні поспробувати, ні перенести, тому що це відносини і тільки. Тому варто зазначити, що предметом відносин є лише те, з приводу чого виникають відносини, а не їх уречевлення (фізичне тіло). Важливо зрозуміти, що не самі речі і фізичні тіла є предметом відносин, а саме відносини з приводу певних умов, через які люди вступають між собою в той чи інший соціальний зв'язок. Інше завжди буде призводити до змішування предмета злочину і предмета відносин до логічних і наукових суперечностей. Методологічна основа, яку використовують автори, не сприятиме розмежуванню відносин з їх складовими і речами матеріального світу, які є ознакою складу злочину з предметом відносин, як складовою частиною об'єкта. Якщо відносини не можна поспробувати, то і їх складові також не повинні бути предметом зовнішнього світу.

Маючи таку теоретичну базу, перейдемо до аналізу предмета відносин у складах злочину проти навколишнього природного середовища. В той же час скористаємося геніальною здогадкою Е. М. Жевлакова, що в досліджуваних нами злочинах ми повинні говорити про екологічні відносини [356, с. 23], що матиме велике значення для визначення об'єму, змісту, характеру і суті самих суспільних відносин. Так, у ст. 245 КК, коли йде мова про знищення або пошкодження лісових масивів шляхом підпалу, потрібно говорити про екологічні стосунки і предметом відносин є те, з приводу чого вони виникли, а саме: з приводу умов існування, використання, можливості охорони і відтворення лісів, оскільки самі ці стосунки і є предметом відносин. У складі злочину, передбаченого ст. 251 КК, предметом відносин є умови, які дають мож-

ливість відтворення, охорони і раціонального використання тварин і запобігання їх зараженню. Аналіз діяння, передбаченого ст. 247, дає змогу стверджувати, що тут відносини виникають з приводу умов, які забезпечують можливості охорони рослин. Близький до попередніх предмет відносин створює можливість (умови) для охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення дерев і чагарників у лісі (ст. 246 КК). Не що інше як можливість (умови) для охорони, раціонального використання і відтворення диких звірів і птахів є предметом суспільних відносин, що характерні для складу злочину, передбаченого ст. 248 КК, а для ст. 249 КК – умови (можливість) для раціонального використання й охорони риб, водних тварин та інших природних багатств, що відносяться до водних добувних промислів. Необхідно акцентувати увагу на тому, що предметом відносин у складі злочину, передбаченого ст. 240 КК, є умови (можливість) охорони надр з метою раціональних і ефективних методів видобування корисних копалин, недопущення непродуктивних втрат. Натомість, предметом відносин діяння, передбаченого ст. 250 КК, є умови або стосунки, що забезпечують охорону рибних запасів від знищення. Що ж стосується предмета відносин, передбачених у складі злочину, описаному в ст. 244 КК, то ним є умови, які забезпечують суверенітет на континентальний шельф України, охорону і раціональне використання його багатств. У складі злочину, передбаченому ст. 252 КК України, з'ясовано, що предметом відносин цього діяння є умови, що забезпечують охорону від знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду. Для складу злочину, передбаченого ст. 238 КК, предметом відносин є можливість (умови) для забезпечення населення інформованістю про екологічний стан або захворюваність населення та протидію прихованню і перекручуванню таких відомостей. У складах злочинів, передбачених ст. ст. 242 і 243 КК України, предметами відносин будуть: 1) можливість (умови), що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів; 2) можливість (умови), що забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення внутрішніх морських вод, вод територіального моря України, вод виключної (морської) економічної зони України, вод відкритого моря. Що стосується предмета відносин у складі злочину, передбаченого ст. 241 КК, то проведення дослідження свідчить, що таким є умови, які забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (ст. 241 КК України). В складі злочину, передбаченого ст. 249 КК України, предметом відносин є умови, що забезпечують охорону, раціональне

використання, оздоровлення та відтворення землі від забруднення та псування. Близький предмет відносин до цього складу злочину і той, що передбачений діянням, описаним у ст. 254 КК України. Таким предметом відносин є умови, що забезпечують охорону земель сільськогосподарського обігу від тривалого зниження або втрати їх родючості, виведення цих земель із сільськогосподарського обігу, від змивання гумусного шару, від порушення ґрунту. Для складу злочину, передбаченого ст. 237 КК, таким предметом відносин є умови, що забезпечують екологічну безпеку в частині ліквідації й усунення недоліків екологічного забруднення території, які зазнали таке забруднення, небезпечними речовинами або випромінюванням. Аналіз об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 236 КК України, свідчить про те, що предметом відносин тут є умови (можливості), що забезпечують стан навколишнього природного середовища, за якого упорядковується попередження погіршення умов життєдіяльності людини, флори і фауни в частині нормативно визначеного порядку виконання робіт, пов'язаних з експертизою проєктів, проєктуванням, будівництвом, експлуатацією об'єктів, потенційно шкідливих для навколишнього природного середовища. Предметом відносин у складі злочину, передбаченого ст. 253 КК України, є умови, що забезпечують екологічну безпеку шляхом створення перешкод для аварій, катастроф, захворюванню населення, загибелі населення та інших тяжких наслідків для людини і навколишнього природного середовища. Це підтверджується і вивченням кримінальних справ, які свідчать про те, що відносини між людьми виникають з приводу позитивних умов (стосунків), які і є предметом відносин у досліджуваних складах злочинів, а не самі предмети. Таким чином, необхідно констатувати, що предметом відносин досліджуваних складів злочину є стосунки (умови), які забезпечують охорону, раціональне використання та відтворення природних об'єктів у всіх їх проявах, а також відносини, що забезпечують екологічну безпеку.

Такий підхід до дослідження свідчить про те, що нас цікавлять не будь-які соціальні зв'язки суб'єктів, а зв'язок у межах діяльності з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів. Причому, як свідчить це дослідження, ці зв'язки можуть проявлятися на рівні індивідуальної взаємодії індивідуумів, у взаємодії людських спільнот (підприємств, установ, організацій, товариств тощо), а також індивідуумів зі спільнотами. Ззовні соціальний зв'язок може проявлятися в таких формах, як діяльність – науково-обґрунтоване раціональне використання природних ресурсів, в охороні природних ресурсів, у забезпеченні екологічної безпеки тощо. У деяких випадках, як

вірно помітив В. Я. Тацій, соціальний зв'язок, як і самі суспільні відносини, може проявлятися не тільки у вигляді діяльності, а й у «застиглій», пасивній формі. У вигляді «позицій» особи щодо громадян, які мають право на достовірну екологічну інформацію [720, с. 80]. Як показує судова практика, вплив на умови, які мають забезпечувати раціональне використання природних ресурсів може бути законний і незаконний. Незаконна діяльність щодо навколишнього природного середовища і відносин з приводу умов його забезпечення породжує кримінально-правові відносини. Мене ж цікавить соціальний зв'язок, важливою ознакою якого є обов'язок певної поведінки суб'єктів відносин. Вона визначається тим, що в такій поведінці зацікавлені як певні особи, так і все суспільство. Тому, важливим є з'ясування соціальної обумовленості взаємодії суб'єктів, її причини і завдання, іншими словами – сукупності прийомів і засобів, які в теорії права розуміють як механізм такої взаємодії. Такий взаємозв'язок (соціальний зв'язок) зумовлений потребами (інтересами), які є рушійною силою у спілкуванні суб'єктів відносин. Необхідно зазначити, що деякі вчені роблять вірну спробу розкрити зміст об'єкта злочину через інтереси [552, с. 69; 221, с. 47; 381, с. 26; 716, с. 54–61 та ін.]. В той же час, як зазначається в цих працях, для багатьох авторів інтерес помилково став синонімом суспільних відносин. Аналогічні судження висловлює В. Д. Пакутін, який зауважує, що природоохоронний інтерес – це те саме, що й суспільні відносини [573, с. 22]. Зупинятися на суті термінів «інтереси» і «потреби» немає необхідності, оскільки вони дістали достатнє висвітлення в психологічній літературі [627, с. 435; 306, с. 18–19], у філософії [522, с. 6], в економічній літературі [528, с. 23; 628, с. 13–14]. Із вищеназваних джерел можна лише зробити висновок з вчення про суть і явище, що інтерес (суть) не є суспільними відносинами (явищем). Він – стимул, збудник зв'язків суб'єктів, їх спрямування, схильності до чого-небудь. Викладене дозволяє зробити висновок, що для з'ясування сутності соціального зв'язку необхідно визначити зміст діяльності (поведінки) суб'єктів [720, с. 80]. Відповідно, інтерес – це певна форма прояву, вираження, реалізації суспільних відносин, але не самі суспільні відносини. Не викликає заперечення те, що соціальний зв'язок, як вираження суспільних відносин, знаходиться у нерозривному зв'язку з іншими структурними елементами суспільних відносин та існує у зв'язку з тими чи іншими предметами суспільних відносин (тобто має предметний характер) [720, с. 80]. Без предмета відносин не можуть існувати інтереси і соціальний зв'язок. Тому для визначення об'єкта повинні враховуватися лише суспільні відносини, що відповідають потребам всього суспільства.

Вищевикладене дає підставу стверджувати, що сприятливі природні умови для життя людини є предметом інтересу. Потреби суспільства в цілому і людини зокрема до благ, що дає природа, викликали інтерес до її охорони, а це, в свою чергу, призвело до виникнення суспільних відносин з охорони навколишнього природного середовища. Але цим не вичерпується зміст природоохоронного інтересу, адже він проявляється не лише в охороні навколишнього природного середовища як джерела матеріальних благ. Непередбачені наслідки господарської діяльності стали глобальними і вже ставлять під загрозу існування людини [774, с. 60]. Відповідно для підтримання свого життя і здоров'я людина повинна мати такі компоненти (об'єкти) природного середовища, які б об'єктивно, а не тільки, як стверджує Е. М. Жевлаков, з точки зору людини, їх якості знаходилися б у межах можливого існування людини [356, с. 28]. Звідси можна зробити висновок, що взаємодія людини (суспільства) з природною не може відбуватися в безумовній свободі, а має бути обмежена рамками закону, а закон повинен охороняти природу не тільки як джерело матеріальних і духовних благ, а й природних умов як джерела всього живого. Дослідження буде неповним, якщо не враховувати те, що взаємовідносини з природою не можуть проходити в безумовній свободі, а мають бути обмежені рамками закону, а закон повинен охороняти природу не тільки як джерело матеріальних і духовних благ, а й природних умов як джерела всього живого. Крім того, потрібно враховувати природно-охоронний інтерес та міжнародно-правовий аспект охорони навколишнього природного середовища і сучасний стан проблеми. Адже екологічна проблема – це не регіональна проблема, а і міжнародно-правова, для природи немає меж. Тому закони мають охороняти і ці інтереси.

На підставі проведеного аналізу варто зазначити, родовим об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення сприятливого навколишнього природного середовища. Таке визначення об'єкта досліджуваних злочинів зумовлене чинним кримінальним законодавством, яке встановлює чіткі межі кримінально-правової охорони і не враховує нинішній стан і зміст проблем взаємодії суспільства і природи, який докорінно змінюється і вже в певних аспектах змінився, тому що ми живемо у восьмому періоді еволюції взаємовідносин людини (суспільства) і природного середовища, а для кримінально-правової охорони цього середовища – у шостому періоді. Цей період характеризується розвитком глобальної екологічної кризи, екологічними катастрофами, виник-

ненням і посиленням парникового ефекту, появою озонної дірки та кислотних дощів, суперіндустріалізацією, супермілітаризацією, суперхімізацією, суперспоживаннями і суперзабрудненням усіх геосфер [559, с. 3-9; 247, с. 8-14; 580, с. 71-88]. Особливостями цього періоду є також виникнення та поширення громадського руху за охорону навколишнього природного середовища, активне міжнародне співробітництво у цій сфері [559, с. 489-554; 247, с. 9; 580, с. 83-86]. В цей період людина виступає як могутня геологічна сила, що змінює стан екосистеми України тощо. Ця діяльність негативно впливає на природу і саму людину. Про це свідчать деякі показники, що характеризують екологічний стан в Україні, зокрема гідрометеорологічні умови мають тенденцію до погіршення, ще гірший стан справ з атмосферним повітрям (у 46 містах у повітря викидається найбільш небезпечна домішка для всього живого — бензапірен) [545, 5-6]. Щорічно площа еродованих земель збільшується на 80-100 тис. га, продовжується хімічне, радіаційне та біологічне забруднення водних об'єктів та інших природних об'єктів [820, с. 4-60]. Всі ці та інші чинники, що впливають на розробку проблем екологічної політики держави, мають бути умовно поділені на дві групи. До першої групи належить заборона на дії, які негативно впливають не тільки на сьогоденній, а й майбутній екологічний стан і мають бути криміналізовані, а ті, які були криміналізовані, — значно вдосконалені з боку законодавця. Друга група — програма дій. Ці заходи мають бути спрямовані на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Враховуючи вищевикладене, варто дати визначення родового об'єкта складів злочинів, яке б враховувало нинішній стан і зміст проблеми взаємодії суспільства і природи, жадливий екологічний стан в Україні, структуру навколишнього природного середовища і майбутню систему екологічних злочинів. Насамперед проаналізуємо терміни, що використовуються авторами при намаганні вирішити проблему об'єкта досліджуваних складів злочинів. Як свідчить наше дослідження, автори по-різному підходять до цієї проблеми. Так, одні автори при вирішенні питання щодо об'єкта цих складів злочинів використовують термін «природа» [580, с. 12-13; 800, с. 6-7; 485, с. 7-10; 530, с. 7 та інші]; другі стверджують, що потрібно використовувати термін «навколишнє середовище» [428, с. 6-11; 726, с. 77]; треті схильні до використання терміна «природне багатство»; четверті наполягають на використанні терміна «навколишнє природне середовище» [573, с. 15-17]; п'яті пропонують термін «довкілля» [289, с. 11-16].

Спробуємо дати короткий аналіз зазначених точок зору, оскільки з приводу них є достатні роз'яснення і дискусія в кримінально-правовій

літературі. Терміни «природа» і «природні багатства» надто всеохоплюючі і стосуються тих компонентів, які людина не в змозі використовувати і охороняти. Щодо іншого терміна «навколишнє середовище», то необхідно констатувати, що він суперечливий, оскільки охоплює як природу, так і різні будови, інфраструктури тощо. Найбільш повне визначення поняття «навколишнє природне середовище» дає «Екологічний енциклопедичний словник» [808, с. 439]. Так, навколишнє природне середовище визначається, як: «1. Комплекс усіх об'єктів, явищ і процесів, зовнішніх щодо даного організму, популяції чи співтовариств організмів, які взаємодіють з ними. Взаємодія відбувається через кругообіг речовин. Таким чином, навколишнє природне середовище включає речовини і організми біоти, з якими взаємодіє цей організм, а також популяції і співтовариства організмів. Навколишнє середовище характеризується перш за все концентраціями хімічних сполук, які вживаються живими організмами. Для організмів надто важливі біогени, тобто речовини, що входять до складу тіла живих організмів. Ті речовини, які організм не використовує, не слід включати в поняття «навколишнє середовище». 3 навколишнім середовищем взаємодіє зовнішнє середовище, тобто те середовище, де живі організми не функціонують. Але регулюючи потоки речовин в навколишньому середовищі, біота впливає і на концентрацію біогенів у зовнішньому середовищі. 2. Сукупність природно-антропогенних і антропогенних об'єктів, явищ і процесів, зовнішніх щодо людини, з якими вона взаємодіє в процесі своєї діяльності, тому часто використовують термін «навколишнє середовище людини». В такому навколишньому середовищі порушений високий рівень замкненого обігу біогенів, наявні речовини антропогенного походження, що сприймається як порушення і забруднення навколишнього середовища. Для збалансування такого навколишнього середовища людина організує його чистку, видаляючи відходи, аналогічно тому, як вона наводить порядок у своєму домі, саду, з метою приведення навколишнього середовища у стан, що забезпечує здоров'я населення згідно з потребами господарської діяльності, тобто оптимізує навколишнє середовище [808, с. 439]. Останнім часом використовується, ніким і нічим не підтвержене поняття «довкілля», яке не має змістовного навантаження і породжує ще більш суперечності і невизначеність. Необхідно зазначити, що поняття «екологічні злочини» сформульоване некоректно, адже екологічне — це позитивне, а злочин — це негативне, і вони не можуть поєднуватись. Крім того, екологією охоплюють значно ширші, більш глибинні зв'язки, і не тільки на рівні людини і природи. Тому найбільш прийнятним для нашого дослідження буде поняття «навколишнє природне середовище», яке охоплює доступну людині природу.

Використовуючи запропоновану систему складів злочинів проти навколишнього природного середовища, яка ґрунтується на чинному КК України, напрямки екологізації кримінального законодавства, які пропонуються у різних розділах цієї роботи, спираючись на структуру природного середовища (яка буде наведена нижче), а також тих відносин, які мають охоронятися кримінальним законом у цій сфері, доцільно відзначити систему цих злочинів і їх родовий об'єкт. Але перед цим необхідно уточнити положення, що навколишнє природне середовище (його структура) представляє собою мегаекзосферу постійних взаємодій і взаємопроникнення елементів і процесів чотирьох її складових екзосфер (приповерхневих оболонок): атмосфери, літосфери, гідросфери й біосфери – під впливом екзогенних (зокрема космічних) та ендогенних факторів і діяльності людини, то як відомо, кожна з екзосфери, літосфера й гідросфера – утворені неживими речовинами і є ареалом функціонування живої речовини – біоти – головного компонента четвертої складової – біосфери.

Зазначені вище положення не суперечать запропонованій раніше системі складів злочинів проти навколишнього природного середовища, а лише спрямовують її на екологічний ґрунт та істотно доповнюють її піраміду. Ця система (піраміда, що базуються на чотирьох її складових екзосфер) повинна мати таку структуру. Цікаво, що види злочинів, запропоновані в ній, знаходять своє вираження в межах однієї складової, інші – в межах двох, трьох і навіть чотирьох складових екзосфер: *літосфера*: 1) ст. 239. Забруднення, псування, засмічення та виснаження земель; 2) ст. 254. Безгосподарське використання земель; 3) ст. 240. Порушення правил охорони надр; *біосфера*: 1) ст. 246. Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях; 2) ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин; 3) ст. 245. Знищення або пошкодження лісових масивів; 4) ст. 245². Необережне знищення або пошкодження лісових масивів; 5) ст. 245¹. Забруднення, засмічення лісу; 6) ст. 248. Незаконне полювання на диких звірів і птахів; 7) ст. 251. Порушення ветеринарних правил; *гідросфера*: 1) ст. 243. Забруднення або засмічення моря; 2) ст. 242. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів; *атмосфера*: ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; *біосфера та гідросфера*: 1) ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; 2) ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах; *біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера*: 1) ст. 248¹. Знищення або пошкодження критичних місць існування організмів, занесених у Червону книгу України; 2) ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки;

3) ст. 237. Невжиття заходів щодо попередження та ліквідації наслідків екологічного забруднення; 4) ст. 238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан; 5) ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду або природної спадщини; 6) ст. 253. Проектування, експлуатація чи реконструкція споруд без систем захисту довкілля; 7) ст. 237¹. Незаконне ввезення на територію України шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів; 8) ст. 246¹. Порушення правил безпеки при обігу з мікробіологічними чи іншими біологічними агентами або токсинами.

Ця теоретична модель системи злочинів проти навколишнього природного середовища буде більш повно розкрита в підрозділі 3.1 розділу третього цієї роботи.

Враховуючи результати цього дослідження, а також концептуальні положення, що навколишнє природне середовище — це дуже складна, багатофункціональна, споконвічно збалансована єдина система, яка живе і постійно самовідновлюється завдяки своїм особливим законам обміну речовин і енергії (але людина на сучасному етапі своєю діяльністю настільки розбалансувала природні зв'язки всієї глобальної системи, що вона почала деградувати, втрачати здібність самовідновлюватись), а також структуру і зміст складових суспільних відносин, які були охоплені дослідженням, необхідність не тільки відтворення, але й оздоровлення компонентів природи як наслідку негативного взаємозв'язку суспільства і природи, запропонуємо визначення об'єкта цих злочинів. Під родовим об'єктом складів злочинів проти навколишнього природного середовища розуміють суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (що утворює навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення такої системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище.

На основі наукового підходу до дослідження родового об'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища та його структури визначимо безпосередні об'єкти цих діянь з урахуванням системи (піраміди, що базується на чотирьох її складових — екзосферах): літосфера, біосфера, гідросфера, атмосфера; біосфера та гідросфера; біосфера, гідросфера і атмосфера; біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера. В системі літосфера безпосереднім об'єктом є: 1) для складу злочину «Забруднення або псування земель» (ст. 239 КК) основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з

охорони і раціонального використання, оздоровлення та відтворення землі від забруднення та псування. Додатковим же безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, здоров'я та умови з охорони фауни і флори. В той же час погляди авторів з приводу досліджуваних суспільних відносин майже збігаються. Так, одні автори під об'єктом досліджуваного складу злочину визнають охорону земель, життя та здоров'я людей [539, с. 421; 578, с. 504]. Інші визначають як такий екологічно-безпечний стан земель, який визначає придатність їх за призначенням. Більш послідовною є позиція О. О. Дудорова, який основним безпосереднім об'єктом цього складу злочину визнає встановлений порядок раціонального використання, захисту і відтворення земель, як складної природної екосистеми, тісно пов'язаної з іншими елементами довкілля, а додатковим об'єктом визнає життя і здоров'я особи [346, с. 637]. Необхідно зазначити, що автори припустилися неточності у визначенні безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 239 КК. Це спричинено тим, що була проігнорована структура суспільних відносин. Цікаво, що В. А. Клименко відносини визначає як стан земель, а не відносини; 2) склад злочину, передбачений ст. 254 КК, має безпосередній об'єкт – суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони земель сільськогосподарського обороту від тривалого зниження або втрати їх родючості; від виведення цих земель із сільськогосподарського обороту; від змивання гумусного шару; від порушення ґрунту. Так, О.О. Дудоров вважає, що він аналогічний до попереднього діяння [346, с. 674]. Близькі за суттю погляди щодо об'єкта досліджуваного складу злочину М. М. Панька, В. А. Клименка та авторів «Коментаря» за ред. М.О. Потебенька, В. Г. Гончаренка, які стверджують, що об'єктом цього складу злочину є відносини з раціонального використання й охорони земель, поліпшення природного середовища, відтворення родючості ґрунтів і навіть охорона прав громадян і юридичних осіб на землю. Зазначені погляди заслуговують на схвалення, оскільки це є спроба пояснити (обґрунтувати) якимось чином нове законодавство. Але з цими поглядами важко погодитися тому, що вони не відповідають структурі зазначених відносин, які беруться законодавцем під охорону; 3) безпосереднім об'єктом складу злочину «Порушення правил охорони надр» є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони і законне раціональне та ефективне використання незагальнопоширених копалин, недопущення непродуктивних втрат. Додатковим же об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей і протидіють настанню інших тяжких наслідків. В цьому аспекті близькі позиції М. М. Панька та О. О. Дудорова, які зазначають, що безпосереднім

об'єктом цього складу злочину є встановлений порядок забезпечення комплексного і раціонального використання й охорони корисних копалин [577, с. 506; 351, с. 640]. О. О. Дудоров додатковим об'єктом цього складу злочину вважає життя, здоров'я та інші блага [351, с. 640]. Схожі судження щодо об'єкта досліджуваного складу висловлює В.А. Клименко, але він замість порядку називає гірничі відносини щодо забезпечення раціонального та комплексного використання надр і безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища [394, с. 533]. Слід зауважити, що порядок дав би підставу відносити ці злочини до порядку управління, оскільки просто гірничі відносини не розкривають суті досліджуваних відносин. У системі біосфери безпосередніми об'єктами є: 1) для складу злочину «Незаконна порубка лісу» (ст. 246 КК) об'єктом складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення дерев і чагарників на землях лісового фонду. Судження В. А. Клименка, М. М. Панька, О.О. Дудорова щодо об'єкта цього складу злочину не враховують структуру зазначених відносин [578, с. 522; 346, с. 655; 394, с. 551]; 2) склад злочину, передбачений ст. 247 КК має своїм об'єктом суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони рослин, їх раціонального використання, відтворення та оздоровлення, і протидію щодо їх захворювання та знищення шкідниками. В юридичній літературі відсутнє визначення об'єкта вищевказаного складу злочину, яке б відповідало структурному дослідженню цих відносин; 3) коли йдеться мова про знищення або пошкодження лісових масивів, то аналізуючи безпосередній об'єкт цього складу злочину, необхідно зазначити, що ним є суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання лісових масивів; забезпечують протидію їх знищенню та пошкодженню, а також зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших таких насаджень. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, з охорони фауни та здоров'я людей. Не можна погодитися з позицією В. А. Клименка, М. М. Панька – авторів науково-практичного коментаря до КК України за загальною редакцією М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка, що об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 246 КК України є суспільні відносини або порядок у сфері захисту, підвищення продуктивності, раціонального використання і відтворення лісів [539, с. 550; 346, с. 522; 578, с. 438]. Їх визначення безпосереднього об'єкта не враховує структури досліджуваних суспільних відносин. Дещо ближче до істини визначення зазначених відносин О. О. Дудорова, але й він чомусь додає сюди громадську безпеку, власність, не користуючись аналізом безпосереднього об'єкта,

виходячи із структури відносин [346, с. 654]; 4) для складу злочину «Незаконне полювання» (ст. 248 КК) об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення диких звірів і птахів, що знаходяться в стані природної волі або випущені на волю з метою їх розведення. Визначення об'єкта, дане вище перерахованими авторами, не ґрунтується на структурі цих відносин, а тому є неповним [539, с. 442; 466, с. 527; 346, с. 660; 394, с. 557]; 5) склад злочину, передбачений ст. 251 КК, має своїм безпосереднім об'єктом суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони тварин у рамках дотримання санітарних правил та запобігання їх захворюванню та зараженню. Пропозиції В. А. Клименка, О. О. Дудорова щодо визначення об'єкта цього складу злочину заслуговують уваги. Але не можна погодитись із думкою В. В. Клименка, що це відносини ветеринарного та епізоотичного благополуччя [394, с. 568]. Це заперечення ґрунтується на тому, що об'єктом завжди є відносини, а не якийсь стан. Не може бути об'єктом цього злочину також і порядок захисту, тому що це інша група злочинів та інша група (рід) відносин. У системі гідросфери безпосередніми об'єктами є: 1) для складу злочину «Забруднення моря» (ст. 243 КК) основним об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення внутрішніх морських вод, вод територіального моря України, вод виключної (морської) економічної зони України, вод відкритого моря. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, живих ресурсів моря, а також відносини, що забезпечують законні види користування морем. Визначення об'єкта цього складу злочину, запропоноване М. М. Паньком та авторським колективом Науково-практичного коментаря до КК України за ред. М.О. Потебенька., В.Г. Гончаренка необґрунтовано звужує коло цих відносин [539, с. 429; 578, с. 516]. В той же час В.І. Антипов, О.О. Дудоров чомусь зараховують до відносин, що охороняються, екологічну безпеку морського середовища [218, с. 543-544, 346, с. 648-649], забуваючи, що це питання (безпеки) стосується суспільства та людей; 2) коли йдеться про забруднення та виснаження водних об'єктів (ст. 242 КК), то основним об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів. Додатковим безпосереднім об'єктом є відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, охорону від загибелі тварин і рослин. Не можна погодитись із тим, що об'єктом цього злочину є порядок використання водних об'єктів [346, с. 645] тощо або правопорядок і екологічна безпека [226, с. 540].

Ці висновки не впливають із структури досліджуваних відносин. У системі атмосфери безпосереднім об'єктом є: 1) для забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК) основним безпосереднім об'єктом злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря. Додатковим безпосереднім об'єктом цього діяння є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, тварин, рослин від загибелі і захворювання. Непереконливим є твердження, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є порядок охорони атмосферного повітря [346, с. 643; 578, с. 509]. Це заперечується тим, що за основним безпосереднім об'єктом цей склад злочину поміщений у розділ «Злочини проти довкілля». Не спирається визначення безпосереднього об'єкта на аналіз структури зазначених відносин у В. А. Клименка [394, с. 536] та авторів Науково-практичного коментаря до КК України за редакцією М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка [539, с. 425].

У системі біосфера та гідросфера безпосередніми об'єктами є: 1) що ж до об'єкта злочину, передбаченого ст. 249 КК України, то на підставі його аналізу можна констатувати – ним є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення риб, водних тварин та інших природних багатств, що відносяться до водних добувних промислів. В. І. Антипов, В. А. Клименко, М. М. Панько, О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк та автори Науково-практичного коментаря до КК України за редакцією М. О. Потебенька та В. Г. Гончаренка одностайні у своїх визначеннях, які не враховують структуру досліджуваних суспільних відносин, а тому є непереконливими; 2) коли мова йде про проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250 КК), то аналізуючи безпосередній об'єкт цього складу злочину, необхідно зазначити, що ним є суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони рибних запасів і диких водних тварин від знищення під час робіт, які зазначені в диспозиції цієї статті. Не можна погодитись з авторами, які вважають, що об'єктом цього складу злочину є порядок проведення вибухових робіт [539, с. 446; 578, с. 530; 346, с. 668], адже не ці відносини поставлені під охорону кримінального закону. Більш імпонує визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину, запропоноване В. А. Клименком [394, с. 567], яке ґрунтується на структурі охоронюваних відносин; 3) щодо запропонованого складу злочину «Порушення правил охорони рибних запасів» пояснення буде зроблено в інших підрозділах цього дослідження.

У системі біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера безпосередніми об'єктами є: 1) для складу злочину «Порушення правил екологіч-

ної безпеки» (ст. 236 КК) основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони стану навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення умов життєдіяльності людини, флори і фауни в частині нормативно визначеного порядку виконання робіт, пов'язаних з експертизою проєктів, з проєктобудуванням, будівництвом, експлуатацією об'єктів, потенційно шкідливих для навколишнього природного середовища. Додатковим безпосереднім об'єктом цього складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, їх здоров'я та інші блага. Нам імпонує також визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину О. О. Дудорова і його вихід на основний, додатковий, безпосередній об'єкти цього складу злочину [346, с. 629], але відсутність вказівки на те, що це суспільні відносини, негативно позначається на змісті цього визначення; 2) коли мова йде про невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, то, аналізуючи безпосередній об'єкт цього складу злочину, необхідно зазначити, що ним, тобто основним безпосереднім об'єктом, є суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони екологічної безпеки в частині ліквідації й усунення недоліків екологічного забруднення територій, що зазнали такого забруднення, небезпечними речовинами або випромінюванням. Додатковим же безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя і здоров'я людей, охорону флори і фауни; 3) щодо діяння, передбаченого ст. 238 КК України, то основним безпосереднім об'єктом тут є, враховуючи аналіз складу злочину, суспільні відносини, що забезпечують умови, за яких населення отримує належну інформованість про екологічний стан або захворюваність населення та протидію приховуванню і перекручуванню таких відомостей. Додатковим безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя людей, їх здоров'я, флори і фауни; 4) для складу злочину, передбаченого ст. 252 КК України, основним безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони від знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду. Додатковим безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей. Не можна погодитися з авторами, які називають об'єктом цього складу злочину екологічну безпеку [394, с. 570]. Цей висновок не спирається на аналіз структури зазначених відносин, не ґрунтується на аналізі структури відносин при визначенні безпосереднього об'єкта, яке дає М. М. Панько [578, с. 534]; 5) що ж до складу злочину «Проєктування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля» (ст. 253 КК), то основним безпосереднім його

об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку шляхом створення перешкод для аварій, катастроф, захворюванню населення, загибелі населення та інших тяжких наслідків для людини і навколишнього середовища; б) стосовно незаконної порубки дерев та чагарників у містах та інших населених пунктах, то безпосереднім об'єктом цього складу злочину є відносини, що забезпечують умови з охорони дерев і чагарників у містах та інших населених пунктах; 7) стосовно запропонованих нами діянь (забруднення, засмічення лісу та необережного знищення або пошкодження лісів), то безпосередніми об'єктами є умови з охорони відповідних природних ресурсів від засмічення та забруднення, а додатковими безпосередніми об'єктами цих складів злочинів є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони життя, здоров'я людей, тварин і рослин; 8) стосовно діяння, передбаченого ст. 326 «Порушення правил поведження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами», яку необхідно перенести до розділу VIII КК, надавши йому номер 246І КК, оскільки він стосується природної речовини. Безпосереднім об'єктом цього складу злочину слід вважати суспільні відносини, які забезпечують умови з охорони навколишнього природного середовища від забруднення зазначеними матеріальними явищами.

Зазначені вище безпосередні об'єкти базуються на аналізі структури суспільних відносин у системі загального, родового і безпосереднього об'єктів. Такий підхід дає можливість усвідомити суть суспільних відносин, які охороняються КК України, та здійснювати відмежування одних злочинів від інших.

2.2. Особливості предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища

Характеристику та особливості предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища неможливо визначити без вирішення таких проблем: 1) яке місце посідає предмет злочину в структурі складу злочину проти навколишнього природного середовища (правова природа цього явища); 2) які підстави розмежування предмета злочину, предмета відносин і предмета посягання у злочинах проти навколишнього природного середовища; 3) яке значення предмета цих складів злочинів. Враховуючи зазначене вище, дослідимо питання щодо місця предмета злочинного діяння у структурі досліджуваного складу злочину. Існують різні точки зору на предмет складу злочину. Згідно з першою, предмет складу злочину знаходиться за межею об'єкта

[637, с. 71; 685, с. 246]; криміналісти ототожнюють безпосередній об'єкт і предмет складу злочину [268, с. 19; 523, с. 42; 602, с. 142]. Прихильники третьої точки зору розглядають предмет злочинного діяння як складову частину об'єкта складу злочину [446, с. 56; 240, с. 303; 772, с. 222; 552, с. 130; 427, с. 8; 415, с. 9; 308, с. 126; 467, с. 1-20]; прихильники четвертої зазначають, що предмет злочинного діяння не самостійний елемент складу злочину, а лише ознака складу злочину [719, с. 36-37]. Судження прихильників першої точки зору, зокрема Д. Н. Розенберга та ін., має певний сенс і позитивні моменти. Тому з метою більш детального вивчення цієї ознаки, що прямо названа в диспозиції статті Особливої частини КК України, і зручності пізнання доцільно, з певною умовністю, розглядати окремо. Цей підхід вірний тому, що певні властивості, речі (предмета складу злочину) зумовлюють необхідність надання їй певної правової значимості в конкретному складі злочину. Так, наприклад, властивості предмета дають можливість вирішити питання про відповідальність за незаконну порубку лісу (ст. 246 КК), яка настає тільки в тому випадку, коли предметом злочину є дерева та чагарники на корені і тільки в державних та інших лісах, а також у межах захисних лісових смуг. Тому виділення предмета складу злочину в окрему ознаку з наданням йому законодавцем того чи іншого значення, властивостей, функцій визначає його як самостійну і необхідну ознаку конкретного складу злочину (факультативну – загального складу злочину). Категоричність твердження прихильників другої точки зору, зокрема А. А. Піонтковського, А. Н. Васильєва, М. П. Михайлова та ін., щодо тотожності об'єкта і предмета не має достатніх підстав. Це ґрунтовно показав М. Й. Коржанський, зазначивши, що об'єктом є суспільні відносини, а предмет – це матеріальна річ, складова частина об'єкта [415, 9-10]. Погляди авторів другої точки зору, які ототожнюють безпосередній об'єкт і предмет складу злочину, не ґрунтуються на законі. Натомість цікава думка третьої групи авторів, які складають абсолютну більшість, і принципово дотримуються того, що предмет складу злочину може для певної мети мати функцію елемента (складової частини) об'єкта, але тоді він несе на собі інші правові функції, має інше призначення і є лише предметом відносин. Але зрозуміти предмет складу злочину, розглядаючи таку його тільки функцію, не можливо. Про це досить переконливо сказав В. Я. Тацій, зазначивши, що структура будь-яких суспільних відносин незмінна, оскільки до складу кожного з них поряд з іншими системоутворюючими частинами входить предмет суспільних відносин, причому, якими б властивостями він не володів і в якій би формі не проявлявся у складі суспільних відносин, він завжди є їх предметом і його ніяк не можна називати чимось іншим (наприклад, предметом злочину або

предметом посягання) [719, с. 27]. Судження третьої групи авторів має певні недоліки, які стосуються тих предметів, що не вписуються у структуру об'єкта. Так, з одного боку, певні предмети не є елементами відносин, які охороняються, а з іншого – їх не можна віднести і до об'єктивної сторони, бо вони не можуть розглядатись як знаряддя або засоби вчиненого злочину [685, с. 23]. Разом із тим з ознаками цих предметів чинне кримінальне законодавство пов'язує низку питань кримінально-правової відповідальності, і тому вони не можуть бути винесені за межі складу злочину [719, с. 23]. Крім того, криміналісти, на відміну від законодавця, який формулює предмет як ознаку в конкретних складах злочину, не відносять його до такої. Проте позиція криміналістів має істотне значення для розвитку кримінального права, оскільки вона показує дослідникам, що предмет є своєрідною системою, бо має низку ознак, сторін і властивостей, повинен вивчатися в системі, що іменується складом злочину, і в тісному зв'язку зі всіма елементами складу злочину.

Найбільше нам імпонує точка зору четвертої групи авторів, а саме В. Я. Тація, який вважає, що предмет складу злочину – не самостійний елемент складу злочину, а лише ознака складу злочину. Така позиція дозволяє стверджувати, що предмет злочину є самостійною ознакою, притаманною злочинному діянню [719, с. 37]. Однак, в окремих випадках, предмет злочину може збігатися з предметом суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом [719, с. 37]. В. Я. Тація зазначає, що такий збіг можливий, коли ті чи інші предмети, які входять до структури об'єкта складу злочину, законодавець наділяє додатково і функціями предметам злочину, тобто надає йому ще додатково інше правове значення [719, с. 37]. Натомість не дуже переконує твердження В. Я. Тація щодо відмінності термінів «елемент» і «ознака» складу злочину, яке ґрунтується тільки на тлумаченні «Словаря русского языка» С. І. Ожегова. В той же час цей словник визначає термін «ознака» як показник, прикмета, за якими можна пізнати, визначити що-небудь [559, с. 581]. Тобто це означає, що можна пізнати, наприклад, склад злочину, за допомогою і його складової, тобто ознаки. Це підтверджується тлумаченням цього терміна у російсько-українському словнику наукової термінології, де зазначається, що це формально-структурна ознака [640, с. 382]. Крім того, будь-яке явище має ознаки, в тому числі і склад злочину, і, як свідчить кримінально-правова наука, будь-які ознаки складу можуть мати і більш дрібні складові ознаки, які є показниками, прикметами, складовими більш об'ємної системи, що не суперечить системному підходу до пізнання того чи іншого явища і законам формальної логіки. «Словарь русского языка» С. І. Ожегова тлумачить

поняття «елемент» як складову частину чого-небудь, ознаку у змісті чого-небудь [559, с. 741], тому це не суперечить думці, що терміни «елемент» і «ознака» є синонімами, які мають однакове значення в кримінальному праві для характеристики складу злочину. Наша думка не суперечить і поясненню цього терміна в Українській радянській енциклопедії, де зазначається, що будь-який елемент є складовою системи нижчого рівня [761, с. 80]. Крім того, деякі положення праці В. Я. Тація щодо предмета складу злочину потребують більш глибоких аргументацій, а деякі мають дискусійний характер. Так, учений суперечить своїм же правильним поясненням, що предмет відносин ніяк не може називатися чимось іншим, наприклад, предметом складу злочину [719, с. 27]. Разом із тим В. Я. Тацій вірно вважає, що якщо немає вказівки на предмет, то він не є ознакою складу злочину. Проте, автор пропонує суперечливе пояснення такого змісту, коли законодавець додатково наділяє відносини і функцією предмета складу злочину, то співпадають предмет відносин і предмет складу злочину.

Нам здається, що судження В. Я. Тація з приводу того, що предмет складу злочину не може претендувати на роль самостійного елемента складу злочину непереконаливе [719, с. 38]. Аргументація висновку зазначеного автора спирається лише на судження, що склад злочину утворює сукупність його обов'язкових елементів (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони та суб'єкта злочину), яке можна вважати дискусійним [719, с. 38]. Відсутність хоча б одного з цих елементів виключає склад злочину, а отже, і кримінальну відповідальність [738, с. 83-85]. Предмет злочину, як зазначає В.Я. Тацій, є не обов'язковим, а факультативним щодо загального поняття складу, отже його можна називати лише ознакою, а не елементом складу злочину [719, с. 39]. Насправді ж на рівні зазначеної абстракції можливий і такий підхід, але на рівні конкретного складу злочину таке судження хибне. Наше пояснення ґрунтується на тому, що предмет як правове явище має ряд юридичних ознак. Згідно зі «Словарем русского языка» С. І. Ожегова, під елементом розуміють складову частину будь-якого складного цілого [559, с. 581], тому варто погодитися із твердженням В. Я. Тація, що предмет складу злочину і предмет відносин не є тотожними [719, с. 27]. Отже, предметом суспільних відносин, які є об'єктом складу злочину, визнається все те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують саме ці відносини [719, с. 47]. Дискусійним є положення про те, що предметом суспільних відносин можуть бути різноманітні роду фізичні тіла, речі, різні товари або предмети, які не містять ознак товару, а також сама людина [719, с. 27]. Для злочинів проти навколишнього природного середовища предметом

відносин можуть бути умови (стосунки) з приводу природних об'єктів. Оскільки в структурі суспільних відносин, які нами розглядаються, предмет відносин пов'язаний із матеріальними природно-речовими частинами навколишнього природного середовища (за винятком складу злочину, передбаченого ст. 238 КК – Утаювання або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення), то слід підтримати висновок, що ці відносини виникли та існують у зв'язку з цими матеріальними предметами, тому їх правомірно називати матеріальними [719, с. 27]. Наше дослідження свідчить, що предмет у структурі матеріальних відносин, завдання яких полягає в тому, щоб охороняти навколишнє природне середовище, має певну соціальну роль, яку ці природні об'єкти виконують у конкретних відносинах. Конкретні суспільні відносини виникають та існують з приводу корисних властивостей природних об'єктів (у матеріальних відносинах). Тому з'ясування соціальних функцій предмета сприяє правильному визначенню змісту й обсягу тих суспільних відносин, які є об'єктом складу злочину проти навколишнього природного середовища. Зовсім протилежний предмет у нематеріальних відносинах (наприклад, що охороняються ст. 238 КК України). У таких відносинах його функції виконують інші соціальні цінності (наприклад, блага екологічні). В цьому випадку частіше всього відносини мають завданням регулювати певний порядок і обсяг використання цих предметів для запобігання шкідливим наслідкам. Отже, предмет суспільних відносин не завжди піддається безпосередньому впливу, але його визначення є обов'язковим, бо без правильного визначення предмета (як системоутворюючої частини цілого) неможливе і точне визначення об'єкта. Таким чином, предмет суспільних відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища можна лише розглядати як елемент цього системного утворення і в структурі об'єкта, а також у структурі складу злочину в цілому, оскільки може виконувати тільки одне соціальне призначення – бути предметом відносин, а не виконувати, як елемент, інші функції.

У юридичній літературі предмету злочинного посягання приділялась певна увага. Зокрема М. Й. Коржанський звертає увагу на зміну в об'єкті посягання шляхом певного впливу на предмети та інших суб'єктів [412, с. 134-135]. Найближче до розгляду цього питання підійшов В. Я. Тацій, який пропонує (поряд з предметом суспільних відносин і предметом складу злочину) виділяти таке поняття, як предмет злочинного впливу [719, с. 41]. Під предметом злочинного впливу він розуміє той елемент суспільних відносин, що охороняється кримінальним законом, піддається безпосередньому злочинному впливу, і якому, передусім,

завдається шкода [719, с. 41]. Ним може бути суб'єкт, сам соціальний зв'язок, а також предмет суспільних відносин [719, с. 41]. У вирішенні цієї проблеми важливе місце належить і термінології, яку використовують дослідники. Ця термінологія має бути кримінально-правовою, мати підтвердження в кримінальному законодавстві та етимологічну відповідність. Аналіз статей КК України свідчить про відсутність у них терміна «злочинний вплив». Не на користь вживання цього терміну і його етимологічне тлумачення. Зокрема, «Словарь русского языка» С. І. Ожегова під цим терміном розуміє дію, що завдається ким-небудь і має вплив на кого-, що-небудь [559, с. 71].

Вивчення статей КК України свідчить на користь використання терміна «злочинне посягання», який використовується в ст. 1 та інших статтях. «Словарь русского языка» С. І. Ожегова тлумачить термін «посягання» як спробу (незаконну чи засуджану) зробити що-небудь, розпорядитися чим-небудь, отримати що-небудь тощо [559, с. 463]. Визначившись із тим, що у кримінальному праві є місце трьом групам предметів: 1) предмету суспільних відносин, які поставлені під охорону кримінального законодавства; 2) предмету складу злочину як самостійній ознаці складу конкретного злочину; 3) предмету злочинного посягання, який може бути як суб'єктом відносин або таким елементом як соціальний зв'язок, так і предметом суспільних відносин. Предмет відносин — це елемент (ознака) об'єкта, з приводу якого або у зв'язку з яким існують ті чи інші відносини, що охороняються кримінальним законом України. Тому особливість, яка відрізняє предмет відносин від предмета складу злочину, полягає, по-перше, в тому, що предмет є ознакою (елементом) об'єкта складу злочину; по-друге, з приводу цього елемента завжди утворюються суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. Натомість, предмет злочину є самостійною ознакою конкретного складу злочину, яка зазначена в диспозиції статті Особливої частини КК України. І останнє, що стосується предмета злочинного посягання в запропонованому нами дослідженні. Під предметом злочинного посягання розуміють будь-який елемент об'єкта, який зазнає шкоди від злочину. Насамперед, це родові поняття щодо всіх елементів об'єкта, на які спрямоване посягання, але його використання не може зробити предмет відносин чимось іншим, ніж предмет суспільних відносин.

Продовжуючи це дослідження, звернемося до проблеми значення предмета складів злочинів. Цій темі присвячено фундаментальні праці та окремі розділи, параграфи і статті [415, с. 9; 412, с. 20; 427, с. 8; 446, с. 56; 719, с. 32]. Тому варто лише зазначити, що положення, відображені в них, є важливими для розвитку науки кримінального права. Проте

доцільно визначити значення предмета складу злочину у діяннях проти навколишнього природного середовища. Слід зазначити, що його значення може бути таким: 1) для встановлення самого об'єкта його суті; 2) для встановлення суспільної небезпечності діяння; 3) для відмежування його від знарядь і засобів вчинення злочину; 4) для кваліфікації злочинних діянь; 5) для визначення як кваліфікуючої ознаки; 6) для встановлення властивостей і особливостей предмета складу злочину.

Враховуючи загальнотеоретичні підходи щодо місця (юридичної природи) предмета складу злочину і, зокрема, щодо навколишнього природного середовища, перейдемо до їх дослідження. Без цього правоохоронні органи та суд не зможуть дати правову оцінку вчиненого винним діяння. Для того, щоб виокремити предмет досліджуваних складів злочинів з інших предметів складів злочинів, необхідно: 1) зробити відбір предметів складів злочинів проти навколишнього природного середовища; 2) визначити їх властивості, які можуть указати на особливість предмета цих складів злочинів порівняно з іншими; 3) класифікувати предмети складів злочинів проти навколишнього природного середовища за їх властивостями чи за іншими критеріями; 4) дати визначення предмета досліджуваних складів злочинів; 5) сформулювати практичне і теоретичне значення предмета досліджуваних складів злочину.

Насамперед необхідно відібрати предмети складів злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, відповідно до чинного КК України. До таких предметів відносяться: 1) тварини, продукти тваринного походження, сировина тваринного походження (ст. 251 КК) [17]; 2) рослини незалежно від їх народногосподарського значення, а також їх плоди (ст. 247 КК) [42, с. 224-239; 48; 49; 117]. В цьому складі злочину необхідно розширити предмет діяння біологічним різноманіттям рослин, новими сортами рослин, що знаходяться під загрозою зникнення; 3) дерева і чагарники, що ростуть в лісі, не відділені від кореня (сироростучий ліс) (ст. 246 КК) [15; 204, с. 892-903]. Цей склад злочину потребує розширити предмет цього діяння на захисні та інші лісові насадження; 4) дикі звірі і птахи, що охороняються законом і знаходяться в стані природної свободи, які включені в державний мисливський фонд, що перебувають у мисливських угіддях, а також випущені туди з метою розведення (за винятком тих звірів і птахів, що не охороняються законом) (ст. 248 КК) [56; 107]. Цей склад злочину має бути доповнений такими предметами, як дикою фауною, що знаходиться під загрозою зникнення, мігруючими видами тварин; 5) риби різних порід, дельфіни, раки, креветки, кальмари, восьминоги та інші водні тварини, деякі морські водорості і морські трави, які мають промислове значення

(використовуються як продукти харчування, для виробництва добрив, виготовлення медичних препаратів) (ст. 249 КК) [144, с. 44-49; 122]. Цей склад злочину має бути доповнений такими предметами, як риби, водні тварини, водні рослини, що занесені до Червоної книги України; 6) риба та водні тварини, що перебувають у природних умовах (рибні запаси) (ст. 250 КК) [105]. В цьому складі злочину слід акцентувати увагу на рибних запасах або диких водних тваринах, що перебувають у природних умовах; 7) живі ресурси моря, природні багатства континентального шельфу: мінеральні та інші неживі ресурси поверхні надр, морського дна (руди, мінерали, нафта тощо), а також живі організми сидячих видів, тобто організми, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи під ним або можуть пересуватись тільки по морському дну чи в його надрах. Перелік цих видів живих організмів затверджується в установленому порядку і публікується для загального відома. До них, зокрема, відносяться краби, мідії, трепанги, конумарії, морські зірки, водорості, сидячі і т.п. [129], споруди, інші установки на континентальному шельфі, зони безпеки навколо них, постійні засоби попередження (ст. 244 КК) [44; 93; 94; 116]. Цей склад злочину слід доповнити такими предметами, як живі ресурси моря, природні багатства континентального шельфу, мінеральні та інші неживі ресурси поверхні надр та морського дна; 8) відомості про стан екологічної обстановки – інформація, що вказує на значне перевищення встановлених нормативів і незвичайного для даної місцевості ступеня радіоактивного та іншого забруднення землі, водних ресурсів, атмосферного повітря і продуктів харчування, що становить реальну загрозу для здоров'я людей і навколишнього середовища (ст. 238 КК). З цього складу злочину необхідно вилучити такий предмет, як відомості про захворюваність населення та стан захворюваності; 9) атмосферне повітря, яке знаходиться у відкритому просторі у межах території держави України (ст. 241 КК). В цьому складі злочину необхідно акцентувати увагу на предмет – атмосферне повітря, яке знаходиться у відкритому просторі в межах території України; 10) внутрішні морські води, води територіального моря України, води виключної (морської) економічної зони України, води відкритого моря (ст. 243 КК); 11) території та об'єкти природно-заповідного фонду та інші об'єкти. Це ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та інші цінності і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та збереження фондового моніторингу навколишнього природного сере-

довища. До природно-заповідного фонду належить: природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятники природи, заповідні урочища; штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятники садово-народного мистецтва (ст. 252 КК). Цей склад злочину необхідно доповнити таким предметом, як об'єкти природної спадщини; 12) водні об'єкти на території України (у твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем. Це води річок, озер, водосховищ, каналів, ставків, гейзерів, морських заток, приток, лиманів, льодовики, протоки річок, внутрішніх бухт, губ, проток, заток, територіального моря, територіальних вод, тимчасових водостоків і балок (де, як правило, буває вода), поверхневих чи підземних вод, водоносних горизонтів, джерел питних, наповнення лікувальних вод (ст. 242 КК).; 13) підприємства, споруди, пересувні засоби та інші об'єкти (наприклад, цехи, ділянки, установки, місця утворення, місця утворення і складування промислових відходів, каналізації, газопроводи, теплопроводи, електропостачання і т. ін. (ст. 236 КК); 14) території, що зазнали екологічного забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням (ст. 237 КК); 15) землі будь-якого цільового призначення: а) сільськогоспо-дарського призначення; б) населених пунктів; в) промисловості, транспорту, зв'язку та іншого призначення; г) для потреб оборони; д) природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; е) лісового і водного фондів; е) запасу (ст. 239 КК); 16) ліси першої і другої груп, лісоплодові насадження, державні лісові смуги, протиерозійні ліси, полезахисні лісові смуги, захисні лісові насадження на смугах відводу автомобільних шляхів, захисні лісові насадження на смугах відводу каналів (ст. 245 КК); 17) незагальнопоширені загальнодержавного значення корисні копалини: горючі (нафта, газ природний тощо), метали (залізна руда, мідь, свинець, благородні метали – золото, іридій, осмій, паладій, платина, родій рутеній, срібло), сировина нерудна для металургії, сировина вогнетривка, сировина ювелірна, а також правила охорони надр, встановлені у чинних нормативних актах, які регламентують видобуток корисних копалин загальнодержавного значення, їх використання та охорону (ст. 240 КК); 18) проекти, інша аналогічна документація, в якій відсутні обов'язкові інженерні системи захисту навколишнього природного середовища, споруди, що вводяться в експлуатацію без такого захисту (ст. 253 КК); 19) землі сільськогосподарського обороту, гумусний шар цих земель, структура ґрунту (ст. 254 КК).

Вибірка предметів складів злочинів проти навколишнього природного середовища допоможе провести дослідження властивостей предмета зазначених діянь. Предмет складу злочину – це будь-яке матеріальне явище, що сприймається органами чуття, задовольняє ті чи інші потреби, викликає у іншої особи інтерес [271, с. 920]. Предмет – це все, що може мати які-небудь властивості [674, с. 1050], а властивість – це якісна ознака, що є характерною особливістю кого-, чого-небудь [559, с. 575]. Тому скориставшись властивістю як філософською категорією, що виражає таку сторону предмета, яка обумовлює її відмінність чи спільність з іншими предметами [674, с. 1175], проведемо дослідження особливостей предмета зазначених злочинів. За допомогою порівняльного аналізу властивостей предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища, та інших складів злочину. Зазначена проблема привернула увагу значної кількості авторів [503, с. 14-16; 282, с. 12-19; 353, с. 1-86; 804, с. 1-64; 289, с. 1-39; 716, с. 61-71; 485, с. 44-75]. Так, П. С. Матишевський, О. Б. Владіміров, В. А. Широков, Е. М. Жевлаков, В. Я. Тацій намагаються в традиційній формі показати відмінність предмета складів злочинів, що пов'язані з відносинами власності, і предметів злочинів проти навколишнього природного середовища. Дослідники вважають, що предметом розкрадання є товарно-матеріальні цінності, на виробництво яких чи добування вкладена праця людини, і тому вони мають ціну. Щодо предмета злочину проти навколишнього природного середовища, зазначені автори одностайні, оскільки вважають, що останні знаходяться в природному стані, у виробництво чи добування їх не вкладена праця людини, тому вони не набули властивості товару майна і його еквіваленту (економічної цінності), не мають ціни.

Значно глибше цю проблему дослідив Е. М. Жевлаков, який показав механізм переходу предмета від відносин, що стосуються охорони навколишнього природного середовища, до відносин власності. Він вважає, що будь-якому природному ресурсу надає якості товару: 1) суспільно-необхідна праця людини, достатня для вилучення повністю чи в іншій формі цього ресурсу із навколишнього природного середовища; 2) вилучення працею людини ресурсу із природного середовища чи в іншій формі відособлення його з нього [353, с. 22-27]. Учений зробив висновок, що під предметом цих складів злочинів необхідно розуміти її окремі компоненти, які мають матеріальну форму, знаходяться в навколишньому середовищі в природному стані, або акумулюють у собі певну кількість людської праці, але не відокремлені якимось чином цією працею від природи, не втратили свого зв'язку з нею [353, с. 26].

Проте найбільш глибоко вивчив це питання В. І. Ляпунов, який вважає, що природний ресурс (предмет складу злочину): 1) щодо свого соціально-економічного і правового статусу абсолютно стабільний; 2) сама по собі праця не створює продуктів природи; 3) природні об'єкти в природному стані – це потенційні предмети виробничої діяльності; 4) принцип нічийності природних багатств – хибний; 5) природні багатства позбавлені товарно-матеріальної форми (сам факт розподілу їх між різними користувачами не тягне зміни екологічного і правового статусу багатств); 6) природні ресурси не відображаються в бухгалтерських звітах і балансах державних і громадських організацій і враховуються тільки в натуральному виразі; 7) витрати на природні ресурси підлягають списанню з балансів як безповоротні витрати [485, с. 44-73].

Спробу комплексно вирішити це питання через загальні екологічні ознаки природного об'єкта як об'єкта злочину (фактично підмінюючи предмет злочину об'єктом злочину) зробив С.Б. Гавриш, визначивши такі загальні екологічні ознаки природного об'єкта: 1. Географічна (природний об'єкт розташований у навколишньому природному середовищі, що є основним джерелом походження людини – географічна оболонка землі. Природне середовище як природне джерело походження будь-якого природного об'єкта означає, що будь-який об'єкт, який виник через матеріальну речовину природи і нею обумовлений у генотипі, повинен розглядатися як належний останній) [291, с. 87]. 2. Біологічна (будь-який природний об'єкт є живою речовиною природи. Явища і процеси, що не перебувають у біологічних зв'язках і залежностях, не можуть розглядатися як об'єкт екологічних злочинів. Якщо природний об'єкт вибув з біологічного зв'язку природним способом, тобто втратив біологічну свою функцію, є природним об'єктом) [295, с. 88-89]. 3. Ознака «єдиної екологічної сім'ї» (природний об'єкт знаходиться в екологічній системі, що має іншу назву – біогеоценоз і поза даною системою природний об'єкт не є об'єктом злочинів проти довкілля) [291, с. 89]. 4. Ознака екологічної цінності (природний об'єкт як елемент біосфери здатний забезпечувати людині нормальні умови її життєдіяльності. Поза ним і природним середовищем людство існувати не може. Тому такі екологічні властивості і визначають охорону природного середовища) [291, с. 90-91]. 5. Соціально-юридичні ознаки. Характеризують природний об'єкт як соціальну цінність – правове благо [291, с. 91]. 6. Ознака правової відокремленості природних об'єктів (для того, щоб природний об'єкт охоронявся кримінальним правом, необхідно виділити його правове благо, закріпити відносини з його використання в законі, тобто визначити його правовий статус) [291, с. 91-92].

7. Ознака соціально-економічної значущості природного об'єкта [291, с. 95-102]. 8. Ознака соціально-правової належності об'єктів природи (це природні об'єкти штучного походження. Питання щодо штучних екосистем не врегульовано КК України) [291, с. 103-107].

Проаналізуємо зазначені вище точки зору щодо предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища, і злочинів проти власності. Не можна погодитися з позицією П. С. Матишевського, В. О. Владімірова, В. А. Широкова, В. Я. Тація, оскільки такий підхід не дає змогу визначити суть предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища і порівняти із складом злочинів проти власності. До того ж перехід предмета в іншу сферу не відображає суті трансформації предметів. Не усуває зазначеної прогалини і точка зору Е. М. Жевлакова, хоча він лише в загальних рисах спробував показати механізм переходу від відносин, що стосуються охорони навколишнього природного середовища, до відносин власності. Позитивним є те, що дослідник спробував дати визначення предмета злочинів проти навколишнього природного середовища, хоча відсутність глибокого усвідомлення суті предмета цих складів злочинів не дозволила врахувати усі важливі деталі. Спробу усунути зазначені вище прорахунки зробив Ю. І. Ляпунов, який намагався визначити статус предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища, але також не розкрив суті цих предметів. Не зовсім вдалою в цьому аспекті слід вважати і позицію С. Б. Гавриша, оскільки існує пряма підміна предмета складу злочину об'єктом. Автор дає характеристику ознак (властивостей) об'єкта складу злочину і робить спробу дати його всебічну оцінку. Така оцінка ознак (властивостей) іноді підміняється системою зазначених злочинів, що має різне функціональне призначення, а також і правову оцінку. Крім того, необхідно зважати на те, що речовина природи перетворюється на ресурси, якщо її застосовують у процесі вироблення благ, коли до них докладено працю людини. Поза цим — це просто речовини природи. Речовини, що попередньо зазнали впливу людської праці і призначені для подальшого використання у виробничому процесі, називають сировиною. В той же час позитивним в судженні С.Б. Гавриша є намагання: 1) визначити правові ознаки об'єкта (предмета); 2) формулювати екологічні ознаки (властивості природного об'єкта (предмета)); 3) визначити соціальну значущість природних об'єктів (предметів); 4) з'ясувати межі дії кримінально-правової юрисдикції щодо різних природних об'єктів (предметів).

Проаналізовані вище точки зору дають змогу суттєво вплинути на відмежування предмета досліджуваних складів злочинів від інших

злочинних діянь. Так, Е. М. Жевлаков, В. А. Широков, Ю. І. Ляпунов, Г. Л. Кригер, І. А. Гельфанд, І. М. Тяжкова, В. Я. Тацій та ін. в основу розмежування цих злочинів кладуть економічні властивості предмета складів злочинів (тобто це товарно-матеріальні цінності чи природні багатства невіддільні від середовища їх існування) [353, с. 14-16; 804, с. 21; 491, с. 59-61; 434, с. 516; 302, с. 347; 748, с. 255-260; 717, с. 286-287]. С.Б. Гавриш здійснює підміну предмета злочину об'єктом, розкриваючи, по суті, предмет злочину [291, с. 87-117]. Такий підхід не визначає юридичних ознак предмета досліджуваних злочинів і їх правового статусу. На відміну від кримінально-правової літератури, в інших правових виданнях зроблена певна спроба показати правовий статус предмета злочинів проти навколишнього природного середовища, (але не стосовно такої ознаки складу злочину, як предмет складу злочину, а щодо природних ресурсів або єдиних природних фондів у цілому). Наприклад, В.В.Петров розглядає це питання в історичному аспекті, спираючись на тлумачення нормативних актів, крізь інститут власності [586, с. 15-77]. Цей автор та інші виділяють основні ознаки власності на природні об'єкти: 1) це виключність такої власності; 2) право власності на природні об'єкти характеризується комплексністю всіх пов'язаних з даним об'єктом переліком проблем [586, с. 15-16; 618, с. 62-67]. В такому ж плані розглядають право власності на природні ресурси О. А. Рябов [649, с. 12-31], Ю. С. Шемшученко [794, с. 44], А.А. Забелишенський [359, с. 24], Ю.А. Вовк [283, с. 31-32], Ю. І. Тютєкіна [745, с. 53], Ф.М. Роянов [644, с. 49-52]; М.М. Бринчук [259, с. 42-52]; П. Стайнов [694, с. 255]. Проте зазначені, а також і інші дослідники, які сприяли з'ясуванню правового статусу природних ресурсів, не змогли остаточно визначитись із правовим статусом предметів складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Ця проблема має вирішуватись у двох напрямках: 1) це використання доробку вчених, які працювали з досліджуваною проблемою (визначаючи правовий статус природних ресурсів і об'єктів та правові ознаки об'єктів природи); 2) це аналіз законодавства і тих в ньому змін, які істотно вплинули на правовий статус природних об'єктів в цілому, і предметів складів злочинів проти навколишнього природного середовища зокрема.

Позитивним у вищезазначених працях є визначення основних ознак для предмета досліджуваних складів злочинів: 1) правовий статус предмета складу злочину; 2) екологічні властивості (ознаки) предмета складу злочину; 3) економічний статус предмета складу злочину. Стосовно правового статусу визначено такі ознаки: 1) виключність власності народу України на природні об'єкти; 2) невіддільність від природного середовища; 3) наявність межі володіння природним об'єктом;

4) правова відокремленість предмета злочину (правовий статус) – правовий стан; 5) поширеність національного законодавства щодо предмету злочину; 6) вилученість із господарського обігу.

У послідовному порядку проаналізуємо нормативні акти. Так у ст. 13 Конституції проголошує землю, її надра, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони об'єктами права власності українського народу. З положень ст. 13 Конституції видно, що об'єктами права власності українського народу є: 1) по-перше, природні ресурси, які знаходяться на території України в межах її державних кордонів; 2) по-друге, об'єктами даного права визначаються природні ресурси континентального шельфу України та виключної (морської) економічної зони. У тлумаченні цієї статті ми знаходимо підтвердження такої ознаки права власності на природні ресурси, як наявність межі володіння природним об'єктом, на відміну від інших предметів, що знаходяться у власності. Зокрема, це підтверджується словами «в межах території України», «природні ресурси Континентального шельфу», природні ресурси виключної (морської) економічної зони». Крім того, згідно зі ст. 1 Женевської конвенції про континентальний шельф 1958 р. (ратифікований 10 листопада 1960 р.) і ст. 76 Конвенції ООН 1982 р. з морського права України, прибережна держава здійснює над континентальним шельфом суверенні права з метою його розвідки та розробки природних ресурсів. У зв'язку з тим, що природні ресурси континентального шельфу включають мінеральні та інші неживі ресурси морського дна та його надр, а також живі організми, що відносяться до категорії «сидячих видів», тобто організми, що в період, коли можливий їх промисел, перебувають у стані нерухомості на морському дні чи під ним, або ж не здатні пересуватись інакше, ніж знаходиться у постійному фізичному контакті з морським дном чи його надрами [175, с. 20-46; 195, с. 190-196]. Це свідчить про те, що інші природні ресурси в районі континентального шельфу і над ним є власністю українського народу. Цікаво, що згідно з міжнародно-правовими нормами, суверенні права України на природні ресурси її континентального шельфу є виключними. Це означає, що будь-яка інша держава може розробляти природні ресурси шельфу лише з певним чином оформленої згоди України [175, с. 20-46]. Ст. 55 Конвенції ООН з морського права засвідчує, що Україна має суверенне право на розвідку, розробку і збереження природних ресурсів – живих і неживих – у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах, а також в управлінні цими ресурсами у виключній (морській) економічній зоні [195, с. 190-196]. Також право власності українського народу на природні ресурси знайшло своє

закріплення ще в цілій низці законодавчих актів України [23, с. 20-29; 49; 8; 12]. Це означає, що на названі природні ресурси існує виключне право власності українського народу і кожен громадянин має лише право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Тому із зазначеного можна вичленити ще одну правову ознаку права власності на природний ресурс – це виключність власності українського народу на природний ресурс. У той же час, згідно із ст. 14 Конституції певні винятки з цього права стосуються земельних ресурсів, а також окремих об'єктів тваринного світу [1]. На землю може існувати право приватної, державної і колективної власності. Право приватної власності на землю можуть мати лише громадяни України.

Аналіз чинного законодавства та судової практики підтверджує необхідність такої ознаки права власності на природний ресурс як невіддільність його від природного середовища, а також безоплатність загального природокористування і відсутність спеціальної дозвільної системи. На відміну від загального природокористування спеціальне здійснюється за плату і на підставі спеціальних дозволів (ліцензій) тощо. Конституція України поклала край дискусії, чи може атмосферне повітря бути власністю. Згідно із ст. 13 Конституції – це також в межах території України. Це положення не заперечує, що об'єктом може бути і невідособлений в натурально-речовій формі об'єкт [1]. Тому можна констатувати, що правовою ознакою права власності на природний об'єкт є як відособленість, невіддільність предмета в натурально-речовій формі, що, на мій погляд, є особливістю власності на природний ресурс, хоча з наукової точки зору неможливо привласнити атмосферне повітря. Згідно з чинним законодавством, природні ресурси вилучені із господарського обігу за винятком землі, яка може надаватись в оренду, продаватись і успадковуватись, підлягати обміну в межах, встановлених чинним законодавством (ст. 4 Земельного кодексу України) [11]. Зазначене і судова практика свідчать, що така правова ознака права власності на природний ресурс, як вилученість із господарського обігу для природних ресурсів має право на існування, окрім земельних ресурсів. Правова відокремленість предмета злочину – це забезпеченість його використання законодавством. Слід погодитися з С.Б. Гавришем, що в законодавстві не тільки позначений той чи інший природний об'єкт, а й передбачений правовий режим його використання та захисту [291, с. 91]. Системою відповідних суспільних відносин передбачена їх охорона з приводу тих чи інших предметів, що стосуються навколишнього природного середовища. Це відбувається за допомогою загального чи спеціального екологічного законодавства. Побудова статей Особливої частини КК України, що стосуються навколишнього природного середовища,

відбувається з урахуванням предметів складів злочинів, що відносяться до природних ресурсів загального використання або особливо охоронюваного чи особливо цінних об'єктів природи тощо. Слід звернути увагу, що законодавство з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини щодо охорони цих відносин підлягає як національному законодавству так і нормам міжнародного права [55, с. 6-10].

Підтвердивши правовий статус предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища, необхідно звернутися до іншої сторони їх екологічного статусу. Цьому питанню в кримінальному праві увага не приділялася. С.Б. Гавриш лише ототожнив екологічні правові і соціальні ознаки [291, с. 87-107]. Відсутнє вирішення цієї проблеми і в екологічній і довідковій літературі [710, с. 11-15; 551, с. 6-14; 780, с. 7-12; 656, с. 3-9; 809, с. 9-20]. Аналіз предметів досліджуваних злочинів з точки зору екологічного статусу показує, що вони характеризуються такими обставинами: 1) це предметно-речова частина виробничих сил (за винятком предмету злочину, передбаченого ст. 238 КК), що складається із природної речовини, яка залучається в суспільне виробництво, або потенційно (відповідно до розвитку науки) може бути залучена в суспільне виробництво; 2) це предмети, що не втратили свого зв'язку з природним середовищем (в протилежному випадку зникає здатність природної речовини бути частиною живої природи); 3) неповторність і глибока індивідуальність цього предмета; 4) рухливість зв'язків природи (неможливість встановити постійно діючі нормативи суворої регламентації); 5) можливість самовідтворення; 6) вони мають природне походження; 7) не знаходиться на балансі в підприємствах, установах і організаціях; 8) не відображені у бухгалтерських обліках.

На підставі проведеного дослідження можна вичленити правовий і екологічний статуси предметів складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Правовий статус (особливості) предмета досліджуваних злочинів характеризується такими ознаками: 1) невіддільність предмета цих злочинів від навколишнього природного середовища з точки зору права; 2) вилучення предметів зазначених злочинів з господарського обігу (за винятком землі); 3) відособленість предмета зазначених злочинів у натурально-речовій формі (за винятком атмосферного повітря); 4) наявність межі володіння природними об'єктами (предметами злочинів); 5) поширення дії національного законодавства на предмет злочину. Екологічний статус предмета зазначених вище діянь має такі ознаки: 1) є матеріальним утворенням виробничих сил (виняток – предмет складу злочину, передбачений ст. 238 КК); 2) складається із природної речовини, яка залучена у суспільне виробництво,

або ж потенційно може бути до нього залучена; 3) не втратив свого зв'язку з природним середовищем; 4) є надзвичайно рухливим; 5) є неповторним і глибоко індивідуальним; 6) наділений можливістю самовідтворення; 7) має природне походження; 8) не знаходиться на балансі підприємств, установ і організацій; 9) не відображається в бухгалтерських звітах і враховується лише у натуральній формі.

Це дослідження має не тільки теоретичне, але й істотне практичне значення. Його практичне значення має два аспекти: 1) для законотворчої практики; 2) для кваліфікації досліджуваних складів злочинів. Так, в аспекті покращення законодавчої діяльності правильне визначення предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища і їх правового та екологічного статусу можна використати для закріплення ознаки предмета складів злочину, що стосуються досліджуваної сфери, яка має наукове обґрунтування: 1) для ст. 251 КК предмет має бути зазначений так: «звірі і птахи, біологічні об'єкти, продукти звіриного і пташиного походження, сировина звіриного і пташиного походження, корма тваринного та рослинного походження, кормові добавки»; 2) для ст. 246 КК у назві статті має бути записано наступне: «Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах»; 3) для ст. 248 КК у назві статті має бути записано таке: «Незаконне полювання на диких звірів і птахів». Крім того, в ч. 1 потрібно зазначити наступне: «Полювання на диких звірів і птахів, що охороняються законом і знаходяться в стані природної свободи, які включені в державний мисливський фонд» і далі за текстом; 4) для ст. 249 КК в ч. 1 має бути наступне формулювання «Незаконне добування риби різних порід, дельфінів, раків, креветки, кальмарів, восьминогів у вигляді промислу та інші водні тварини, деякі морські трави, які мають промислове значення ...», і далі за текстом; 5) для ст. 240 КК частину першу цієї статті необхідно викласти в такій редакції: «Незаконне, тобто з порушенням установленого законом порядку, видобування незагальнопоширених загальнодержавного значення корисних копалин»; 6) для ст. 250 КК назва статті має бути такою: «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах». Це змінить формулювання диспозиції цієї статті. «Проведення вибухових робіт з порушенням правил, що встановлені з метою охорони рибних запасів або диких тварин, що перебувають у природних умовах»; 7) ч. 1 ст. 244 КК має бути викладена в такій редакції: «...заходів для захисту живих ресурсів моря, природних багатств континентального шельфу: мінеральних та інших неживих ресурсів поверхні надр морського дна, а також живих організмів сидячих видів, тобто організмів, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи під ним, або

можуть пересуватись тільки по морському дну чи в його надрах, від шкідливих відходів»; 8) ст. 238 КК має бути вкладена у наступній редакції: «Ст. 238 КК. Приховування або умисне перекручення відомостей про стан екологічної обстановки».

Приховування або умисне перекручення службовою особою відомостей про стан екологічної обстановки, тобто інформації, що вказує на значне перевищення встановлених нормативів і незвичайного для даної місцевості ступеня радіоактивного та іншого забруднення землі, водних ресурсів, атмосферного повітря і продуктів харчування, продовольчої сировини, що становить реальну загрозу для здоров'я людей, тваринного і рослинного світу і навколишнього природного середовища». Кримінальна відповідальність за приховання або перекручення інформації щодо захворюваності населення має бути сформульована окремою статтею. Ст. 242 КК повинна мати таку назву: «Забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів». Частина перша цієї статті має починатися так: «Забруднення водних об'єктів на території України (у твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем: рік, озер, водосховищ, каналів, ставків, джерел, підземних вод, струмків, гейзерів, морських заток, проток, лиманів, льодовиків, проток рік, внутрішніх морських вод (лимани, бухти губи, протоки, затоки, територіальне море), територіальні води, тимчасові водотоки і балки (де, як правило, буває вода) неочищеними» і далі за текстом. Назва статті, що стосується атмосферного повітря, повинна бути така: «Забруднення атмосферного повітря». Частина перша має бути викладена в такій редакції: «Забруднення атмосферного повітря, яке знаходиться у відкритому просторі у межах території держави України» і далі за текстом.

Другому аспекту практичного значення правильного визначення предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища присвячені праці С. Б. Гавриша [292, с. 7], О.М.Каверіна [380, с. 98-102], В. О. Широкова [804, с. 13-47], Е. М. Жевлакова [354, с. 6-13], П. Ф. Повеліциної [604, с. 5-12], А. В. Галахової [296, с. 94-119], В. Я. Тація [719, с. 36-37], В. А. Навроцького [536, с. 64-67], значна кількість наших праць [505, с. 5-30; 503, с. 5-73] та інших. Це дає можливість зупинитись на таких аспектах кваліфікації, які не піднімались до цього часу в працях вчених, що займались розробкою проблем кримінально-правової охорони навколишнього середовища. Вивчення праць з цієї проблеми та судової практики дозволяє стверджувати, що при кваліфікації не враховуються правові та екологічні ознаки предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Це зумовлено тим, що такі ознаки не були визначені.

В подальшому для правової кваліфікації досліджуваних складів злочинів і відмежування їх від інших складів злочинів необхідно врахувати всі без винятку опрацьовані нами ознаки предмета цих складів злочинів. Ці ознаки безпомилково дають можливість відмежувати досліджувані злочини від складів злочинів проти власності. Крім того, точне визначення предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища дає можливість обґрунтування при сукупності вчинення зазначеного та інших складів злочинів, їх окремої кваліфікації. Так, наприклад, коли службова особа зловживаючи службовим становищем, вчиняє незаконне полювання, то її дії необхідно кваліфікувати за ч.2 ст. 248 КК України, а стосовно злочинів передбачених, ст.ст. 245, 251, 247, 246, 249, 240, 250, 244, 252, 242 і ч.1, ч.2 ст. 243 КК України, за наявності ознак службового злочину, дії необхідно кваліфікувати за сукупністю складів злочинів. Про це свідчить і судова практика. Так, у 90 % справ, що нами вивчались, така кваліфікація стосувалася складів злочинів, передбачених ст. ст. 245, 251, 247, 246, 249, 240, 250, 244, 252, 242, ч. 1 і 2 ст. 243 КК України. Більш складною є кваліфікація вчинення діянь, передбачених ст.ст. 113, 247, 251 КК України. В останньому випадку визначальне значення має мета як суб'єктивна ознака складу злочину. Якщо порушення ветеринарних правил або порушення правил боротьби з хворобами і шкідниками рослин вчинялося з метою поширення епідемій, епізоотій чи епітафій, то дії винних необхідно кваліфікувати за сукупністю складів злочинів, передбачених ст.ст. 113, 247 і 251 КК України, оскільки вони мають реальну сукупність.

На підставі викладеного можна дати визначення поняття предмета складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Отже, це ознака складу злочину, що є матеріальним утворенням, яке залучене у суспільне виробництво або ж потенційно може бути до нього залучене, невіддільне від природного середовища, вилучене з господарського обігу (за винятком землі), відосблене у натуральній формі (за винятком атмосферного повітря), має межі володіння, можливість самовідтворення, не знаходиться на балансі у юридичної особи, не відображається в бухгалтерських звітах, враховується лише у натуральному вигляді, характеризується неповторністю і глибокою індивідуальністю, надзвичайною рухливістю та природним походженням. Наведене поняття має теоретичне і практичне значення, повинне використовуватися для кваліфікації досліджуваних діянь і вдосконалення ст.ст. 238, 240-244, 247-252 КК.

2.3. Об'єктивна сторона складів злочинів проти навколишнього природного середовища

З теоретичної точки зору вивчення об'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища важливе у сучасних умовах, тому що за останні роки в цій сфері нагромадилося багато нових питань і спостерігається руйнація деяких традиційних уявлень, яка сприятиме подальшому розвитку науки, вдосконаленню судової і слідчої практики. Враховуючи те, що з приводу поняття об'єктивної сторони складу злочину, її складових і змісту в юридичній літературі відсутня єдність поглядів, необхідно передусім з'ясувати суть проблем, що дозволить перейти до характеристики змісту об'єктивної сторони досліджуваних діянь. Так, під об'єктивною стороною складу злочину розуміють характеристику кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння [598, с. 131], зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний кримінальним правом об'єкт [450, с. 128]; характеризують об'єктивну сторону злочину як таку, що складається із суспільно небезпечного діяння, що завдало або здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, а також із умов і обставин завдання цієї шкоди [252, с. 38; 316, с. 5]; пояснюють об'єктивну сторону складу злочину як сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані з цим посяганням [227, с. 81]; вважають, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на той чи інший об'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону [264, с. 106]; відносять до об'єктивної сторони складу злочину сукупність передбачених кримінальним законом ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечної дії, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання [788, с. 50]. Деякі автори пояснюють об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на інтереси, які охороняються законом, що розглядається з його зовнішньої сторони, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта і закінчуються настанням злочинного результату [451, с. 9].

Проаналізуємо названі точки зору, визначимо їх недоліки і позитивні сторони. Так, визначення А. А. Піонтковського надто загальне, оскільки не дає уяви про форми, в яких проявляється об'єктивна сторона. В кримінальному законі (в ст. Особливої частини КК України) ці

ознаки лише можуть перераховуватися або описуватися. Слід зазначити, що оскільки форма — це спосіб існування, внутрішня організація та зовнішнє вираження змісту [559, с. 699], тому без чіткого окреслення форм існування об'єктивної сторони її зміст неможливо розкрити. Такі ж недоліки властиві і визначенням В. М. Кудрявцева. Крім того, в них прослідковується підміна суспільної небезпечності як властивості злочину з ознакою об'єктивної сторони злочину. Для цих визначень характерно і те, що вони розраховані на злочин лише з матеріальним складом. Не позбавлена вищезазначених недоліків і думка П. І. Гришаєва. Разом з тим вона має і позитивні моменти, тому що в ній є посилання на такі форми прояву діяння, як умови і обставини, в яких відбувається суспільно небезпечне діяння. Близькі за змістом визначення об'єктивної сторони складу злочину, запропоновані М. І. Бажановим і М. В. Володько. Позитивним у цих визначеннях є вказівка на сукупність передбачених законом зовнішніх ознак, а також об'єктивні умови посягання. Разом з тим ці визначення майже не конкретизують форми прояву об'єктивної сторони, а тому її визначення не дає характеристику повного змісту — сукупності елементів і процесів, що утворюють дане поняття. Бо лише елементи і процеси, відображені у цьому понятті, є його змістом після набрання певної форми. Як відомо, форма завжди має відповідати певному змісту, немає безформеного змісту, як і беззмістовної форми [559, с. 699]. Запропоноване Ф. Г. Бурчаком визначення об'єктивної сторони збігається з поняттям, яке дав М. І. Бажанов. Разом з тим ця пропозиція є кроком назад, оскільки в ній відсутні вказівки на умови, в яких відбувається посягання. Отже, зміст такого елемента як об'єктивна сторона складу злочину не повний, оскільки не набрав певної форми. В усуненні прогалин може допомогти звернення до форм вираження об'єктивної сторони в працях, присвячених цій проблемі, а також законодавчого її описання тощо.

В юридичній літературі точки зору щодо форм вираження об'єктивної сторони можна об'єднати в чотири групи. Так, першу групу представляють А. А. Піонтковський, В. М. Кудрявцев, які називають такі прояви об'єктивної сторони, як діяння (дію та бездіяльність), спосіб вчинення злочину, час і місце вчинення злочинного діяння, обстановку, в якій воно відбувається, причинний зв'язок і злочинний результат такого діяння [599, с. 131-138; 450, с. 29]. Прихильники другої групи (наприклад, П. І. Гришаєв) стверджують, що об'єктивна сторона може мати такі форми, як діяння, наслідки, причинний зв'язок, умови, в яких відбувається злочинне діяння, місце, час і спосіб вчинення злочину, предмет та інші ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину

[316, с. 43]. Представники третьої точки зору (наприклад, М. І. Бажанов, М. В. Володько, М. А. Хазін, С. Я. Лихова) до ознак об'єктивної сторони відносять: діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обставини, спосіб, знаряддя і засоби вчинення злочину [230, с. 82; 788, с. 106-141; 477, с. 150]. Автори четвертої точки зору (зокрема, Є. Ф. Фесенко) до форм прояву об'єктивної сторони складу злочину відносять: діяння, спосіб, наслідки, причинний зв'язок, місце, час обстановку і ситуацію вчинення злочину [264, с. 106-141]. Аналіз точок зору щодо ознак (форм) прояву об'єктивної сторони складу злочину дає можливість стверджувати, що всі без винятку автори одностайні в існуванні таких ознак об'єктивної сторони складу злочину, як діяння (дія або бездіяльність), злочинний результат (хоча по-різному називають цю ознаку, наприклад, наслідки, злочинний результат), причинний зв'язок, спосіб, час і місце вчинення злочину.

В науці кримінального права ці ознаки традиційно розподіляють на обов'язкові і факультативні. До обов'язкових ознак відносять діяння, його наслідки і причинний зв'язок [738, с. 132-133]; лише діяння, бо наслідки і причинний зв'язок властиві тільки злочинам із матеріальним складом [606, с. 54; 713, с. 253]. Причинний зв'язок вважається факультативною ознакою об'єктивної сторони складу злочину [214, с. 151]. У зв'язку з цим не можна погодитися з думкою С. Б. Гавриша, що наслідки і причинний зв'язок завжди обов'язкові при оцінці зовнішньої сторони злочинного посягання [295, с. 173-174]. Це суперечить і позиції законодавця, який диференціює в нормах КК Особливої частини відповідальність залежно від настання або ненастання злочинних наслідків, а тому вважає причинний зв'язок і злочинні наслідки обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом. Терміни «наслідок» і «результат», які використовуються в науці кримінального права – термін «наслідок» – у кримінальному законодавстві, мають право на існування. Разом з тим у кримінальному праві не повинно спостерігатися розмаїття термінів для назви однієї і тієї ж ознаки складу злочину. Для того, щоб вирішити цю проблему, потрібно звернутися до КК України, а також до етимологічного тлумачення термінів «результат» і «наслідки». Так, «Русско-украинский словарь» поняття «результат» трактує як щось таке, що настало внаслідок, в результаті [647, с. 189]. Інше джерело тлумачить результат як кінцевий підсумок, що завершує собою що-небудь [559, с. 551]. Таке тлумачення терміна «результат» призводить до невизначеності. Тому для пояснення цього поняття потрібно використати такі філософські категорії, як причина і наслідок, які відображають одну з форм взаємозв'язку, взаємодії явищ, де причина – це

явище, дія якого викликає друге явище (результат), яке, у свою чергу, може стати причиною [770, с. 531]. Іншими словами, термін «результат» має використовуватися для позначення процесу взаємозв'язку. Крім того, в кримінальному законодавстві така ознака, як результат (термін) відсутня. Щодо терміна «наслідок», то необхідно зазначити, що цей термін також не знайшов тлумачення в довідковій літературі. Для його пояснення вкрай важливо скористатися філософськими категоріями «підстава» і «наслідок». Ці категорії відображають зв'язок між протилежними моментами дійсності, за якого певне явище (підстава) визначає інше (наслідок) [770, с. 364]. Підстава завжди є цілісною нерозчленованою сутністю, що за своєю природою зумовлює наслідок, який характерний для злочинів із матеріальним складом. Тому слід зазначити, що діяння, виходячи за свої межі (за рамки норми), що передбачає кримінально-правову заборону в складах злочину з матеріальними складами. Підстава існує як наслідок, надаючи йому свій зміст і визначеність.

Не варто зупинятися на загальній характеристиці такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як причинний зв'язок, оскільки ця проблема достатньо опрацьована в опублікованих роботах [228, с. 1-20; 781, с. 7; 729, с. 130; 782, с. 1-316; 731, с. 1-16]. Однією з найбільш складних і невирішених на сьогоднішній день проблем, є проблема причинного зв'язку при бездіяльності [224, с. 151]. Це важливо тому, що багато злочинів у сфері охорони навколишнього природного середовища можуть вчинятися тільки шляхом бездіяльності. У кримінально-правовій літературі існують розбіжності щодо трактування причинності при бездіяльності. Так, причинність вбачають у вольовому характері бездіяльності [347, с. 34-39]; визнаючи в загальному заперечують наявність у природі причинності за бездіяльністю [593, с. 88-89]; вважають, що властивості бездіяльності, які впливають, приховані в її суспільному характері [425, с. 16]; знаходять причинність бездіяльності у здатності людини використовувати засоби та сили природи і суспільства для завдання шкоди [657, 100]. Аналіз цих точок зору дозволяє стверджувати, що розбіжності існують, в основному щодо доказування причинності при бездіяльності. Варто погодитися з С. Б. Гавришем і Г. В. Тимейко, що бездіяльність може стати причиною шкідливих наслідків, оскільки поведінка людини якісно відрізняється від явищ природи своїм усвідомленням, вольовим характером [295, с. 180; 729, с. 130]. В дійсності причинний зв'язок відноситься до сфери об'єктивних явищ і механізм його визначається природними законами. Разом з тим, оскільки поведінка має соціальний характер, не можна невраховувати в цьому

процесі і вплив суспільних законів. У С. Б. Гавриша немає достатньо підстав стверджувати, що наявність свідомості і волі в людській поведінці не може змінювати природу зв'язку з наслідками [295, с. 181], тому що бездіяльність особи повинна бути не тільки однією з необхідних умов, але й причиною наслідку, що настав [461, с. 195]. Отже, обставинами, що обумовлюють причинність при бездіяльності, є жорстка прив'язка всіх елементів злочину до ознак складу злочину, який буде відсутнім без якогось елемента. Існує і прямо протилежний погляд на проблему причинності в бездіяльності. Зокрема, Г. В. Тимейко та інші вважають, що при бездіяльності виникає зв'язок тільки схожий на причину. Отже, можна стверджувати, що вольова поведінка, в тому числі і бездіяльність, створює наслідки, але це лише властиво для злочинів із матеріальним складом.

Стосовно положень ст. 11 КК України «Злочином є діяння (дія або бездіяльність)...» у теорії кримінального права є певні розходження щодо аргументів. Проте більшість авторів використовуючи термін «діяння» як синонім злочину, об'єднували ним власне дію та бездіяльність, аргументуючи це відсутністю принципової юридичної відмінності у них як актив зовнішньої поведінки людини [451, с. 84-85; 764, с. 110-111; 347, с. 57-58; 672, с. 21; 726, с. 90]. Не торкаючись полеміки щодо аргументів на користь зазначеної дискусії, зауважимо, що діяння як синонім злочину використовується за наявності усіх ознак злочину (лише в такому випадку). Крім того, необхідно зазначити, що пропозиція С. Б. Гавриша щодо заміни термінів закону (ст.11 КК) «діяння (дія або бездіяльність)» терміном «злочинна поведінка» є недостатньо обґрунтованою [295, с. 175-179], оскільки термін «поведінка» властивий такій сфері, як психологія.

Щодо форм вираження об'єктивної сторони, які запропоновані в літературі, точної кількості факультативних ознак об'єктивної сторони не визначено. Зупинимось на деяких проблемах, що стосуються способу вчинення злочину. Основну характеристику деяких злочинних діянь складає спосіб їх вчинення. Законодавець не вказує в деяких складах злочинів на спосіб його вчинення не тому, що він відсутній, а тому, що він для кваліфікації не має значення, та й описати їх у межах закону неможливо через велике розмаїття. Слід зазначити, що в юридичній літературі зустрічається помилкове ототожнення способу вчинення злочину і засобів. Причиною такого помилкового ототожнення способів вчинення злочину є теоретична база, яка ґрунтується на неправильному визначенні такого поняття, як «спосіб вчинення злочину». Так, М. І. Ковальов під способом вчинення злочину розуміє прийоми, методи чи

сукупність засобів, що використовуються для вчинення суспільно небезпечного діяння [397, с. 166]. Г. Г. Зуйков під способом розуміє систему дій із приготування, вчинення і приховання злочинів [372, с. 25]. Щоб усунути ці суперечності, які мають негативне практичне значення, необхідно науково усунути суперечливу теоретичну базу. В цьому питанні необхідно звернутися до достовірних тверджень М. І. Панова про те, що спосіб указує на те, які прийоми і методи застосувала особа [577, с. 20]. Його думка відповідає етимологічному поясненню поняття способу як образу дії (лат. *modus operandi*) [577, с. 161]. Визначення Г. В. Бушуєвим способу злочину як способу поведінки особи, що вчиняє певний вид кримінально-протиправного суспільно небезпечного діяння [266, с. 8], також зміцнює нашу впевненість у правильному розумінні цієї ознаки.

На протипагу способу вчинення злочину, засоби свідчать про те, які предмети матеріального світу використані особою (або особами) для виконання дії (бездіяльності), спрямованої на завдання шкоди об'єкту, що охороняється кримінальним законом [577, с. 21]. У кримінально-правовій літературі, а також у законодавстві питанням, що стосуються відмежування засобів від знарядь вчинення злочину приділяється незначна увага. До цього часу у різних галузях знань, що відносяться до кримінального циклу, з дослідженого питання відсутня єдність поглядів і прослідковуються різні підходи. Так, у криміналістиці поняття «засіб вчинення злочину» є збірним поняттям. Ця наука пропонує таку класифікацію засобів вчинення злочину: знаряддя, зброя, джерела підвищеної небезпеки, сили і явища природи [689, с. 103-107]. У кримінальному праві зустрічається декілька визначень поняття «засоби вчинення злочину». Так, до засобів відносять знаряддя або процеси зовнішнього світу (електричний струм, радіація тощо), які винний використовує для впливу на предмет посягання, потерпілого чи інші елементи суспільних відносин, що є об'єктом злочину [683, с. 172-173]; знаряддя чи інші предмети або процеси зовнішнього світу (електричний струм, радіація тощо), які злочинець використовує для впливу на предмет посягання, потерпілого або інші елементи суспільних відносин, що є об'єктом злочину [435, с. 103-107]; знаряддя і пристосування, за допомогою яких був вчинений злочин [576, с. 128; 751, с. 133]; під засобами вчинення злочину розуміють речі, предмети, документи, механізми, пристосування та інші предмети матеріального світу, використовуючи які винний вчиняє злочин [258, с. 168]; до засобів злочину відносять предмети матеріального світу, які особа використовує для виконання дії (бездіяльності), що спрямована на завдання шкоди об'єкту, що охороняється кримінальним законом [266, с. 20-21]. Поряд з викладеним П. С. Дагелъ

відносить до засобів вчинення злочину органи тіла чи організм винного (нога, кулак чи навіть організм винного, наприклад, при зараженні інфекційною хворобою) [324, с. 49]. Деякі вчені вважають, що до засобів вчинення злочину можна віднести слова, жести, рухи тіла [616, с. 9]. Цікаве визначення засобів злочину пропонує П. С. Матишевський, який визначає їх як предмети, документи і пристосування, що полегшують вчинення злочину [512, с. 62].

Неважко помітити, що всі автори, за незначним винятком, розглядають засоби вчинення злочину як збірне поняття, яке включає як складову частину знаряддя та інші компоненти. Тому, було б корисно зупинитися на аналізі деяких неординарних суджень. Необхідно погодитися з критикою судження П. С. Дагеля, даного М. І. Пановим, тому що органи тіла й організм винного не можуть бути засобом вчинення злочину. В. С. Нікіфоров та М. П. Пономарьов до засобів відносять слова, жести і рухи тіла. Ця думка має певне теоретичне підґрунтя, тому що філософія вбачає під засобами як речові, так і неречові компоненти [488, с. 28-35]. Такий підхід невиправдано може призвести до поширення засобів на дію [451, с. 67].

Теоретичне дослідження понять «знаряддя вчинення злочину» і «засоби вчинення злочину» неможливе без з'ясування змісту цих понять. Спираючись на принципи послідовності щодо вивчення «речей», звернемося до філології, яка трактує поняття «засоби» у двох значеннях: як все те, що спрямовано на досягнення мети; як предмети, пристосування або їх сукупність, необхідні для здійснення якої-небудь діяльності і досягнення мети [709, с. 466]. «Словарь русского языка» С. І. Ожегова тлумачить поняття «засоби»: 1) як прийоми, спосіб дії для досягнення чого-небудь; 2) знаряддя – предмет, сукупність пристосувань для здійснення якої-небудь діяльності [559, с. 692]. На противагу С. І. Ожегову «Толковий словарь великорусского языка» В. Даля не дає тлумачення поняття «засоби», а тільки «знаряддя». Згідно з цим словником, «знаряддя» – будь-який речовий і неречовий засіб, важіль дії, все, що є посередником між діячем і справою [330, с. 692]. Тлумачення терміна «знаряддя» дає словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона. Знаряддя – це будь-який предмет, яким користується людина для надання сили та спритності своїм рукам і який вона виготовляє собі штучно, для певних цілей і видів діяльності [261, с. 201]. Слід зазначити, що етимологічне значення терміна «засоби», запропоноване філологією надто широке і його не можна застосовувати в кримінальному праві. Скажімо, якщо під засобами можна розуміти все те, що спрямовано на досягнення мети, тоді сюди можна було б віднести дію, спосіб, засоби, знаряддя тощо.

Не зовсім вдале трактування поняття «засоби», запропоноване і в словнику С. І. Ожегова, оскільки засоби розуміють як прийом, спосіб дії, знаряддя, що ширше засобів і знарядь, які характерні для кримінального права як ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Більш прийнятне етимологічне значення поняття «знаряддя», описане у словнику В. Даля, за винятком неречового компонента. Проте це тлумачення не дозволяє відрізнити знаряддя від засобів. Із викладеного вище нам більше імпонує трактування поняття «знаряддя», запропоноване у словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона, оскільки в ньому є раціональне зерно, що дозволить визначити різницю між поняттями «знаряддя вчинення злочину» і «засоби вчинення злочину». Для того, щоб пропонувати розмежувальні критерії знарядь і засобів вчинення злочину, необхідно дослідити позицію в цьому питанні судової практики. Аналіз існуючих постанов пленуму Верховного суду України дозволяє констатувати, що це питання вирішується неоднозначно. В деяких випадках знаряддя і засоби називаються знаряддями злочину і конфіскуються за рішенням суду, хоча є лише засобами вчинення злочину. Враховуючи це, необхідно, щоб у всіх офіційних джерелах (постановах) використовувалося поняття «засоби вчинення злочину», а не знаряддя. Для цього необхідно визначити правила такого відмежування (як постановка проблеми). Для знарядь вчинення злочину характерним є те, що це: а) предмети, які винний безпосередньо використовує при виконанні об'єктивної сторони того чи іншого діяння; б) предмети, які винний спеціально використовує для вчинення дій (у злочинах з формальними складами), а також з метою досягнення злочинних наслідків, які зазначені в законі (у злочинах з матеріальними складами). Для засобів вчинення злочину властивим є те, що це: а) предмети, які винний використовує не для виконання об'єктивної сторони того чи іншого діяння, а для готування до вчинення злочину (наприклад, для транспортування особи або знарядь до місця вчинення злочину); б) предмети, які винний використовує для полегшення виконання основної дії, що спричиняє наслідки (наприклад, використання транспортних засобів при незаконному полюванні); в) предмети, які винний використовує з метою позбутися їх.

Зазначене вище дає можливість констатувати, що одні і ті ж предмети зовнішнього світу можуть в одному випадку використовуватися як знаряддя вчинення злочину, в іншому – як засоби таких діянь. Узагальнюючи вищезазначене, можна запропонувати наступне визначення знарядь і засобів вчинення злочину. Таким чином, під знаряддями вчинення злочину слід розуміти предмети зовнішнього світу, які винний використовує для придання сили і спритності при виконанні об'єктив-

ної сторони складу злочину з наміром досягнення злочинного результату, тобто тих наслідків, що зазначені в законі (у злочинах з матеріальними складами) або для вчинення дії (для злочинів з формальними складами). Під засобами вчинення злочину необхідно розуміти предмети зовнішнього світу, які винний використовує з метою готування до злочину або після вчинення злочину, і також для полегшення основної дії, від якої настають наслідки, зазначені в диспозиції статей КК України.

Місце і час як ознаки об'єктивної сторони складу злочину достатньо розроблені в кримінально-правовій літературі, тому ці категорії будуть аналізуватися лише у процесі характеристики досліджуваних складів злочинів. Разом з тим необхідно уточнити, що місце вчинення злочину визначається як територія, на якій було почато, закінчено діяння або настали злочинні наслідки [576, с. 165]. Щодо часу вчинення злочину, то доцільно було б уточнити, що під ним необхідно розуміти час доби, року, неділі, місяця, конкретний період, коли відбувається подія злочину. Ці ознаки впливають на кваліфікацію, коли вони зазначені в законі.

Переважає більшість авторів називають таку ознаку об'єктивної сторони складу злочину, як обстановка вчинення злочину. Ця ознака по-різному визначається вченими: 1) обстановка – це конкретні і специфічні об'єктивні умови, в яких вчиняється суспільно-небезпечне посягання [818, с. 96]; 2) обстановка – це одна із умов, яка використовується винним для досягнення своєї мети, або є таким збігом подій і обставин, що свідчать як про більшу, так і меншу суспільну небезпечність злочину і злочинця [435, с. 121]; 3) обстановка це місце, час та інші конкретні умови вчинення злочину, загальну історичну та соціально-політичну обстановку, конкретні умови життя і діяльності [451, с. 22-23]; 4) обстановка це сукупність передбачених законом обставин, які є зовнішнім оточенням злочинного діяння і характеризуються присутністю людей або певних подій [264, с. 134]; Варто зазначити, що визначення, запропоноване А. Ш. Якуповим, має певні позитивні положення. Дійсно, що для обстановки властиві конкретні і специфічні умови. Разом з тим слід погодитися з Є. Ф. Фесенко, що таке формулювання надто широке. Має позитивні моменти і точка зору, автором якої є Г. А. Кригер, оскільки вона дещо звужує зміст цієї ознаки і зводить її лише до однієї з умов, яка використовується для досягнення мети, або є збігом подій і обставин, які свідчать про більшу або меншу суспільну небезпечність злочину і злочинця. Можна погодитися, що це одна із умов, яка використовується винним для досягнення своєї мети, або є збігом подій і обставин, що впливають на суспільну небезпечність діяння.

Звичайно, це визначення не повністю розкриває зміст обстановки, тому не сприяє усвідомленню закону. Не можна погодитися з формулюванням поняття «обстановка» В. М. Кудрявцева, тому що таке трактування призводить до підміни цієї ознаки об'єктивної сторони іншими ознаками зовнішньої сторони складу злочину, зокрема, місцем, часом вчинення злочину. Крім того, такі довільні формулювання, як інші конкретні умови не розкривають змісту обстановки вчинення злочину. Разом з тим у цьому визначенні є положення, наприклад, загальна історична і соціально-політична обстановка, а також конкретні умови життя і діяльності, які за більш детального дослідження можна б було використати для формулювання визначення досліджуваної ознаки. Цікаві моменти має визначення обстановки, запропоноване Є. Ф. Фесенком. Дослідник вважає, що це обставини, які є зовнішнім оточенням діяння, що передбачають присутність людей або певних подій [765, с. 20]. Дійсно, ці положення не суперечать позиції закону, але вони не повністю розкривають зміст такої ознаки об'єктивної сторони, як обстановка.

Отже, для всебічного вивчення зазначеної ознаки доцільно звернутися до тлумачення цього поняття. В одних випадках це поняття характеризується як стан речей, зокрема бойова обстановка, оточуюча обстановка, сприятлива обстановка, міжнародна обстановка [647, с. 120]. В інших її розуміють як положення, обставини, умови існування чогонебудь (міжнародна обстановка, мирна обстановка, бойова обстановка, важка обстановка) [559, с. 351]. Зрозуміло, що таку ознаку, як обстановка неможливо усвідомити без аналізу таких понять як «умови» та «обставини» вчинення злочину. До того ж, що ці поняття використовуються у дослідженнях із кримінального права для характеристики ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Порівняємо ознаку «обстановка» з поняттями «обставина», «умови» і сформулюємо визначення поняття «обстановка вчинення злочину». До позитивного, що можна взяти з дослідження, слід віднести: 1) що для обстановки властиві конкретні і специфічні умови; 2) що це одна із умов, яка використовується винним для досягнення мети, або є збігом подій і обставин, які свідчать про більшу або меншу суспільну небезпечність злочину і злочинця. Враховуючи позитивне і порівняння його з тлумаченням понять «обставини» та «умови», можна сформулювати визначення обстановки вчинення злочину. Таким чином, під обстановкою вчинення злочину необхідно розуміти конкретні специфічні об'єктивні умови, які використовуються (або умова, яка використовується) винним для досягнення мети злочину, або є збігом подій і обставин, які свідчать про більшу або меншу суспільну небезпечність злочину і злочинця.

У кримінальному законодавстві України, а також у практиці його застосування зустрічаються такі випадки, коли в законі прямо називаються зовнішні ознаки, але в теорії кримінального права вони не мають свого визначення і дослідження. Ці випадки зустрічаються не часто, тому вони не привернули уваги дослідників. З метою вивчення таких ознак об'єктивної сторони складу злочину звернемося до кримінального законодавства України. Так, у ст. 241 КК України ця ознака називається «...промислового, чи іншого виробництва...», а в ст. 243 КК – «... морські та повітряні судна або інші засоби і споруди...». Зазначені вище ознаки не знайшли теоретичного обґрунтування. Вони не відносяться до засобів вчинення злочину, оскільки засоби – це предмети матеріального світу, використані особою (або особами) для виконання дії (бездіяльності), спрямованості на завдання шкоди об'єкту, що охороняється кримінальним законом [451, с. 21]. Не можуть вони також бути використані як місце вчинення злочину, оскільки останнє означає територію, на якій було почато, закінчено діяння або настав злочинний наслідок [264, с. 141]. Зазначені обставини змушують нас дослідити перераховані ознаки і сформулювати їх визначення. З цією метою спробуємо зрозуміти, що вони означають, яку зовнішню видимую ознаку об'єктивної сторони складу злочину представляють, що вказує на зовнішній прояв злочину. Так, передбачені ст. 241 КК України терміни «промислове виробництво», «інше виробництво» означають джерело, з якого надходять засоби забруднення. Без такого джерела не може бути забруднення атмосферного повітря. Якщо б таке забруднення відбулося, то був би відсутній склад злочину, передбачений ст. 241 КК України, де чітко названі засоби забруднення і джерела їх надходження шляхом дії або бездіяльності суб'єкта злочину. Основними джерелами забруднення атмосферного повітря є промислові підприємства різних форм власності, з яких видаляються чи виділяються шкідливі відходи або інші матеріали. В переважній своїй більшості джерелами забруднення водних об'єктів є промислові підприємства, з яких скидаються стічні води. Всі джерела забруднення водних об'єктів та забруднення моря перерахувати не варто, тому що ті, які перелічені в законі, дозволяють назвати джерело забруднення як ознаку об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст.ст. 241, 242, 243 КК України. Відсутність такої ознаки об'єктивної сторони цих злочинів, як джерела, не дозволить нам можливість кваліфікувати дії або бездіяльність винного за ст. 241, 242 та ч. 3 ст. 243 КК України. Викладене не дає змоги сформулювати визначення такої ознаки об'єктивної сторони, як джерело вчинення злочину, передбаченого ст. ст. 241, 242 та ч. 3 ст. 243 КК України.

З цією метою звернемося до довідкової літератури, яка трактує це поняття. Так, джерело – це те, що дає початок чому-небудь, відкіль надходить що-небудь [559, 209]. Оскільки джерело вчинення злочину – це ознака об’єктивної сторони, то це повинно бути зовнішнє оточення злочину, якийсь його прояв. Тому, враховуючи зміст цього поняття та тлумачення в законі, спробуємо дати визначення такої ознаки, як джерело вчинення злочину: Джерело вчинення злочину – це сфера діяльності людини (підприємство, установа, організація, транспорт, споруджені у морі конструкції та ємності), з якої внаслідок протиправних діянь надходять засоби забруднення водних об’єктів, моря, океану, атмосферного повітря та землі. На підставі викладеного обґрунтовано пропозицію щодо доповнення загального вчення про склад злочину (в частині об’єктивної сторони) факультативною ознакою «джерело вчинення злочину». Необхідно зазначити, що я не претендую на остаточну дефініцію такої ознаки, як джерело вчинення злочину, але її обґрунтування має не тільки теоретичне, а й практичне значення, оскільки вона зафіксована в законі і суттєво впливає на кваліфікацію злочину, його наявність чи відсутність. На підставі викладеного можна стверджувати, що об’єктивну сторону складу злочину характеризують такі ознаки: 1) діяння (дія або бездіяльність); 2) наслідки; 3) причинний зв’язок; 4) спосіб вчинення злочину; 5) місце і час вчинення злочину; 6) обстановка вчинення злочину; 7) засоби вчинення злочину; 8) знаряддя злочину; 9) джерела вчинення злочину.

Таким чином, окресливши форми прояву злочинного діяння зовні (об’єктивні ознаки), наповнимо їх змістом прояву діянь проти навколишнього природного середовища. Насамперед дослідимо першу ознаку об’єктивної сторони – діяння. З цією метою слід звернутися до існуючих у юридичній літературі точок зору щодо можливості вчинення досліджуваних складів злочинів шляхом дії чи бездіяльності. Зважаючи на це, одні автори схильні до того, що зазначені вище злочини вчинялися лише шляхом активних дій [682, с. 258]; другі вважають, що ці злочини вчинялися як шляхом дії, так і бездіяльності [718, с. 287]; треті наполягають на тому, що досліджувані злочини тільки у двох випадках вчинялися як шляхом дії, так і бездіяльності (ст.ст. 163¹ і 227¹ КК України 1960 р.), а в інших ситуаціях – злочини, що стосувалися навколишнього природного середовища, вчинялися лише шляхом дії [754, с. 196]. На таке ж вирішення проблеми нас спонукали погляди В. О. Широкова, П. Ф. Повеліціної, А. Й. Мілера, С. В. Трофімова та ін. [804, с. 9-10; 604, с. 6-9; 479, с. 9-12]. Разом з тим перераховані автори, в тому числі і С. Б. Гавриш та Е. М. Жевлаков, допускали деякі неточності, які, на наш

погляд, пов'язані з недостатнім дослідженням основних ознак об'єктивної сторони злочинів за КК 1960 р., що стосувалися навколишнього природного середовища, слідчої і судової практики. Зокрема В. А. Широков, П. Ф. Повеліцина, Е. М. Жевлаков, А. Й. Мілер, С. В. Трофимов, не конкретизуючи склади злочинів, не спираючись на судову практику, стверджують, що більшість зазначених злочинів вчиняються лише шляхом дії, інші – як шляхом дії, так і бездіяльності, або тільки шляхом бездіяльності. С. Б. Гавриш без достатніх підстав приходить до висновку, що тільки в двох ситуаціях останні могли вчинятись як шляхом дії, так і бездіяльності (ст. 163¹ і ст. 227¹ КК України 1960 р.), а всі інші – тільки дією [295, с. 196-199]. Також С. Б. Гавриш стверджує, що в чинному КК України шляхом дії або бездіяльності може вчинятися сім злочинів, передбачених ст.ст. 236, 237, 238, 242, 244, 247, 251 КК [286, с. 197-198], хоча такий висновок він не аргументує.

Аналіз чинного КК України стосовно досліджуваної категорії справ свідчить, що шляхом дії або шляхом бездіяльності можуть вчинятися злочини, передбачені ст.ст. 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243 КК України, ч. 1 ст. 244 КК, ст. ст. 247, 251, 254 КК України. На такий шлях вчинення злочинів вказують описання в диспозиціях зазначених статей діянь: в ст. 236 КК – порушення порядку проведення екологічної експертизи (наприклад, надання завідомо неправдивих відомостей про екологічні наслідки функціонування об'єкта, щодо якого проводилася екологічна експертиза; надання дозволів на спеціальне природокористування без належної експертної оцінки щодо негативного впливу на стан навколишнього природного середовища; ухилення від надання на законну вимогу еколога-експертних органів необхідних відомостей і матеріалів; приховування або фальсифікація про наслідки екологічної експертизи та ігнорування її результатів; примушування або створення таких умов для експерта, що мають своїм наслідком підготовку неправильних експертних висновків тощо); або порушення правил екологічної безпеки під час проектування, будівництва, введення в експлуатацію та експлуатації об'єктів; ст. 238 КК – приховування (бездіяльність) або перекручення відомостей; в ст. 239 КК – забруднення або псування земель (це можливо внаслідок дії, а також бездіяльності, а саме: невиконання обов'язків); в ст. 240 КК – порушення встановлених правил охорони надр (це можливо внаслідок невиконання правил або здійснення дій, що порушують правила); в ст. 241 КК – забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря (це можливо, діючи активно або не виконуючи свої обов'язки для запобігання такому забрудненню); ст. 242 КК – забруднення вод, зміна їх природних власти-

востей, виснаження водних джерел (це може вчинятися як активними діями, так і внаслідок невиконання обов'язків, тобто бездіяльністю); в ч.ч. 1 і 2 ст. 243 КК – забруднення моря внаслідок порушення спеціальних правил; ч. 1 ст. 244 КК – порушення законодавства про континентальний шельф, а також нежиття особою заходів і т. ін.; ст. 247 КК – порушення правил, установлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин; ст. 251 КК – порушення ветеринарних правил; ст. 234 – безгосподарське використання земель.

Як свідчить наше дослідження матеріалів про відмову в порушенні кримінальних справ, приблизно 73 % зазначених вище діянь вчиняються шляхом активних дій, інші (27 %) шляхом бездіяльності. Це підтверджується також і законодавчим терміном «ті самі діяння», який указується в ч. 2 ст.ст. 238, 239, 240, 241, 242, 243 КК України. Проте необхідно зазначити, що злочин, передбачений ст. 237 КК України (нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення) може вчинятися лише шляхом бездіяльності. Про це свідчить описання цього злочину в диспозиції цієї статті. Крім того, шляхом бездіяльності вчиняється також злочин, передбачений ч. 3 ст. 243 КК. Про це свідчить його описання в диспозиції цієї статті, а саме: неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських, повітряних суден або інших засобів та споруд і т. ін. Про це свідчить і дослідження нами матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи (100 % матеріалів свідчить про вчинення цих злочинів шляхом бездіяльності).

У чинному КК України злочини, передбачені ст.ст. 245, 246, 249, 250, 252, ч. 2 ст. 244, 253, вчиняються лише шляхом дії. На такий шлях вчинення злочинів вказують описання в диспозиціях зазначених статей дій: в ст. 245 КК – знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, уздовж залізниць або інших таких насаджень вогнем чи іншим загально небезпечним способом; в ст. 246 КК – незаконна порубка дерев і чагарників; в ст. 248 КК – полювання; в ст. 249 КК – заняття рибним і т. п. промислом; ст. 250 КК – проведення вибухових робіт; ст. 252 КК – знищення чи пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; ст. 253 КК – розробка і здача проектів; ч. 2 ст. 244 КК – дослідження, розвідування, розробка природних багатств та інші роботи. Такий шлях вчинення цих злочинів визначається терміном «ті самі дії» в ч. 2 ст. ст. 248, 252, 253 КК України. Крім того, до такого висновку прийшли і З. Г. Корчева, С. Б. Гавриш, але стосовно ст. 249 КК України. Це питання обійшов у своїй роботі О. О. Дудоров [351, с. 629-674]. Автори інших науково-практичних коментарів у загальних рисах торкнулися

цього питання, але не досліджували його [346, 521 – 579; 539, 407 – 452]. Можливо, це сталося тому, що дослідження передбачало лише коментування певних статей для правозастосовчої діяльності, оскільки це законодавство було новим.

Не можна вважати досконалим формулювання ч. 2 ст. 245 КК та ч. 2 ст. 249 КК, де згадується термін «ті самі діяння». По-перше, тому, що жодного випадку в слідчій і судовій практиці вчинення цих злочинів шляхом бездіяльності не виявлено. Крім того, описання цього злочину в диспозиціях цих статей суперечить позиції законодавця щодо використання в частині другій терміна «ті самі діяння». Необхідно звернути увагу на спробу С. Б. Гавриша актуалізувати екологічно небезпечні дію та бездіяльність крізь призму трьох форм поведінки особи: 1) операційну; 2) сукупну (кумулятивну); 3) соціальну [291, с. 119-214]. Проте зазначені форми поведінки не стільки характеризують дії та бездіяльність, скільки механізм настання наслідків. Така інтпретація базується на судженнях автора, які мають право на існування, але потребують окремого дослідження в межах окремих дисертаційних, монографічних досліджень. Це також стосується і умов відповідальності [291, с. 214-216].

Такі ознаки об'єктивної сторони, як дія чи бездіяльність, досить глибоко досліджені вченими і отримали широке висвітлення в юридичній літературі. Це також стосується і проблеми існування таких термінів, як «діяння» чи «поведінка». Більш детально варто зупинитися на інших ознаках об'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Насамперед проаналізуємо таку ознаку об'єктивної сторони складів злочину проти навколишнього природного середовища, як наслідки у чинному КК України, зокрема зупинимося на деяких суперечливих загальнотеоретичних проблемах, що стосуються цього питання. Проаналізуємо деякі судження С. Б. Гавриша, які суперечать загальновизнаним положенням з цього питання. Так, С. Б. Гавриш підтримує судження Г. В. Тімейка, Е. М. Жевлакова, Н. Ф. Кузнецової, що будь який наслідок є ніщо інше, як настання шкідливих змін в об'єкті злочинного посягання [291, с. 255]. В той же час учений підміняє їх судження своїм благом, а не користується суспільними відносинами як об'єктом злочину. Крім того, необгрунтовано правове, екологічне благо називає аксіомою. Користуючись цим С. Б. Гавриш стверджує, що наслідки є не що інше, як матеріальне перетворення об'єкта (блага), його пошкодження чи руйнування, порушення його функцій чи інша негативна зміна, що здійснюється протиправою поведінкою особи [291, с. 256]. Далі він ще робить абстрактний висновок, що зміни в навколишньому природному середовищі і є змі-

ною об'єкта [291, с. 256], хоча очевидно, що зміни в навколишньому природному середовищі можуть бути і природного походження. Але суть не в цьому, а в тому, що підміна об'єкта як суспільних відносин предметом (благами) виключає з цього наслідку суб'єктів, учасників, а також не створює кримінально-правових відносин, в рамках яких тільки і можливо говорити про об'єкт злочину. Адже до посягання на суспільні відносини об'єкта злочину не існує, а є лише правомірні відносини, які охороняються кримінальним правом. Тому, варто погодитися із загальноновизнаною думкою, що «зміни в предметах посягання, хоча б вони були ушкоджені чи зовсім знищені... мають значення лише доказу шкідливих змін в об'єкті». Обґрунтування своєї позиції С. Б. Гавриш намагається здійснити шляхом штучного відокремлення предмета від об'єкта та заперечуючи стала формулу об'єкта як цінності [291, с. 257]. Таке обґрунтування суперечливе, адже сам автор у своєму дослідженні вважає синонімами об'єкт і предмет цих злочинів. Крім того, не варто забувати, що предмет є самостійною ознакою складу злочину, а не складовою об'єкта злочину, що цілком очевидно. Непереконливим також є ствердження С. Б. Гавриша, що інших доказів заподіяння шкоди об'єкту крім впливу на його предмет, немає [291, с. 257] тому, що дослідник вважає предмет злочину і предмет відносин синонімами, а також отожднює об'єкт і предмет злочину. В цьому аспекті вірним було б судження, що «шкода об'єкту заподіюється шляхом впливу на предмет відносин, як умови, що забезпечують охорону певних відносин з приводу...». Таким чином, суб'єкт, вчиняючи злочин, руйнує через предмет відносин самі суспільні відносини і завдає їм істотної шкоди, що призводить до наслідків, які зазначені в диспозиції (ознаки об'єктивної сторони складу злочину). Ці наслідки можуть мати оціночний чи формалізований характер. Тому це не суперечить судженню С. Б. Гавриша, що механізм заподіяння шкоди може бути досліджений тільки через вивчення змін, зроблених «екологічним» злочиним у його об'єкті [291, с. 257]. С. Б. Гавриш фактично розуміє об'єкт як предмет злочину, ми ж розуміємо об'єкт як суспільні відносини, а отже, наслідки відносяться до об'єктивної сторони злочину. Тому вірним буде твердження П. С. Берзіна та О. С. Міхліна, що злочинний наслідок має не лише фізичну, але й правову оцінку [244, с. 24; 524, с. 16], яка дається в КК України або інших нормативних актах. Проте не можна погодитися з твердженням С. Б. Гавриша, що створення загрози шкоди природному середовищу чи порушення екологічної безпеки, що характеризується фізичною, соціальною та нормативною ознаками, є наслідками екологічних злочинів [291, с. 258-259]. Це суперечить конструкції описання злочинів із

матеріальними складами, де законодавець пов'язує момент закінчення злочину з настанням наслідків, а не з загрозою їх настання, і це очевидно. Звичайно, слід погодитися з С. Б. Гавришем, що термін «наслідки злочину» це загальне поняття, яке в конкретних складах злочину наповнюються конкретними наслідками і конкретною термінологією [291, 260-261]. Проте, використання терміна «результат» з точки зору закону недоцільне, на що зверталася увага вище. В той же час, заслуговують на увагу судження С. Б. Гавриша щодо деталізації та уніфікації злочинних наслідків, але вони потребують окремого самостійного дослідження. Це можливо зробити на рівні окремого наукового дослідження, оскільки ці судження не мають достатнього обґрунтування та є суперечливими, а також неоднозначні при правовій оцінці їх правовими приписами, що може призвести до юридичного та практичного хаосу.

Тому, давши оцінку положенням, що стосуються наслідків, перейдемо до аналізу тих положень, які є в чинному КК України. Дослідження складів злочинів проти навколишнього природного середовища в чинному КК України засвідчило, що ці злочини переважно мають так звані матеріальні склади. Зокрема, до них відносяться такі злочини, як передбачені ст. ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238 (за ознакою, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки), ч. 2 ст. 239 (що спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки), ч. 2 ст. 240 (за ознакою, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки), ч. 2 ст. 241 (якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки), ч. 2 ст. 242 (за ознаками, якщо вони спричинили загибель або захворювання людей, масову загибель об'єктів тваринного і рослинного світу або інші тяжкі наслідки), ч. 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244 (за ознакою заподіяння істотної шкоди), ст. 245 КК, ст. 246 КК (за ознакою істотної шкоди), ст. 247 КК, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249 КК (за ознакою заподіяння істотної шкоди), ст. 251 КК, ст. 252 КК, ч. 2 ст. 253 КК (за ознакою наслідків, передбачених ч. 1 цієї статті), ст. 254 КК. Правильність нашого судження підтверджують терміни, що використовуються в диспозиціях перерахованих вище статей (за ознаками – наслідками нами були названі вище злочини з матеріальними складами). Вивчення кримінальних справ цієї категорії у 2001 – 2006 рр. показує, що з 94 % цих справ на досудовому слідстві і під час судового розгляду наслідки зазначені в диспозиції цих статей, були встановлені, і лише в 6 % випадках – ні, що зумовило додаткові затрати засобів і часу, а також припинення кримінальних справ. Крім того, намітилась тенденція упущень у цьому питанні на 1 % порівняно з розглядом справ у попередні роки (за Кодексом 1960 р.).

Наслідки злочинів проти навколишнього природного середовища слід розуміти як такі, що прямо передбачені відповідною нормою чинного КК України. В той же час ці наслідки в законі (КК України 2001 р.) описані, як свідчить наше дослідження, неоднозначно. Законодавець виділяє поняття: «інші тяжкі наслідки» (ст. ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ст. 251, ч. 2 ст. 252, ч. 2 ст. 253 КК України); «тяжкі наслідки» (ст. 247 КК); «істотна шкода» (ч. 1 ст. 244, ст. 246, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249 КК України); «загибель людей» (ст. 236, ст. 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 252, ч. 2 ст. 253 КК України); «екологічне забруднення значних територій» (ст. 236 КК); «масове захворювання людей (ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240 КК України); «захворювання людей» (ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243 КК України); «масове захворювання населення» (ч. 2 ст. 253 КК України); «масову загибель об'єктів тваринного і рослинного світу» (ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243 КК); «масову загибель тварин» (ч. 2 ст. 245 КК України); «масове знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу» (ч. 2 ст. 248); «масове знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу» (ч. 2 ст. 249); «яке спричинило поширення епізоотій» (ст. 251 КК); «тяжкі технологічні аварії» (ч. 2 ст. 253 КК України); «екологічні катастрофи» (ч. 2 ст. 253 КК України); «тривале зниження родючості земель» (ст. 254); «втрата родючості земель» (ст. 254); «виведення земель із сільськогосподарського обігу» (ст. 254); «змівання гумусного шару» (ст. 254); «порушення структури ґрунту» (ст. 254). Така різноманітна кількість понять, що позначають злочинні наслідки в чинному КК України, не сприяє точному розумінню закону й однозначному його застосуванню на практиці. В той же час слід зазначити, що законодавець деякі наслідки в чинному КК України перевів в оціночні поняття порівняно з попереднім КК України 1960 р., що є певним кроком у зворотному напрямку. Такі наслідки, як істотна шкода легко було б формалізувати у грошовому вимірі, що сприяло б однозначному розумінню цих наслідків на практиці.

У зв'язку з тим, що така ознака об'єктивної сторони складу злочину як наслідки в чинному КК України розуміється і оцінюється на практиці неоднозначно, варто зупинитися на тлумаченні наслідків досліджуваних злочинів. Насамперед, необхідно з'ясувати, що слід розуміти під іншими тяжкими наслідками (ст. ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240, ч. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ст. 251, ч. 2 ст. 252, ч. 2 ст. 253). З цією метою звернемося до опублікованих праць з цієї проблеми. Автори, які коментують цю ознаку, не мають істотних розходжень. Але таке їх роз'яснення необхідно конкретизувати до окремих складів

злочину. Так, зокрема, С. Б. Гавриш і З. Г. Корчева (відповідно до ст. 236 КК) вважали, що ці наслідки будуть тоді, коли заподіяна шкода здоров'ю людей або інші збитки, наприклад, зруйнування або пошкодження заповідних територій [291, с. 215]. У свою чергу, В. І. Антипов прийшов до висновку, що ця ознака має місце, коли заподіяні тяжкі тілесні ушкодження одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам, великих матеріальних збитків державній, громадській організації або громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих дільниць, або загибель чи пошкодження великої кількості сільгосппродукції, пошкодження на значних площах угідь посівів, насаджень, падіж або захворювання багатьох голів худоби, втрата рекреаційного значення значних територій тощо [218, с. 525]. Натомість стосовно ч. 2 ст. 227¹ КК 1960 р. В. І. Антипов під іншими тяжкими наслідками розуміє велику екологічну шкоду або великі майнові збитки [229, с. 698]. П. П. Андрушко під такими наслідками, але стосовно ст. 157 КК 1960 р. розуміє втрату поголів'я худоби чи птиці від хвороб, падежу тощо [216, с. 486]. М. М. Панько під такими наслідками розуміє завдану велику екологічну шкоду або великі майнові збитки: захворювання хоча б однієї людини, які потягли за собою наслідки, віднесені до тяжких; захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, які відносяться до тілесних ушкоджень середньої тяжкості; підвищення рівня захворюваності, прояв шкідливих спадкових змін, скорочення тривалості життя, порушення статевих функцій; загибель чи пошкодження великої кількості сільгосппродукції, значних площ угідь, посівів, насаджень, падіж чи захворювання багатьох голів худоби [578, с. 498]. О. О. Дудоров стверджує, що зазначені наслідки мають місце, коли заподіяні ушкодження, масове захворювання людей, виведення з ладу назавжди або на тривалий період виробничих підприємств чи інших важливих споруд (гребель, систем водо- та енергопостачання, зв'язку тощо), масова загибель об'єктів тваринного світу, знищення лісових масивів на значних площах, спричинені особливо великі матеріальні збитки у т. ч. пов'язані з відновленням належної якості довкілля, неможливість проживання населення на певній території і вимушене переселення людей [346, с. 631-632]. М. Й. Коржанський під іншими тяжкими наслідками розуміє захворювання значної кількості людей чи втрату ними працездатності, або велику матеріальну шкоду [416, с. 398]. Деякі автори до інших тяжких наслідків зазначеного злочину відносять: масові захворювання людей, масову загибель тварин і рослин, поширення епідемій, епізоотій та ін. [539, с. 414].

Аналіз зазначених точок зору на тлумачення такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 236 КК України, як інші

тяжкі наслідки, свідчить, що жодних суперечностей у позиціях вищезгаданих авторів немає, а спостерігається лише характерна для кожного з них різниця ступеня деталізації цих наслідків. Усі ці погляди мають право на існування, тому наше завдання полягає в найширшому їх узагальненні, яке повинно охопити всі ці точки зору. Проте необхідно звернути увагу на певні неточності при тлумаченні ознаки «інші тяжкі наслідки», яких припустилися перераховані нами автори. Передусім вони стосуються того, що фахівці ототожнюють поняття «завдання тілесних ушкоджень» і «захворювання» [218, с. 525; 578, с. 498; 346, с. 631-632; 416, с. 398; 209, с. 892-903; 813, с. 601; 312, с. 192; 407, с. 330-331; 605, с. 32; 572, с. 42; 789, с. 267; 532, с. 11; 479, с. 42-47; 281, с. 326; 700, с. 267; 801, с. 25; 285, с. 24; 290, с. 32; 515, с. 48-102; 353, с. 42-43]. Ці поняття хоча й тісно пов'язані між собою, проте мають різні об'єктивні навантаження і різний зміст. Тому в тлумаченні зазначеної вище ознаки ці поняття необхідно чітко розмежувати. Деякі автори при тлумаченні досліджуваної ознаки помилково звзначають захворювання худоби, не включаючи худобу до загальноприйнятого поняття «тваринний світ» [218, с. 225; 578, с. 498]. Таким чином, підсумовуючи вищесказане, що під іншими тяжкими наслідками стосовно ст. 236 КК України слід розуміти шкоду, заподіяну здоров'ю людей: а) коли заподіяні тяжкі тілесні ушкодження одній, кільком або більше особам; б) коли заподіяні середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам; в) захворювання хоча б однієї людини, яке потягло за собою наслідки, які відносяться до тяжких, тобто поєднані зі стійкою втратою працездатності не менше як на одну третину; г) захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, що відносяться до середньої тяжкості, тобто тривалий розлад здоров'я або значну втрату працездатності менше як на одну третину; д) захворювання значної кількості людей; е) масове захворювання людей; є) підвищення рівня захворюваності людей; ж) прояв шкідливих спадкових змін у людей; з) скорочення тривалості життя людей; и) порушення статевих функцій у людей; і) поширення епідемії.

Інші збитки: а) великі матеріальні збитки державній, громадській організаціям, підприємствам, установам або громадянам; б) виведення з ладу назавжди виробничих підприємств чи інших важливих споруд (гребель, систем водо- та енергопостачання, автоматизації, зв'язку тощо); в) виведення з ладу на тривалий період виробничих підприємств чи інших важливих споруд, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих дільниць; г) загибель чи пошкодження великої кількості сільгосппродукції; д) пошкодження або знищення на значних

площах угідь, посівів, насаджень рослин (в тому числі і лісових масивів); е) масове захворювання чи загибель об'єктів тваринного світу, в тому числі падіж або масове захворювання багатьох голів худоби; є) поширення епізоотій чи епіфізотій; ж) втрата рекреаційного значення значних територій; з) особливо великі матеріальні збитки, у тому числі пов'язані з відновленням належної якості навколишнього природного середовища; и) неможливість проживання населення на певній території і, у зв'язку з цим, вимушене переселення людей.

Щодо інших тяжких наслідків, передбачених ст. 237 КК України, В. І. Антипов, О. О. Дудоров, М. М. Панько, М. Й. Коржанський розглядають їх аналогічно, як і до ст. 236 КК України [218, с. 527; 346, с. 634; 578, с. 499-500; 416, с. 267]. На відміну від них, С. Б. Гавриш і З. Г. Корчева під такими наслідками розуміють істотне погіршення довкілля або стану на визначеній забрудненій території, захворювання або масову загибель тварин, птахів, рибних запасів [294, с. 216]. Деякі автори під іншими тяжкими наслідками стосовно досліджуваного складу злочину розуміють настання екологічної катастрофи чи підвищеної екологічної небезпеки, масової загибелі тварин чи знищенні рослин, у великих матеріальних збитках, підвищенні захворюваності населення, розширенні зони ураження небезпечними речовинами чи випромінювання, поширенні тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень людей тощо [539, с. 417]. Слід зазначити, що В. І. Антипов, М. І. Хавронюк, М. М. Панько, М. Й. Коржанський дають дещо звужений перелік наслідків, що не відповідає змісту диспозиції ст. 237 КК України, а отже, і значенню поняття «інші тяжкі наслідки». Цікавою з цього погляду є позиція С. Б. Гавриша та З. Г. Корчевої, в якій вірно доповнюється перелік наслідків із зазначеною ознакою. Проте перелік має певні вади, оскільки в ньому допущені помилки. Автори, називаючи такі наслідки, як «захворювання або масову загибель тварин, птахів, рибних запасів...», не враховують те, що поняття «тварини» охоплює звірів, птахів і рибу. Тому необхідно вести мову про звірів, птахів і рибу саме в такому контексті. Крім того, зазначений ними перелік інших тяжких наслідків надто обмежений. Дещо повніший перелік наслідків, що характеризують ознаку «інші тяжкі наслідки», запропонований авторським колективом Науково-практичного коментаря до КК України за ред. М. О. Потебенька та В. Г. Гончаренка, але й він потребує удосконалення.

Перелік наслідків, який відноситься до інших тяжких наслідків, у ст. 237 КК України має бути доповнений переліком зі ст. 236 КК України. Таким чином, маючи перелік інших тяжких наслідків, його слід доповнити такими положеннями: а) істотне погіршення навколишнього природного середовища або стану тваринного і рослинного світу;

б) настання екологічної катастрофи чи підвищення екологічної небезпеки; в) розширення зони ураження небезпечними речовинами чи випромінювання. Зазначені доповнення будуть корисними для практики застосування ст. 237 КК України. Такі положення повинні знайти висвітлення у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України.

Щодо інших тяжких наслідків, передбачених ст. 238 КК України, В. І. Антипов, М. М. Панько, М. Й. Коржанський, О.О. Дудоров, С. Б. Гавриш та З. Г. Корчева [218, с. 530; 578, с. 527-530; 416, с. 268; 346, с. 637; 294, с. 217] щой у ст. 236 КК України. Лише автори Науково-практичного коментаря до КК України (за ред. М. О. Потєбенька та В. Г. Гончаренка) під іншими тяжкими наслідками стосовно ст. 238 КК України розуміють результат різкого погіршення земель, водних ресурсів, атмосферного повітря, харчових продуктів і продовольчої сировини, внаслідок чого значно постраждали здоров'я людей, рослинний та тваринний світ [539, с. 420]. Доповнення переліку інших тяжких наслідків, передбачених нами стосовно ст. 236 КК України, запропонованими цією групою авторів, має певний сенс. Перелік має бути доповнений такими положеннями: зміни, що викликали різке забруднення земель, водних об'єктів, атмосферного повітря, харчових продуктів, продовольчої сировини. З приводу ознаки, «інші тяжкі наслідки», яка передбачена ч. 2 ст. 239 та ч. 2 ст. 240 КК України, В. І. Антипов, М. І. Хавронюк, М. Й. Коржанський, М. М. Панько, С. Б. Гавриш та З. Г. Корчева спираються на свої висновки, запропоновані до аналогічних наслідків в ст. 236 КК України. Варто зауважити, що їх пояснення не мають при цьому достатньої аргументації. Насамперед тому, що ч. 2 ст. 239 і ч. 2 ст. 240 КК України поряд з ознакою «інші тяжкі наслідки» окремо містить ознаку «масове захворювання людей», яка в попередніх складах злочину відносилася до інших тяжких наслідків як їх складова. Тому під іншими тяжкими наслідками стосовно ч. 2 ст. 239 і ч. 2 ст. 240 КК України слід розуміти заподіяну шкоду здоров'ю людей: а) коли заподіяні тяжкі тілесні ушкодження одній, кільком або більше особам; б) коли заподіяні середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам; в) захворювання хоча б однієї людини, яке потягло за собою наслідки, які відносяться до тяжких; г) захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, що відносяться до середньої тяжкості; д) підвищення рівня захворюваності людей; е) прояв шкідливих спадкових змін у людей; є) скорочення тривалості життя людей; и) порушення статевих функцій у людей.

Натомість під іншими збитками потрібно розуміти: а) великі матеріальні збитки; б) виведення з ладу такого засобу виробництва як земля

чи виведення її з ладу на тривалий період (а до ст. 240 КК). Необхідно зазначити, що шкода, завдана забрудненням земель, визначається на підставі Методики визначення розмірів шкоди, яка зумовлена забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затвердженої наказом Мінекобезпеки України від 27 жовтня 1997 р. № 171 [150].

Слід звернутися до ознаки «інші тяжкі наслідки», яка передбачена ст. 241 КК. Певні пояснення щодо неї можна знайти у авторів Науково-практичного коментаря до КК України за ред. М. О. Потебенька та В. Г. Гончаренка, які до інших тяжких наслідків відносять виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, аварій, масового захворювання людей, тварин, їх смерті та загибелі; захворювання однієї чи кількох осіб на тяжку хворобу; масове отруєння або захворювання; виникнення епідемічних чи інфекційних захворювань серед широкого кола осіб; поява виродження або видимих відхилень у розвитку дітей; значне зниження тривалості життя людей; істотне пригнічення імунної системи [539, 426]. Зазначені положення, запропоновані зазначеним авторським колективом до ст. 241 КК України разом із нашою пропозицією інших тяжких наслідків відносно ст. 236 КК України, матимуть більш вичерпний перелік і стабілізуватимуть правозастосовну діяльність.

Піж іншими тяжкими наслідками стосовно ч. 2 ст. 242 і ч. 2 ст. 243 КК України, враховуючи аналіз інших кваліфікуючих ознак, слід розуміти лише ті, які лежать за їх межами. Отже, зважаючи на те, що автори праць, які стосуються цієї проблеми, не дають пояснення (переліку) інших тяжких наслідків, спробуємо дати таке пояснення на підставі матеріалів досудового слідства і розгляду справ цієї категорії в судах. Вивчення кримінальних справ стосовно ч. 2 ст. 242 і 243 КК України (всіх справ за 2001 – 2007 роки) свідчить, що такими наслідками були: 1) заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень; 2) підвищення рівня захворюваності людей; 3) прояв шкідливих спадкових змін у людей; 4) скорочення тривалості життя людей; 5) порушення статевих функцій у людей; 6) масове отруєння; 7) поява виродження або видимих відхилень у розвитку дітей; 8) істотне пригнічення імунної системи; 9) особливо великі матеріальні збитки, в тому числі пов'язані з відновленням належної якості водних об'єктів та інших природних об'єктів; 10) неможливість проживання населення на певній території, і в зв'язку з цим вимушене переселення людей тощо.

У юридичній літературі з приводу ознаки «інші тяжкі наслідки» щодо ч. 2 ст. 245 КК України існують такі думки: 1) це велика матеріальна шкода, в тому числі і витрати через гасіння вогню тощо [294, с. 225];

2) це завдана велика шкода екологічній обстановці, масова міграція тварин з місцевості, що знаходиться поруч з територією знищення лісових масивів [578, с. 521-522]; 3) це заподіяння тілесних ушкоджень кільком потерпілим, велика матеріальна шкода [416, с. 273].

Позиції С. Б. Гавриша, З. Г. Корчевої, М. М. Панька, М. Й. Коржанського щодо зазначеної ознаки мають позитивне значення. В той же час вони несприяють удосконаленню правозастосовної практики і, у свою чергу, потребують суттєвих пояснень. Перелік зазначених наслідків необхідно доповнити: 1) завданням тілесних ушкоджень тяжких і середньої тяжкості; 2) великі витрати на поновлення лісів і т. ін.; 3) суттєва втрата оздоровчих і захисних функцій внаслідок знищення лісу тощо. Стосовно інших тяжких наслідків, передбачених ст. 251 КК України, в юридичній літературі існують незначні розходження, але лише щодо переліку таких наслідків. Наприклад, деякі автори до таких наслідків відносять: втрату поголів'я худоби чи птиці від падежу; масова загибель дичини, бджіл, риби; захворювання людей на хвороби, спільні для людей і тварин; великий розмір шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу [539, с. 447]; інші цей перелік доповнюють зниженням якості продукції і сировини тваринного походження [218, с. 569]; треті – цей перелік доповнюють масовим отруєнням людей, масовим захворюванням і падежем тварин за відсутності епізоотії, що завдало великих матеріальних збитків, пов'язаних із запровадженням карантинних заходів, втратою продукції і сировини тваринного походження [346, с. 669]. Ці питання висвітлені в даній роботі і моїх публікаціях.

Щодо ознаки «інші тяжкі наслідки», передбаченої ч. 2 ст. 252 КК України, існує дві точки зору. Згідно з першою до таких наслідків відносять спричинення тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, великих матеріальних збитків чи іншої шкоди, зокрема, втрата популяції тварин, занесених до Червоної книги, без можливості її відновлення [218, с. 573]. Згідно з другою точкою зору, до таких наслідків зараховують велику шкоду екологічній обстановці, масову загибель або міграцію тварин із місцевості, якій завдана шкода [578, с. 535]. Цей перелік доцільно доповнити тим, що зроблений мною до ст. 236 КК України. Зазначене доповнення підтверджується вивченням досудового слідства та справами, що розглянуті в судах. Як свідчить вивчення судової практики з означеної категорії справ, під ознакою «інші тяжкі наслідки» необхідно розуміти ті, які запропоновані мною до ст. 236 КК України.

Щодо тяжких наслідків, які зазначені в ст. 247 КК України, в існуючих публікаціях є різні погляди, які не суперечать один одному, а лише

доповнюють перелік наслідків цієї ознаки. Так, під тяжкими наслідками розуміють: заповідання значної матеріальної шкоди; зараження хворобами або загибель значної частини площ лісу; залишення великої площі землі без посадок [294, с. 227]; загибель врожаю, поширення епіфітотії, знищення чи значного пошкодження посівів тощо [416, с. 276]; знищення гризунами вирощеного урожаю, їх масове розплодження, зараження сільськогосподарських культур отруйними речовинами, отруєння людей, свійських і диких тварин та птиці, значне поширення епіфітотії, втрата насінням генеративних і вегетативних якостей чи їх зниження, зниження врожайності сільськогосподарських культур, знищення чи пошкодження посівів і насаджень інших культур тощо [218, с. 556]. Ці проблеми мною достатньо досліджені та опубліковані в роботах і не мають складнощів при застосуванні чинного законодавства.

Також потребує практичних рекомендацій ознака істотної шкоди (наслідки), яка характерна для ч. 1 ст. 244, ч. 1 ст. 246, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249 КК України. Зокрема, існує думка, що питання про заповідання істотної шкоди стосовно ч. 1 ст. 244 КК України має вирішуватися у кожному конкретному випадку окремо з урахуванням усіх обставин справи (при цьому повинні враховуватися площа забруднення, масштаби втрат живих організмів моря, розмір бюджетних видатків, спрямованих на ліквідацію наслідків порушення [218, с. 548]. Варто погодитися з думкою В. І. Антипова, але його рекомендації не дозволяють чітко кваліфікувати діяння за зазначеними наслідками. Тому потрібно розробити практичні рекомендації із зазначених наслідків, що були б зрозумілими для працівників, які мають застосовувати чинне законодавство. З цією метою необхідно звернутися до роз'яснення мною поняття «істотний», бо воно означає суть чого-небудь, надто важливе, необхідне, істотна ознака чого-небудь [770, с. 638]. Оскільки основною ознакою континентального шельфу є живі організми моря, природні багатства (основні компоненти континентального шельфу та люди), то їх знищення повністю або пошкодження, забруднення, яке значно знижує їх якість і функції, фіксується тоді, коли це стосується: 1) значної площі шельфу; 2) значного забруднення континентального шельфу; 3) значного забруднення вод у районі континентального шельфу; 4) знищення великої кількості живих організмів сидячих видів, тобто організмів, які в період свого розвитку прикріплені до морського судна чи під ним або можуть пересуватися тільки по морському дну чи в його надрах (краби, мідії, водорості, кунумарії, морські зірки, водорості «сидячі»; 5) значних бюджетних видатків, що спрямовуються на ліквідацію наслідків порушення; 6) шкоди здоров'ю людей і є істотною шкодою. Це також стосується

істотної шкоди – наслідків, зазначених у ст. 246 КК України. Звісно, коли основний компонент лісу складає деревостанна рослинність, то їх порубка: 1) на значній лісосічній ділянці; 2) у великій кількості; 3) цінної деревини; 4) втрата водоохоронних, захисних, санітарно-гігієнічних, оздоровчих, рекреаційних функцій; 5) велика вартість зрубаного лісу; 6) значна екологічна цінність деревостану; 7) знищення місць знаходження диких тварин; 8) велика шкода лісовому господарству, то це також буде складати істотну шкоду. Такої ж позиції дотримується і судова практика, хоча вона не враховує втрату корисних функцій лісу. Для визначення істотної шкоди необхідно враховувати такі нормативні акти: постанову КМ «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України від 1 червня 1993 р. № 399 [133]; постанову КМ «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству» від 5 грудня 1996 р. № 1464 [46]; постанову КМ «Про затвердження такс на деревину лісових порід, що відпускається на пні, і на живицю» від 20 січня 1997 р. № 44 [123]; постанову КМ «Про розміри та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню» від 17 листопада 1997 р. № 1279 [134]; постанову КМ «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» від 21 квітня 1998 р. № 521 [139]; постанову КМ «Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій» від 15 липня 1998 р. № 1099 [129]; Лист Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України та Державного комітету України по земельних ресурсах «Про відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» № 7/250 від 26 березня 1999 р. [624]; наказ Держкомзему, Держбуду України, Держводгоспу, Мінагропрому, Держкомлісгоспу, Української академії аграрних наук «Про порядок грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів)» від 29 серпня 1997 р. № 86/19/148/86/76/88 [154]. Щодо існуючих публікацій стосовно цієї ознаки, то необхідно зазначити, що вони мають загальний характер. Позиції авторів, викладені у цих публікаціях, збігаються [218, с. 553; 346, с. 657]. Щодо ознаки істотної шкоди при вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 248 та 249 КК України, в юридичній літературі існують подібні думки. Деякі автори розуміють істотну шкоду як таку, що оцінюється за такими критеріями: вартість предмета незаконного полювання, кількість добутого, особливу цінність звірів і птахів (враховуючи їх зникнення), екологічну цінність фауни, незначну поширеність

породи у даній місцевості, складність відтворення певної породи тощо [539, с. 442- 443]. Ця група авторів аналогічно пояснює істотну шкоду щодо злочину, передбаченого ст. 249 КК України, лише стосовно інших предметів злочину [538, с. 445]. Інші автори її розуміють через 1) велику вартість предмета незаконного полювання за таксовими цінами; 2) велику кількість добутого; 3) особливу цінність звірів і птахів (враховуючи їх зникнення); 4) значну екологічну цінність фауни; 5) незначну поширеність породи у даній місцевості; 6) складність відтворення певної породи [218, с. 561]. Аналогічно вирішується питання щодо такої ознаки, яка передбачена в ст. 249 КК України [218, с. 565-566]. Дещо по-іншому тлумачиться ознака «істотна шкода» стосовно ст. 248 КК України. Це знищення хоча б одного лося, зубра, ведмедя, підрив популяції тварин, відстріл невеликих звірів і птахів, але на велику суму або великої кількості, яка в декілька разів перевищує величину, зазначену у дозвільному документі [218, с. 662-663]. Стосовно ст. 249 КК – це знищення місць нересту, вилов або відстріл хоча б одного морського ссавця, загибель великої кількості мальків, риб і водних безхребетних тих видів, які занесені до Червоної книги [218, с. 66]. Ці думки авторів доповнюють одна одну та не містять істотних суперечностей. Таку ж позицію підтримує і судова практика.

Як свідчить дослідження злочинів проти навколишнього природного середовища, в КК 1960 р. такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як загибель людей не було. Ця ознака стала характерною для складів злочинів, передбачених ст. ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 522 чинного КК України. Всі існуючі публікації, що стосуються ознаки «загибель людей» у злочинах цієї категорії ідентичні. Під загибеллю людей розуміють смерть хоча б однієї людини [298, с. 215-230; 226, с. 521-573; 577, с. 496-535; 351, с. 629-671; 541, с. 407-449]. Зазначене тлумачення цієї ознаки відповідає вивченим нами матеріалам досудового слідства та вирокам суддів. Необхідно лише зазначити, що за цією ознакою необхідно кваліфікувати зазначені діяння, якщо була спричинена загибель як однієї, кількох осіб, так і масова їх загибель.

Щодо такої ознаки, як екологічне забруднення значних територій (ст. 236), то необхідно акцентувати увагу на тому, що вона характерна лише для чинного КК України. Ця ознака по-різному характеризується у різних публікаціях. Так зазначається, що екологічне забруднення пов'язане із забрудненням землі, водних ресурсів, атмосферного повітря або продуктів харчування в цілому регіоні, радіоактивними, хімічними та іншими речовинами, які створюють реальну загрозу життю і здоров'ю

людей [294, с. 215]. Також, до екологічного забруднення значних територій відносять забруднення різними небезпечними речовинами, матеріалами, відходами лісових масивів, водойм, морського середовища, атмосферного повітря, земельних ділянок (наприклад, зміна на даній території радіоактивного фону у розмірах, які створюють небезпеку для життя і здоров'я людини, генетичного фонду рослин і тварин) [346, с. 632]. Іноді визначення цієї ознаки повністю віддають на суб'єктивний відкуп суду, зауважуючи, що визначення цієї ознаки належить до компетенції суду з урахуванням фактичних обставин справи, розмірів заподіяної шкоди [539, с. 413]. Слід зазначити, що перша та друга точки не суперечать одна одній, а лише доповнюють тлумачення цієї ознаки. Позиція третьої групи авторів не має достатнього пізнавального характеру. При вирішенні питання про кваліфікацію за ознакою екологічного забруднення значних територій необхідно враховувати ст. 1 Закону України від 20 квітня 2000 р. «Про планування і забудову територій», де поняття «територія» визначається як частина земної поверхні разом із повітряним простором і розташованими під нею надрами [51]. Все це дає підставу стверджувати, що ознака «екологічне забруднення значних територій» має оціночний характер і встановлюється з урахуванням конкретних (фактичних) обставин справи, що відносяться до предмета доказування. При цьому необхідно враховувати суть понять «території» та поняття «значний», яке означає «Чималий, досить великий (кількісно, розміром, величиною) і т. ін....» [271, с. 377]. Отже, під екологічним забрудненням значних територій слід розуміти забруднення різними засобами (речовинами, матеріалами, відходами, покидьками, що створюють реальну загрозу для життя і здоров'я людей, генетичного фонду рослин і тварин) землі, водних об'єктів, атмосферного повітря, лісових масивів, надр, рослин, тварин на великих (кількісно, розміром) територіях.

Ознака «захворювання людей» (ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243 КК) в юридичній літературі має різну інтерпретацію. Цю ознаку визначають як: 1) заподіяння шкоди здоров'ю окремих осіб або хоча б однієї людини, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням; заподіяння шкоди здоров'ю населення (поява спадкових патологій, потворності або інших відхилень у розвитку дітей, скорочення тривалості життя, істотне підвищення рівня захворюваності населення тощо [346, с. 647]; 2) хворобу двох або більше осіб [218, с. 542]; 3) захворювання, небезпечні для життя і (або) здоров'я великої кількості людей чи на великій площі і поєднані з нестійкою втратою працездатності [578, с. 514]. Зазначені точки зору мають певні вади. Перша не враховує положення закону, де зазначається «захворювання

людей», а не людини. Крім того, в ній усупереч позиції закону йдеться про завдання середньої тяжкості та тяжких тілесних ушкоджень, що не відповідає буквальному (граматичному тлумаченню) цієї ознаки і призводить до підміни цієї ознаки іншими тяжкими наслідками. Третя точка зору, що передбачає захворювання великої кількості людей чи на великій площі, не відповідає зазначеній ознаці. Крім того, необхідно зауважити, що поняття «захворювання» формулюють медичні науки, а не кримінальне право, тому в даному випадку варто звертатися до спеціальної довідкової літератури. Так, захворюваність – це статистичний показник стану здоров'я населення: кількість зареєстрованих захворювань на 100, 1 тис. або 10 тис. населення певної території за 1 рік [271, с. 338]; захворюваність – «поява хвороби десь, у когось» [271, с. 338]; захворювати – це занедужувати, починати хворіти тощо. [271, с. 338]. Зазначені тлумачення також підтверджують нашу позицію, що захворюваність це не завдання тілесних ушкоджень, а наявність хвороби. Враховуючи вищевикладене, до ознаки «захворювання людей» слід відносити: 1) захворювання не менше як двох осіб на захворювання, небезпечні для життя та здоров'я; 2) поява спадкових патологій, повторності та інших відхилень у розвитку дітей, скорочення тривалості життя, істотне підвищення захворюваності населення.

Запропоноване тлумачення ознаки «захворювання людей» (ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240 КК), яке відповідає її описанню і буквальному розумінню в законі, дозволяє перейти до дослідження такої ознаки, як «масове захворювання людей». Ця ознака також неоднозначно трактується в юридичній літературі: 1) це одночасне захворювання принаймні десятка осіб [218, с. 532]; 2) масове захворювання людей – це захворювання, небезпечне для життя або здоров'я великої кількості людей чи на великій площі, поєднані з нестійкою втратою працездатності [578, с. 508]. Зрозуміти цю ознаку без пояснення такої ознаки (наслідку), як масове захворювання населення (ч. 2 ст. 253 КК) неможливо. В юридичній літературі ці поняття не розрізняють [346, с. 673; 539, с. 538]. З метою надання практичних рекомендацій необхідно звернутися до довідникової літератури. Під населенням розуміють сукупність людей, які проживають на Землі, в якій-небудь країні, області і т. ін., людність, люд, народ, люди, які проживають в якомусь одному місці [271, с. 579]. В той же час люди – це суспільні істоти, які є найвищим ступенем розвитку живих організмів, мають свідомість тощо [271, с. 499]. Перше визначення (населення) пов'язане з територією, державою, місцем, друге – лише зі ступенем розвитку живих організмів, як істотою. Тому на основі цих визначень та вищезазначених точок зору поняття «масове

захворювання людей» можна визначити як захворювання (одночасне або послідовне) великої кількості людей безвідносно до певного місця і поєднане з нестійкою втратою працездатності. Під масовим захворюванням населення слід розуміти захворювання великої кількості людей, які проживають на якій-небудь території, в якомусь одному місці. Зазначені вище судження дозволяють запропонувати положення, які сприятимуть вдосконаленню чинного законодавства. Зокрема, ст. ст. 241-243 КК України доповнити частиною третьою такого змісту: «Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу»

Такі ознаки (наслідки), як «масова загибель тваринного і рослинного світу» (ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243 КК); «масова загибель тварин» (ч. 2 ст. 245 КК); «масове знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу» (ч. 2 ст. 248 КК); «масове знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу» (ч. 2 ст. 249 КК) є новими ознаками. Винятком у чинному КК України є лише ознака «масова загибель риби», яка була зафіксована в ч. 2 ст. 228 КК України 1960 року. Проведемо дослідження зазначених нами ознак. Насамперед звернемося до таких ознак, як «масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу» та «масова загибель тварин». Проаналізуємо існуючі точки зору щодо зазначених ознак у юридичній літературі. Так, одні автори під ознакою масової загибелі об'єктів тваринного і рослинного світу розуміють загибель такого числа тварин або знищення рослин на таких площах, які є співставними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин або площами зростання відповідних рослин (наприклад, це загибель значної кількості тварин, всієї або більшої частини риби у водоймі або на значній площі, великої кількості цінних порід риб, інших об'єктів тваринного світу, знищення або пошкодження посівів, рослин на значних площах угідь) [218, с. 542]. Аналогічне визначення ці автори дають і стосовно масової загибелі тварин [218, с. 551]. Друга точка зору полягає в тому, що під цими ознаками розуміють оціночне поняття, яке потрібно у кожному конкретному випадку враховувати, зокрема, кількість і екологічну цінність знищених об'єктів флори і фауни, можливість їх відтворення, площу виведених з ладу угідь або площу, на якій знищено тварин, рибу чи рослини, вартісне вираження шкоди, заподіяної довкіллю і обрахованої за відповідними таксами, обсяг і вартість робіт, які необхідно провести для ліквідації негативних наслідків [346, с. 647-650]. Прихильники третьої точки зору цю ознаку характеризують як привє-дення в непридатний стан рослин на великих площах, у великій кількості чи на значну

суму; приведені в непридатний або частково непридатний стан або в часткову непридатність урожаю сільськогосподарських рослин у великій кількості чи на значну суму; знищенні тварин; знищенні засобів сільськогосподарського виробництва – посівного матеріалу, земель, насаджень; знищенні і отруєнні риби тощо [539, с. 428]. Віддаючи належне цінності зазначеним тлумаченням, варто звернути увагу на такі недоліки. Автори зазначених точок зору від загибелі зазначених природних об'єктів переходять до їх безпосереднього знищення, що не відповідає буквальному описанню законів (ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243 і ч. 2 ст. 245 КК України). Щодо іншого роз'яснення, то ці положення доповнюють зміст ознак. На підставі зазначеного аналізу під ознакою (наслідками) «масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу» слід розуміти загибель такої кількості тварин або рослин на таких площах, які є співставними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин або площею зростання відповідних рослин (наприклад, загибель значної частини тварин, великої кількості цінних порід об'єктів тваринного і рослинного світу на значних площах). При оцінці такої ознаки потрібно в кожному конкретному випадку враховувати такі критерії: 1) велика кількість; 2) велика екологічна цінність зазначених природних об'єктів; 3) можливість їх відтворення; 4) вартісне велике вираження шкоди; 5) обсяг і вартість робіт, які необхідно провести для ліквідації негативних наслідків.

Щодо ознак «масове знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу» (ч. 2 ст. 248 КК); «масове знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу» (ч. 2 ст. 249 КК), то наслідки, які виникли таким же способом, як вищеназвані, свідчать, що вони є результатом безпосередньої дії, спрямованої на зазначені об'єкти природи, на відміну від попередніх ознак. Такі наслідки можуть бути, коли полюванням чи незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим добувним промислом знищується повністю або майже повністю зазначені предмети злочину на території мисливського угіддя чи його певної частини, або на території певного водного об'єкту. В наявних публікаціях питання зазначених наслідків автори чомусь обійшли. Цей підхід суперечить теорії кримінального права, коли досліджуються лише прямо зазначені наслідки, а ті, що витікають зі змісту кримінально-правової норми, залишаються осторонь такого вивчення.

У ст. 251 КК України називають такі наслідки, як «спричинення поширення епізоотії». Ці наслідки в юридичній літературі не мають суттєвих розходжень. Так, деякі автори під поширенням епізоотії розуміють як первісне зараження тварин епізоотичною хворобою, так і роз-

повсюдження хвороби, наприклад, за межі території, на якій введено карантинний режим [218, с. 569]. Інші характеризують як поширення заразних хвороб тварин за відносно короткий проміжок часу на значній території, що характеризується безперервністю епізоотичного процесу [578, с. 533]. Зазначені погляди лише доповнюють один одного. На підставі викладеного можна стверджувати, що під поширенням епізоотії слід розуміти як первісне зараження тварин епізоотичною хворобою, так і розповсюдження заразних хвороб, тварин за відносно короткий проміжок часу на значній території, що характеризується безперервністю епізоотичного процесу. Такої позиції дотримується і судова практика щодо зазначеної категорії справ.

Щодо таких наслідків, як «тяжкі екологічні аварії» (ст. 253 КК) в юридичній літературі існують суперечності. Під такою ознакою розуміють вихід з ладу (через відсутність обов'язкових інженерних систем захисту довкілля) одного з технологічних ланцюгів виробництва, певного агрегата, зупинка всього виробництва, велике пошкодження ємності зі шкідливими речовинами тощо, що заподіяло або могло заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу або власності [218, с. 576]. Деякі автори під зазначеною ознакою розуміють велику за масштабами і тяжку за наслідками подію техногенного характеру, що спричинила загибель людей або створює на об'єкті чи окремій території загрозу життю та здоров'ю людей і призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи завдає істотної шкоди довкіллю (наприклад, аварія з викидом сильнодіючих, отруйних речовин, радіаційна аварія) [346, с. 673]. Деякі дослідники ототожнюють технологічну аварію з катастрофою і вважають, що це подія, внаслідок якої втрачений контроль над промисловим об'єктом, спорудою, ядерною установкою і т. п., яке призвело чи може призвести до шкідливого впливу на людей і навколишнє середовище, що перевищує допустимі межі, встановлені нормами, правилами і стандартами безпеки [578, с. 538]. У висвітлених думках є певні недоліки: 1) в останній точці зору робиться ототожнення понять «аварія» та «катастрофа», що явно суперечить науково-обґрунтованій думці в науці; 2) автори першої точки зору недостатньо обґрунтовують обмеження щодо впливу аварії на інші об'єкти та пов'язують аварію лише з виробництвом; 3) автори другої точки зору вживають у визначенні поняття «катастрофа», вказуючи на великий масштаб події і наслідків. В той же час у всіх цих визначеннях є раціональне зерно, яке ми і використовуємо для характеристики досліджуваної ознаки. Враховуючи вищевикладене, слід запропонувати визначення тяжкої екологічної

аварії. Тяжка екологічна аварія – наслідок діяння, передбаченого ч. 2 ст. 253 КК, – це викид з вини людини у навколишнє природне середовище певними об'єктами (введенням в експлуатацію без обов'язкових інженерних систем захисту навколишнього природного середовища споруд, які можуть викликати стан екологічної аварії) шкідливих речовин у таких обсягах, що виникає загальна небезпека для навколишнього природного середовища, людей і матеріальних утворень.

Ознака об'єктивної сторони (наслідки) «екологічна катастрофа» по-різному оцінюється в юридичній літературі: 1) велика за масштабом аварія чи інша подія, що призводить до тяжких наслідків [539, с. 451]; 2) надзвичайна подія природного характеру, яка зумовлює виникнення надзвичайної екологічної ситуації (наприклад, надзвичайно великі за площами поширення лісові, торф'яні пожежі, катастрофічне затоплення тощо) [346, с. 673]; 3) подія (як правило, несподівана), яка сталася у зв'язку з відсутністю обов'язкових інженерних систем захисту довкілля і спричинила шкоду навколишньому природному середовищу глобального або державного характеру: вихід із користування великих земельних ділянок (наприклад, 30-ти кілометрової зони навколо Чорнобильської АЕС), знищення фауни і флори у басейні річки чи його значній частині, загибель або захворювання великої кількості людей. Зазначені точки зору мають певні неточності та деякий відхід від ознаки «екологічна катастрофа», яка зазначена в диспозиції ст. 253 КК України, що призводить до пересічення понять, що суперечить законам формальної логіки. Так, автори першої точки зору необґрунтовано зводять катастрофу до аварії та іншої події, що призводять до тяжких наслідків. В суспільному житті, у сфері навколишнього природного середовища, технічному забезпеченні виробництва тощо є багато подій, які призводять до тяжких наслідків, але їх не слід відносити до катастрофи. Прихильники другої версії зводять екологічну катастрофу лише до фактору (причини) природного характеру. Така точка зору не має нічого спільного з зазначеною в ст. 253 КК України, досліджуваною ознакою. Більш сприйнятливою є думка третьої групи авторів, які пов'язують цю ознаку з діяльністю людини, хоча ця подія мотивується лише відсутністю інженерних систем захисту довкілля.

З метою пошуку виходу з цієї ситуації звернемося до довідкової літератури. Енциклопедичний словник тлумачить катастрофу як велику аварію в процесі господарської діяльності, що спричинила шкоду для людини, навколишнього середовища (людські жертви, погіршення здоров'я населення або якості природного середовища тощо) в значних розмірах (як правило, до катастрофи відносять великі аварії, за яких

загинуло не менше певної кількості людей (як правило, не менше 10 людей), матеріальна шкода перевищила певну суму або відбувся збіг цих обставин [674, с. 307]. Новий тлумачний словник української мови характеризує катастрофу як раптове лихо, подію з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація [556, с. 229]. Для того, щоб сформулювати визначення поняття «катастрофа» потрібно з усіх відповідних визначень врахувати такі ознаки: 1) раптове лихо; 2) подію з тяжкими трагічними наслідками; 3) знищення, загибель, руйнація; 4) виникає в процесі господарської діяльності; 5) велика подія за масштабом; 6) надзвичайна подія; 7) викликає надзвичайну екологічну ситуацію; 8) яка спричинена відсутністю обов'язкових інженерних систем захисту довкілля; 9) яка завдала шкоду навколишньому природному середовищу глобального або державного характеру.

Таким чином, на підставі викладеного, під екологічною катастрофою необхідно розуміти (наслідок діяння, передбаченого ч. 2 ст. 253 КК) – раптовий викид у навколишнє природне середовище певними об'єктами внаслідок широкомасштабної аварії з вини людини (введенням в експлуатацію без обов'язкових інженерних систем захисту навколишнього природного середовища споруд, які можуть викликати стан екологічної катастрофи) великої кількості шкідливих матеріальних утворень, що призвело до різких або кумулятивних вкрай несприятливих і незворотних перетворень навколишнього природного середовища, погіршення екологічної рівноваги, втрати стійкості ландшафтів, в результаті чого зазначене середовище переходить в інший екологічний стан з меншим, порівняно з вихідним рівнем його складності, речовинним, енергетичним, інформаційним і людським потенціалом.

Щодо наслідків, зазначених у диспозиції ст. 254 КК України, погляди, викладені в юридичній літературі, суттєво не відрізняються. Під тривалим зниженням родючості землі розуміють зменшення врожайності (наприклад, через ґрунтовтому) будь-якої сільськогосподарської культури на три і більше років (коли рентабельність вирощування сільськогосподарських культур наближаються до критичної відмітки, коли вирощування сільськогосподарських культур стає екологічно недоцільним [218, с. 578]; під такими наслідками вважають зниження здатності землі продукувати (формувати) врожай, що триває 2 роки [539, с. 452]. Ці дві різні точки зору доповнюють одна одну. Але вони мають певні неточності та недоліки. Перша передбачає зниження родючості землі як природного процесу, а не результату людської негативної діяльності. Ці положення також стосуються і другого погляду. Крім того, як перша, так і друга точка зору під тривалістю розуміють більше 2-х, 3-х і більше

років, не обґрунтовуючи це положення. Також це стосується і законодавчої неточності термінології, зокрема вживання поняття «земля» замість поняття «грунт».

На основі зазначеного вище та тлумачення термінів «тривалий» (що довго продовжується) [271, с. 1266]; «тривати» (відбуватися протягом якого-небудь часу, продовжуватися) [271, с. 1266], а також залежно від виду або типу ґрунту, його походження (генезис) і характеру ґрунтоутворювальних процесів, що відбуваються в ньому (піщані, супіщані, глинисті й суглинисті), поновлення родючості має різні терміни [808, с. 205], оскільки родючість ґрунту – це здатність ґрунту задовольнити кореневі системи достатньою кількістю повітря, тепла і сприятливим фізико-хімічним середовищем для продуктивної діяльності (потенційна – природна і ефективна – придбана родючість ґрунту) [218, с. 578]. Тому зазначення авторами терміну три роки або більше двох років надто довільне. Цей термін може встановлюватися по кожній конкретній справі залежно від наведених нами чинників і конкретних обставин справи. Під тривалим зниженням родючості ґрунту (землі – в законі) необхідно розуміти зниження здатності ґрунту продукувати (формувати) врожай будь-якої сільськогосподарської культури тривалий час залежно від типу ґрунту, коли вирощування сільськогосподарських культур стає екологічно недоцільним (наближається до критичної відмітки нерентабельності).

Зазначені положення мають знайти місце у відповідній постанові Пленуму Верховного суду України.

Щодо ознаки «втрата родючості землі» в кримінально-правовій літературі існують такі погляди: 1) це повна втрата родючості або її втрата до такого рівня, при якому вирощувати сільськогосподарські культури стає нерентабельним [218, с. 578]; 2) значне зниження властивостей земель, що призводить до втрати їх здатності продукувати урожай [539, с. 452].

Можна погодитися із зазначеними тлумаченнями ознаки «втрати родючості землі», але з певними уточненнями, а саме: що поновлення родючості ґрунту потребує суттєвих матеріальних затрат.

Слід звернутися до ознаки складу злочину «виведення земель із сільськогосподарського обороту», передбаченого ст. 254 КК України. З приводу роз'яснення цієї ознаки в юридичній літературі існують такі погляди: 1) це тимчасове припинення (консервація) використання земель або вилучення земель із використання назавжди внаслідок приведення їх у такий стан, за якого вони не можуть бути використані для вирощування сільськогосподарських культур через їх засолення, ерозію, забруднення, отруєння тощо або внаслідок економічної збитковості їх

використання за призначенням [218, с. 578]. Консервація земель – виведення з господарського обороту (сільськогосподарського або промислового) земель на певний термін для здійснення заходів щодо відновлення родючості та екологічно задовільного стану ґрунтів, а також для встановлення або повернення (відновлення) втраченої екологічної рівноваги у конкретному регіоні [218, с. 578]; 2) це вимушена консервація земель, спричинена деградацією (механічною, фізичною, хімічною, фізико-хімічною, біологічною, гідромеліоративною) ґрунтів, яка не давала можливості забезпечити відтворення їх природних властивостей при існуючому використанні [539, с. 452]; 3) це викликане процесами не лише пов'язаними з утратою родючості ґрунтів, але й утворенням ярів, зсувів тощо [346, с. 674]. Слід зазначити, що перша та друга точки зору доповнюють одна одну та не суперечать одна одній. Третя точка зору не відповідає чинному законодавству ст. 254 КК України, оскільки такий вихід земель із сільськогосподарського обігу тут визначається як природний процес, а не внаслідок діяння людини. Таким чином, під виведенням земель із сільськогосподарського обігу (наслідки) необхідно розуміти як тимчасове припинення (консервацію, спричинену механічною, фізичною, хімічною, фізико-хімічною, біологічною, гідромеліоративною та іншою деградацією ґрунтів) використання земель або вилучення земель із використання назавжди внаслідок приведення їх у такий стан, за яким вони не можуть бути використані для вирощування сільськогосподарських культур через їх засолення, ерозію, забруднення, отруєння тощо або внаслідок екологічної збитковості їх використання за призначенням внаслідок негативного діяння людини.

Такий наслідок, як змивання гумусного шару (ст. 254 КК) в існуючих публікаціях або взагалі не висвітлюється, або якщо і висвітлюється, то не на підставі практики. З приводу цієї ознаки є лише одна точка зору – це таке використання земель, за якого внаслідок неправильного зрошування, недотримання правил догляду за іригаційними спорудами тощо змивається верхній шар ґрунту або з нього потоками води вимивається перегній [218, с. 578]. Проте змивання гумусного шару може також відбуватися просто змиванням гумусного шару (горизонту) і не внаслідок використання земель сільськогосподарського призначення. На підставі викладеного пропоную наступне роз'яснення такого наслідку як змивання гумусного шару – це таке використання земель, за якого внаслідок неправильного зрошування, недотримання правил догляду за іригаційними спорудами тощо змивається верхній шар ґрунту або з нього потоками води вимивається перегній або просто умисне змивання гумусного шару для використання землі за іншим призначенням.

Щодо ознаки ст. 254 КК «порушення структури ґрунту» трактується як зміна форм і розмірів ґрунтових агрегатів під впливом надмірного антропогенного навантаження, водної і вітрової ерозії, забруднення тощо [539, с. 452]; це така зміна його механічного та хімічного складу, яка впливає на фізичні та водні властивості ґрунту, внаслідок чого ґрунт втрачає (повністю або частково) властивості засобу сільськогосподарського виробництва (родючість) [218, с. 578]. З першою точкою зору не можна погодитися, оскільки вона визначає наслідки не як результат злочинної діяльності людей, а як антропогенні природні впливи на ґрунт. Друга точка зору більш вдала і може з нашими доповненнями бути прийнята практикою. Таким чином, під порушенням структури ґрунту необхідно розуміти негативне діяння людини, яке викликає зміну форм і розмірів ґрунтових агрегатів внаслідок зміни у ґрунті механічного та хімічного складу, що впливає на фізичні та водні властивості ґрунту, внаслідок чого ґрунт втрачає (повністю або частково) властивості засобу сільськогосподарського виробництва.

На підставі цього дослідження можна стверджувати, що твердження П. Ф. Повеліциної, В. О. Широкова, Е. М. Жевлакова про те, що злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища за своєю конструкцією, як правило, відносяться до так званих формальних складів, є помилковим [804, с. 9-10; 604, с. 9-11; 354, с. 42-43]. У чинному КК України 2001 р. до злочинів, що містять формальні склади злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, відносяться: ч. 1 ст. 238 КК, а також ч. 2 ст. 238 КК (за винятком ознак: 1) що спричинили загибель людей; 2) чи інші тяжкі наслідки); ч. 1 ст. 239 КК; ч. 1 ст. 240 КК, а також частина 2 ст. 240 КК (за винятком ознак: 1) якщо вони спричинили загибель людей; 2) їх масове захворювання; 3) інші тяжкі наслідки); ч. 1 ст. 241 КК; ч. 1 ст. 242 КК; ч. 1 ст. 243 КК, а також ч. 3 ст. 243 КК; ст. 244 КК (за винятком ознаки заподіяння істотної шкоди); ст. 248 КК (за винятком ознаки заподіяння істотної шкоди ч. 1); ч. 2 ст. 249 КК; ст. 250 КК; ч. 1 ст. 253 КК. Аналіз кримінальних справ показав, що в 100 % справ перераховані злочини за КК 2001 р. відносяться до так званих злочинів із «формальними складами». Опитування 800 слідчих органів внутрішніх справ і прокуратури, а також 200 суддів показує, що тільки 45 % з них змогли дати правильну відповідь, які зі злочинів проти навколишнього природного середовища відносяться до так званих злочинів з формальним складом, решта (55 %) не розуміла вірно закон. Такі тривожні тенденції зумовлені не тільки слабкою підготовкою зазначеної категорії працівників і недостатньою увагою держави до екологічних проблем, а й законодавчими помилками.

Дослідження такої ознаки об'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища, як спосіб їх вчинення свідчить про достатнє теоретичне обґрунтування цієї ознаки, тому слід звернутися до її прояву в досліджуваних злочинах. Ознака «спосіб» є обов'язковою ознакою таких складів злочинів: ч. 1 ст. 245 КК (спосіб: 1) вогнем; 2) іншим загальнонебезпечним способом – тут характерна невизначеність способу). Під таким способом необхідно розуміти будь – який спосіб знищення або пошкодження лісових масивів, внаслідок якого створюється загроза для життя та здоров'я людей або заподіяння значних матеріальних збитків (вибух, затоплення, обвал тощо); ч. 2 ст. 248 КК (спосіб – масове знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу). Цей спосіб розглядався під час аналізу ч. 2 ст. 249 КК (способом масового знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу). Цей спосіб має місце тоді, коли для добування предметів, зазначених у диспозиції, використовується спосіб, за яким гине велика кількість риби, звірів, чи гине вся популяція, або шляхом обезводнення водного об'єкта, або з використанням загальнонебезпечних засобів тощо; ч. 2 ст. 252 КК: а) шляхом підпалу; б) іншим загальнонебезпечним способом. Це може бути шляхом вибуху, затоплення, застосування загальнонебезпечних засобів. Для всіх інших складів злочинів, що стосуються цієї сфери, спосіб вчинення цих злочинів не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цих складів злочинів.

Місце і час вчинення злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища. У ст. 237 КК місце вчинення злочину визначається як територія, що зазнала забруднення. Щодо цієї ознаки висловлені лише думки в двох публікаціях. Так, під територією, що зазнала забруднення, розуміють певну територію України, включаючи її надра і атмосферне повітря, що зазнали забруднення [539, с. 415]. Деякі дослідники вважають, що це частина земної поверхні з властивими їй природними та створеними діяльністю людей умовами та ресурсами, а також повітряними просторами та розташованими під нею надрами [218, с. 526]. Перша точка зору є більш прийнятна, а друга – хоча і дещо схожа, але посилання в ній на Закон України «Про планування і забудову територій» від 20 квітня 2000 р. [51] дещо звужують поняття території, яке дається в Законі України «Про державний кордон» [34]. Тому, такою територією може бути все, що відноситься до території України згідно із Законом України, якщо вона зазнала забруднення, про що зазначається у ст. 237 КК. У ч. 1 ст. 238 КК місцем вчинення злочину є район з підвищеною екологічною безпекою, а в ч. 2 цієї статті місцем вчинення злочину називається місцевість, оголошена зоною надзвичайної

екологічної ситуації. В усіх існуючих публікаціях автори не називають і не розкривають ознаку місця, зазначену в ч. 1 ст. 238 КК. Вони також не називають і місцевість, оголошеною зоною екологічної ситуації, місцем вчинення злочину. Проте цю ознаку тлумачать В. І. Антипов та М. І. Хавронюк, хоча й не називають її місцем вчинення злочину. Так, В. І. Антипов вважає, що це окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація [218, с. 530]. М. І. Хавронюк зазначає, що під зоною надзвичайної екологічної ситуації слід розуміти окрему місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація, тобто ситуація, за якої сталися негативні зміни у довкіллі, що потребують з боку держави застосування надзвичайних заходів [341, с. 636]. Тлумачення зазначеними авторами цієї ознаки є переконливим, оскільки воно ґрунтується на Законах України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 8 червня 2000 р. [38] та «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р. [42]. У ч. 2 ст. 240 КК місце вчинення злочину описується так – «на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду». В. І. Антипов і М. М. Панько до природно-заповідного фонду відносять: 1) природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, урочища; 2) штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [218, с. 535; 578, с. 508].

Варто погодитися із зазначеним вище судженням, оскільки воно спирається на ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. [54], хоча ніхто з авторів опублікованих робіт не зазначає, що це ознака об'єктивної сторони складу злочину – місце. На наш погляд, думка В. І. Антипова щодо такої обов'язкової ознаки об'єктивної сторони, як місце, передбаченої у складах злочинів ст. ст. 241, 242 КК України [218, с. 537-541], є необґрунтованою, оскільки ця ознака як обов'язкова в зазначених діяннях не передбачена. У ст. 243 КК місцем вчинення злочину визначаються внутрішнє море, територіальне море в межах виключної (морської) екологічної зони. Автори всіх опублікованих праць, що аналізують цей склад злочину, не називають таку обов'язкову ознаку об'єктивної сторони цього складу злочину, як місце. Це питання також не висвітлено і в слідчій, і в судовій практиці.

У жодному вирокі чи обвинувальному висновку посилання на цю ознаку відсутнє. В ст. 244 КК місце вчинення злочину (обов'язкова ознака його об'єктивної сторони складу) – це певний район (ділянка) континентального шельфу України. Для ст. 245 КК, як свідчить дослід-

ження, місцем вчинення злочину є територія лісових масивів, територія зелених насаджень навколо населених пунктів або територія зелених насаджень уздовж залізниць. Такі аргументи базуються на аналізі ст. 245 КК України.

Аналіз складу злочину, передбачений ст. 246 КК, свідчить, що це діяння має також таку ознаку об'єктивної сторони складу злочину, як місце, яке визначається так: «у лісах, захисних та інших лісових насадженнях», «у заповідниках», «на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду», «в особливо охоронюваних лісах». У ст. 248 КК місцем вчинення злочину є: заповідник, інші території, об'єкти природно-заповідного фонду. Для ст. 249 КК, як вважає В. А. Клименко, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину є місце вчинення злочину. Таке твердження не має обґрунтування, адже ця ознака відсутня в законі. В ст. 252 КК місце вчинення злочину (обов'язкова ознака його об'єктивної сторони складу злочину) – це території взяті під охорону держави, та об'єкти природно-заповідного фонду.

Вивчення праць, просвячених проблемам об'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища засвідчило, що автори не зацікавлені в установленні місця вчинення досліджуваних злочинів. Проте цій проблемі приділяли увагу В. А. Широков, В. А. Клименко, В. І. Антипов. Але В. А. Широков [788, с. 24], В. А. Клименко помилково називають таку ознаку у ст. 249 КК 2001 р. Таку ж помилку робить В. І. Антипов щодо складів злочинів, передбачених ст. ст. 241 та 242 КК України 2001 р. У судовій практиці ця проблема не дістала належного висвітлення. Так, суди лише встановлювали таку ознаку об'єктивної сторони, як місце в 70 % справ і то лише за ст. 248 КК за чинним КК (та за ст. ст. 161, 162 КК 1960 року), що не сприяє чистоті і повноті кваліфікації. Про це необхідно було б зазначити в постанові Пленуму Верховного суду України, що стосується зазначеної категорії справ. Вивчення кримінальних справ і кримінального законодавства за чинним КК свідчить про те, що для ст. ст. 236, 239, ч. 1 ст. 240 та ч. 2 ст. 240 (за винятком вчинених на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду), ст.ст. 241, 242, 247, ст. 248 (за винятком полювання в заповідниках або інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду), ст.ст. 249, 250, 251, 252, 253, 254 КК України місце вчинення злочину не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони зазначених нами складів злочинів. Це підтверджує і судова практика. Майже по всіх зазначених злочинах, як свідчить їх вивчення, місце вчинення злочину не встановлювалося.

Відповідно до чинного КК України така ознака об'єктивної сторони, як час вчинення злочину властива лише складу злочину, перед-

баченому ст. 236 КК. Так, для складу злочину, передбаченого ст. 236 КК, час описується так: «під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації ...». Аналіз опублікованих робіт із зазначеної проблеми та судової практики свідчить, що деякі автори хибно розуміють, що для ст. ст. 248, 249 КК час є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цих складів злочину [218, с. 556-566]. Це свідчить про те, що вони переносять ці ознаки зі ст. 261 та 262 КК 1960 р. на склади злочинів, передбачені ст. ст. 248, 249 КК України 2001 року. Судова практика за 2001 – 2007 роки не дозволяє погодитися з новим трактуванням.

В КК України 2001 р. така ознака, як обстановка вчинення злочину зустрічається у двох складах злочинів. Для ст. 238 КК вона є специфічною об'єктивною умовою (в ч. 1 ст. 238 КК вона позначена як екологічний, в тому числі радіаційний стан, а в ч. 2 цієї ж статті – зона екологічної ситуації, яка використовується винним для досягнення своєї мети, яка свідчить, що це діяння є більш суспільно небезпечним, ніж адміністративний делікт. На жаль, до цього часу відсутні випадки порушення кримінальних справ щодо злочинів цього виду, хоча вони вчиняються. В ч. 3 ст. 243 КК обстановка вчинення злочину визначається як збіг обставин (позначається словами «здійснене внаслідок крайньої потреби, чи невідворотні втрати»), які використовуються винним для досягнення своєї мети і свідчать про більшу суспільну небезпечність злочину в порівнянні з дисциплінарним правопорушенням. Як показало вивчення кримінальних справ за ч. 3 ст. 243 КК, в них жодного натяку щодо такої ознаки як обстановка не було, а саме вона мала б використовуватися при кваліфікації діяння.

У чинному КК України зустрічаються такі ознаки об'єктивної сторони складу злочину як засоби вчинення злочину. Так, в ст. 239 КК засоби позначені так – це речовини чи інші матеріали. Під небезпечними речовинами розуміють хімічні, токсичні, вибухові, окислювальні, горючі речовини, біологічні агенти та речовини біологічного походження (біохімічні, мікробіологічні, біотехнологічні препарати, патогенні для людей і тварин мікроорганізми тощо), які становлять небезпеку для життя і здоров'я людей та навколишнього природного середовища, сукупність властивостей речовин або особливостей їх стану, внаслідок яких за певних обставин може створитися загроза життю і здоров'ю людей, навколишньому природному середовищу, матеріальним та культурним цінностям [47; 152]. Це можуть бути хімічні речовини, дія яких може спричинити загибель, гостре чи хронічне захворювання або отруєння людей [151]. До небезпечних відносяться радіоактивні речовини,

токсичні речовини (відходи), які у разі попадання в навколишнє природне середовище справляють шкідливий вплив внаслідок боакумуляції [142, с. 213-215]. Такі засоби, як відходи, розкриті мною в монографії. Моє судження відповідає положенням ст. 1 Закону України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. № 187-99-ВР [21]. Аналіз опублікованих праць з цієї проблеми свідчить, що автори з різною деталізацією описують цю ознаку об'єктивної сторони складу злочину, але їх судження не суперечать один одному. Судова практика також іде шляхом не називання у вироках засобів вчинення злочину, хоча фактично їх описують без посилання на таку ознаку. У ст. 241 КК такі засоби позначені як шкідливі речовини, відходи або інші матеріали промислового чи іншого виробництва. Під такими речовинами та матеріалами, як свідчить наше дослідження, розуміють домішки в атмосферному повітрі, які можуть негативно впливати на здоров'я людей або навколишнє природне середовище (речовини хімічного або біологічного походження). Список загальнопоширених забруднюючих речовин в атмосферному повітрі міститься в документі, затвердженому постановою КМ «Порядок організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» від 9 березня 1999 р. № 343 [108]. Інші засоби нами вже описувалися. В диспозиції ст. 242 КК навіть у загальних рисах не називаються засоби забруднення водних об'єктів, але їх можна зрозуміти зі змісту диспозиції цієї статті. Таким чином, для цього складу злочину обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є засоби вчинення злочину. Забруднення може бути хімічним, біологічним чи тепловим. Воно відбувається надходженням до водних об'єктів забруднюючих речовин (засобів) – це відходи, покидьки, неочищені і незнезаражені стічні води, сировина, напівфабрикати, готові продукти виробництва (отрутохімікати, мінеральні добрива, нафтопродукти, інші матеріали). Необхідно зазначити, що перелік забруднюючих речовин для цього складу злочину необмежений.

Варто зазначити, що автори публікацій з даної проблеми помилково включають до забруднюючих речовин і матеріали [218, с. 541; 346, с. 646; 578, с. 513-514], хоча їх слід віднести до засобів забруднення водних об'єктів. Аналогічні засоби і забруднення моря (ст. 243 КК). Це підтверджується: Правилами охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення, які затверджені постановою КМ від 29 лютого 1996 р. № 269 [313]; Міжнародною конвенцією щодо запобігання забруднення моря нафтою (1954) з поправками (1962, 1969, 1971) [170, с. 110-122]; Женевською конвенцією про відкрите море (1958 р.) [160, с. 37-42]; Угодою про Антарктику (1959 р.) [159, с. 39-42]; Міжнародною конвенцією щодо втручання у відкрите море у

випадках аварій, що призводять до забруднення нафтою (1969 р.) [173, с. 256-257]; Конвенцією щодо запобігання забруднення моря скидами відходів і інших матеріалів (1972 р.) [166, с. 315-316]; Міжнародною конвенцією про попередження забруднення з суден (1973) з поправками (1978) [190, с. 80-86]; Протоколом про втручання у відкритому морі у випадках аварій, що призводить до забруднення речовинами, іншими ніж нафта (1973 р.) [173, с. 256-257]; Конвенцією про попередження забруднення морського середовища шляхом скиду речовин з суден і літальних апаратів (1972 р.) [189, с. 77-177]; Конвенцією про захист Середземного моря від забруднення (1976 р.) [163, с. 216-224]; Наказом Головного санітарно-епідеміологічного управління «Державні санітарні правила і норми скидання з суден стічних, нафтоутримуючих, баластних вод і сміття у водоймища (ДСан ПІН 199 – 97) від 9 липня 1997 р. № 199. [Окремий відбиток]. У ч. 2 ст. 248 КК обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину є засоби вчинення злочину, якими є транспортні засоби. До транспортних засобів відносяться автомашини, мотоцикли та інші автотранспортні засоби, катери, моторні човни, гелікоптери, моторолери, мопеди, трактори, інші самохідні машини (комбайни, грейдери) [539, с. 443; 346, с. 663; 218, с. 559].

Відповідно до КК України 2001 р. обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ст. ст. 248, 249 КК, є знаряддя вчинення злочину. До заборонених знарядь злочину, передбаченого ст. 249 КК, необхідно ще віднести електроловильні пристрої, колючі знаряддя лову, частикові трали, тюлькові неводи і волокуші (п. 13.1 і п. 13.4 Правил промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України від 18.03.1999 р.) [149]. Зазначене підтверджується також: Законом України «Про тваринний світ» від 3 березня 1993 р.; від 8 грудня 1998 року № 164 «Правилами промислового рибальства в басейні Чорного моря» [148]; від 31 грудня 1999 р. № 172 «Тимчасовими правилами промислового рибальства в басейні Азовського моря» [155]; Порядком і умовами використання рибних та інших водних живих ресурсів виключної (морської) економічної зони України іноземними юридичними і фізичними особами, затвердженими постановою КМ від 13 серпня 1999 р. № 1490 [107, с. 47-51]; Інструкцією про порядок спеціального використання водних живих ресурсів, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України; Державного комітету рибного господарства України від 10 лютого 2000 р. № 34/13 [143]; щорічними наказами Міністерства аграрної політики України про режим промислового рибальства на певному водному об'єкті, про розподіл лімітів на квоти спеціального вико-

ристання живих ресурсів загальнодержавного значення, а також іншими підзаконними нормативними актами.

Вивчення кримінальних справ за ст. 161 КК 1960 р. і ст. 248 КК 2001 р. показує, що в 20 % справ використовується мисливська зброя, в 15 % – капкани, в 10 % – мисливські собаки, на всі інші знаряддя припадає 55 % справ. За ст. 162 КК 1960 р. і за ст. 249 КК 2001 р. зустрічаються такі знаряддя, як остроги (по 10 % справ), сітки – в 55 % справ, накидні сітки (по 15 % справ), інші по 20 % справ. Ті знаряддя вчинення злочину, які використовуються як пристрої пасивної дії, називаються самоловами. Небезпечними самоловами визнані насторожені рушниці і самостріли, башмаки, великі з могутніми пружинами схвати і капкани-гіганти. Самолови можуть бути переносними (перемінні) і стаціонарні (постійні).

Основним аргументом узагальнення судової практики в судах України були питання кваліфікації за ознакою «заборонені знаряддя». Встановлено, що дізнавачі і суди в 30 % випадків не вживали необхідних заходів до браконьєрів, які використовували для незаконного полювання вогнепальну нарізну зброю, не притягували таких осіб до кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення і зберігання зброї. Таку ж тенденцію можна спостерігати і в роботі мисливських інспекцій. За названими фактами вони обмежувалися тим, що накладали на винних штрафи, не направляючи в органи внутрішніх справ матеріали (80 % випадків).

Остання ознака об'єктивної сторони окремих складів злочинів проти навколишнього природного середовища, як джерело забруднення мною достатньо повно розкрита на початку цього підрозділу.

Маючи аналіз ознак об'єктивної сторони окремих складів злочинів в досліджуваній сфері, необхідно внести такі доповнення до певних діянь, що стосуються зовнішньої їх сторони: 1) до ч. 3 ст. 246¹ КК – ознаки наслідків (масове захворювання населення, масова загибель людей, екологічна катастрофа); 2) до ст. 236 КК: а) доповнити частиною другою наслідками, зазначеними в ч. 1 цієї статті, а частину першу криміналізувати як загрозу настання таких наслідків; б) доповнити цю статтю частиною третьою такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу; 3) до ст. 237 КК: а) доповнити частиною другою наслідками, зазначеними в ч. 1 цієї статті, а частину першу криміналізувати як загрозу настання таких наслідків; б) доповнити цю статтю частиною третьою такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу. Крім того, назву статті та зміст доповнити таким діянням, як «невжиття заходів щодо попередження...»; 4) до ст. 239 КК:

а) доповнити назву та зміст статті такими діями, як «засмічення» та «виснаження»; б) доповнити частиною третьою з такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу; 5) ст. 240 КК доповнити таким місцем вчинення злочину, як «природна спадщина»; 6) ст. 241 КК доповнити частиною третьою з такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу; 7) ст. 242 КК: а) доповнити назву та зміст статті такими діями, як «забруднення», «засмічення» та «виснаження»; б) доповнити частиною третьою з такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу; 8) ст. 243 КК: а) доповнити назву та зміст статті такими діями, як «засмічення»; б) частину третю цієї статті викласти з такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, а чинну редакцію частини третьої цієї статті сформулювати частиною четвертою; 9) ст. 245 КК доповнити частиною третьою з такими наслідками, як масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу; 10) ст. 247 КК доповнити таким діям, як «незаконна торгівля видами дикої флори»; 11) ст. 248 КК: а) доповнити таким діям, як «незаконна торгівля видами дикої фауни»; б) доповнити місцем вчинення злочину – «природна спадщина»; 12) ст. 249 КК має бути доповнена такими ж ознаками об'єктивної сторони; 13) ст. 251 КК доповнити частиною другою наслідками, зазначеними в ч.1 цієї статті, а частину першу криміналізувати як загрозу настання таких наслідків; 14) ст. 252 КК доповнити таким місцем вчинення злочину, як «природна спадщина». Інші зміни і доповнення, які стосуються об'єктивних ознак аналізованих злочинів (див.: в рубриці «Висновки»).

2.4. Суб'єктивні ознаки складів злочинів проти навколишнього природного середовища

Суб'єкт складу злочинів проти навколишнього природного середовища. Проблема суб'єктів злочинів (виконавців злочинів) і, зокрема проти навколишнього природного середовища, отримала певну теоретичну розробку в юридичній літературі [209, с. 137-147; 238, с. 23-28; 278, с. 1-59; 566, с. 1-53; 741, с. 1-15; 792, с. 1-189; 570, с. 10-318 та ін.]. Суб'єктом кримінальне право визнає фізичну, осудну особу, яка досягла до моменту вчинення злочину віку, з якого може настати кримінальна відповідальність [678, с. 159; 699, с. 142-157]. Відсутність будь-якої з цих

ознак виключає склад злочинного діяння і застосування покарання. Ці вимоги стосуються також і складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Така значимість суб'єкта досліджуваних злочинів потребує значної уваги до його аналізу і, зокрема, до класифікації суб'єктів. У юридичній літературі існують різні погляди на класифікацію суб'єктів злочину. Одні автори стверджують, що ними можуть бути як приватні, так і службові особи [600, с. 522; 469, с. 272; 801, с. 24-25; 285, с. 23-24]. Другі вважають, що суб'єктами злочинів можуть бути будь-які особи [603, с. 7-10]. Існує думка, що суб'єктом злочину можуть бути як громадяни, так і службові особи [571, с. 42]. В теорії кримінального права суб'єкти злочинів також класифікуються на загальний і спеціальний [441, с. 40-47]. Така суперечлива класифікація суб'єктів злочину, їх тлумачення в науці кримінального права та судовій практиці не може надати допомоги правоохоронним органам. Для вирішення проблеми, перш за все звернемося до термінології, що використовується авторами для позначення суб'єкта. Так, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, А. А. Піонтковський, В. А. Широков, Г. Вольфман, Б. Леонтьев та ін. при визначенні суб'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, використовують термін «приватна особа». Слід зауважити, що поняття «приватна особа» не зовсім точно відображає той зміст, який намагаються вкласти у нього зазначені автори. Перед тим, як з'ясувати зміст цього поняття, слід зазначити, що в кримінальному праві термін «приватна особа» до цього часу не має чіткого визначення. Ним автори існуючих підручників з кримінального права, курсів кримінального права, монографічної літератури, навчальних посібників і статей називають суб'єктів складів злочинів проти навколишнього природного середовища, не розмежовуючи таких понять, як «службова особа» та «приватна особа». Разом з тим, визначення ознак приватної особи має не тільки теоретичне, але й істотне практичне значення. Щоб отримати більш або менш вичерпну відповідь на це питання, необхідно з'ясувати зміст терміна «приватна особа». Згідно зі «Словарем русского языка» С. І. Ожегова слово «частый, -ое» означає «являющийся отдельной частью чего-либо, не общий, не типичный. Личный, не общественный, не государственный» [559, с. 806]. Близьке за значенням, хоча і більш обмежене тлумачення терміна «приватний» дає «Толковый словарь русского языка» В. Даля: «относящийся к части, общему, исключение [330, с. 583]». Існуючі тлумачення терміна «приватна» не дають змоги визначити ознаки приватної особи. Для цієї мети необхідно скористатись тими положеннями, які є у кримінальному законодавстві (ст. 364 КК України), а саме: ознаками службової особи, а

також ознаками неслужбової особи, що даються в юридичній літературі. Порівнюючи зазначені ознаки і правові наслідки, що є на практиці, які стосуються як службових осіб, так і неслужбових, використовуючи для пояснення тлумачення терміна «приватна», що дається у словниках, спробуємо визначити ознаки суб'єкта приватної особи як суб'єкта складу злочинів проти навколишнього природного середовища. Найбільш прийнятими, на мій погляд, є визначення і обґрунтування ознак суб'єкта злочину через діяльність і функції суб'єкта, тобто дослідження питання в динаміці. Що ж стосується службових осіб, які дають вказівку на вчинення злочину, то їх діяльність згідно зі ст. 364 КК передбачає постійне або тимчасове виконання функцій представників влади, організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або виконання таких обов'язків за спеціальними повноваженнями. Суть однієї функції полягає в безпосередньому управлінні людьми, виробничими або технологічними процесами [369, с. 30-31; 326, с. 230; 224, с. 52; 284, с. 91]. Суть іншої – в колі обов'язків, пов'язаних із розпорядженням і управлінням державним, колективним або приватним майном, засобами виробництва тощо. [284, с. 99-100; 727, с. 18-125].

У частини суб'єктів функції службової особи відсутні. Неможливо дати всебічне і об'єктивне визначення суб'єкта (в частині, що стосується неслужбової особи) без розкриття змісту виробничих і професійних функцій, які суб'єкт виконує під час вчинення злочину. Ними є: 1) виробничі функції, в процесі яких відбувається процес виробництва; 2) професійні функції – відносно-постійний вид трудової діяльності, яка передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навичок [309, с. 43-47; 504, с. 62-63]. Крім того, слід мати на увазі, що коло обов'язків працівника регламентується трудовим договором, контрактом, посадовою інструкцією, статутом або іншими документами [309, с. 43; 504, с. 63], розгляд змісту яких не є предметом цього дослідження. Але зазначимо, що в кожному конкретному випадку правоохоронні органи та суд повинні встановлювати, які обов'язки виконує працівник для того, щоб не допустити ототожнення функцій виробничо-професійного характеру і функцій службової особи, а також відсутність як перших, так і других, коли мова йде про діяння, вчинені приватною особою. Як зазначалося вище, розгляд динаміки становища службової і неслужбової особи, а також правових наслідків їх діянь, дасть змогу здійснити аналіз приватної особи як можливого суб'єкта злочину. Приватна особа, як показує вивчення кримінальних справ, вчиняє злочин у відриві від вищезгаданих функцій, тобто не у зв'язку з роботою, що виконувалась, і зі службовими повноваженнями чи про-

фесійними функціями, та не знаходиться з певною сферою у трудових, цивільно-правових і службових відносинах. Варто зазначити, що поняття «приватна особа» і «службова особа» мають різне змістове навантаження. Оскільки це так, то їх не можна порівнювати і протиставляти. Методологічно правильно розглядати конкретні системи в конкретних умовах (тобто в системі певних суспільних відносин), як це вище ми спробували зробити. Службову особу не можна протиставити приватній, тому що ці два поняття не вичерпують об'єму понять суб'єкта злочину. При поділі певного поняття (в даному випадку поняття «суб'єкт злочину») сума об'ємів понять — ділителів (службова, неслужбова і приватна особа) повинна дорівнювати об'єму ділимого поняття. Якщо виключити поняття ділителів (неслужбова і приватна особа), то сума їх об'ємів буде меншою об'єму поняття суб'єкт злочину, що є порушенням основного правила поділу понять у формальній логіці.

Дещо іншою термінологією користуються при визначенні суб'єкта складу злочину В. Пакутін, П. Повеліцина. Так, для позначення можливих суб'єктів конкретного злочину вони використовують поняття «громадяни», не виключаючи його із кола суб'єктів і службових осіб. Використання терміна «громадяни» в поєднанні зі службовими особами як складовими суб'єкта злочину неправомірно. Таке поєднання можливих суб'єктів окремого злочину призводить до відомої логічної помилки, тобто невідповідності членів поділу і їх перетину. Адже очевидно, що службові особи також є громадянами. Крім того, при такому співвідношенні вбачається і друга логічна помилка — неповнота ділення. Зазначені автори, використовуючи поняття «громадяни», не включають до нього, як можливих суб'єктів злочину, осіб без громадянства, іноземних громадян, неслужбових і приватних осіб.

Цікавий підхід до визначення суб'єкта окремого злочину робить А. Писарев. Для його позначення він використовує поняття «будь-які особи». Таке позначення суб'єкта надто загальне порівняно з перерахованими і не має достатнього ступеня конкретизації. Поділ суб'єктів на загальний і спеціальний, як зазначає С. Б. Гавриш, для складів злочинів проти навколишнього природного середовища дійсно недостатній, бо не відображає соціального правового статусу суб'єкта [295, с. 484]. Більш детально ці поняття будуть проаналізовані в окремих роботах. Необхідно лише уточнити, що вищезазначений підхід лише в загальних рисах відображає соціальний і правовий статус суб'єкта цих складів злочинів. Теоретичне вирішення питання про суб'єкт складів злочинів проти навколишнього природного середовища має служити практиці боротьби із злочинністю.

Крім зазначених загальнотеоретичних проблем, актуальним є питання кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення діянь в аналізованій сфері. Ця проблема активно обговорювалася і обговорюється в юридичній літературі, а також у пропозиціях під час реформування кримінального законодавства. Слід визнати, що це питання для кримінального права не нове і має свою історію. Так, законодавство, яке діяло на території нашої держави ще за часів Ярослава Мудрого, відображало відповідальність юридичних осіб [641, с. 83]. Велика кількість відомих учених (Ліст, Макаревич, Местр, Хафтер та ін.) підтримала необхідність введення кримінальної відповідальності юридичних осіб. На користь такої відповідальності вони наводили різні аргументи. Наприклад, Ліст зазначав, що умови дієздатності у кримінальному та цивільному праві такі ж, а отже злочини корпорацій юридично можливі. На цьому наполягає і сучасне право Японії [784, с. 245-246]. До юридичних осіб, писав Местр, може застосовуватися смертна кара у вигляді розпуску або закриття юридичної особи, позбавлення волі у вигляді вигнання, висилки, заборони перебувати в якомусь місці, позбавлення різних прав, майнові покарання і опублікування вироку. Хафтер вважав, що до юридичних осіб можна застосувати майнові покарання, закриття, взагалі припинення його існування, поліцейський нагляд, вирок тощо. Ці положення характерні для кримінального права Німеччини, Італії, Франції. В останньому виданні Уложення (1885р.) у ст. 530 була встановлена відповідальність юридичних осіб.

У кримінальному праві України немає спеціальної заборони визнавати юридичних осіб суб'єктами злочину. Але з тексту ст.ст. 6, 7, 8, 9, 10, 15, 18, 19, 20, 21, 26, 27 та ін. КК України 2001 р. очевидно, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. За діяння, які вчинені від імені юридичних осіб у випадку, якщо в них міститься склад злочину, відповідальність несуть фізичні особи, винні у вчиненні злочину. Ігнорування зазначених принципів спостерігалось в колишньому СРСР і його складовій – Україні, коли вона та інші держави антигітлерівської коаліції підписали Статут Міжнародного військового трибуналу. На підставі цього Статуту Міжнародний військовий трибунал, крім справи про головних німецьких військових злочинців, розглядав також справи про злочинні організації – гітлерівські партії, імперського кабінету, генерального штабу і верховного командування німецьких збройних сил. Усі вони (за винятком генерального штабу і верховного командування) були визнані злочинними організаціями, що давало можливість судам при вирішенні конкретних справ оцінювати роль кожної з осіб, які до них входили.

Наша правова теорія безпеліяційно ототожнювала відповідальність юридичних осіб як антидемократичну, спричинену «кризою» буржуазної законності. Дещо похитнули цю позицію екологічні проблеми, зокрема чорнобильська, де дуже доречною і справедливою була б відповідальність юридичних осіб. Захід випереджав нас і в розумінні екологічної проблеми в цілому, і у кримінально-правовому реагуванні на неї зокрема. Було очевидно, що кримінально-правові санкції, які застосовуються за ці злочини, повинні бути не лише такими, що завдавали б шкоди не тільки керівництву підприємства чи власнику, які забруднюють навколишнє природне середовище, але й були б здатні зробити економічно не вигідним заняття екологічно шкідливою діяльністю для всіх працівників відповідного підприємства. Штрафні санкції, які застосовуються до юридичних осіб, здатні реалізувати цю ідею, а штрафи, які застосовуються до фізичних осіб – ні (це видно з нашої судової практики, зважаючи на істотну за розміром різницю). Європейські країни почали вирішувати цю проблему ще в 70-ті роки ХХ ст. Так, у 1978 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи запропонував законодавцям європейських держав стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища. Така рекомендація уже реалізована в законодавстві низки європейських держав. У кінці квітня 1992 р. ця рекомендація була схвалена на європейському семінарі, спеціально присвяченому кримінально-правовим проблемам охорони навколишнього природного середовища у європейській перспективі. Сучасне законодавство деяких зарубіжних країн допускає кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, кримінальним кодексом штату Нью-Йорк передбачене покарання юридичних осіб у вигляді штрафу в розмірі 5 тис. доларів США у випадку засудження юридичної особи за злочин, за який фізичній особі могло б бути призначене тюремне покарання. У деяких положеннях кримінального права Японії, наприклад, у Законах про податковий делікт 1900 р., про трудові норми, про покарання за злочини із забруднення навколишнього природного середовища 1970 р. до відповідальності притягуються юридичні особи поряд з фізичними особами, що представляють їх [784, с. 69]. В англійському праві корпорації можуть переслідуватися за злочини та підлягати покаранню у вигляді штрафу. Тенденція визнання допустимої кримінальної відповідальності юридичних осіб відображена і в рішеннях VI-VII Міжнародних конгресів із кримінального права. Так, VI Конгрес назвав можливою відповідальність юридичних осіб і застосування до них покарань, а в резолюції VII Конгресу зазначається, що юридичні особи мо-

жуть нести відповідальність за злочини тільки у випадках, передбачених окремими законодавчими системами [516, с. 16; 517, с. 19].

Підтвердження фактів існування в деяких системах права кримінальної відповідальності юридичних осіб, дає змогу проаналізувати судження, які підтверджують або заперечують необхідність такої відповідальності. Зупинимось на поглядах авторів, які виступають за необхідність існування кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, В. С. Устінов вважає, що така відповідальність зумовлена: 1) громадською думкою, яка оцінює неефективність штрафних санкцій, що накладаються на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності; 2) переходом підприємства у приватну власність і необхідністю захисту інтересів суспільства від групового та колективного егоїзму виробників [762, с. 89-91]. Н. С. Таганцев вважав, що кримінальна відповідальність юридичних осіб можлива тільки щодо обмеженого числа злочинів (що відображено в КК і цивільному законодавстві) [714, с. 70]. А. В. Наумов, ґрунтуючись на науковому підході, запропонував переглянути традиційне уявлення про суб'єкта злочину лише як про фізичну особу, оскільки ринкові відносини дають можливість притягувати до кримінальної відповідальності юридичних осіб з можливим застосуванням штрафних кримінально-правових санкцій [541, с. 35]. Т. Ф. Повеліцина та А. С. Никіфоров пов'язують необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб: 1) зі зростаючою небезпечністю злочинних порушень правил охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів; 2) з напливом у державу міжнародних підприємців і створенням спільних та іноземних підприємств [552, с. 106-109; 605, с. 28-29]. Е. М. Жевлаков обґрунтовує необхідність такої відповідальності за забруднення та отруєння землі, води, повітря, моря тощо. [355, с. 47-48]. В. М. Смітєнко – (керівник проекту Кримінального кодексу України від Комісії з питань законності і правопорядку Верховної Ради України) запропонував включити в Кодекс ст. 26 «Відповідальність юридичних осіб». Він обґрунтував можливість кримінальної відповідальності за особливо тяжкі злочини проти миру і безпеки людства, здоров'я населення, проти держави, у сферах природокористування і господарювання лише у випадках, спеціально передбачених нормами Особливої частини КК України [445, с. 11-12].

Деякі юристи заперечують кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, Н. Ф. Кузнецова вважає, що така відповідальність: 1) не відповідає принципам особистої і винної відповідальності; 2) штрафні санкції і закриття підприємства можливі в цивільному порядку; 3) за колективною відповідальністю можуть заховатись істинні злочинці [461, с. 82].

С. Б. Гавриш вважає за недоцільне введення кримінальної відповідальності юридичних осіб з таких міркувань: 1) недоцільно і неможливо в сучасних умовах прийняти таку концепцію законодавця України (суспільство не може вчиняти злочини); 2) кримінальну відповідальність юридичних осіб можна передбачити тільки щодо надто обмеженого числа злочинів (але де знайти ту межу) [295, с. 640]. Тому, на його думку вченого, в КК при введенні кримінальної відповідальності юридичних осіб необхідно: а) ввести особливі правила і принципи, що забезпечують притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності, (але ні наука, ні практика на ці питання до цього часу відповіді не дали); б) існуючій економічній системі з її своєрідними державними і колективно-приватними секторами та симбіозами повинна надати можливість визначення юридичної особи як суб'єкта злочину; в) досвід зарубіжного законодавства не використовувати, тому що він надто непослідовний і діє в принципово іншому правовому і соціальному середовищі; г) суб'єктами злочинів назвати ті чи інші колективи, якщо вони його скоїли; д) правоздатність юридичних осіб не збігається з їх дієздатністю, необхідною для кримінальної відповідальності (таку дієздатність мають їх представники); е) юридичні особи не мають волі; є) застосування санкцій до юридичної особи – це прихована форма розправи над фізичними особами; ж) покарання можна застосувати до винної особи; з) як індивідуалізувати вину членів юридичної особи; і) двічі не можна відповідати за одне і те ж; й) немає необхідності до притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності; к) не всі заходи можна застосовувати до юридичних осіб; л) більш доцільна цивільна відповідальність до юридичних осіб; м) така відповідальність має регресивний характер [295, с. 518-530].

Слід зауважити, що всі доводи С. Б. Гавриша та інших авторів щодо недоцільності кримінальної відповідальності юридичних осіб непереконливі і не спираються на достатню емпіричну, законодавчу бази, а також ґрунтовні дослідження попередників. Деякі ж проблеми потребують ґрунтовного доопрацювання і сприятимуть введенню такого інституту в кримінальному законодавстві України. Крім того, особистої відповідальності може і повинен співіснувати з іншим принципом – відповідальності юридичних осіб, там, де цього вимагає життя. В обґрунтуванні необхідності введення кримінальної відповідальності юридичних осіб варто врахувати думку експертів Ради Європи, висловлену на семінарі 5 грудня 1995 р. в м. Києві. Зокрема вона зумовлені тим: 1) що є діяння, які вражають комплексністю проблем, наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС, і відповідальність фізичної особи не зніме

проблеми; 2) кримінальна відповідальність юридичної особи матиме превентивний характер; 3) цей засіб має бути для того, щоб збарігати законослухняних громадян від шкоди, що їм завдають юридичні особи; 4) кримінальна відповідальність юридичних осіб (а не цивільна) скорочує час від завдання шкоди до відшкодування збитків.

Аналіз вищезазначених точок зору дає можливість сформулювати і згрупувати судження авторів, які позитивно оцінюють існування кримінальної відповідальності юридичних осіб. До них відносяться: 1) наявність однакових умов дієздатності в кримінальному і цивільному праві; 2) можливість призначення до них покарання; 3) існування кримінальної відповідальності юридичних осіб у багатьох правових системах і їх живучість; 4) економічна не вигідність штрафів для юридичних осіб; 5) наявність рекомендації Європейського комітету з проблем злочинності Ради Європи стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за злочини проти навколишнього природного середовища; 6) оцінка громадськістю штрафних санкцій, що накладають на юридичних осіб у порядку цивільної відповідальності, як недостатньо ефективних; 7) наявність групового і колективного егоїзму виробників; 8) можливість такої (кримінальної) відповідальності для обмеженого кола злочинів; 9) зростаюча небезпечність злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища; 10) необхідність ефективної охорони навколишнього природного середовища; 11) зміна способу виробництва (ринкові відносини).

Зазначені чинники і зумовлюють необхідність кримінальної відповідальності юридичних осіб. Крім цього, характерним є те, що така відповідальність властива для країни з розвинутою економікою.

Таким чином, маючи загальнотеоретичні підходи щодо суб'єкта злочинів, і зокрема складів злочинів проти навколишнього природного середовища, проведемо дослідження суб'єкта злочинів у вказаній сфері і їх позначення (відображення) у КК України 2001 р. Аналіз засвідчив різний підхід законодавця до описання суб'єктів цих злочинів. Так, у ст. ст. 236 (за винятком ст. 237, де зазначена особа, на яку покладений такий обов'язок, та ч. 1 ст. 238, де називається службова особа, а в ч. 2 цієї ж статті таку особу розуміють), 239, 240, 241, 242, 243 (за винятком ч. 3 цієї статті, де зазначені такі особи, як спеціально відповідальні за те особи морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі), 244 (за винятком ч. 2 цієї статті, де зазначені іноземці), 245, 246, 247, 248 (за винятком ч. 2 цієї статті, де називаються такі ознаки, як службова особа з використанням службового становища, або особа раніше судима за злочин, передбачений цією статтею),

249 (за винятком такої ознаки, яка зазначена в ч. 2 цієї статті, як особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею), 250, 251, 252 (за винятком ст. 253, де зазначена службова чи спеціально уповноважена особа), 254 КК України, суб'єкт злочину не називається. Таке ставлення законодавця до цих проблем і в попередньому, і в чинному КК України, у кримінально-правовій літературі оцінюється по-різному. Так, одні автори стверджують, що в більшості випадків законодавець спеціально не називає суб'єкта (це дає можливість практично притягти до відповідальності осіб, що мають різний правовий статус), а інші зазначають, що законодавець спеціально називає суб'єкта [353, с. 85]. Інші просто вказують, що в більшості складів злочинів проти навколишнього природного середовища, суб'єкт не вказаний, але деякі злочини вказаної категорії можуть бути вчинені тільки спеціальними суб'єктами [802, с. 19-21].

С. Б. Гавриш та інші автори лише констатують наслідки діяльності законодавця в зазначеній сфері. Все ж таки більш цінною для законотворчої, правозастосовчої та наукової діяльності є не констатація наслідків діяльності законодавця, а причина, що змусила його так описувати суб'єкт досліджуваних злочинів (ця проблема також стосується й інших складів злочинів). Вирішити таку важливу для теорії і практики проблему в межах тільки цієї монографії не під силу, оскільки вона потребує спеціального дослідження на рівні окремих докторських і кандидатських дисертацій (залежно від рівня і обсягу узагальнення об'єкта і предмета цього дослідження). Варто лише науково обґрунтувати (в загальному) стан цієї проблеми у злочинах проти навколишнього природного середовища, порушивши це значне для науки кримінального права питання як постановку проблеми.

Проведений мною контент – аналіз пропозицій і доповнень до КК України (1960 р.) з наступними змінами складів досліджуваних діянь, а також реформованого КК України (2001 р.) показує, що підходи законодавця до проблеми складів злочинів проти навколишнього природного середовища, аргументуються такими чинниками: 1) відсутність у осіб, що залучались до підготовки законопроектів, достатнього досвіду такої роботи; 2) відсутність професіоналізму у парламентарів; 3) використання «доцільного» з точки зору законодавчої техніки того чи іншого складу злочину проти навколишнього природного середовища; 4) поспішність прийняття законодавцем кримінально-правових норм, що стосуються навколишнього природного середовища, без ґрунтовної наукової бази; 5) нечітке бачення меж дії тих чи інших кримінально-правових приписів, що стосуються охорони конкретних об'єктів природи.

Розглянемо існуючі точки зору щодо суб'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, 1) у переважній більшості випадків такими суб'єктами можуть бути особи, які досягли 16-річного віку, за злочини, передбачені ст. ст. 236, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254 КК України, а за злочини, передбачені ст. ст. 244, 253 – з 18-річного віку [539, с. 407-452; 218, с. 521-554; 394, с. 554-579]; 2) будь-яка фізична особа, як правило, 16-річного віку (лише за знищення лісових масивів шляхом підпалу – з 14 років за КК 1960 р.), а також спеціальний суб'єкт [353, с. 47; 682, с. 50; 346, с. 629-674]; 3) пропонується розділити суб'єктів досліджуваних злочинів залежно від того, чи вони обумовлені виробничою діяльністю (службові і неслужбові особи), чи вони інші (службові і приватні особи [419, с. 21]; 4) до суб'єктів цих злочинів пропонують віднести як будь-яку приватну, так і службову особу [803, с. 46-47; 604, с. 26-69]; 5) суб'єктами цих злочинів можуть бути тільки службові особи, які відповідають за дотримання певних правил [804, с. 1-64]. Існує думка, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що досягла 16-ти (а іноді 18-ти років) приватна, спеціально зобов'язана і службова особа [291, с. 528].

Аналіз представлених вище точок зору щодо визначення суб'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, показує, що вони мають істотне значення для розвитку науки кримінального права. Зокрема, це стосується таких положень: 1) як залежність таких суб'єктів від виробничої діяльності; 2) відповідальність за такі злочини службових осіб, які мають обов'язок слідкувати за дотриманням певних правил; 3) як спеціально зобов'язана особа. Незважаючи на те, що ці положення є певним кроком у дослідженні суб'єкта складів злочинів проти навколишнього природного середовища, але, як мені здається, вони лише підтверджують перелік суб'єктів, запропонований нами: службова, неслужбова або приватна особа (громадянин нашої країни, іноземний громадянин, особа без громадянства або та, що має подвійне громадянство). Винятком є лише те, що вони виривають з положення службових і неслужбових осіб лише одну або дві функції та їх ідеалізують. Разом з тим всі з вищезазначених точок зору не позбавлені тих недоліків, на які зверталася увага в опублікованих роботах і цій монографії при розгляді загальнотеоретичних проблем, що стосуються суб'єкта злочину взагалі і досліджуваних діянь зокрема [504, с. 62-63; 506, с. 74-77; 218, с. 521-579; 346, с. 627-674; 624, с. 407-452 та ін.].

Виходячи з переліку суб'єктів складів злочинів проти навколишнього природного середовища, приступимо до їх безпосереднього дослідження. Передусім слід звернутися до зазначених діянь, суб'єктом

яких можуть бути службові особи (на які є пряма вказівка в складах злочинів проти навколишнього природного середовища). Зокрема, в чинному кримінальному законодавстві до них відносяться: 1) приховування або умисне перекручення службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан... (ст. 238 КК); 2) порушення правил полювання, якщо вони вчинені службовою особою з використанням службового становища (ч. 2 ст. 248 КК); 3) розробка і здача проектів, іншої аналогічної документації замовнику службовою особою без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля (ст. 253 КК); 4) неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі інформації ... (ч. 3 ст. 243 КК). Аналіз цих злочинних діянь показує, що їх суб'єкт і його статус (правове положення) прямо визначені в кримінальному законі. Про це свідчить вивчення мною кримінальних справ зазначеної категорії, де з усіх охоплених дослідженнями справ за 1988–2000 рр. в Україні було встановлено, що ці діяння вчинили службові особи, а їх правове положення відповідало ознакам, передбаченим ст. 164 КК України 1960 р. Дослідженням справ за 2001 – 2007 рр. засвідчено, що ці діяння вчинили службові особи, а їх правове положення відповідало ознакам, передбаченим ст. 364 КК України 2001 року. Це підтверджується й існуючими публікаціями із зазначених проблем [419, с. 23; 803, с. 47; 457, с. 71; 604, с. 38; 807, с. 27; 540, с. 742-751; 356, с. 47; 479, с. 34; 718, с. 287; 218, с. 530; 578, с. 496-540 та ін.].

Проте констатація того факту, що суб'єктами цієї групи складів злочинів є службові особи, не дає працівникам правоохоронних органів та й іншим юристам повного уявлення про нього. З метою поглибленого дослідження звернемось до цих суб'єктів, зокрема, до складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 243, ст. 238 КК України. Так, стосовно ч. 3 ст. 243 КК (ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р.) одні автори до нього відносять капітана, бо на нього покладається обов'язок якомога раніше повідомити про скид [803, с. 47; 804, с. 27]; другі засвідчують, що суб'єктами цього складу злочину могли бути лише відповідальні за сповіщення відомостей про скид службові особи українських та іноземних морських і повітряних суден, інших плавзасобів, платформ і конструкцій (на морському судні – це капітан) [419, с. 23; 457, с. 82-84]; треті схильні до того, що суб'єктом цього складу злочину могли бути службові особи суден та інших плавучих засобів, платформ чи штучно споруджених конструкцій у морі або члени екіпажу повітряних суден, на яких покладено обов'язок повідомляти адміністрації портів або організації, що видають відповідними дозволами [353, с. 72]; четверті стверджують, що суб'єктами

цих складів злочинів є як капітан, так і інші службові особи суден та інших плавзасобів, повітряних суден, платформ або інших споруджених у морі конструкцій [706, с. 295].

Аналіз точок зору В. А. Широкова, А. Коробєєва, П. Ф. Повеліциної, Е. М. Жевлакова, В. Я. Тація та ін. з приводу цього суб'єкта злочину засвідчив наявність певних недоліків. Ці негативні положення стосуються таких моментів: 1) одні автори надто обмежують коло службових осіб, що можуть бути суб'єктами досліджуваного складу злочину (наприклад, капітанами суден); 2) другі – навпаки: дуже (необгрунтовано) розширюють можливих суб'єктів цього діяння (наприклад, називають виконавцями членів екіпажу повітряного судна або інших осіб суден, платформ). В установлені кола службових осіб, що могли бути суб'єктами злочину, передбаченого ч. 3 ст. 243 КК 2001 р. (ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р.), мені допомогло звернення до конвенцій, що в тій чи іншій мірі стосується питань забруднення моря [171, с. 21-36; 169, с. 42-48; 165, с. 62-67; 172, с. 77-177 та ін.]. На підставі цих міжнародно-правових документів можна констатувати, що на судах і інших плавучих засобах такими суб'єктами можуть бути капітан або особа командного складу, що відповідає за цю операцію (скид). Для повітряних суден такими виконавцями є командир екіпажу. Щодо стаціонарно встановлених платформ чи інших штучно споруджених у морі конструкцій, то відповідальними за скид або повідомлення про скид є службові особи. Разом з тим немає достатніх підстав для твердження С. Б. Гавриша, що поведінку спеціально зобов'язаної особи в системі «людина-машина», яка призвела до забруднення моря, необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів [295 с. 497]. Це не відповідає ч. 3 ст. 243 КК 2001 р, а також судовій практиці щодо справ досліджуваної категорії, але лише з внесенням певних коректив. Так, дії виконавця злочину, передбаченого ч. 3 ст. 243 КК України, якщо вони супроводжувалися або зловживанням владою, або службовим становищем, що заподіяло істотну шкоду або спричинило тяжкі наслідки, необхідно кваліфікувати за сукупністю складів злочинів, передбачених ч. 3 ст. 243 КК і ст. 364 КК (відповідно за ч. 1 або 2 цієї статті). В тому ж випадку, коли поряд зі злочином, передбаченим ч. 3 ст. 243 КК, відбулося перевищення влади або службових повноважень, дії такої особи необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 243 КК і за ст. 365 КК (відповідно за ч. 1 і 3 цієї статті). За вчинення незаконного полювання службовою особою з використанням свого службового становища (ч. 2 ст. 248 КК) слід кваліфікувати дії службових осіб органів виконавчої влади у сфері мисливського господарства та полювання, у галузі охорони навколишнього

природного середовища, користувачів мисливських угідь, а також дії службових осіб правоохоронних органів, законодавчої влади, які використали для вчинення злочину своє службове становище. В той же час не можна погодитися з думкою В. А. Клименка, що полювання вчинене суддею слід кваліфікувати за ознакою полювання «службовою особою» [394, с. 561]. Це суперечить положенням ст. 364 КК, адже в цьому випадку суддя виступає приватною особою. Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 253 КК може бути службова особа (див. ст. 364 КК України) і спеціально уповноважена особа. Ці положення щодо кваліфікації стосуються і ст. 367 КК України. Моя аргументація підтверджується дослідженням судової практики за 2001 – 2007 рр., а також відповідає опублікованим працям [394, с. 546 – 547 та ін.].

Потребує певного дослідження суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 238 КК 2001 року. Це питання не дістало висвітлення в кримінально-правовій літературі, тому що екологічна гласність і сьогодні ігнорується державою і громадськістю, а є лише вимушеним заходом для заспокоєння громадської думки після чорнобильської катастрофи та чернівецької біди з дітьми. З метою уточнення суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 238 КК України, слід звернутися до існуючих публікацій. Так, Т. Слінько пов'язує його з особами (органами), що здійснюють державний контроль за екологічною, в тому числі і радіаційною обстановкою, а також раціональним використанням природних ресурсів [667, с. 25]. В. І. Антипов вважає, що це може бути службова особа, на яку покладений обов'язок збирання, узагальнення та (або) подання відповідних відомостей (це можуть бути представники адміністрації уранових об'єктів. Див. ст. 11 Закону України «Про видобування та переробку уранових споруд» від 19. 11. 1997 р. [20, с. 293-299], службові особи обласних центрів із гідрометеорології, установ МОЗ тощо [218, с. 530]. О. О. Дудоров стверджує, що це службова особа, на яку покладено правовий обов'язок збирати та (або) подавати відповідні відомості (зокрема, працівники підрозділів МЕПР, службові особи органів, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби, обласних центрів гідрометеорології, уранових об'єктів, службові особи центральних та місцевих органів виконавчої влади, виконавчих органів рад, службові особи суб'єктів господарської діяльності, які зобов'язані надавати населенню, іншим органам влади або засобам масової інформації відповідну інформацію) [346, с. 636]. З пояснення не зрозуміло: юридична чи фізична особа є суб'єктом цього злочину, вже не кажучи про конкретизацію суб'єкта. Не вносить ясність і думка С. Б. Гавриша, який називає суб'єктом досліджуваного складу злочину тільки службову особу

[291, с. 492]. В. І. Антипов, називає суб'єктом цього складу злочину службову особу, на яку покладений обов'язок збирання, узагальнення та подання відповідних відомостей, що тако ж не сприяє розумінню [218, с. 742]. Залишається з'ясувати, на кого ж такі обов'язки покладені. Крім того, зі ст. 238 КК не впливає відповідальність за збирання та узагальнення відповідних відомостей. Дещо доповнюють перелік суб'єктів цього злочину М. І. Хавронюк і О. О. Дудоров. Але і їх перелік неповний.

Враховуючи існуючі проблеми в тлумаченні суб'єкта цього складу злочину, перейдемо до його пояснення. Передусім звернемось до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990р. «Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР», у ньому в загальних рисах названі особи, відповідальні за подання такої інформації [21]. Разом з тим конкретизація цих службових осіб (або окреслення їх кола) можлива внаслідок використання постанови Ради Міністрів Української РСР «Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та сан захворюваності населення» [128]. Згідно з цією постановою службові особи – суб'єкти цього складу злочину поділяються залежно від приховування екологічної інформації і природного об'єкта, щодо якого така інформація приховується або навмисно перекручується. Так, про рівень забруднення, в тому числі радіоактивного, ґрунтів, атмосферного повітря, поверхневих вод суші та морських вод має сповіщати або подати інформацію до установ, перерахованих постановою, Голова Держкомітету України із гідрометеорології і його заступник, на якого такі функції покладені, керівник обласного центру із гідрометеорології. З цієї постанови можна визначити й інших службових осіб, відповідальних за подання достовірної інформації щодо стану екологічної обстановки чи захворюваності населення (залежно від природних об'єктів і кола інформації), хоча важливо не перерахувати осіб, а визначити їх відповідальність за приховання або перекручення зазначених вище відомостей. Таким чином, можна констатувати той факт, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 238 КК України 2001 р. (ст. 227¹ КК 1960 р.), може бути службова особа, відповідальна, на якій лежить обов'язок надавати достовірну інформацію щодо екологічної обстановки чи захворюваності населення щодо об'єктів, перерахованих у постанові і в межах, визначених відповідною статтею КК України. Таким чином, деталізація службової особи як суб'єкта досліджуваного злочину можлива. Але чи вносить запропонована авторами деталізація щось нове в теорію класифікації суб'єктів або в практику застосування таких норм? Варто зауважити, що це правило щодо

залежності суб'єкта від виробничої діяльності або від покладених обов'язків за дотриманням правил, не звільняє суб'єктів злочинів проти навколишнього природного середовища від загальних правил дотримання (обов'язку) приписів кримінального закону.

Діяння інших осіб (крім тих, що зазначені у ст. ст. 238, 243, ч. 2 ст. 248 та ст. 253 КК України 2001 рр.), які брали участь у вчиненні злочинів, передбачених вищезгаданими статтями, необхідно оцінювати відповідно до чинної судової практики і теорії кваліфікації зазначених діянь. Необхідно зазначити, що такі особи не можуть бути виконавцями цих злочинів. Це підтверджує і аналіз кримінальних справ цієї категорії (100 % вивчених справ показують, що виконавцем цих злочинів не є жодна особа, яка не була визначена як суб'єкт цих діянь). В той же час діяння приватних і неслужбових осіб, якщо вони знаходились у зговорі з виконавцями цих злочинів, необхідно оцінювати як співучасть (як організатор, підмовник, пособник залежно від їх ролі у злочині). Вивчення кримінальних справ щодо вищезазначених складів злочинів засвідчило, що діяння таких осіб кваліфіковано як співучасть (8 % випадків). Така ситуація вимагає роз'яснення Верховного суду України.

Більш складним є питання щодо кваліфікації діянь, які відносяться до досліджуваних складів злочинів, якщо вони були вчинені службовими особами, але не були зазначені в ст. 238 КК, ч. 3 ст. 243 КК, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК України 2001 року. Це питання вирішується у двох аспектах: 1) службова особа, яка використовувала своє службове становище (якщо вона могла впливати на вчинення такого діяння за своєю посадою), що не була вказана як суб'єкт злочину або при змові із службовою особою, що вказана в статтях 238, ч. 5 ст. 243, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК несе відповідальність за ст.ст. 364, 365 КК України; 2) діяння службової особи (яка згідно зі своїм службовим становищем не могла впливати на виконавця злочину), яка вступила у змову із службовою особою, яка вказана в цих статтях, то їх діяння необхідно кваліфікувати як співучасть.

Злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, суб'єктами яких можуть бути зазначені в диспозиціях статей особи, крім службових осіб (ст. 237, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК України 2001 рр.). Проаналізуємо зазначених суб'єктів злочинів. Насамперед, дослідимо суб'єкта – особу, на яку покладено обов'язок щодо заходів з ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК). Щодо такого суб'єкта в юридичній літературі існують такі погляди: 1) це особа, на яку покладено обов'язок здійснювати дезактиваційні та інші відновлювальні заходи щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення [346, с. 634]; 2) суб'єктом злочину може бути службова особа, на яку

покладений обов'язок прийняття заходів з ліквідації екологічного забруднення [578, с. 500]; 3) це спеціальний суб'єкт, на якого покладено обов'язок здійснювати дезактиваційні або інші відновлювальні заходи щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення (це службові особи, керівники і власники підприємств, установ і організацій усіх форм власності, на яких Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» покладено обов'язок негайно приступати до ліквідації наслідків екологічного забруднення; службові особи місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, на яких Законом України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» покладається обов'язок забезпечення і організації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт; службові особи Державного комітету ядерного регулювання України, які здійснюють функції у відповідності із Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; службові особи Міністерства екології та природних ресурсів, які здійснюють функції з координації такої діяльності у відповідності з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»; службові особи Міністерства надзвичайних ситуацій, військово-службовці військ цивільної оборони; інші військовослужбовці, залучені в установленому законом порядку до участі в ліквідації або усуненні наслідків екологічного забруднення; члени аварійно-рятувальних служб і формувань, створених у відповідності із Законом України «Про аварійно-рятувальні служби» від 14 грудня 1999 р. № 1281 – XIV; інші особи, зокрема працівники медичної чи санітарно-епідеміологічної служби тощо [539, с. 417-418]; суб'єктом злочину може бути тільки така особа, на яку покладено обов'язок проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення [218, с. 527].

Уявляється, що перша і четверта точки зору хоча в принципі вірні, але вони надто загальні і не можуть бути використані правозастосовчими органами. Друга точка зору надто звужує суб'єкта злочину, передбаченого ст. 237 КК України (лише службовою особою), і також не спрямовує правозастосовчі органи на вірне застосування ст. 237 КК України. Найбільш сприйнятливою точкою зору є третя, але її треба доповнити словами, що це спеціальний суб'єкт (ним може бути службова і неслужбова особа), тому що на приватну особу обов'язки, зазначені ст. 237 КК, покласти неможливо. Невжиття заходів щодо ліквідації екологічного забруднення службовими особами через недбалість слід

кваліфікувати за ст. 237 КК, оскільки цей склад злочину щодо складу злочину, передбаченого ст. 367 КК, є спеціальним, але це стосується лише щодо неналежного проведення таких робіт. Коли йдеться про зловживання службовими особами під час ліквідації наслідків забруднення, то їх дії слід кваліфікувати за ст. ст. 237 і 365 КК України. Щодо такого суб'єкта злочину, як особи, раніше судимої за злочин, передбачений ст. 248 КК (ч. 2 ст. 248 КК), труднощів як у теорії кримінального права, так і на практиці немає. Зрозуміло, що така кваліфікація можлива, коли судимість не буде знята або погашена в установленому законом порядку. Такий же підхід характерний для аналогічної ознаки, передбаченої ч. 2 ст. 249 КК України.

У юридичній літературі спеціально уповноважена особа, передбачена ст. 253 КК України визначається по-різному: 1) це може бути архітектор, керівник проектного бюро, відділу, інституту тощо; особа, якій доручено було здати проект; працівник органу містобудування та архітектури, який надає архітектурно-планувальне завдання; представник відповідного підприємства, установи чи організації, якого уповноважено надати технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта архітектури; особа, яка виконує або керує розробкою робочої документації для будівництва [672 с. 21-22]; 2) це архітектори, інші особи, які беруть участь у підготовці і розробленні містобудівної документації, проектної документації для будівництва, реконструкції, реставрації, у капітальному ремонті будинків і споруд, благоустрої ландшафтних та садово-паркових об'єктів, у науково-дослідній і викладацькій роботі, замовники проектів та будівництва об'єктів архітектури, підрядники на виконання проектів і будівельних робіт, виробники будівельних матеріалів, виробів та конструкцій, власники і користувачі об'єктів архітектури, а також органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері містобудування [624, с. 451]; 3) це службові особи, в обов'язки яких входить розробка, здача проектів, іншої аналогічної документації, введення (прийняття) в експлуатацію підприємств, споруд, об'єктів без систем захисту навколишнього природного середовища [539, с. 538]. Третя точка зору не дає відповіді щодо суб'єкта цього злочину як спеціально уповноваженої особи. Перша та друга точки зору є більш прийнятними, за винятком положень щодо суб'єкта, які призводять до ототожнення службової особи і спеціально уповноваженої особи. Для вирішення цієї проблеми потрібно звернутися до ст. 364 КК, яка дає визначення службової особи. Керуючись положеннями примітки цієї статті, необхідно виключити з першої і другої точок зору осіб, які мають функції службової особи. З першої точки зору необхідно виключити:

керівник проектного бюро, відділу, інституту. З другої точки зору включити «органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері містобудування». Інші положення першої і другої точок зору не суперечать одна одній, а доповнюють положення суб'єкта цього злочину в частині спеціально уповноваженої особи.

На підставі дослідження визначаються злочини проти навколишнього природного середовища, суб'єктами яких можуть бути службові, неслужбові та приватні особи (ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 245, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК (за винятком ознаки «службової особи»), ч. 1 і 2 ст. 249 КК, ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року.

У юридичній літературі, на відміну від запропонованої мною класифікації суб'єктів злочинів, існують такі варіанти. Так, С. Б. Гавриш пропонує зазначену мною класифікацію назвати зі змішаним (невизначеним) суб'єктом, але при цьому перераховує складові цього поняття як будь-яку особу, зокрема приватну, службову й іншу спеціально зобов'язану особу [291, с. 463]. Не вдаючись у полеміку щодо протилежної класифікації, необхідно зазначити, що вона має право на існування, оскільки є своєрідною абстракцією для предмета дослідження, запропонованого автором (екологічної безпеки). Багато положень, які С. Б. Гавриш запропонував на основі цієї класифікації, могли б дістати законодавче закріплення. Разом з тим така класифікація не узгоджується з чинним кримінальним законодавством у зазначеній сфері. Це підтверджується тим, що автор до системи таких злочинів включив такі діяння, як жорстоке поводження з тваринами (ст. 2071), незаконне придбання, зберігання, використання, передача або руйнування радіоактивних матеріалів (ст. 228²), порушення правил збереження, використання, обліку перевезення радіоактивних матеріалів [295, с. 466-477]. Крім того, з офіційного і доктринального тлумачення КК України 1960 р. в цій сфері не обумовлена відповідальність іншої спеціально зобов'язаної особи. Мої міркування підтверджуються і посиланням С. Б. Гавриша на А. Трайніна, де змішаним суб'єктом вважається той, особливості якого роблять певний склад злочину кваліфікуючим [295, с. 19]. Тому користуючись запропонованою мною класифікацією, я проведу дослідження суб'єктів злочинів, передбачених ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 за ознаками «попередньою змовою групою осіб, або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», ст. ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року.

Для дослідження цієї проблеми слід звернутися до зазначених складів злочинів, де суб'єкт злочину не позначений, але поряд з іншими суб'єктами (виконавцями) цих злочинів можуть бути і службові особи. Ця позиція підтверджується існуючими публікаціями [479, с. 1-149; 169, с. 42-48; 457, с. 82-84; 718, с. 285-295]. Крім того, вивчення кримінальних справ досліджуваної категорії з 1988 – 2000 р., а також за 2001 – 2007 рр. показало, що у 10 % кримінальних справ виконавцями цих злочинів були службові особи. Щодо досліджуваних складів злочинів за чинним законодавством, то такі погляди відсутні.

Щодо кваліфікації зазначених нами складів злочинів за КК 2001 року, вчинених службовою особою, в кримінально-правовій літературі та судовій практиці існують розбіжності. Так, одні автори вважають, що перераховані злочини повинні кваліфікуватися за правилами сукупності злочинів: а саме, відповідальність настає за відповідний досліджуваний злочини і за злочин у сфері службової діяльності [659, с. 138-156; 452, с. 62; 218, с. 532-533; 578, с. 541]. У 8 % випадків серед досліджуваних складів (за КК 1960 р.) саме так кваліфікувались дії службових осіб. Другі – коли це стосується службових осіб, які дають розпорядження для вчинення перерахованих вище діянь, то їх дії слід кваліфікувати за ст. ст. 364, 365 КК і за відповідною частиною ст. 27 КК та конкретними злочинами, що нами досліджуються (виняток – це вчинення злочинів, передбачених ст. ст. 239, 240, 241, 242, ч. 1, 2 ст. 243, 251 КК, якщо вони вчинені з необережності). Таке роз'яснення має бути в постанові Пленуму Верховного суду України. На жаль, вивчення кримінальних справ показує, що лише в 0,5 % вивчених кримінальних справ ці дії так само кваліфікувались. Треті – коли це стосується випадів, коли службові особи незаконно використовували державний чи громадський транспорт з метою вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 246, 249 КК 2001 року, то такі дії службових осіб повинні кваліфікуватися за статтями, що передбачають відповідальність за порушення законодавства про охорону природи і зловживання владою чи службовим становищем, якщо цими діями заподіяно істотної шкоди. Це підтверджується 1 % вивчених кримінальних справ. Четверті – коли це стосується службових осіб, які укладають злочинні угоди з браконьєрами, то в таких випадках їх дії повинні кваліфікуватися за ст.ст. 246, 249 і за ст. 264 КК 2001 року. Опитування суддів показує, що із 260 опитаних 90 % схильні до такої кваліфікації. П'яті – коли це стосується випадків, де службові особи укладають злочинну угоду на порубку лісу, вилов риби, незаконне полювання і за це отримують хабар, то їх діяння слід було кваліфікувати за ст. ст. 246, 248, 249 і за ст. 368 КК України. У 0,5 % вивчених нами кримінальних справ цієї категорії ці дії кваліфікувались саме так.

В окремих випадках, коли службові особи допустили внаслідок зловживання владою чи службовим становищем забруднення водних об'єктів або атмосферного повітря, то їх дії треба кваліфікувати за ст. ст. 241, 242 КК і за ст. 364 КК. Про це свідчить аналіз судової практики опитування 450 слідчих і суддів.

Щодо другої точки зору, автором якої є А. С. Никіфоров, необхідно зазначити, що вона непереконлива. Ми згодні з В. М. Кудрявцевим і С. Б. Гавришем, що позиція А. С. Никіфорова та ін. суперечить загально-прийнятій в доктрині і практиці кваліфікації дій, що одночасно посягають на різні об'єкти [452, с. 228; 295, с. 552]. Крім того, необхідно погодитись з А. С. Никіфоровим про «поглинання» одного злочину іншим, виходячи з порівняльної їх тяжкості в тих випадках, коли відсутні наслідки, зазначені в службовому злочині, адже об'єктивна сторона цих злочинів (службового і екологічного) різна.

Важко погодитись з третьою точкою зору, яку пропонує О. Я. Светлов. В цьому питанні необхідно сприйняти позицію судової практики, де видно, що не всяке використання службового становища може утворити сукупність злочинів. Диспозиції ст. ст. 364, 365 КК України 2001 року оцінюють зазначені в них діяння як злочини тільки у випадку, коли завдана істотна шкода. В такому і лише в такому разі ці злочини мали кваліфікуватися за сукупністю злочинів – екологічний і службовий. У протилежному випадку діяння кваліфікуються як злочин, що стосується навколишнього природного середовища, хоча воно і було вчинене службовою особою. Про це свідчить і аналіз кримінальних справ зазначеної категорії, де 30 % справ кваліфікувалися саме так. Не зовсім вірною є позиція автора четвертої точки зору С. Б. Гавриша, оскільки дозвіл службової особи може мати характер організації вчинення екологічного злочину або пособництва в ньому. В такому разі за наявності істотної шкоди дії винної службової особи могли кваліфікуватися за ст. 364 і за ст. 27 та відповідний злочин, що стосується навколишнього природного середовища.

Злочини, передбачені ст.ст. 236, 239, 241, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК 2001 р., за ознаками «попередньою змовою групою осіб або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 р., можуть вчинятися і неслужбовими особами. Про це свідчить вивчення нами зазначених кримінальних справ за 14 років та за 2001 – 2006 роки. Наше дослідження показує, що 16 % зазначених злочинів вчиняли неслужбові особи. Опиту-

вання працівників дізнання, досудового слідства, прокуратури та суддів показує, що 16 % досліджуваних злочинів вчиняють неслужбові особи.

Використовуючи запропоновану послідовність в цьому питанні, проаналізую питання кваліфікації діянь неслужбових осіб щодо зазначених мною складів злочинів. Насамперед, слід звернутися до кваліфікації діянь неслужбових осіб. Як уже зазначалося, перераховані склади злочинів можуть вчинятися і неслужбовими особами, тобто робітником або службовцем підприємства, установи або організації лісового господарства, мисливського фонду, іхтіофонду, що пов'язані з вибуховими роботами у водних об'ємах, з корисними копалинами, з континентальним шельфом тощо. Крім того, вони можуть стосуватись дотримання ветеринарних правил тощо. В кожному конкретному випадку правоохоронні органи при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за вищезазначеними статтями повинні встановлювати, які обов'язки виконував працівник для того, щоб не допустити ототожнення функцій виробничо-професійного характеру і функцій службової особи, а також відсутність цих функцій, коли мова йдеться про приватну особу.

Як показує аналіз кримінальних справ, де суб'єктом діяння проти навколишнього природного середовища, була неслужбова особа, в 65 % випадків вони виконували обов'язки, що входили в коло службових обов'язків такого працівника, 20 % – згідно з договором, 10 % – згідно з наказом, 5 % – на підставі інших відомчих нормативних актів. Діяння неслужбових осіб як можливих суб'єктів перерахованих злочинів спричиняють специфічні (неоднакові) юридичні наслідки. Наприклад, якщо за вказівкою керівництва лісгоспу робітник здійснює порубку лісосіки в більшому обсязі або не тих порід (тому, що отримав таке розпорядження, тобто добросовісно помиляється), то при встановленні таких обставин по справі у відношенні цього робітника справу провадженням слід припинити за ст. 6 п. 2 КПК України за відсутністю в його діях складу злочину. Таке ствердження базується на судовій практиці. Як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії, у 20 % таких справ щодо неслужбових осіб було відмовлено в порушенні кримінальних справ. Такі положення містилися ще в постанові пленуму Верховного суду СРСР № 4 від 7 липня 1983 р. «Про практику застосування судами законодавства про охорону природи», де в п. 18 зазначалось, що відповідність осіб, які виконуючи розпорядження, безпосередньо вчинили дії, що посягають на природу, настає лише у випадках, коли вони усвідомлювали незаконний характер відданого розпорядження і не застосували заходів, які залежали від них, щоб покласти край шкоди, що

наступила [199, с. 367-369]. Уявляється, що таке рішення проблеми послідовне, відповідає правилам кваліфікації і повинно бути відображене в постанові пленуму Верховного суду України.

Необхідно звернути увагу на те, що коли неслужбова особа, яка виконує наказ (вказівку і т. ін.) службової особи, усвідомлює злочинний характер своєї дії, тоді її дії слід кваліфікувати, як дії виконавця досліджуваного злочину. Тому не можна погодитися з позицією С. Б. Гавриша, який вважає, що в наведеному випадку неслужбова особа є виконавцем злочинної дії службової особи [299, с. 473], оскільки в цьому випадку службова особа вчиняє два злочини (за наявності ознак) – «екологічний» і злочин у сфері службової діяльності. До інших юридичних наслідків відноситься і злочинна діяльність службових осіб, які вчиняли злочин, що стосується навколишнього природного середовища, не в зв'язку зі своїми службовими повноваженнями і за своїм службовим становищем не могли впливати на вчинення досліджуваних злочинів. Це підтверджується і дослідженнями С. Б. Гавриша, де він оговорює, що вчинення екологічного злочину службовою особою, яка не використовує для цього своє службове становище, не впливає на кваліфікацію вчиненого і оцінюється як виконання злочину приватною особою [295, с. 466-467].

Для досліджуваних злочинів характерним є те, що в КК України жоден із суб'єктів цих злочинів не позначений як приватна особа. В той же час у ч. 1 ст. 162¹ КК 1960 р. законодавець позначав суб'єкта терміном «громадяни». Уявляється, що С. Б. Гавриш має рацію, критикуючи з приводу цього законодавця за необґрунтований підхід до такого терміна [295, с. 476]. Дійсно, такий підхід дає можливість правозастосовчим органам довільно тлумачити цей термін: 1) як виконавця лише громадянина України; 2) як приватну і неслужбову особу. Слід погодитися з С. Б. Гавришем в тому, що таке тлумачення неперспективне і вводить в обіг терміни, які суперечать граматичному і юридичному поняттю слова «громадяни». Вказівка на суб'єкт терміном «особа, раніше засуджена» характерна для рецидиву як різновидності повторності і характеризує саме цей інститут, а не суб'єкта злочину.

Механізм встановлення суб'єкта перерахованих складів злочинів проти навколишнього природного середовища. С. Б. Гавриш звернув увагу на той факт, що норми, які не згадують суб'єкта, призводять до висновку про наявність у них «прихованих» ознак, що вказують на можливість вчинення їх різними особами [295, с. 462]. Він акцентує увагу на тому, що головним чином на виконавця вказує характер об'єктивної сторони конкретного злочину [295, с. 462]. В той же час дослідник не показує, як саме це можна зробити. Слід звернути увагу, що злочини,

передбачені ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК 2001 р. за ознаками «попередньою змовою групою осіб або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року, можуть вчинятися і приватними особами. Про це свідчить вивчення нами зазначених кримінальних справ за 14 років та за 2001 – 2006 рр. Моє дослідження свідчить, що 74 % зазначених злочинів вчиняли приватні особи. Зовсім інші юридичні наслідки настають в тому випадку, коли приватна особа здійснить порубку лісу для своїх потреб. Чи знає вона про незаконність своїх дій, чи ні, вона підлягала відповідальності за ст. 246 КК 2001 року. Про це свідчить вивчення кримінальних справ зазначеної категорії, де в 20 % таких справ винні посилались на те, що вони не знали порядку оформлення порубки лісу або обсягу порубки, порядок оформлення видобування копалин тощо. Всі вони були призначені до кримінальної відповідальності за конкретні злочини.

Варто зауважити, що суб'єкт цих злочинів не можна визначити лише на основі ознак об'єктивної сторони складу злочину. Необхідно враховувати об'єкт конкретного складу злочину проти навколишнього природного середовища, його предмет і об'єктивну сторону. Якщо проаналізувати склади злочинів, передбачених ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 за ознаками, зазначених мною вище, ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком вище зазначених ознак, ст.ст. 250, 251, 252, 254 КК України 2001 року, з метою виявлення механізму встановлення суб'єкта цих злочинів, то ключем до такого механізму будуть суб'єкти відносин, предмет злочину і ознаки об'єктивної сторони, які вказують на те, що суб'єктом таких злочинів в кожному конкретному випадку можуть бути службові, неслужбові чи приватні особи. Законодавець також вдався до спрощеної форми його описання в законі. Так, він не називає суб'єкт, тому що для правозастосовних органів він є зрозумілим. Як свідчить вивчення кримінальних справ цієї категорії за 1988 – 2000 рр. та за 2001 – 2007 рр. не було жодного випадку, де б суб'єкт був би встановлений неправильно. Правильне розуміння суб'єкта підтверджує також опитування слідчих органів внутрішніх справ, прокуратури і суддів (було опитано 500 осіб). У 98 % випадків відповідь була позитивною, лише в 2 % опитувані були невпевнені в правильності свого рішення. Підтвердження цієї позиції можна знайти і в працях юристів (хоча і не узагальнене, а лише з окремих складів злочину, передбаченого ст. 169 КК 1960 року). Так В. А. Широков вважає, що виконавцем цього

злочину може бути приватна особа: власники худоби і птиці, пастухи, водії транспортних засобів і т.п. [804, с. 51]. Слід лише зауважити, що автор не підійшов комплексно до всіх складоутворюючих цього злочину.

Не можна погодитися з пропозицією С. Б. Гавриша, який пропонує доповнити ч. 2 ст. 19 положенням про сильне нервово-психічне перенавантаження, як підставу для звільнення від кримінальної відповідальності [291, с. 512-513], оскільки воно недостатньо обґрунтоване.

Таким чином, проведені дослідження дозволяють стверджувати, що суб'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є фізична осудна особа (службова, неслужбова, приватна), якій до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (громадяни України, іноземець, особа без громадянства або та, що має подвійне громадянство).

Суб'єктивна сторона складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Проблема суб'єктивної сторони злочинів, і зокрема діянь проти навколишнього природного середовища ще не достатньо досліджена. Це робить її надто актуальною зараз, коли прийнятий новий КК України 2001 року. Невирішеність багатьох проблем вимагає розгляду деяких загальних питань, що стосуються цієї проблеми. Не претендуючи на їх остаточне вирішення і маючи на увазі обмежений обсяг роботи, я зосереджусь на вивченні тільки тих із них, які безпосередньо пов'язані з висновками по темі цього дослідження.

У юридичній літературі суб'єктивна сторона складу злочину і, зокрема, діяння проти навколишнього природного середовища, визначається як психічне ставлення особи до вивченого нею діяння та його наслідків, що виражаються в формі умислу або необережності, мотивів і мети злочину [755, с. 115]. Таким чином, однією і тією ж формою психічного ставлення позначається і частина, і ціле – суб'єктивна сторона і вина. Це призводить до стирання межі між ними. Іноді зазначається, що психічне ставлення особи до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків характеризується виною, мотивом і метою злочину [754, с. 161]. Проте і таке визначення не можна вважати правильним, оскільки психічне ставлення суб'єкта до діяння та наслідків передбачає вину у формі умислу або необережності, а вся суб'єктивна сторона включає в себе не лише названі, але й інші компоненти, зокрема, мотив, мету та емоції, що проявляються в злочинній поведінці. Деякі автори справедливо зазначають, що суб'єктивна сторона складу злочину та її ознаки є юридичним визначенням, як будь-яке визначення, не відображає повністю всього змісту предмета, що визначається, – суб'єктивною стороною самого злочину. Ознаки суб'єктивної сторони дають критерій для встановлення вини суб'єкта у вчиненому злочині.

Їх обсяг і характер визначаються як ознаками умислу і необережності, так і ознаками відповідного складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України. Дослідники зазначають: «Обсяг і зміст вини (тобто суб'єктивної сторони), яких потребують кожний склад злочину, можна встановити лише на основі аналізу як суб'єктивних, так і об'єктивних ознак» [327, с. 11]. Варто зауважити, що при такому розумінні суб'єктивна сторона є начебто інструментом для встановлення та розкриття вини, і якоїсь межі між цими поняттями не проводиться. Але суть полягає в іншому. Оскільки злочин — вольовий акт людської поведінки, тут наявні всі його компоненти—(інтелектуальні, вольові й емоційні). Суб'єктивна сторона — це система зазначених компонентів (частин), що взаємопов'язані між собою і визначають один одного. Ось чому правильніше говорити про те, що суб'єктивна сторона охоплює всю психічну діяльність суб'єкта при вчиненні злочину. Як правильно підкреслюється окремими криміналістами, інтелектуальні, вольові і емоційні процеси в психічній діяльності суб'єкта протікають у повній єдності і взаємообумовленості [258, с. 227-228]. Це єдиний і в той же час різноманітний за змістом процес, що відбувається в людській психіці.

На основі вищевикладеного стає цілком зрозумілим, що механізм злочинної поведінки — це не що інше, як процес взаємодії негативної для суб'єкта соціальної ситуації та комплексу його психологічних якостей. Іншими словами, детермінантом розвитку вчинку (злочинної поведінки) є, по-перше, встановлення ситуаційних відношень, по-друге, мотиваційний вчинок, по-третє, відношення до дії. Зміна ситуації в дії, що визначається мотивацією, є своєрідним актом звершення з метою перетворення відносин, які існують між людиною та навколишнім природним середовищем, а також міжособистістних відносин. Вчинкові відносини виявляють суб'єктивну визначеність ситуації, об'єктивну визначеність мотивації і сам вчинковий акт як базу їхнього переходу, який передбачає взаємозбагачення. Отже, суб'єктивна сторона злочину є мотиваційним негативним вчинком. Психологічна діяльність (ставлення) людини містить три групи психічних явищ (процеси, психічні стани, психічні властивості особи). Психічні процеси поділяються на пізнавальні (відчуття, пам'ять, сприймання) та емоційно-вольові (почуття, емоції, воля). Ці процеси є короткотривалими і динамічними. Психічні стани відображають триваліші, статистичні уявлення, переживання людини — це настрої, афект, емоційні прояви. Натомість психічні властивості суб'єкта — це сталі душевні якості суб'єкта. Таким чином, поняття «суб'єктивність» є вужчим за змістом, ніж поняття «суб'єктивна сторона злочину», але своїми складовими вона відображається в ньому.

Поняття «психічне ставлення» особи пов'язане з поняттям «особистісний смисл», під яким розуміють індивідуальне відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, за ради яких розгортається її діяльність. Отже, для з'ясування питання, чому людина вчинила злочин, необхідно проаналізувати її детермінації в цілому. Саме в процесі поведінки людина виступає носієм конкретних психофізіологічних характеристик, а це дає можливість з'ясувати внутрішній світ цілеспрямованої особи.

Таким чином, суб'єктивна сторона складу злочину містить як психічний, так і аксіологічний (ціннісно-смысловий) виміри діяльності особи. Тому жодне із визначень поняття «суб'єктивна сторона складу злочину» не є достатнім для визначення її психолого-кримінального змісту. Враховуючи зазначене, можна дати визначення суб'єктивної сторони складу злочину — це внутрішня сторона злочину як асоціального мотиваційного вчинку, що є психічною діяльністю особи та відображає її ціннісно-смыслову ставлення до вчиненого діяння, наслідків, має особистісний сенс і характеризується виною, метою, мотивом та емоціями.

При розгляді суб'єктивної сторони злочину взагалі і діяння проти навколишнього природного середовища, зокрема, не можна забувати й про те, що правозастосування базується на ретроспективному аналізі поведінки індивідуума, який зчинив злочин. І тому всі інші міркування про винність дії чи бездіяльності особи, що входять до складу злочину, досить умовні, відтворюють психологічну модель діяння, вчиненого в минулому. Більше того, стосовно досліджуваних злочинів мається на увазі дещо інше, ніж звичайний окремий вольовий акт. Під окремим злочином в кримінально-правовому значенні розуміється не лише одна дія, але і дві дії, їх серія, система, поведінки індивідуума, його діяльність в цілому, в тому числі і тривала бездіяльність, невиконання належних дій, вимог, обов'язків і навіть певний стан тощо. Тому твердження С. Б. Гавриша про те, що суб'єктивне сприйняття особою еконекбезпечного діяння і можливих його наслідків з урахуванням специфіки суттєво відрізняється від впливу суб'єктивних процесів при вчиненні інших злочинів, потребує уточнення [295, с. 325]. Про які б форми злочинів ми не говорили ще до його вчинення, саме така поведінка для індивідуума є привабливою і доцільною в даний момент, і він у ситуації, що склалася, приймає це рішення. Кожна осудна особа, яка має свідомість і волю, має і вибір у своїй поведінці, і саме це лежить в основі відповідальності за цей вибір. Відсутність здатності до вибірковості поведінки свідчить про неосудність. Отже, розгляд суб'єктивної сторони злочину невіддільний і від самого суб'єкта злочину. Не зайве нагадати, що коли йдеть-

ся про правоздатність у кримінально-правовому значенні, мається на увазі фізична осудна особа, яка досягла певного віку, тобто особа, що володіє свідомістю і волею та здатна приймати самостійні рішення – бути суб'єктом злочину. Однак, кримінально-правові ознаки суб'єкта необхідні не лише для визначення можливості кримінальної відповідальності, але й психологічної сутності вчиненого. Вона визначається якістю свідомості і волі індивідуума. Якщо врахувати численні відхилення людської психіки, наявність так званих суміжних станів у рамках осудності, що звичайно, знижують здатність індивідуума до вибірковості поведінки і впливають на суб'єктивну сторону складу злочину, то цей зв'язок стає ще очевиднішим.

Злочин не просто дія чи бездіяльність, це – фактично результат дії або бездіяльності. Суб'єкт міг і повинен був в ситуації, що склалася, поводити себе інакше – в рамках закону. Але він не зробив цього. Прийняте ним рішення діяти (не діяти) обумовлене певними мотивами і метою, призвело до злочинних наслідків його власного діяння. Змістовна сторона злочинної поведінки, детермінованої свідомістю і волею індивідууму, виражається в тій чи іншій формі вини, мотивах і меті вчиненого. Проте, основу суб'єктивної сторони, як психічної діяльності суб'єкта, складає його психічне ставлення до вчинюваного суспільно небезпечного діяння і його наслідків у формі умислу чи необережності. Цією основою є вина. Дискусія, що точиться в юридичній літературі, якою теорією вини слід користуватись – нормативною чи оціночною [763, с. 8-9; 489, с. 69; 713, с. 380; 547, с. 57; 594, с. 5; 657, с. 42; 631, с. 71 та ін.] – це наслідок вузьких місць, що стосуються проблем вини. Тому можна погодитись з думкою, яка зустрічається в юридичній літературі, що недосконалою є і сама законодавча конструкція вини, яка не відповідає в повній мірі сучасним уявленням про суб'єктивні процеси у свідомості суб'єкта при вчиненні ним злочинних діянь, також даним психологічної науки [387, с. 68].

У кримінальному законодавстві повинна знайти місце як подвійна, так і змішана форма вини, яка наявна в конкретних складах злочинів, але не відображена в статтях Загальної частини Кримінального кодексу України. Не будемо зупинитися на дискусії, що велась у 60 – 70 роках ХХ ст. щодо форм вини, а лише визначимо суть подвійної і змішаної форм вини. Термін «подвійна форма вини» означає альтернативу, наприклад, забруднення водних об'єктів може бути вчинено умисно або з необережності. Ця думка підтверджується тлумаченням терміна «двойственный» – схиляється і в один, і в інший бік; суперечливий; двояке відношення до чого-небудь [559, с. 125]. Термін «змішана форма

вини» означає утворюватись шляхом змішання чого-небудь, складена із різнорідних частин [559, с. 600], тобто одночасне існування у складі злочину двох форм вини.

Крім того, в юридичній літературі, як я уже зазначалося, йде полеміка: яка ж теорія вини більш сприятлива для кримінального права — оціночна (нормативна) чи психологічна. Не вдаючись у дискусію, яку достатньо висвітлив С. Б. Гавриш [696, с. 325–335], викладемо своє бачення цієї проблеми. Недостатньо обґрунтованою здається позиція щодо підтримки суто психологічної теорії вини [258, с. 281; 326, с. 230 та ін.] та позиція тих учених, хто заперечує повністю психологічну теорію, схилиючись до оціночної (нормативної) теорії вини [486, с. 40–44; 557, с. 48 та ін.]. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає В. В. Луньов, кримінально-правова наука, кримінальне законодавство і судова практика не відмовились від оціночних елементів винності. До цього часу вина розглядається не тільки психологічна, але й як соціально-політична категорія; оціночно підкреслюється деякі вольові і інтелектуальні моменти вини; на підставі оціночних суджень «не передбачив, але повинен був і передбачити» формулюється кримінальна відповідальність за злочинну недбалість [481, с. 56]. Тому в юридичній науці і законодавстві недостатньо лише звернення до формальних (психологічних) визначень вини. Більш доцільно розумно поєднати дві теорії вини.

Мотив, мета, емоції не є елементами вини. Вони мають свій власний зміст, але значення їх інше. З традиційної точки зору визначення зазначених ознак є обов'язковим, якщо вони передбачені в законі або в ньому їх мають на увазі, в інших випадках їх можна ігнорувати. Такий формальний підхід призводить до помилкових висновків. Стосовно конкретного злочину всі ознаки важливі, але самостійного кримінально-правового значення мотив, мета емоції набувають не завжди, і в цьому виявляється їх факультативність. Проникнення в сутність суб'єктивної сторони складу злочину і психологічного змісту всіх компонентів, що її складають, має досить важливе юридичне значення. Слід зазначити, що загальна теорія кримінального права, розкриваючи принцип вини і відповідальності, ніколи не стояла осторонь від її психології. Але звичайно, психологія тут використовується як засіб пояснення окремих понять і категорій, а не розкриття справжнього змісту досліджуваних явищ, що ними позначаються. Такий підхід, очевидно, відображує догматичну обмеженість даної науки й ігнорування необхідності інтеграції знань.

Звичайно, існують відмінності в психологічному та юридичному розумінні злочину і його складових частин таким же чином, як просте-

жуються розбіжності між вчиненим у реальності злочином і юридичною формою його вираження — складом злочину. Існують також певні межі достатності у вивченні тих чи інших явищ та процесів конкретною наукою для забезпечення практики. Ось тут і проявляється деяке відставання. Звісно, фахівця в галузі кримінального права цікавить передусім юридична значимість встановлених фактів та обставин, що підлягають оцінці: чи міститься у вчиненому склад злочину, чи ні, яка форма вини суб'єкта, мотиви вчиненого тощо. Про те не можна забувати про зв'язок кримінального права і так званого доказового права, що фактично досліджують один й той же предмет — злочин. Якщо нічого не доведено процесуально, то ніщо не кваліфікується і матеріально. В правозастосовчій діяльності ця межа дещо стирається, оскільки, скажімо, ні слідчий, ні суддя, ні прокурор не замислюються над будь-яким протиставленням права і процесу, до того ж у цьому немає і потреби. Справа в тому, що обсяг і межі практичного дослідження злочинного діяння завжди значно ширші, ніж про це зазначається в кримінальному законі, який висував більш жорсткі вимоги до встановлення і доведення психологічних компонентів діяння. В п. 2 ст. 64 КПК України зазначається, що мотив злочину є обов'язковим для предмету доведення по справі і незалежно від його кримінально-правового значення підлягає встановленню при розслідуванні та судовому розгляді кожного злочину. Мотив завжди має бути відображений у звинувальному висновку (ст. 223 КПК України) і вироку (ст. 233 КПК України). Таким чином, кримінально-процесуальний закон не пов'язує встановлення мотиву злочину з його факультативністю, а тим більше необов'язковістю. Слід також зазначити, що в кримінально-процесуальному законі немає вказівки на мету злочину як обставину, що потребує доведення. Проте потреба встановлення мети впливає з вольового змісту злочинної поведінки суб'єкта — з того, що суб'єктивним причинам дії у вигляді його мотиву завжди відповідає мета самих дій. Наведені міркування дають можливість зробити висновок, що традиційний розгляд психологічної структури злочину в рамках лише суб'єктивної сторони його складу носить обмежений характер і потребує серйозного корегування.

Таким чином, маючи певні теоретичні напрацювання щодо суб'єктивної сторони складу злочину і певні погляди щодо її складових, перейдемо безпосередньо до вивчення суб'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища. В юридичній літературі існують різні погляди щодо форм вини у зазначених складах злочинів (причому їх кількість щодо вчинення в певних формах вини подається авторами по-різному). Так, вчинення умисних злочинів проти навколиш-

нього природного середовища досліджували: 1) В. І. Антипов і В. А. Клименко – 4 злочини, передбачені ч. 1 ст. 238, ч. 1 ст. 240 (за ознакою «незаконне видобування корисних копалин»), ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК України 2001 р. [226, с. 521-554; 398, с. 554-579]; 2) О. О. Дудоров – 7 злочинів, передбачених ч. 1 ст. 238, ч. 2 ст. 240, 246, ст. 248, 249, ч. 1 ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК України 2001 р. [346, с. 629-674]; 3) М. М. Панько – 6 злочинів, передбачених ч. 1 ст. 238, ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 240 і ч. 2 ст. 240 (за винятком ознаки «якщо вони спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»), ст. 246, ч. 1 ст. 252, ч. 1 ст. 253 КК України 2001 р. [578, с. 496-541]; 4) автори Науково-практичного коментаря до КК України за загальною редакцією Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – 6 злочинів, передбачених ч. 1 ст. 238, ст. ст. 240, 246, 252, ч. 1 ст. 253, ст. 254 КК 2001 р. [539, с. 407-452]; 5) С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева – 7 злочинів, передбачених ст. ст. 238, 246, 248, 249, 265, 298, 299 КК 2001 р. [294, с. 214-230].

Таке розмаїття в певних складах злочинів, що можуть вчинюватися тільки умисно, пояснюється тим, що: 1) більшість із них законодавчо не описує ознаки суб'єктивної сторони і, як вважає С. Б. Гавриш, потребує пояснення шляхом тлумачення ознак злочину, описаних у диспозиції відповідної норми [295, с. 335]; 2) різними авторами використовуються різні методи оцінки ознак суб'єктивної сторони цих злочинів і аксіологічні підходи [352, с. 26]; 3) деякі автори помилково вважають, що законодавець намагається звузити сферу кримінальної відповідальності за аналізовані злочини, приймаючи до уваги традиційність користування в багатьох випадках природними багатствами [295, с. 335]; 4) деякі вчені безумовно беруть до уваги існуюче уявлення про підвищену небезпеку умислу порівняно з необережністю (що не завжди виправдано в досліджуваних діяннях); 5) деякі науковці не порівнюють суб'єктивну сторону, її складову вину з усіма ознаками об'єктивної сторони складу злочину; 6) не всі автори, характеризуючи вину, використовують інші нормативні акти не кримінально-правового характеру щодо складів злочинів проти навколишнього природного середовища з бланкетною диспозицією; 7) не завжди при характеристиці суб'єктивної сторони вивчається і використовується слідча та судова практика в кримінальних справах; 8) використовується різний теоретичний підхід до проблем суб'єктивної сторони та її складових; 9) не усвідомлено використовується помилкова практика для обґрунтування форм вини у зазначених злочинах; 10) ігноруванням меж достатності у вивченні явищ і процесів певною наукою.

Для того, щоб визначитись, які діяння проти навколишнього природного середовища, вчиняються тільки умисно і який вид умислу для них характерний необхідно: 1) проаналізувати існуючі в кримінально-правовій літературі точки зору авторів, що займалися і займаються цією проблемою злочинів, які вчиняються умисно; 2) проаналізувати ознаки складів злочинів проти навколишнього природного середовища, що свідчать про можливість вчинення деяких із них лише умисно; 3) вивчити слідчу і судову практику щодо зазначених злочинів, які вчиняються лише умисно. На основі запропонованої послідовності проаналізуємо погляди вчених щодо складів злочинів, які можуть вчинятись лише умисно. Так, С. Б. Гавриш вважає, що екологічні злочини з формальним складом можуть вчинятись як з прямим, так і непрямим умислом, обґрунтовуючи свою думку тим, що ст. 8 КК не дає визначення умислу для злочинів з формальним складом [295, с. 344-369]. В. А. Широков схильний до того, що злочини з формальним складом вчиняються лише з прямим умислом [804, с. 9-10]. Аналогічної думки дотримуються і Е. М. Жевлаков [353, с. 9-10]; П. Ф. Повеліцина [604, с. 9-10]; А. В. Галахова [296, с. 95-127], В. І. Антипов, В. А. Клименко, О. О. Дудоров, М. М. Панько, В. Г. Гончаренко, З. Г. Корчева, М. Й. Коржанський. Проте зазначені автори не аргументують свій перелік умисних злочинів. В той же час варто погодитися з С. Б. Гавришем, що законодавець у ст. 8 КК 1960 р. дає описання прямого умислу для злочинів з матеріальним складом. Таке ж твердження поширюється і на ст. 24 КК 2001 р., але це не дає підстав стверджувати те, що на цій основі в злочинах із формальним складом повинен бути доведений умисел щодо наслідків, тим більше, що він на кваліфікацію не впливає. Тому слід підкреслити, що злочини проти навколишнього природного середовища з формальним складом вчиняються лише з прямим умислом. Про це свідчить і судова практика. У 100 % справ злочини з формальним складом вчинялися лише з прямим умислом. Наслідки на кваліфікацію не впливали, проте у 5 % справ цієї категорії наслідки впливали на розмір покарання.

Слід проаналізувати злочини, які можуть вчинятись лише умисно. До них належать діяння, які містять злочини з формальними складами — ч. 1 ст. 238, ч. 2 ст. 238 (за ознаками, де відсутні наслідки), ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 240, ч. 2 ст. 240 (за ознаками, де відсутні наслідки), ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 242, ч. 1 і 3 ст. 243, ч. 1 ст. 244 (за ознаками, які не передбачають наслідки), ч. 2 ст. 244, ст. 245 (за ознаками, які не передбачають наслідки), ч. 1 і 2 ст. 249 (за ознаками, які не передбачають наслідки), ст. 250, ч. 1 ст. 253 КК.

Помилковим є твердження Е. М. Жевлакова, що нібито питання про вину в зазначених злочинах вирішується легко, коли законодавець,

описуючи склад злочину, в зміст суб'єктивної сторони безпосередньо включає вказівку на її форми, таким чином визнаючи психічне ставлення винного до всіх обставин, які віднесені законодавцем до об'єкта і об'єктивної сторони злочину [353, с. 47]. Це перебільшення, яке виявляється в ході дослідження, тільки стає очевидно, що не так уже й легко буде визначитись в цьому випадку з видом умислу і необережності. З цією метою звернемося до кримінального законодавства і судової практики. В ст. 245 КК 2001 р. прямо вказується на те, що цей злочин може вчинятися лише умисно. Про це свідчить і спосіб вчинення такого діяння, зокрема знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень «вогнем» чи «іншим загальнонебезпечним способом». Вивчення кримінальних справ за ч. 1 ст. 245 КК 2001 р. свідчить, що у 100 % справ дії винного вчинялися з прямим умислом (обов'язково до ч. 2 ст. 245 КК 30 % справ з непрямим умислом). Це також підтверджується думкою Е. М. Жевлакова [353, с. 47]; В. А. Широкова [804, с. 10]; П. С. Матишевського [514, с. 147]; М. Й. Коржанського [538, с. 398-418] та інших. В той же час П. С. Матишевський, В. А. Клименко, В. І. Антипов, О. О. Дудоров, М. М. Панько помилково стверджують, що стосовно наслідків, передбачених ч. 2 ст. 245 КК 2001 р., психічне ставлення може бути у формі необережності. Ці наслідки охоплюються умислом, тому в цьому складі не може бути змішаної форми вини.

Вивчення кримінальних справ, передбачених ст. 246 КК 2001 р. свідчить, що в 100 % випадків ці злочини вчинялися з прямим умислом. На умисний характер вчинення цих злочинів вказує термін «незаконна», що усвідомлюється винними. Такі міркування підтверджуються і тим, що особою чітко усвідомлюються і всі інші ознаки об'єктивної сторони. Також точка зору висловлюється і в дослідженнях З. Г. Корчевої, С. Б. Гавриша [293, с. 227]; М. М. Панька [578, с. 524]; О. О. Дудоровим [346, с. 657]; В. Я. Тація [718, с. 285-305], І. М. Тяжкової [747, с. 265], М. А. Біляєва [242, с. 193] та інших. Умисна форма вини також характерна для злочинів, передбачених ст. ст. 248 (за винятком ознаки істотної шкоди), 249 (за ознакою «особою раніше судимою») КК 2001 року. Це підтверджується наявністю формального складу злочину для ч. 1 ст. 248 (матеріальний склад тут властивий лише для ознаки, якщо воно заподіяло істотну шкоду), а також формального складу для ч. 2 ст. 248 КК. Крім того, це підтверджується змістом поняття «полювання». Таке ж пояснення характерне і для діяння, передбаченого ст. 249 КК, оскільки воно відноситься до так званих злочинів з формальним складом. У той же час для ч. 1 і 2 цієї статті таке діяння, як незаконне зайняття рибним або звіриним промислом, а також спосіб, зазначений в диспозиції

і судимість суб'єкта злочину свідчать лише про умисний характер цього злочину. Про вчинення діянь умисно, передбачених ст.ст. 248, 249 КК України 2001 р., свідчить 100 % справ цієї категорії. Наше дослідження також підтверджується публікаціями О. О. Дудорова [346, с. 663-667]; З. Г. Корчевої та С. Б. Гавриша (але щодо відносно ст. 249 КК) [294, с. 229].

Для складу злочину, передбаченого ст. 240 КК 2001 року (за ознакою незаконне видобування корисних копалин, крім загальнопоширених) характерна умисна форма вини. При чому для ч. 1 ст. 240 за названою ознакою характерний лише прямий умисел, про це свідчить формальний характер злочину та термін «незаконне». Для ч. 2 цієї статті щодо незаконного видобування корисних копалин, вчинених на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, повторно характерний прямий умисел, оскільки це злочин з формальним складом. Наше дослідження підтверджується працями В. А. Клименка [394, с. 535]; М. М. Панька [578, с. 507] та авторами Науково-практичного коментаря до КК України за редакцією Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. [539, с. 524]. Щодо злочину, передбаченого ст. 250 КК 2001 р., однозначно характерний прямий умисел, тому що ці злочини з формальним складом. Важливо те, що особа усвідомлює, що вона вчиняє дії, які порушують правила, встановлені з метою охорони рибних запасів (про це свідчить і судова практика – 100 % справ). Тому помилковою є думка В. І. Антипова, що цей злочин може вчинятися з необережності [218, с. 525]. На умисний характер злочину, передбаченого ч. 1 ст. 244 КК 2001 р. (крім порушення законодавства про континентальний шельф України, що заподіяло істотну шкоду), свідчить формальний його склад, а також невиконання обов'язків особою, на яку такі покладені. Щодо ч. 2 ст. 244 КК, то злочин із формальним складом та самі дії, а також необхідність договору або спеціального дозволу свідчать, що тут може бути діяння лише з прямим умислом.

Умисний характер вчинення злочину, передбаченого ст. 252 КК України, підтверджує вказівка на це безпосередньо в законі. В той же час необхідно зазначити, що стосовно таких наслідків, як загибель людей або інших тяжких наслідків, характерний побічний умисел. Це свідчить про те, що для ч. 2 цієї статті характерний лише непрямий умисел, а не змішана форма вини. В цьому питанні ми спираємося на підтримку таких авторів: В. А. Клименка (частково, оскільки до наслідків ч. 2 цієї статті він вважає, що властива необережна форма вини) [394, с. 572-573], М. М. Панька [578, с. 535], О.О. Дудорова [346, с. 535], М. Й. Коржанського [538, с. 283]. Це також підтверджує і судова практика за 2001 – 2002 рр. (100 % справ зазначеної категорії). Умисне вчинення злочину,

передбаченого ч. 1 і 2 ст. 238 КК 2001 р., підтверджує описання дій особи «приховування», «умисне перекручення», «повторно» та формальний його склад. Щодо наслідків, передбачених ч. 2 цієї статті, то можливий непрямий умисел. Необережність наслідків виключається, тому що характер діяння свідчить про те, що приховувати і навмисно перекручувати дані неможливо у формі необережності. Тому у даному випадку не йдеться про змішану форму вини, а отже недостатньо обґрунтовано є думка В. І. Антипова щодо суб'єктивного ставлення до наслідків цього злочину з необережною формою вини [219, с. 698]. Наші висновки підтверджуються публікацією М. Й. Коржанського [538, с. 268] та аналізом чинного законодавства. Умисна форма вини характерна для злочину, передбаченого ст. 237 КК 2001 р., за ознакою «ухилення від проведення заходів», зазначених у диспозиції статті особою, на яку покладено такий обов'язок. Про це свідчать ухилення від виконання обов'язків. Тобто особа усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій, передбачає настання наслідків і свідомо допускає їх настання. Важливо, що тут умисел може бути лише непрямий. Це підтверджують і міркування М. Й. Коржанського [538, с. 267]. Судової практики щодо цього злочину поки що немає. Опитування 200 суддів свідчить, що 52 % з опитаних підтверджують нашу думку, а 48 % вважають, що за цією ознакою злочин може бути умисним і необережним.

Для ч. 1 ст. 253 КК 2001 р. характерна вина у формі прямого умислу, оскільки злочин, передбачений цією частиною, відноситься до так званих діянь із формальним складом. Про умисний характер свідчать дії, описані у диспозиції цієї статті. Моє міркування підтверджується дослідженнями М. М. Панька [578, с. 538], О. О. Дудорова [346, с. 673]. Крім того, з прямим умислом можуть вчинятися також злочини, передбачені ч. 1 ст. 238 та ч. 2 ст. 238 КК (за ознакою повторності, або в місцевості, оголошеній зоною надзвичайної екологічної ситуації), ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 242, ч. 1 та 3 ст. 243, ч. 1 ст. 244 (за винятком ознаки істотної шкоди), ч. 1 ст. 253 КК 2001 р., оскільки вони відносяться до так званих злочинів з формальним складом. На користь обґрунтування прямого умислу свідчить і судова практика, згідно з якою зазначені злочини в 100 % масиву справ були кваліфіковані, як вчинені з прямим умислом. Таким чином, тільки з прямим умислом можуть вчинятися дванадцять складів злочинів.

Злочини проти навколишнього природного середовища, що вчиняються лише з необережною формою вини. Не варто вдаватися у полеміку щодо загальних теоретичних проблем необережної форми вини у зв'язку з тим, що ця проблема виходить за межі предмета мого дослід-

ження, крім того, вона достатньо висвітлена в юридичній літературі [327, с. 11; 763, с. 30; 489, с. 69; 582, с. 5; 326, с. 12; 295, с. 369-443 та ін.]. Зупинимось лише на тих особливостях, які сприятимуть вивченню суб'єктивної сторони складів злочинів проти навколишнього природного середовища. Так, у юридичній літературі звертається увага на можливість вчинення необережного злочину з формальним складом [759, с. 102; 353, с. 49 та ін.]. Проте слушно було б, спираючись на закон (ст. 25 КК 2001 р.), зазначити, що необережність можлива лише тоді, коли особа має якесь відношення до наслідків конкретного діяння. Щодо злочинів, які передбачені ст. ст. 247, 251 КК України 2001 р., то вони сформульовані як матеріальні, але говорити про те, що ці злочини можуть вчинятися тільки з необережною формою вини, помилково. Вивчення кримінальних справ цієї категорії засвідчило, що діяння, передбачені ст. 251 КК 2001 р., у 35 % вчинялись умисно, але лише з непрямим умислом, а інші 65 % – з необережною формою вини. Приблизно така картина характерна для злочину, передбаченого ст. 247 КК 2001 р., де зі 100 % справ у 23 % випадків ці злочини вчинялись умисно, але з непрямим умислом і у 77 % випадків – вчинялись з необережності. Ось чому не випадково поняття необережності законодавець формулює, враховуючи психічне ставлення суб'єкта лише до наслідків, і не вимагає необхідності встановлення психічного ставлення до самого діяння.

У тих випадках, коли йдеться про виробничу сферу діяльності виконання службових або професійних обов'язків, встановлення об'єктивного критерію в аналізованих складах злочинів, як правило, не викликає ускладнень, оскільки з цього приводу є спеціальні правила, інструкції тощо, спеціально спрямовані на запобігання можливих шкідливих наслідків. Вони і порушуються винним. Проте при цьому необхідно встановити, що їх дотримання дійсно входило в його обов'язки, що він знає про них (хоча б у загальних рисах). Поза виробничою сферою діяльності правила розраховані на типову ситуацію. Вони не можуть передбачити абсолютно все, і тому їх оцінка може спричинити певні ускладнення. Такі злочини проти навколишнього природного середовища вчиняються за несприятливого збігу обставин, що ускладнюють передбачення суспільно небезпечних наслідків і розвитку причинного зв'язку між вчиненням діяння і зазначеними наслідками (наприклад, знищенням або істотним пошкодженням лісових масивів). Розвиток цього зв'язку часто ускладнюється випадковими чинниками, що призводить до настання побічних наслідків, які важко передбачити. Обсяг і зміст фактичних наслідків виявляються ширшими за ті, які вміщувались у безпосередній прояв волі індивіда. Вони – вторинні результати вольової діяль-

ності суб'єкта. Відповідальність за злочини, вчинені з необережності, настає лише за реальної можливості передбачення суспільно небезпечного результату. Суб'єктивний критерій злочинної недбалості в аналізованих складах злочинів, як свідчить вивчення кримінальних справ, розкриває саме вину особи в настанні наслідків. Причому повинні враховуватися індивідуальні особливості особи, яка спричинила шкоду, зокрема рівень її освіти, спеціальна підготовка, досвід тощо. Злочинна недбалість потребує наявності в кожному конкретному випадку об'єктивного і суб'єктивного критерію її оцінки. Як свідчить вивчення 400 матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи, відсутність будь-якого з них (100 матеріалів) виключала вину, а отже, змусила прийняти таке рішення за заподіяння шкоди навіть за наявності юридичного зв'язку між ними. В такому випадку має місце казус, тобто невинне заподіяння шкоди, що виключає кримінальну відповідальність.

Зазначені вище положення стосуються всіх складів злочинів проти навколишнього природного середовища, вчинення яких можливо з необережності. Ці положення ми розглядаємо разом. Проте можливість вчинення досліджуваних злочинів лише з необережності підтверджується у працях [351, с. 632; 748, с. 67]. Так, О. О. Дудоров вважає, що оскільки суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 236 КК визначається психічним ставленням особи до наслідків, то за загальним правилом вона характеризується необережною формою вини [346, с. 632]. Зазначене обґрунтування є непереконливим і не відповідає існуючій доктрині кримінального права.

Таким чином, у чинному КК України відсутні склади злочинів проти навколишнього природного середовища, які можуть вчинятися лише необережно. Також діяння у зазначеній сфері можуть вчинятися як умисно, так і необережно. Крім названих форм і видів вини в злочинах проти навколишнього природного середовища, теорія і практика виділяє ще одну ознаку: так звану «складну» і її різновиди – «подвійну» і «змішану». З цього приводу в юридичній літературі висловлені різні судження. Щодо досліджуваних злочинів це питання не ставилося і не вирішувалося. В чому ж суть проблеми?

При вчиненні деяких злочинів, наприклад, передбачених ст. ст. 236, 237 (за ознаками «неналежне проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення особою, на яку покладено такий обов'язок, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки»), ч. 2 ст.239, ч. 2 ст. 240 (за ознакою «порушення встановлених правил

охорони надр, якщо вони спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»), ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, 244 («за ознакою порушення законодавства про континентальний шельф України, що заподіяло істотну шкоду»), 247, ч. 1 ст. 248 (за ознакою істотної шкоди), ч. 1 ст. 249, ст. 251, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 р., можлива як «подвійна», так і «змішана» форма вини; у вигляді одного психічного ставлення винного до діяння і наслідків також у конкретному злочині (наприклад, у злочинах, передбачених ст.ст. 236, ст. 239, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ст. 247, ст. 251, ч. 2 ст. 254 КК України 2001 р.).

У ст.ст. 236, ст. 239, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ст. 247, ст. 251, ст. 254 КК 2001 р. відсутні які-небудь вказівки щодо форм вини та інших ознак суб'єктивної сторони цих злочинів. Характер діяння, засоби їх вчинення і наслідки вказують на те, що ці злочини вчиняються як умисно, так і з необережності. Причому, як показує вивчення кримінальних справ щодо злочинів, передбачених ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242 КК 2001 р., зі 100 % справ 80 % злочинів вчинялося з необережності. З них 28 % – необережне ставлення було як до діяння, так і до наслідків і 52 % – навмисне ставлення до діяння і необережне до наслідків (так звана «змішана» форма вини). Крім того, 20 % справ характеризувалися прямим умислом до діяння і побічним до наслідків. Тобто, коли в одному складі злочину, передбаченому ст. ч. 2 ст. 241, ч.2 ст. 242 КК 2001 р., в конкретній ситуації можлива або необережна форма вини, або умисна, то маємо подвійну форму вини. Така ж картина характерна і для злочину, передбаченого ч.2 ст. 243 КК 2001 року. Зі 100 % справ у 68 % вчинялися з необережності, з них 25 % – необережне ставлення суб'єкта було до діяння і до наслідків і 43 % – навмисне ставлення до діяння і необережне до наслідків (так звана «змішана» форма вини). Крім того, 32 % справ характеризувалися прямим умислом до діяння і непрямим умислом до наслідків. Коли перша і остання форми вини проявляються у конкретному складі, то мова, як ми уже зазначалося вище, може йти про подвійну форму вини. Таким чином, враховуючи конструктивні ознаки складів злочинів, передбачених, наприклад, ст.ст. 247, 251 КК 2001 р., слід зазначити, що вони можуть вчинятися умисно, але умисел має бути лише непрямий. Інакше мова повинна йти про інший більш тяжкий злочин (про що свідчать 35 % справ цієї категорії). В 65 % випадків ці злочини вчинялися з необережності. В 62 % випадків до порушення правил був умисел, а до наслідків необережності – змішана форма вини. Для 3 % справ як до порушення правил, так і до наслідків була характерна необережність.

Прихильники змішаної форми вини розглядають її, як уже зазначалося в окремих дослідженнях, не як звичайне поєднання умислу і необе-

режності в одній з існуючих у законі форм вини, а як нову, третю форму вини, хоча чинне законодавство її не знає. Це є, на мою думку, прогалиною в законодавстві. Справа в тому, що при вчиненні злочину суб'єкт усвідомлює лише найближчі наслідки (бажаючи їх або свідомо допускаючи) і байдуже ставиться до більш віддалених. В дослідженні вже зазначалося, що такі наслідки в злочинах, що стосуються навколишнього природного середовища, можуть не усвідомлюватися взагалі, що не усуває відповідальності, якщо винний міг і повинен був їх передбачити. Це характерно для злочинів, передбачених ст.ст. 236, 237 (за зазначеними вище ознаками), 239, ч. 2 ст. 240 (за ознаками порушення встановлених правил з наслідками), ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 244 (за зазначеними вище ознаками), 247, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 р., що вчиняються зі складною формою вини. У відповідну постанову пленуму Верховного суду України повинно бути внесено роз'яснення, що злочини, передбачені ст.ст. 236, 237, 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, 244, 247, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 р., мають розглядатися як вчинені умисно, коли до діяння є умисне ставлення, а до наслідків також характерний умисел, але непрямий. В тому ж випадку, коли до діяння характерний умисел, а до наслідків – необережність, то необхідно говорити про змішану форму вини. Відсутність у судовій практиці таких вказівок впливає на позитивне вирішення питання про їх суб'єктивну сторону і ускладнює її вирішення. Враховуючи вищевикладене, структуру змішаної форми вини можна уявити так: 1) цілеспрямоване і мотивоване діяння; 2) наслідки не охоплюються умислом (в межах необережності). Із запропонованої схеми видно, що за такої форми вини мотиви і мета дій суб'єкта не поширюється на фактичні наслідки, зазначені в ст.ст. 236, 237, 239, ч. 2 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, 244, 247, ч. 2 ст. 253, 254 КК 2001 року.

Наведені міркування про суб'єктивну сторону указаних складів злочину дозволяють стверджувати, що обсяг і межі злочинного діяння визначаються не лише юридичними ознаками, передбаченими в кримінально-правовій нормі, але і його мотивацією.

Мотивація поведінки суб'єкта в діяннях проти навколишнього природного середовища. Правильна правова оцінка суб'єктивної сторони досліджуваних злочинів ускладнюється без проникнення особи, яка застосовує чи досліджує його в психологічну структуру злочину як вольового акту людської поведінки, так і його мотивації. Приступаючи до розгляду цієї проблеми, необхідно зазначити, що в монографічних дослідженнях, дисертаціях, підручниках, курсах лекцій, навчальних посібниках, статтях в такому аспекті питання не ставилися. Найчастіше

лише в загальних рисах згадувалося про мотиви і мету цих злочинів, і то тільки для того, щоб зробити застереження, що вони на кваліфікацію злочинів проти навколишнього природного середовища не впливають. Так, В. А. Широков, Е. М. Жевлаков, А. Й. Міллер, С. В. Трофімов, А. В. Галахова, П. Ф. Повеліцина, С.В. Склярів та ін. наголошують, що мотив і мета враховуються лише судом при призначенні покарання [804, с. 11; 353, с. 10; 469, с. 9-53; 296, с. 94-119; 604, с. 11; 665, с. 219].

С. Б. Гавриш, досліджуючи це питання, хоч і намагався відійти від традиційного погляду на проблему, все ж зробив це на рівні загального обговорення проблеми, не спираючись на емпіричну базу. Крім того, таке вирішення питання не дозволяє визначити форми і види вини в досліджуваних злочинах [295, с. 444-461]. Проте, заслугою вченого є те, що він поставив цю проблему, продемонстрував, що виділення спеціальних екологічних мотивів і мети можливо та науково обґрунтовано [295, с. 445].

Термін «мотивація» означає: 1) систему мотивів, що визначають конкретні форми людської поведінки; 2) внутрішній (психічний) процес формування мотивів; 3) динаміку розвитку мотивованого вчинку, його структуру – від прийняття рішення діяти певним чином до настання результату [714, с. 6-14; 718, с. 285-305]. Для правозастосовчої діяльності має значення, насамперед, правильне розуміння мотиваційної структури вчинення досліджуваного злочину, як вольового акту, що перебуває під контролем свідомості суб'єкта. Це пояснюється тим, що так можна з більшою повнотою і обґрунтованістю визначити форму вини у вчиненому, її характеристику. На цій основі правильно кваліфікувати діяння. Імпульсивні та вольові діяння знаходяться під контролем свідомості і повинні мати значення для оцінки злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища. Користуючись науковим доробком психологічної науки, можна сформулювати схему вольової поведінки при вчиненні злочину проти навколишнього природного середовища. Вона матиме такий вигляд: 1) кінцева мета вольового акту; 2) здійснення рішення; 3) прийняття рішення; 4) усвідомлення мотивів, мети; 5) уявлення про мету дій, так: бути різноманітною, зокрема задовольнити свої любительські інтереси (25 % справ), наживи – 70 % справ, інша мета (25 % справ); 6) для ст. 240 КК 2001 р. – наживи (55% справ), допомогти знайомим, близьким (20 % справ), задовольнити естетичні потреби (5 % справ), інша мета (20 % справ); 7) для ст.ст. 250, 253, 237 КК 2001 р. – виконати певні роботи (80 % справ), обійти правила проведення вибухових робіт, проектування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля, невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного за-

бруднення (10 % справ), інші мотиви (10 % справ); 8) для ст. 244 КК 2001 р. – побудувати споруди та інші установки на шельфі, створити зону безпеки без належного дозволу (25 % справ); ухилитися від виконання своїх обов'язків (15 % справ); дослідження, розвідування, розробка природних багатств (35 % справ), інша мета (25 % справ); 9) для ст. 252 КК 2001 р. – знищити природні об'єкти (15 % справ), зруйнувати природні об'єкти (20 % справ), зіпсувати природні об'єкти (40 % справ), задовольнити егоїстичні потреби (12 % справ), інша мета (13 % справ); 10) для ст. 238 КК 2001 р. – утаїти екологічну інформацію (10 % справ), перекрутити екологічну інформацію, приховати (49 % справ), створити імідж благополуччя (35 % справ), інша мета (6 % справ); 11) для ст. ст. 241, 242, 243 КК 2001 р. – позбутися відходів, покидьків, стічних вод і деякої сировини без значних затрат (85 % справ), інша мета (15 % справ). Ці мотиви стосуються діяння (забруднення). До наслідків мета відсутня. Про це свідчить опитування суддів (69 % відповіді стверджувальні). При цьому, як свідчить дослідження, можлива постановка щодо конкретної справи не однієї мети, але одна з них завжди виявляється головною, зокрема, у ст. 238 КК 2001 р. екологічна мета є основною.

Мотив – це завжди психологічна причина вчинку, якими в досліджуваних злочинах є усвідомлені спонукання, інтереси, емоції тощо. Із зазначеної схеми вчинення злочину проти навколишнього природного середовища зрозуміло, що вихідним моментом такого вольового акту є усвідомлення мотиву, яке супроводжується постановкою мети і її конструкцією. Про це свідчить 77 % вивчених справ. Проте цей аспект справи можна зрозуміти з усієї гами матеріалів у кримінальній справі. Мета (перспектива) – джерело спрямованості суб'єкта його активності. Вона, як засвідчує вивчення кримінальних справ, що стосуються навколишнього природного середовища, відображає уявну модель майбутнього, чого хотіла б досягти особа, діючи певним чином. Це дослідження свідчить, що метою досліджуваних злочинів є: 1) для ст. ст. 245, 239 КК 2001 р. – задоволення своїх егоїстичних потреб (20 % справ), знищення лісу та забруднення або псування земель (48 % справ), завдання тяжких наслідків (30 % справ), інша мета (2 % справ). Якщо метою було ослаблення держави, то такі дії необхідно кваліфікувати за ст. 113 КК 2001 р.; 2) ст.ст. 247, 251, 236, 240 КК 2001 р. – порушення відповідних правил (89 % справ), інша мета (11 % справ); 3) для ст. 254 КК 2001 р. – завдати великої шкоди державному господарству (15 % справ), завдати великої шкоди колгоспному господарству (40 % справ), завдати великої шкоди колективному господарству (30 % справ), інша мета (15 % справ). Необхідно зазначити лише, що вчинення злочинів, передбачених ст. ст. 247,

251, 236, 240 КК 2001 р. з метою послаблення держави, має кваліфікуватися відповідно до ст. 113 КК 2001 р.; 4) для злочинів, передбачених ст. ст. 246, 248, 249 КК 2001 р., мета може бути різною.

Зазначені злочини виконувалися суб'єктами з таких мотивів: 1) для ст. 245 КК 2001 р. – глибокий егоїзм (20 % справ), мотив помсти (78 % справ), інша мета (2 % справ). Необхідно зазначити, що ні слідчі, ні судді не встановлювали мети. Лише захисники у 12 % справах намагалися встановити мету злочину, але з метою пом'якшення відповідальності; 2) для ст. 247, 251 КК 2001 р., як правило, за характерний егоїзм і безвідповідальність до справи (89 % справ); 3) для ст. ст. 246, 248, 249 КК 2001 р. – користь (70 % справ), егоїзм (25 % справ), інші мотиви (25 % справ); 4) для ст. 240 КК 2001 р. – користь (50 % справ), невірно зрозумілі інтереси (20 % справ), егоїзм (5 % справ), інші мотиви (20 % справ); 5) для ст. 250 КК 2001 р. – користь і невірно зрозумілі інтереси (80 % справ), інші мотиви (20 % справ); 6) для ст. 244 КК 2001 р. – користь (20 % справ), невірно зрозумілі інтереси (15 % справ), мотив всюдозволеності (40 % справ), інші мотиви (25 % справ); 7) для ст. 252 КК 2001 р. – помста і егоїзм (87 % справ), інші мотиви (13 % справ); 8) для ст. 238 КК 2001 р. – страх (35 % справ), людиноненависницький егоїзм (59 % справ), інші мотиви (6 % справ); для ст.ст. 239, 241, 242, 243 КК 2001 р. – егоїзм (85 % справ), невірно зрозумілі інтереси (1% справ), інші мотиви (4 % справ) тощо.

Варто зауважити, що мотиви поділяються на такі, які розуміються, і такі, що реально існують. Перші, як показує вивчення кримінальних справ, матеріалів про відмову в порушенні справ зазначеної категорії, лише пояснюють, чому суб'єкт діє так, а не інакше. Інші – виконують роль спонукальних сил, що штовхають людину на вчинення конкретної дії. Також, мотиви поділяються на раціональні (застосовані на потребах), які, як показує наше дослідження, властиві екологічним злочинам, і емоційні. Все, що спонукало суб'єкта на вчинення екологічного злочину, проходить через його свідомість, має бути усвідомлено і набути певної спрямованості, що пов'язано з постановкою мети, і вибором засобів її досягнення. Мотив злочину проти навколишнього природного середовища можна визначити як усвідомлення спонукання (потяг) до вчинення конкретного цілеспрямованого вчинку (вольового акту), що створює суспільну небезпеку і, згідно з чинним кримінальним законом, є злочином. Мотив і мета не можуть поділитися встановленням якихось інших обставин, вчинення злочину, зокрема, його приводами, як це іноді робиться на практиці. Так, у 10 % справ, передбачених ст. 243 КК 2001 р., мотив і мету ототожнювали з обставиною (приводом), що

призводило до скидання забруднюючих речовин. Це велика помилка, тому що мотив – це внутрішній збуджувач до дії, а привід – об’єктивний чинник, випадок, обставина, що використовується з метою, яка нами зазначена в дослідженні, або іншою метою. Приводом виникнення мотиву пошкодження лісу шляхом підпалу може бути образа, насилля тощо. Між приводом і виникненням мотиву в злочинах, що стосуються навколишнього природного середовища, іноді проходить довгий час, і це свідчить про заздалегідь поміркований умисел. В той же час, як показує дослідження, між мотивом вчинку і його юридичним значенням існує різниця. Дійсно це так: і мотив, і мета діянь проти навколишнього природного середовища допомагають визначити форму і вид вини завжди, але на безпосередню кваліфікацію екологічних злочинів не впливає. Мотив відображає (характеризує) свідомість і волю індивіда (це видно зі структури мотиву), які потім проявляються у вчиненні досліджуваних злочинів у формах своєрідного ставлення до вчиненого злочину – умислу і необережності та їх різновидах. Тому необхідно ще раз наголосити на тому, що безмотивних злочинів не буває, але з точки зору юридичного формулювання конкретних складів злочинів можна говорити про його обов’язковість для індивідуалізації покарання і факультативність його значення для кваліфікації діяння.

Тому, як підтверджує мого дослідження, форма вини встановлюється на підставі аналізу і порівняння об’єктивних і суб’єктивних ознак складу злочину в їх сукупності [272, с. 396]. Але насамперед необхідно визначити мотивацію конкретної дії чи бездіяльності. Як свідчить вивчення кримінальних справ, в ході розслідування чи судового розгляду справ проти навколишнього природного середовища, у 40 % справ вирішувалося навпаки, що призводило до неточності кваліфікації діяння винного, невірною встановлення форм вини. Така ж ситуація характерна і для доктринального тлумачення. Рішення діяти певним чином пов’язане не лише з вибором вчинку, але й із формою реалізації мотиву. В одних випадках він реалізується внаслідок того, що стався збіг мети і результату. Це було характерно для злочинів, передбачених ст. 245 КК 2001 р. (за винятком загибелі тварин або інші тяжкі наслідки), ст. 248, 249 КК 2001 р., ст. 240 КК 2001 р. (за ознакою загибелі людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки), ст.ст. 252, 238 (за ознакою загибелі людей або інші тяжкі наслідки) КК 2001 р., ст.ст. 241, 242, 243 КК 2001 року. В інших – у самих діях. Це притаманно для злочинів, передбачених ч. 1 ст.ст. 248, 249 КК 2001 р. і ч.ч. 2 цих статей (за винятком наслідків), ст. 250, 244, ч. 1 ст. 238 і ч. 2 ст. 238 (за ознакою повторності) КК 2001 року.

Злочини проти навколишнього природного середовища, які вчиняються з прямим умислом, характеризуються тим, що в них бажані наслідки і результати збігаються. Це характерно, як підтверджує дослідження, для злочину, передбаченого ст. 245 КК 2001 р. (за винятком загибелі людей, тварин тощо), якщо цей злочин вчинений з прямим умислом, ч. 1 ст. 248, ст. 249 КК 2001 р. (за ознакою інші тяжкі наслідки), ст. 252 КК 2001 року. Метою цих злочинів є один з можливих результатів вольового акту, про що вже зазначалося вище. У необережних злочинах опредмеченість мотиву і мети відсутня. І хоча самі по собі дії не безцільні, суспільно небезпечні наслідки є вторинним результатом вольових дій винного. Мотивація дій, як свідчить вивчення кримінальних справ, зводиться лише до розуміння і пояснення, чому суб'єкт діє так, а не інакше в ситуації, несприятливій для нього, чому він не виявляє належної обачливості, що призводить до суспільно небезпечного результату.

2.5. Відмежування злочинів проти навколишнього природного середовища від аналогічних адміністративних правопорушень

Основна ознака будь-якого соціального явища концентровано виражає самі найважливіші його властивості в їх органічному взаємозв'язку, без яких саме явище існувати не може. Злочин, адміністративно-правовий делікт чи дисциплінарний проступок характеризуються внутрішньо притаманною їм об'єктивною якістю – суспільною небезпечністю, тобто основною ознакою, суть якої полягає в реальному завданні або можливості завдання шкоди суспільним відносинам. Тому, очевидно, що саме ця ознака і повинна бути покладена в основу розмежування складів злочинів проти навколишнього природного середовища, аналогічних адміністративно-правових деліктів і дисциплінарних проступків. Для більш конкретного розгляду питання необхідно проаналізувати й інші моменти, враховуючи те, що у будь-якому правопорушенні можна виділити два аспекти, що визначають характер і ступінь суспільної небезпечності: якісний і кількісний параметри правопорушення. Якщо говорити про характер суспільної небезпечності, то варто підкреслити позицію, яка домінує в юридичній літературі, де зазначається, що це перш за все якісна визначеність, характерна особливість конкретного виду правопорушення. Саме завдяки цьому один вид правопорушення відрізняється від іншого, але злочинні прояви кожного з таких видів можуть бути різними. Тому в практичній діяльності виникає необхідність враховувати і кількісні параметри небезпечності правопорушення

того або іншого виду. А роль загального «вимірювача» належить категорії «ступінь суспільної небезпечності». Ознаки, які різко змінюють ступінь суспільної небезпечності правопорушення в бік нарощування чи повторення, закладаються в диспозиції кримінально-правової норми, що визначає таким чином конкретний вид правопорушення як злочину. На практиці і в теорії, як показує наше дослідження, виникають певні труднощі у відмежуванні кримінально-правового діяння від аналогічного адміністративно-правового делікту та дисциплінарного проступку. Аналіз різних джерел, які стосуються даної проблеми, засвідчив, що ні наука, ні судова практика не дає чітких рекомендацій з цього питання. Немає таких загальних вказівок і в чинному законодавстві. Такий стан справ негативно позначається на охороні, раціональному використанні, відтворенні та оздоровленні природних об'єктів, а також неухильному дотриманні законності при застосуванні адміністративного і кримінального законодавства та інших нормативних актів. Негативним типовим прикладом порушення законності в означеній сфері може слугувати справа щодо громадянина М., який у 1990 р. вчинив незаконну порубку лісу (різних видів деревостоїв) таксовою вартістю 14 крб. 23 копійки у Н-ному районі Вінницької області. Дії винного були кваліфіковані за ч. 1 ст. 160 КК УРСР 1960 р. і до нього було застосовано покарання без позбавлення волі за місцем роботи строком на 1 рік з відрахуванням з його заробітку 15 % у прибуток держави [222]. В даному випадку ні дізнавач, ні народний суд не відокремив кримінально-карного діяння проти навколишнього природного середовища від аналогічного адміністративно-правового делікту, що призвело до невірному вибору закону, а саме кримінального (ст. 160 КК 1960 р.), а не адміністративного (ст. 65 КУпАП). Необхідно зазначити, що такі приклади непоодинокі. У процесі вивчення кримінальних справ і матеріалів про відмову в порушенні кримінальних справ в Україні виявлено 7% справ і матеріалів, де допущені помилки при відокремленні кримінально караних діянь від аналогічних адміністративно-правових деліктів і дисциплінарних проступків.

В юридичній літературі цьому питанню приділяється певна увага, але вона стосується відокремлення лише деяких (окремих) складів злочинів проти навколишнього природного середовища і, на жаль, єдиних рекомендацій (критеріїв) щодо відмежування досліджуваних злочинів від адміністративно-правових деліктів до цього часу не вироблено. Так, одні автори обмежуються спробою виявити загальні ознаки, що відмежовують злочин від аналогічного адміністративно-правового делікту та дисциплінарного проступку, називаючи такими, наприклад, ступінь суспільної небезпечності діяння [343, с. 132; 796, с 46; 537, с. 485-490 та ін.].

Інші називають ознаки, що дозволяють відмежувати злочин від адміністративного чи дисциплінарного правопорушення лише всередині деяких окремих правопорушень [483, с.9; 560, с.15]; стверджують, що закон жодних відмежувальних ознак злочинів від адміністративно-правових деліктів і дисциплінарних проступків взагалі не містить [746, с. 101; 592, с. 12]. Існує думка, що до відмежувальної ознаки необхідно підходити вибірково (залежно від виду злочину); шукати її в гіпотезі, звертатися як до гіпотези, так і диспозиції і, як викняток шукати лише в диспозиції [210, с. 121]. Прихильники першої точки зору дещо спрощено підходять до проблеми. Якби можливо було б відмежувати конкретний склад злочину проти навколишнього природного середовища від аналогічного конкретного адміністративно-правового делікту та дисциплінарного правопорушення на основі кількісних характеристик, тоді б законодавець у всіх випадках їх позначив і вирішив би цю проблему. Насправді ж законодавець звертається до інших характеристик. Так, при незаконній порубці лісу законодавець звертається як до істотної шкоди, так і до місця вчинення цих порубок та особливо охоронюваних лісів (ст. 246 КК 2001 р.), тобто до обставин, в яких вона вчиняється [99]. При знищенні або істотному пошкодженні лісових масивів законодавець долучається до способу вчинення цього діяння (вчинення шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом); до наслідків зазначеного діяння (загибелі людей, масової загибелі тварин, інших тяжких наслідків).

При незаконному полюванні законодавець для криміналізації звертається до таких характеристик, як істотна шкода, полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, полювання на звірів і птахів, що занесені до Червоної книги України, вчинені діяння службовою особою з використанням свого службового становища, за попередньою змовою групою осіб, способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу тощо. (ст. 248 КК). Узагальнення всіх обставини, до яких звертається законодавець, щоб криміналізувати діяння проти навколишнього природного середовища, і таким чином перейти до відмежувальних ознак від інших правопорушень, не є предметом цього дослідження. Завдання полягає в тому, щоб лише розробити правила такого відмежування. Інше неможливо зробити через обмежений обсяг нашої роботи.

Не позбавлена раціонального зерна і друга точка зору, але в ній відсутня вказівка на загальні відмежувальні ознаки злочину й адміністративного та дисциплінарного правопорушень. Прихильники третьої точки зору не показують, за якими ж критеріями необхідно проводити відмежування злочинів від адміністративно-правових деліктів чи дисциплі-

нарних проступків. Це підтверджують приклади застосування і відмежування злочину – незаконної порубки лісу (ст. 246 КК) від аналогічного адміністративно-правового делікту, або злочину – незаконного полювання (ст. 248 КК) та адміністративно-правового порушення правил полювання, рибальства і правил здійснення інших видів користування тваринним світом (ст. 85 КУпАП). Також не надто непереконливим є їх судження про те, що закон не містить розмежувальних ознак злочинів та аналогічних адміністративно-правових деліктів і дисциплінарних проступків. У такому випадку процес правозастосовної діяльності з незаконної порубки лісу, незаконного полювання, порушення правил охорони вод і забруднення атмосферного повітря і т. ін. не давав би можливості вирішити питання: злочин чи адміністративне або дисциплінарне правопорушення вчинила особа. Який закон необхідно застосувати: КК України, чи КУпАП або Кодекс законів про працю України, або якісь статuti. Із зазначеною думкою можна було б погодитись у тій частині, що не має спеціального закону (норми), який би указував на загальні відмежувальні ознаки злочину, адміністративного і дисциплінарного правопорушень. Разом з тим, враховуючи значну різноманітність правопорушень і їх відмежувальних параметрів, закріпити такі ознаки в законі неможливо. Доцільніше розробити правила, які дали б можливість відмежувати кримінально-каране діяння проти навколишнього природного середовища, і аналогічне адміністративно-правове та дисциплінарне правопорушення. Не зовсім переконливою є думка Ф. Х. Адиханова, який пропонує вибірково підходити до пошуку відмежувальної ознаки чи відштовхуватися від гіпотези і диспозиції, або тільки із диспозиції. Автор свідомо ухиляється від такої важливої відмежувальної ознаки як ступінь суспільної небезпечності, спеціальних обставин і умов, у яких вчиняються правопорушення проти навколишнього природного середовища.

Аналіз вищеперерахованих точок зору засвідчив, що їх автори використовують різні підходи до з'ясування указаної проблеми. Наприклад, В. Ф. Дружиніна, Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Ляпунов, В. Печерський намагаються з'ясувати, чим же злочин проти навколишнього природного середовища відрізняється від аналогічного адміністративно-правового делікту або дисциплінарного проступку. Інша справа, що кожний із названих авторів намагається їх визначити або із загальних відмежувальних ознак, або з внутрішніх, які є в кожному складі злочину проти навколишнього природного середовища. На противагу їм, Ф. Х. Адиханов пропонує шукати відмежувальні ознаки в гіпотезі, диспозиції або одночасно в гіпотезі і диспозиції. Таким чином, здійснювати відмежу-

вання складів злочинів проти навколишнього природного середовища, передбачених ст.ст. 236-254 КК 2001 р., від аналогічних адміністративно-правових деліктів і дисциплінарних проступків необхідно на основі двох вищеназваних підходів, оскільки вони не суперечать загальній меті рішення проблеми. Іншими словами, розмежування зазначених явищ необхідно здійснювати в таких напрямках: 1) з'ясувати, чим відрізняються вищеперераховані склади злочинів проти навколишнього природного середовища від аналогічних адміністративно-правових деліктів і дисциплінарних проступків; 2) визначити, де шукати ці відмежувальні ознаки. Якщо порівняти статті КК України, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього середовища, і відповідні статті КУпАП, то очевидно, що вирішення проблеми відмінностей правопорушень у найбільш загальних рисах міститься в загальних відмежувальних ознаках. Для аналізованих складів злочинів характерні такі відмежувальні ознаки: загальні 1) суспільна небезпечність; 2) кримінальна протиправність; 3) винність; 4) караність; 5) вчинення суб'єктом злочину. На противагу складам злочинів проти навколишнього природного середовища, для адміністративно-правових деліктів характерні такі загальні відмежувальні ознаки як: 1) суспільна небезпечність; 2) адміністративна протиправність; 3) винність; 4) адміністративне стягнення; 5) вчинення суб'єктом адміністративно-правового діяння.

Звичайно, якщо порівнювати, розкриваючи ці загальні відмежувальні ознаки, до низки складів злочинів проти навколишнього природного середовища, та аналогічних адміністративно-правових деліктів, то матимемо таку картину: 1) суспільна небезпечність для кожного з аналізованих складів злочинів означає здатність цих діянь поставити зазначені в роботі суспільні відносини під загрозу завдання істотної шкоди, або завдати істотної шкоди зазначеним суспільним відносинам. Щодо суспільної небезпечності адміністративно-правового делікту проти навколишнього природного середовища, то вона характеризується тим, що таке діяння здатне поставити певні суспільні відносини під загрозу завдання їм шкоди, або завдати шкоду таким відносинам; 2) кримінальна протиправність означає, що певне діяння може бути злочином проти навколишнього природного середовища, якщо воно прямо передбачене КК України. Натомість адміністративна протиправність означає, що немає адміністративно-правового діяння проти навколишнього природного середовища, якщо воно не передбачене адміністративним законодавством; 3) щодо ознаки винності, то тут необхідно виходити з того, що винність для злочину означає, що злочином буде

вважатися лише таке діяння, яке вчинено умисно або з необережності, але яке передбачене КК України. Щодо «екологічного» адміністративно-правового делікту, то ознака винності характеризується тим, що адміністративним правопорушенням може вважатись тільки таке діяння, яке вчинено умисно або з необережності щодо деліктів, які передбачені КУпАП; 4) караність для складів злочинів проти навколишнього природного середовища означає, що за кожне таке діяння передбачене покарання в санкції відповідної статті. Для адміністративно-правового делікту проти навколишнього природного середовища характерне не покарання, а адміністративне стягнення, передбачене КУпАП.

Вирішити питання щодо відмежування складів злочинів проти навколишнього природного середовища та аналогічних адміністративно-правових деліктів неможливо лише на основі загальних відмежувальних ознак. Адже вирішення питання, чим відрізняється вищепераховані склади злочинів від аналогічних адміністративно-правових деліктів, не вичерпує проблеми. Для застосування на практиці тієї чи іншої правової норми потрібно знайти більш конкретні відмежувальні ознаки. Для того, щоб бути послідовним у відмежуванні ознак складів злочинів проти навколишнього природного середовища та аналогічного адміністративно-правового делікту, звернемося до таких, на нашу думку, загальних відмежувальних ознак, як гіпотези і диспозиції. Ці ознаки загальні, оскільки вони властиві як злочину, так і адміністративному делікту. Керуючись цим принципом, зробимо спробу знайти конкретні відмежувальні ознаки зазначених явищ у гіпотезі (гіпотеза — це частина норми, в якій визначаються умови, за яких настає чинність правил, що встановлені в диспозиції). Гіпотеза (за загальновизначеними поглядами) відповідає на питання: «Коли? Де? В якому випадку? За якої умови?» Вона визначає можливості застосування норми — правил поведінки, що містяться в її диспозиції до тих або інших умов, визначає межі чинності диспозиції [360, с.151-152]. Диспозиція — це частина правової норми, в якій у вигляді владного припису визначається те або інше правило поведінки, що повинен робити, або, навпаки, не робити адресат норми [360, с. 152]. Ці судження підтверджується пошуком відмежувальних ознак складів злочинів проти навколишнього природного середовища, в диспозиції та гіпотезі. Так, диспозиція ч. 1 і 2 ст. 245 КК забороняє адресату норми умисно знищувати або істотно пошкоджувати лісові масиви, зелені насадження навколо населених пунктів, уздовж залізниць або інших таких насаджень шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, якщо ці діяння спричинили людські жертви або завдали особливо великої шкоди. Разом з тим у

гіпотезу визначено умови, за яких настає чинність вищезазначених правил: 1) наявність об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу злочину; 2) коли особа порушує кримінально-правову заборону. Щодо адміністративного делікту, передбаченого ст. 77 КУпАП порушення вимог пожежної безпеки в лісах, то гіпотеза тут визначає умови, за яких настає чинність зазначених у ній правил (ч. 1 ст. 77 порушення вимог пожежної безпеки в лісах; ч. 2 ст. 77 – знищення або пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем, а також порушення вимог пожежної безпеки в лісах, що призвело до виникнення лісової пожежі або поширення її на значній площі): 1) наявність об'єктивних і суб'єктивних ознак складу цього правопорушення; 2) коли особа порушує кримінально-правову заборону. В подальшому не будемо зупинятися на загальних положеннях, що стосуються відмежування; а саме, на загальних відмежувальних ознаках, які названі вище, а безпосередньо зупинимося на відмежуванні цих феноменів, з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних ознак конкретних правопорушень.

Користуючись зазначеним вище підходом, слід зазначити, що злочини, передбачені ст. 245 КК 2001 р., відрізняється від адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 77 КпАП такими ознаками: предметом – для злочину таким є лісові масиви, зелені насадження навколо населених пунктів, уздовж залізниць або інші такі насадження; об'єктивною стороною – для злочину характерний активний вольовий акт, тобто дія та такий спосіб вчинення злочину, як шляхом підпалу, іншим загальнонебезпечним способом, характерне місце вчинення злочину, а саме територія лісового масиву, вздовж залізниць, навколо населених пунктів і особливі наслідки, зокрема, загибель людей, масова загибель тварин, інші тяжкі наслідки; з суб'єктивної сторони цей злочин характеризується лише умисною і необережною виною. Отже, діяння, передбачене ст. 77 КпАП відрізняється від складу злочину, який міститься в ст. 245 КК за об'єктивними ознаками цих діянь. Відсутність такого окремого складу злочину, як необережне знищення або пошкодження лісових масивів, має бути криміналізованим за рахунок охоплення цих діянь однією статтею і вчинення його має бути як умисне, так і необережним.

Відмінність злочину, передбаченого ст. 251 КК 2001 р. Порушення ветеринарних правил від аналогічного адміністративного делікту, передбаченого ст. 107 КУпАП Порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог, слід шукати в об'єктивній стороні. Для зазначеного злочину характерне настання таких наслідків, як: епізоотії, інші тяжкі наслідки, а для адміністративного правопору-

шення – вони відсутні. На відміну від адміністративно-правового делікту, злочин, передбачений ст. 251 КК України, може вчинятися з непрямым умислом. Необхідно зазначити, що практика застосування ст. 251 КК 2001 р., як показує наше дослідження, свідчить про її дієвість. Так, у 2001 – 2007 рр. (ст. 251 КК 2001 р.) за діяння, передбачені цією статтею, було порушено 80 справ, 55 з них закінчені провадженням щодо 55 осіб. Це свідчить на користь того, що у чинному КК України цю норму збережено. Для злочину, передбаченого ст. 247 КК Порушення законодавства про захист рослин, характерна відмінність від аналогічного адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 105 КУпАП Порушення правил щодо боротьби з характерними шкідниками і хворобами рослин та бур'янами за ознаками об'єктивної і суб'єктивної сторони. Так, злочин визначають такі ознаки, як наслідки («тяжкі наслідки»). Крім того, на відміну від адміністративно-правового делікту, злочин може вчинятися лише з непрямым умислом. Як засвідчило вивчення нами кримінальних справ цієї категорії, за ст. 247 КК 2001 р. у 2001 – 2007 рр. було закінчено провадженням 10 справ проти 10 осіб. Хоча це не показник невеликої суспільної небезпечності цього діяння, а показник того, що правоохоронні органи не приділяють належної уваги селу і захисту відносин, яким завдається істотна шкода. Наслідки вчинення цих діянь є надзвичайно тяжкі і тривалі, які будуть потребувати значних зусиль і коштів, щоб позбутися цього зла.

Порівняння об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 159 КК 1960 р. (потрава посівів і пошкодження насаджень) з відповідними ознаками адміністративного делікту, передбаченого ст. 104 КУпАП (потрава посівів, зіпсування або знищення сільськогосподарських культур, пошкодження насаджень агрофірм та інших державних і громадянських господарств), свідчить, що для злочину були властиві такі наслідки, як «велика шкода», а також вина у формі лише умислу. Натомість у зазначеному адміністративно-правовому делікті наслідок «велика шкода» відсутній, підкреслено лише умисний характер діяння.

Проведене вивчення кримінальних справ щодо злочину, передбаченого ст. 159 КК 1960 р., свідчить, що 1988-2000 рр. закінчено провадженням 55 справ щодо 55 осіб. Цей злочин досить поширений і повинен знайти місце в КК України 2001 року. Відсутність цього злочину є помилкою законодавця.

Злочин, передбачений ст. 246 КК (незаконна порубка лісу) відрізняється від аналогічного адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 65 КУпАП (незаконна порубка, пошкодження та знищення

лісових культур і молодняку) за об'єктом. Ст. 246 КК 2001 р. охороняє менше коло предметів злочину – це дерева і чагарники, інші лісові насадження. Для злочинного прояву тут властива тільки така дія як порубка, а також такі наслідки, як істотна шкода; наявність місця вчинення злочину – у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах. Досліджуваний склад злочину має значне поширення. Варто лише зазначити, що у 1988 – 2000 рр. було закінчено провадженням 1781 справа проти 1781 особи. Ще жакливіша картина щодо адміністративної відповідальності за ст. 65 КУпАП: лише за 1996 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності 8789 осіб. Ці показники свідчать про те, що зазначений склад злочину, передбачений ст. 246 КК 2001 р., потребує вдосконалення.

Аналіз ст. 248 КК 2001 р. (незаконне полювання) і ст. 85 КУпАП (порушення правил використання об'єктів тваринного світу) відрізняються. Так, для злочину характерним є вужче коло суспільних відносин, на які він посягає. Предметом злочину є лише мисливські звірі і птахи чи інші види тваринного світу. Досліджуваний злочин відрізняється від аналогічного адміністративного делікту за ознаками об'єктивної сторони. Крім того, відрізняються також засоби вчинення злочину – це, наприклад, полювання із застосуванням транспортних засобів. Крім того, цей злочин відрізняється від адміністративно-правового делікту полюванням на звірів і птахів, занесених до Червоної книги України, та кваліфікуючими ознаками щодо виконавця цього злочину (вчинення його службовою особою або особою, раніше судимою за цей злочин), а також щодо вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, або способом масового знищення звірів і птахів. Як свідчить статистика, злочин, передбачений ст. 161 КК 1960 р. і ст. 248 КК 2001 рр., має значну поширеність. Так, у 1988 – 2000 рр. та у 2001 – 2007 рр. за незаконне полювання було засуджено 2045 осіб. Якщо порівняти вищезазначені дані з притягненням до адміністративної відповідальності за порушення правил використання тваринного світу, то питома її вага велика, адже лише за 1996 р. до такої відповідальності притягнуто 119261 особу. Це свідчить про те, що ст. 248 КК потребує значного доопрацювання.

Аналіз складу злочину, передбаченого ст. 249 КК 2001 р. Незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом і адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 85 КпАП Порушення правил використання об'єктів тваринного світу, свідчить, що вони істотно відрізняються за об'єктивними ознаками. Так, цей злочин

відрізняється: предметом (для злочину характерний більш широкий перелік предметів цього явища); способом (масового знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу); суб'єктом (особою, раніше судимою за такий же злочин); за наслідками (для злочину властива істотна шкода). Крім того, із суб'єктивної сторони злочин також може вчинятися з непрямим умислом. Як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії і статистичних даних Міністерства юстиції (у 1988 – 2000 рр. за 2001 – 2007 рр. закінчено провадженням 10040 справ щодо 10040 осіб), ч. 1 ст. 162 КК 1960 р. не мала значного профілактичного ефекту. Це було зумовлено тим, що були відсутні чіткі ознаки цього діяння в ч. 1 цієї статті. Крім того, не всі ознаки, що мають істотне значення для цього діяння, включені і до ст. 249 КК. Зокрема, цю статтю необхідно було б доповнити такими ознаками: ч. 1 ст. 249 КК «незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом у заповідниках або на територіях, або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або щодо риб чи звірів, що занесені до Червоної Книги України»; ч. 2 цієї статті необхідно доповнити таким чином: «ті самі дії, якщо вони вчинені службовою особою з використанням службового становища, або за попередньою змовою групою осіб, або з використанням транспортних засобів і далі по тексту».

Порівняння об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 240 КК 2001 рр. (незаконне видобування корисних копалин) і адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 57 КУпАП (порушення вимог щодо охорони надр), засвідчило, що вони істотно відрізняються. Зокрема, злочин відрізняється від зазначеного адміністративного правопорушення об'єктом (для злочину ним є суспільні відносини, що забезпечують умови охорони та раціонального використання як основних, так і супутніх корисних копалин, якщо вони не є загальнопоширеними); місцем вчинення злочину є також території і об'єкти природно-заповідного фонду; для злочину характерна повторність; настання таких наслідків, як загибель людей, їх масове захворювання, інші тяжкі наслідки; створення небезпеки для життя та здоров'я людей чи довкілля. На відміну від аналогічного адміністративно-правового делікту, злочин вчиняється завжди умисно. Як свідчить вивчення нами кримінальних справ за ст. 162¹ КК 1960 р. (1988 – 2000 рр.) та за ст. 240 КК 2001 р. (2001 – 2007 рр.) це діяння вчинялося 63 рази, але якщо звернутися до адмінпрактики, то за ст. 57 КУпАП було притягнуто до адміністративної відповідальності лише за 1996 р. 747 осіб. Це підтверджує необхідність вдосконалення ст. 240 КК, адже, як показує практика, заходи адміністративного впливу не мають достатнього профілактичного ефекту.

Необхідно зазначити, що для ст. 250 КК 2001 р. (проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів) у КУпАП немає аналогів. В той же час, як показує вивчення кримінальних справ цієї категорії, шкода при проведенні не тільки вибухових робіт завдається не лише рибним запасам, але й водним тваринам. Тому до ст. 250 КК України необхідно внести певні корективи, які будуть сприяти охороні навколишнього природного середовища.

Аналіз ст. 244 КК 2001 р. (порушення законодавства про континентальний шельф України) показує, що вона немає аналогів в адміністративному законодавстві. Цікаво, що у 1988 – 2000 рр. за ст. 163¹ КК не було закінчено провадженням жодної справи. Також ситуація у 2001 – 2007 рр. за ст. 244 КК 2001 р., але це лише підтверджує, що правоохоронні органи не ведуть боротьби з цим злочином. Крім того, законодавством не вирішено питання щодо виключної економічної зони, що не сприяє міжнародному співробітництву. Як показало наше дослідження, злочин, передбачений ст. 252 КК 2001 р. (умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду) істотно за об'єктивними і суб'єктивними ознаками відрізняється від адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 91 КУпАП (порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду). Так, для злочину характерне більш вузьке коло відносин (відносини, що стосуються лише умов з охорони та використання територій і об'єктів природно-заповідного фонду), більш вузький перелік предметів (території і об'єкти природно-заповідного фонду). Злочин лише може вчинятися шляхом дії: знищенням чи пошкодженням; способом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом; відрізняється настанням наслідків: загибеллю людей, іншими тяжкими наслідками. Необхідно зазначити, що цей злочин надто небезпечний, хоча, як показує вивчення нами кримінальних справ, боротьба з ним майже не ведеться. Законодавець вірно виділив цей злочин у самостійний склад злочину (ст. 252 КК), що дасть можливість практикам прискіпливіше звертатися до застосування цієї статті.

Вивчення ознак складу злочину, передбаченого ст. 238 КК 2001 р. показує, що аналогів їй у Кодексі про адміністративні правопорушення немає. Застосування цієї статті на практиці незначне. Так, за КК 1960 р. (1988 – 2000 рр.) і за ст. 238 КК 2001 р. (2001 – 2007 рр.) провадженням було закінчено 4 справи проти 4 осіб. У той же час приховування або перекручування інформації може призвести до непоправних тяжких наслідків, що підтверджують наслідки Чорнобильської катастрофи. Цей склад злочину знайшов відображення в чинному КК України з певними корективами (ст. 238 КК).

Об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 242 КК (порушення правил охорони вод) і адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 59 КУпАП (порушення правил охорони водних ресурсів), мають значні розбіжності. Для злочину притаманні такі ознаки, як «загроза настання наслідків у вигляді небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля»; ознака «наслідки загибель або захворювання людей, масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу або інші тяжкі наслідки». Для цього злочину також характерні відмінності за суб'єктивною стороною. Так, діяння, передбачене ст. 242 КК 2001 р., вчиняється умисно (умисел лише може бути лише непрямий) або з необережності. Вивчення кримінальних справ цієї категорії свідчить про відносну поширеність цих злочинів. Так, за ст. 228 КК 1960 р. (1988 – 2000 рр.) та за ст. 242 КК 2001 р. (2001 – 2007 рр.) було вчинено 523 таких злочини. Але ст. 242 КК має істотні конструктивні недоліки, які не дають можливості повністю охороняти такий природний об'єкт, як воду.

Аналіз складу злочину, передбаченого ст. 241 КК 2001 р. (забруднення атмосферного повітря) та адміністративного делікту, передбаченого ст. 78 КУпАП (порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних і біологічних чинників) наочно показує їх відмінність. Для злочину характерні такі наслідки: загибель людей або інші тяжкі наслідки, а також загроза зазначених наслідків. Існує відмінність і за суб'єктною стороною, бо злочин може вчинятися лише з непрямим умислом. Як свідчить статистика, за ст. 78 КУпАП було притягнуто до адміністративної відповідальності лише за 1996 р. 4514 осіб. Це свідчить про те, що адміністративна відповідальність має недостатній профілактичний ефект. Крім того, статистика за ст. 241 КК не враховує, скільки було притягнуто осіб до кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря, що свідчить про неналежну увагу до цього злочину. Помилкою законодавця є зазначення засобів забруднення атмосферного повітря, оскільки це невиправдане обмеження.

Злочин, передбачений ст. 243 КК 2001 р. та адміністративне правопорушення, яке описане в ст. 591 КУпАП, мають значні відмінності. Так, для злочину властиве ширше коло предметів злочину (додатково, ще й води відкритого моря). Це стосується також і місця вчинення злочину (для злочину додатково таким є відкрите море), а також засоби і наслідки, перераховані в диспозиціях 1, 2, 3 ст. 243 КК України 2001 року. Вивчення матеріалів щодо застосування адміністративних стягнень за ст. 591 КУпАП засвідчило, що у 1996 р. за засмічення і забруднення територіальних і внутрішніх морських вод притягнуто до адміністративної

відповідальності 320 осіб, а до кримінальної за ст. 228¹ КК 1960 р. у 1988 – 2000 рр. лише 22 особи, а у 2001 – 2007 рр. за ст. 243 КК 2001 р. – 5 осіб. Таке значне розходження може свідчити лише про те, що правоохоронні органи недостатньо використовують заходи кримінального впливу, тому що ці злочини мають велику латентність. Злочин, передбачений ст. 239 КК 2001 р., та адміністративне правопорушення, яке описане в ст. 52 КУпАП, мають значні відмінності. Для злочину характерні: загрози настання наслідків, як небезпека для життя, здоров'я людей чи довкілля; наслідки – загибель людей, їх масове захворювання, інші тяжкі наслідки.

Необхідно також зазначити, що злочин, передбачений ст. 253 КК (проекування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля) істотно відрізняється від аналогічного адміністративно-правового делікту, передбаченого ст. 791 КУпАП (недотримання екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції і прийомі в експлуатацію об'єктів або споруд). Для злочину, передбаченого ст. 253 КК характерні такі ознаки, як створення небезпеки тяжких технологічних аварій або екологічних катастроф, небезпеки загибелі людей або масового захворювання населення або інших тяжких наслідків; наслідки, що могли настати в ч. 1 ст. 253 КК.

Таким чином, внаслідок великої різноманітності правопорушень і їх відмежувальних параметрів закріпити такі ознаки в окремій нормі вкрай складно. У зв'язку з цим запропоновано такі підходи (правила) до відмежування зазначених явищ: а) необхідно з'ясувати, чим окремий склад злочину відрізняється від аналогічного адміністративно-правового делікту (скориставшись загально-розмежувальними ознаками і внутрішніми, які є в складах порівнюваних діянь); б) потрібно визначити, де шукати відмежувальні ознаки (одночасно в гіпотезі і диспозиції норми).

Висновки до другого розділу

На підставі дослідження проведеного в розділі другому автор дійшов до таких висновків:

- при розгляді змісту суспільних відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища в теорії кримінального права і законодавстві необхідно користуватися поняттям «навколишнє природне середовище», що являє собою доступну людині природу;
- родовим об'єктом досліджуваних складів злочинів визнано суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування

багатофункціональної збалансованої єдиної системи, до якої належить і людина (все це складає навколишнє природне середовище), її охорону, раціональне використання, оздоровлення і відтворення для теперішніх та майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

- предметом складів злочинів проти навколишнього природного середовища – є ознака складу злочину, що є матеріальним утворенням, яке залучене до суспільного виробництва (або потенційно може бути залучене), невіддільне від природного середовища, вилучене із господарського обігу (за винятком землі), відособлене у натуральній формі (за винятком атмосферного повітря), має межі володіння, можливість самовідтворення, не знаходиться на балансі юридичної особи, не відображається у бухгалтерських звітах, враховується лише у натуральному вигляді, характеризується неповторністю і глибокою індивідуальністю, надзвичайною рухливістю і природним походженням;

- *джерелом вчинення злочину* – є сфера діяльності людини (підприємство, установа, організація, транспорт, споруджені у морі конструкції та ємкості), з якої внаслідок протиправних діянь надходять засоби забруднення водних об'єктів, моря, океану, атмосферного повітря та землі;

- для *знарядь вчинення злочину* характерним є те, що це: а) предмети, які винний безпосередньо використовує при виконанні об'єктивної сторони того чи іншого діяння; б) предмети, які винний спеціально використовує для вчинення дій (у злочинах з формальними складами), а також з метою досягнення злочинних наслідків, які вказані в законі (у злочинах з матеріальними складами). Для *засобів вчинення злочину* властивим є те, що це: а) предмети, які винний використовує не для виконання об'єктивної сторони того чи іншого діяння, а для готування до вчинення злочину (наприклад, для транспортування особи або знарядь до місця вчинення злочину); б) предмети, які винний використовує для полегшення виконання основної дії, що спричиняє наслідки (наприклад, використання транспортних засобів при незаконному полюванні); в) предмети, які винний використовує з метою позбутися їх;

- шляхом дій або бездіяльності можуть вчинятися злочини, передбачені ст.ст. 236-243, ч. 1 ст. 244, ст.ст. 247, 251, 254 КК. Наголошується, що злочини, передбачені ст.ст. 245, 246, 249, 250, 252, ч. 2 ст. 244, ст. 253 КК, вчиняються лише шляхом дії;

- діяння, передбачені ст.ст. 236, 237, 245, 247, 251, 252, 254, ч.ч. 2 ст.ст. 239, 241-243, 253; ч.ч. 2 ст.ст. 238, 240, 248, 249 (за ознаками прямо названих наслідків), ч.ч. 1 ст.ст. 244, 246, 248, 249 КК (за ознакою

істотної шкоди) відносяться до злочинів з матеріальними складами. Усі інші діяння, перераховані у розділі VIII КК України є злочинами з формальними складами;

- під завданням тілесних ушкоджень необхідно розуміти порушення цілісності органів і тканин, а до захворювання людей необхідно відносити: захворювання не менше двох осіб на хвороби, небезпечні для життя та здоров'я людей; поява спадкових патологій, повторюваності та інших відхилень у розвитку людей; скорочення тривалості життя; істотне підвищення захворюваності;

- під масовим захворюванням населення слід розуміти захворювання великої кількості людей, які проживають на будь-якій території, в якомусь одному місці;

- масове захворювання людей – це захворювання одночасне або послідовне великої кількості людей безвідносно до певного місця, яке поєднане з нестійкою тратою працездатності;

- під екологічним забрудненням значних територій слід розуміти забруднення різними засобами землі, водних об'єктів, атмосферного повітря, лісових масивів, надр, рослин, тварин на великих (кількісно, розміром) територіях;

- масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу – це загибель такої кількості тварин або рослин, на таких площах, які є порівняними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин або площею зростання відповідних рослин;

- втрата родючості землі (ст. 253) – це повна втрата родючості землі або її втрата до такого рівня, при якій вирощувати сільськогосподарські культури стає не рентабельним, значне зниження властивостей земель, що тягне за собою втрату їх здатності продукувати врожай та потребуються суттєві матеріальні затрати для поновлення родючості ґрунту;

- необхідно доповнити ст.ст. 237, 239, 241–243, 245, 246І КК ч. 3 такого змісту: «Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу».

- *«тяжка екологічна аварія»* – наслідок діяння, передбаченого ч. 2 ст. 253 КК, – це викид з вини людини у навколишнє природне середовище певними об'єктами (введенням в експлуатацію без обов'язкових інженерних систем захисту навколишнього природного середовища споруд, які можуть викликати стан екологічної аварії) шкідливих речовин у таких обсягах, що виникає загальна небезпека для навколишнього природного середовища, людей і матеріальних утворень;

• «*екологічна катастрофа*» (наслідок діяння, передбаченого ч. 2 ст. 253 КК) — це раптовий викид у навколишнє природне середовище, певними об'єктами внаслідок широкомасштабної аварії з вини людини (введенням в експлуатацію без обов'язкових інженерних систем захисту навколишнього природного середовища споруд, які можуть викликати стан екологічної катастрофи) великої кількості шкідливих матеріальних утворень, що призвело до різких або кумулятивних вкрай несприятливих та незворотних перетворень навколишнього природного середовища, погіршення екологічної рівноваги, втрати стійкості ландшафтів, в результаті чого зазначене середовище переходить в інший екологічний стан з меншим, порівняно з вихідним рівнем його складності, речовинним, енергетичним, інформаційним і людським потенціалом;

• для діянь, передбачених ст.ст. 239, 241-243, ч. 2 ст. 248 КК України засоби вчинення злочину є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони перерахованих складів злочинів;

• обстановка вчинення злочинів — це специфічні об'єктивні умови (чи умова), що використовується винним для досягнення мети злочину, або є збігом подій і обставин, які свідчать про більший чи менший ступінь суспільної небезпеки злочину і злочинця;

• лише для двох складів злочинів, передбачених ст. 238 і ч. 3 ст. 243 КК властива така об'єктивна ознака складу злочину, як обстановка. Для ч. 1 ст. 238 КК вона позначена як «екологічний, в тому числі радіаційний стан», а в ч. 2 цієї ж статті — зона екологічної ситуації, яка використовується винним для досягнення своєї мети. Для ч. 3 ст. 243 КК обстановка вчинення злочину проявляється як збіг обставин (позначається словами «здійснене внаслідок крайньої потреби, чи невідвортної страти...») які використовуються винним для досягнення своєї мети;

• місце вчинення злочину є обов'язковою ознакою складів злочину, передбачених ст. 237 (територія, що зазнала забруднення), ст. 238 (ч. 1 ст. 238 — район з підвищеною небезпекою; ч. 2 ст. 238 — місцевість, оголошена зоною, надзвичайної екологічної ситуації), ч. 2 ст. 240 (на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду), ст. 243 (внутрішнє море, територіальне море, територіальне море в межах виключної (морської) екологічної зони), ст. 244 (певний район (ділянка) континентального шельфу України), ст. 245 (територія лісових масивів, територія зелених насаджень навколо населених пунктів або територія зелених насаджень уздовж залізниць), ст. 246 (у лісах, захисних та інших лісових насадженнях, у заповідниках, на територіях і об'єктах та об'єктах природно-заповідного фонду, в особливо охоронювальних лісах), ст. 248 (заповідник, інші території, об'єкти природно-заповідного фонду),

ст. 252 (території, взяті під охорону держави, об'єкти природно-заповідного фонду) і дається тлумачення цієї ознаки по відношенню до кожного з перерахованих складів злочину;

- неслужбова особа як можливий суб'єкт складу злочину (в тому числі і досліджуваних складів злочинів) — це фізична особа, що не має ознак службової особи, при вчиненні злочину виконує виробничі (у процесі виробництва) або професійні функції, тобто відносно постійний рід трудової діяльності, є носієм певної сукупності знань, практичного досвіду і навичок, коло обов'язків якої передбачено інструкцією, договором, статутом, контрактом, положенням або іншим документом;

- приватна особа як суб'єкт злочину (в тому числі і досліджуваних складів злочинів) — це фізична особа, яка вчиняє злочин, не пов'язаний з функціями службової або неслужбової особи (тобто, не в зв'язку з роботою, що виконувалась, або зі службовими повноваженнями чи професійними функціями), і яка не знаходиться у трудових, цивільно-правових або службових відносинах зі сферою, де вчиняється злочин;

- суб'єктами означених злочинів є фізична осудна особа (службова, неслужбова, приватна), якій до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (громадянин України, іноземець, особа без громадянства та/або така, що має подвійне громадянство);

- суб'єктами діянь, передбачених ст. 238, ч. 2 ст. 248 (за ознакою «...вчинені службовою особою...»), ч. 1 і 2 ст. 253 КК (за ознакою «...розробка... службовою особою...»), ч. 3 ст. 243 КК, можуть бути лише службові особи; виконавцями злочинів, передбачених ст.ст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, ст.ст. 245-247, ч. 1 і 2 ст. 248 (за виключенням ознаки «...вчинені службовою особою...»), ст.ст. 250-252, 254 КК, можуть бути як службові і неслужбові, так і приватні особи;

- слід законодавчо закріпити кримінальну відповідальність юридичних осіб, яка зумовлена тим, що: 1) є діяння, які вражають комплексністю проблем, наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС, і відповідальність фізичної особи не зніме проблеми; 2) кримінальна відповідальність юридичної особи матиме превентивний характер; 3) цей засіб має бути для того, щоб огородити законослухняних громадян від шкоди, що їм завдають юридичні особи; 4) кримінальна відповідальність юридичних осіб (а не цивільна) скорочує час від завдання шкоди до відшкодування збитків;

- злочини, передбачені ч. 1 ст. 238, ч. 2 ст. 238 (за винятком ознаки «...що спричинили загибель людей...»), ч.ч. 1 ст.ст. 239, 240, ч. 2 ст. 240 (за винятком ознаки «...якщо вони спричинили загибель людей...»), ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 242, ч. 1 і 3 ст. 243, ч. 1 ст. 244 (за винятком ознаки «...за-

подіяло істотну шкоду...»), ч. 2 ст. 244, ч. 1 ст. 248 (за винятком ознаки «...заподіяло істотну шкоду...»), ч. 2 ст. 248 (за винятком ознаки «...способом масового знищення...»), ч. 2 ст. 249 (за ознакою «...особою раніше судимою...»), ст. 250, ч. 1 ст. 253 КК, є злочинами з формальним складом і вчиняються лише з прямим умислом;

- діяння з матеріальними складами можуть вчинятися як умисно так і необережно (умисел може бути лише непрямий). Склади злочинів, передбачені ст.ст. 236, 237, ч. 2 ст. 239, ч.ч. 2 ст.ст. 240-244, ст. 247, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249, ст. 251, ч. 2 ст. 253, ст. 254 КК (за ознаками злочинів з метеріальними складами), можуть мати як «подвійну», так і «змішану» форму вини;

- суб'єктивна сторона будь-якого складу злочину – це внутрішня сторона злочину як асоціального мотиваційного вчинку, що є психічною діяльністю особи та відображає її ціннісно – смислове ставлення до вчиненого діяння, наслідків, має особистісний сенс та характеризується виною, метою, мотивом і емоціями;

- запропоновано наступні підходи (правила) до відмежування вказаних явищ: а) необхідно з'ясувати, чим окремих склад злочину відрізняється від аналогічного адміністративно-правового делікта (скориставшись загально-розмежувальними ознаками і внутрішніми, які є в складах порівнюваних діянь); б) потрібно встановити, де шукати відмежувальні ознаки (одночасно в гіпотезі і диспозиції норми).

Розділ 3.

ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1. Проблема криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища

Соціально-політичні перетворення, що відбулися в останні сімнадцять років на території колишнього СРСР призвели до виникнення на політичній карті світу цілої низки суверенних держав, серед яких і Україна. На зорі своєї державності Україні довелося зіштовхнутися, крім складної політичної, економічної обстановки, ще й із надто негативними криміногенними показниками злочинності. Коефіцієнт зареєстрованих злочинів на 100 тис. осіб у 1995 р. склав 1245,0 (сюди ж входили злочини проти навколишнього природного середовища). Значні темпи зростання злочинності, в тому числі і проти навколишнього природного середовища (в аналізованій сфері в 2001 – 2007 рр. кількість справ, що знаходилась у провадженні, складала 5574 випадків), поставили перед суспільством і державою Україна найважливішу задачу стабілізації криміногенної обстановки і створення умов для позитивної динаміки процесів забезпечення охорони основних соціальних цінностей середовища існування всього живого. Вирішення цих задач безпосередньо пов'язане з реформуванням правової системи та кримінального законодавства України. У 2001 р. в Україні був прийнятий і набрав чинності КК України. Соціально-політичні перетворення, які відбуваються в Україні, здійснюються на принципах пріоритету особи, її прав і свобод, а також спільності правових традицій і правової свідомості з державами колишнього СРСР, що сприяє багато в чому схожим підходам цих держав до реформування кримінального законодавства. Разом з тим в Україні, як і в інших державах, існує певна специфіка при конструюванні кримінально-правових норм, яка потребує свого вивчення, зокрема, в дослід-

жуваній сфері. З цією метою необхідно провести дослідження із залученням аналізу чинного кримінального законодавства у розділі 2 монографії та законодавства деяких держав із розвинутою економікою.

У сучасній складній криміногенній обстановці важко визначити пріоритети карної політики держави Україна. Проте, спеціальні дослідження дозволяють проголосити такими особу, її існування. В контексті вирішення стрижневих питань карної політики стоїть проблема криміналізації і декриміналізації діянь на захист особи та середовища її існування. Дослідження питань криміналізації і декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища необхідно розпочати зі з'ясування їх юридичної природи, визначення самих понять. В існуючій юридичній літературі можна зустріти різні визначення, що стосуються понять «криміналізація», «декриміналізація», їх змісту та ознак. Але ні в енциклопедіях, ні в різноманітних словниках і довідниках не міститься жодної статті про ці поняття, хоча в Словнику російської мови С. І. Ожегова існують положення, які будуть використані в процесі дослідження. В деяких наукових дослідженнях висвітлюються лише окремі питання, що так чи інакше пов'язані з криміналізацією (декриміналізацією) в цілому ж сферою навколишнього природного середовища зокрема.

Не вдаючись в детальний переказ усіх точок зору і їх відтінків (оскільки це не входить у плани цього дослідження), варто лише зауважити, що в опублікованих працях з цієї тематики немає єдиної думки про зміст понять «криміналізація» і «декриміналізація». Для системного розгляду цього питання доцільно кожне поняття розглянути окремо. Так, криміналізація – це легальне визначення того або іншого виду діяння як злочину [371, с. 108]; встановлення законодавцем кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у формі кримінально-правової норми [728, с. 25]; криміналізація – це віднесення діянь до числа злочинів [224, с.41]; визначення в кримінальному законі суспільно небезпечного, винного і караного діяння [817, с. 8].

Існує думка, що криміналізація – це визнання злочинами певних антисуспільних дій [395, с. 65]. Близька за змістом думка М.І. Загороднікова, який під криміналізацією розуміє визнання певних діянь злочинами [364, с. 48]. Цікавими є визначення Р. Р. Галіакбарова і А. П. Коробєєва. Перший з них під криміналізацією розуміє закріплені в законі певні ознаки нових складів злочинів, а також підвищення верхніх меж санкцій у рамках існуючих складів, окремі обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарання до деяких категорій засуджених, конструювання норм загального характеру, що призводить до більш

широкого спектру небажаних для суб'єктів правових наслідків [297, с. 40]. Другий схиляється до того, що криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості і доцільності кримінально-правової боротьби з ними та фіксації їх у законі злочинних і кримінально караних [420, с. 59]. Існує думка, що криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними. У випадку позитивної відповіді на ці питання, закріплення їх у законі як злочинів [777, с. 248].

Із запропонованих вище точок зору достатньо чітко прослідковуються три напрямки, що покладені у формулювання визначення криміналізації. Так, перша група авторів, до якої відноситься Г. А. Злобін, С. Г. Келіна, Б. П. Терентьев, В. А. Владимиров, Ю. І. Ляпунов, П. Л. Фріс, А. М. Яковлев дотримується легального напрямку визначення діяння злочинним і в цьому вбачає криміналізацію. Прибічники другого напрямку (В. Клочков, М. І. Загородніков) вважають, що криміналізація – це визнання певних діянь злочинами чи оголошення їх такими. Третя група авторів (Р. Р. Галиакбаров, А. П. Коробєєв), крім закріплення (фіксації) таких діянь у кримінальному законі, як злочинів, у зміст криміналізації вкладає певні обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарання або виявлення форм індивідуальної поведінки тощо.

Вивчення поглядів вчених на поняття «криміналізація», його зміст дає підставу стверджувати, що і серед трьох вищеназваних груп авторів немає повної узгодженості щодо походження досліджуваного поняття. Спроба ж А. П. Коробєєва узагальнити судження юристів у визначенні поняття «криміналізація» до двох напрямків: 1) діяльність законодавця з удосконалення норм не тільки Особливої, але й Загальної частини кримінального законодавства [420, с. 58]; 2) розширення сфери кримінальної репресії в рамках лише Особливої частини КК [420, с. 58], є недостатньою.

Аналіз точок зору, запропонованих першою групою авторів (чотири із яких А. П. Коробєєв відносить до другого напрямку у визначенні поняття «криміналізація»), засвідчив, що ними допускаються деякі неточності. Наприклад, Г. А. Злобін і С. Г. Келіна вважаючи, що криміналізація – легальне визначення того або іншого діяння як злочину [371, с. 108], не враховують можливість легального тлумачення кримінального закону Конституційним судом України, яке, по суті, визначає деякі ознаки складу злочину, але не визначає злочинність діяння в

цілому. Інші автори, що відносяться до першої групи, хоч і дають більш або менш вірне визначення поняття «криміналізація», при розкритті його змісту розглядають його дещо ширше, ніж при підведенні підсумку, коли вони розкривають його суть у дефініції. Викладене дає підставу стверджувати, що перераховані нами вчені акцентують увагу не тільки на розширенні сфери кримінальної репресії в рамках лише Особливої частини КК, а й на тлумаченні кримінального закону, дослідницькій роботі в цій сфері і тощо.

Вивчення точок зору другої групи авторів засвідчило специфіку їх поглядів на криміналізацію, що не дозволяє віднести та ні до першого, ні до другого напрямку, запропонованого А. П. Коробєєвим. І дійсно, криміналізація як визнання злочинами певних антисуспільних діянь [420, с.55], чи оголошення певних діянь такими [420, с.48] може бути прерогативою суду. Суд може згідно з кримінальним законом визнати конкретне діяння як злочин і постановити це в обвинувальному вирокі. А. П. Коробєєва і Р. Р. Галіакбарова можна віднести до третьої групи авторів, які займаються проблемою криміналізації, тому що як один, так і інший акцентують увагу на криміналізації діянь у кримінальному законі як злочинів, а також включають в цей процес (наприклад, Р. Р. Галіакбаров) діяльність законодавця з удосконалення норм Загальної і Особливої частин кримінального законодавства [297, с.40], чи виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості і доцільності боротьби з цими діяннями [371, с. 59]. Отже, судження третьої групи авторів не вкладається в зміст першого напрямку, запропонованого А. П. Коробєєвим.

Знайти вірний орієнтир у з'ясуванні суті проблеми криміналізації діянь у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, зокрема і криміналізації діянь, можна шляхом граматичного тлумачення термінів. Так, згідно зі словником російської мови С. І. Ожегова «кримінальний» той, що відноситься до злочинів; злочинний [559, с. 248]. Не дивлячись на те, що тлумачення близьке до терміна «криміналізація», все ж у зміст досліджуваного поняття необхідно вкладати таку суть, як визначення злочину. Тоді очевидно, що криміналізація – це одна з функцій кримінального законодавства, передбачених ст. 1 КК України, що визначає, яке суспільно небезпечне діяння є злочинним, але ознаки такого діяння отримують своє вираження в диспозиції статті КК України. Звідси стає зрозумілою поляризація поглядів юристів у питаннях криміналізації, оскільки всі вони розглядали погляди своїх попередників, не спираючись на закон чи інші стабільні аргументи.

Слід зазначити, що при визначенні поняття «криміналізація» Р. Р. Галіакбаров і А. П. Коробєєва, широко формулюють цю дефініцію. Не можна погодитися, наприклад, із твердженням Р. Р. Галіакбарова, що криміналізація відноситься до Загальної частини кримінального законодавства, оскільки обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарань до деяких категорій засуджених ще не встановлює і не виключає кримінальну відповідальність [297, с.40]. Не підтверджується практикою, теорією кримінального права і законодавством судження А. П. Коробєєва, що криміналізація – це виявлення індивідуальної поведінки [420, с.58-59], тому що будь-яка поведінка індивідуума проходить у певній формі, в тому числі і злочинна, її виявляють працівники правоохоронних органів, навіть при раніше вчиненому криміналізованому діянні (наприклад, при кваліфікації злочинів). Можливість і доцільність кримінально-правової боротьби може визначатися при застосуванні кримінально-правової норми щодо конкретного вже вчиненого діяння. Тоді чим же криміналізація відрізняється від застосування кримінально-правової норми? Очевидно, що необхідно шукати такі ознаки цього поняття, які допоможуть виокремити його із інших. Для цього варто звернутися до питання про прийняття кримінального закону, в якому викладені ознаки конкретного складу злочину (до стадії набрання чинності). Як відомо, після прийняття такого закону потрібна його промульгація, тобто доведення до громадян в офіційному органі. Через сім днів після прийняття кримінальний закон має бути опублікований і через 10 днів після його опублікування закон набрав чинності, якщо інше в ньому не оговорене. З викладеного видно, що Верховна Рада України приймає норми, які містять ознаки конкретного складу злочину. Названий процес з таким результатом і є криміналізацією.

А. І. Коробєєв без достатніх підстав вважає, що більшість авторів які працюють над проблемами криміналізації, надто зосереджують увагу на кінцевих результатах, забуваючи, що криміналізація – це, передусім процес [420, с. 59]. Дійсно, криміналізація – це процес діяльності певного суб'єкта, яким є Верховна Рада України, коли вона приймає кримінальний закон, що містить конкретні ознаки складу злочину. Отже, криміналізація як загальне поняття охоплює процес і результат визначення певних видів діянь злочинними і караними. Елементом криміналізації є пеналізація – встановлення покарання за діяння, що вже визнані злочинами (визначення виду та розміру кримінально-правової санкції, а також умов призначення, виконання і звільнення від покарання осіб, винних у вчиненні злочину). Ступінь пеналізації є, по суті, показником інтенсивності криміналізації того чи іншого діяння [568, с.18].

Декриміналізація – це зворотний процес щодо криміналізації. Сто-совно поняття «декриміналізація» в юридичній літературі існують певні розходження. Так, А. П. Коробєєв під декриміналізацією розуміє процес встановлення підстав для заперечення суспільної небезпечності діянь, визначення недоцільності кримінально-правової боротьби з ними і відміни їх караності [420, с. 59]. М. І. Загородніков до декриміналізації відносить відміну кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння, пом'якшення кримінальної відповідальності, зменшення розміру покарання або встановлення можливості застосування інших більш м'яких видів покарання, відміна деяких дій із загального складу злочинів, тільки окремих форм діяння або діяння, що вчиняються в певних умовах тощо [364, с. 54-55]. В. М. Кудрявцев схиляється до думки, що декриміналізація передбачає усунення кримінальної відповідальності за ті чи інші діяння, що раніше визнавалися злочинами, в тому числі, переведення цих діянь до категорії менш значних правопорушень [447, с. 17].

Навіть, при поверхневому ознайомленні з точками зору, які були розглянуті, можна констатувати різні підходи до визначення досліджуваного поняття і його змісту. Так, при аналізі першої дефініції з'ясувалося, що її автор помилково ототожнює процес встановлення підстав для скасування суспільної небезпечності діянь із декриміналізацією, бо такий процес може здійснювати працівник дізнання, слідчий, суд. Визначати недоцільність кримінально-правової боротьби з такими діяннями згідно зі ст. 47 КК України покладається також на правоохоронні органи. Непереконливою також є друга точка зору. Насамперед тому, що пом'якшення кримінальної відповідальності, зменшення кримінального покарання не виключає кримінальної відповідальності.

Більше імпонує думка про декриміналізацію третьої групи авторів. Разом з тим і тут зайвим є судження, що декриміналізація – це переведення діянь у категорію менш значних правопорушень, оскільки скасування кримінальної відповідальності охоплює і друге. Позитивними моментами у зазначених визначеннях про декриміналізацію є такі: 1) скасування кримінальної караності; 2) скасування кримінальної відповідальності за те або інше діяння; 3) скасування кримінальної відповідальності за те або інше діяння. Разом з тим у визначеннях не має відповіді на питання, як відбувається декриміналізація. З цієї метою необхідно з'ясувати, коли злочин перестає бути таким, який нормативний акт визначає такий процес. Як уже зазначалося, декриміналізація – це не що інше, як припинення дії кримінального закону, який встановлює злочинність і караність діяння. В яких випадках дія такого кримінального закону припиняється? Насамперед декриміналізація відбувається

внаслідок: 1) відміни (скасування) кримінального закону Верховною Радою України; 2) закінчення строку дії зазначеного закону або в зв'язку зі зміною умов чи обставин, з урахуванням яких цей закон прийнятий.

Таким чином, враховуючи позитивні моменти, викладені у визначеннях і законодавчу основу декриміналізації, запропонуємо дефініцію цього процесу. Під декриміналізацією необхідно розуміти відміну (скасування) кримінального закону, що передбачає кримінальну відповідальність і покарання за конкретний злочин чи втрату чинності такого кримінального закону внаслідок сплину його дії, або в зв'язку зі зміною умов або обставин, згідно з якими цей закон прийнятий. Декриміналізацію можна розглядати як явище, протилежне криміналізації. Елементом декриміналізації є депеналізація – зменшення чи скасування покарання за діяння, що визнавалось злочином. У цьому разі інтенсивність криміналізації зменшується [447, с. 17-18].

З'ясування вищезгаданих понять, їх змісту ще не дає достатньої можливості приступити до розгляду проблеми, що стосується криміналізації і декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища. Для цієї мети необхідно визначитися з критеріями (принципами) такої криміналізації. Критерії (принципи) криміналізації достатньо висвітлені в працях М. М. Коркунова [418, с. 41], Ч. Беккарія [238, с. 223-226], К. Кенні [388, с. 27-29], Л. Хульсмана [721, с. 73-77], П. А. Фефелова [767, с. 36], І. М. Гальперіна [298, с. 58], В. І. Курляндського [459, с. 81-82], П. С. Дагеля [325, с. 67-74], Н. Ф. Кузнецової [456, с. 36], М. А. Беляєва [243, с. 80], А. П. Коробєєва [325, с. 59], М. І. Загороднікова [364, с. 49-50], А. Г. Кибальника, І. Г. Соломоненко [390, с. 64-74] П. Л. Фріса [771, с. 247-274]. Проте варто зупинитися на системі правил і критеріїв встановлення кримінальної відповідальності, яка запропонована Г. А. Злобіним [371, с. 108-110], оскільки ці критерії найбільш повно відображають суть питання. Так, Г. А. Злобін виділяє такі критерії: 1) суспільна небезпечність діяння; 2) відносна поширеність цього діяння; 3) конституційна адекватність; 4) системно-правова несуперечливість криміналізації конкретного діяння; 5) міжнародно-правова необхідність і допустимість криміналізації; 6) процесуальна можливість здійснення переслідування; 7) безмежність закону і нездійсненність заборони; 8) певна визначеність і єдність термінології; 9) повнота складу; 10) співрозмірність санкції і економія репресії [568, с. 191]. Запропонована система повинна бути доповнена такими критеріями: 1) діяння, що криміналізується, повинно точно визначатися в законі; 2) діяння повинно обурювати громадську думку; 3) діяння не повинно вважатися значною частиною населення дозволеним; 4) діяння повинно

ефективно сприяти вирішенню конфліктів у суспільстві; 5) корисність заборони.

Визначення критеріїв криміналізації свідчить лише про можливість встановлення кримінально-правової заборони. Разом з тим, для приведення в рух процесу криміналізації діянь необхідні підстави для встановлення кримінально-правової заборони. Під підставами криміналізації розуміють те, що створює дійсну суспільну потребу в кримінально-правовій новелі, внутрішня необхідність виникнення правової норми [370, с. 204-205]. Що ж створює об'єктивну потребу в кримінально-правовій забороні? У кримінально-правовій літературі називаються різні чинники, що слугують підставою криміналізації. Найчастіше їх ототожнюють з критеріями криміналізації. Мета цього дослідження не передбачає аналізу існуючих точок зору, тому лише перерахуємо найбільш прийнятні моменти з думок попередників: 1) висока суспільна небезпечність діяння; 2) їх відносна поширеність і типовість як форм антигромадського прояву; 3) динаміка зазначених діянь; 4) суттєва шкода суспільним відносинам; 5) неможливість боротьби з ними менш репресивними заходами; 6) можливість впливу на осіб кримінально-правовими засобами; 7) можливості системи кримінальної юстиції в боротьбі з ними; 8) наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правового впливу; 9) відсутність можливих побічних наслідків заборони; 10) необхідність кримінально-правових гарантій охорони деяких конституційних прав і свобод; 11) міжнародно-правові зобов'язання; 12) визначеність і єдність термінології [768, с. 67-72; 412, с. 186].

Таким чином, визначившись із критеріями і підставами криміналізації та декриміналізації, можна безпосередньо перейти до аналізу зазначених процесів у сфері охорони навколишнього природного середовища. Незважаючи на зміни в українському кримінальному законодавстві, що стосується охорони навколишнього природного середовища, проблема криміналізації (декриміналізації) діянь у цій сфері, як показує аналіз чинних норм кримінально – і адміністративно-правових норм та інших нормативних актів, узагальнення практики їх застосування, залишається досить актуальною. Окрім того, ця проблема загострилася у зв'язку з розробкою нового КК України, не відпала вона і з прийняттям КК України 2001 року. У зв'язку з цим необхідно продемонструвати якісно вищий ступінь кодифікації законодавства у цій сфері.

Як уже зазначалося, робочою групою Кабінету Міністрів України був підготовлений черговий варіант проекту КК України станом на 12 травня 1998 р. [617, с. 126]. Його загальний нормотворчий і науковий рівень підготовки в цілому відповідає вимогам нашого сьогодення. Слід

зауважити, що виконано велику, копітку, плідну роботу і творчий колектив, до складу якого залучено широко відомих практиків та науковців, заслуговує на подяку. Зазначені напрацювання увійшли до чинного КК України.

Вартий також уваги і проект Кримінального кодексу (розроблений групою науковців України і Російської Федерації, керівник авторського колективу – В. М. Смітєнко), який було внесено на розгляд Верховної Ради народним депутатом України О. Б. Матковським [442, с. 1-156]. Враховуючи цього дослідження, зосередимося в основному на першому документі – чинному КК України 2001 р., оскільки в ньому більш повно висвітлено проблеми кримінально-правової регламентації відповідальності за посягання на відносини з охорони навколишнього природного середовища. В альтернативному ж проекті, а саме в гл. 19 «Карані діяння у сфері природокористування», де розміщено склади злочинів проти навколишнього природного середовища, навіть не згадується про порушення правил охорони надр; про забруднення землі; відсутній склад злочину порушення законодавства про континентальний шельф України; не виділений спеціальний склад злочину приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; відсутній склад злочину «незаконна порубка лісу»; навіть не згадується про порушення правил, встановлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин; не пропонуються склади злочину «незаконне полювання» та «незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом»; не враховано склади злочину «порушення правил охорони рибних запасів» та «порушення ветеринарних правил»; не виділений такий склад злочину, як знищення або пошкодження природних об'єктів, що взяті під охорону держави. Крім того, у проекті недостатньо розроблені і сформульовані об'єктивні і суб'єктивні ознаки складів злочинів. Натомість КК України 2001 року містить розділ VIII «Злочини проти довкілля» (тут і далі йдеться про розділі Особливої частини, якщо не буде зазначено інше). До його складу внаслідок криміналізації ввійшло 19 статей, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища. Загалом у чинному КК України повністю (за деякими незначними винятками) сприйняли нове законодавство у цій сфері і продублювали його в статтях 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254 даного розділу. Зведені лише деякі нові склади злочинів, зокрема: ст. 236 «Порушення правил екологічної безпеки»; ст. 237 «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення»; ст. 239 «Забруднення або псування земель»; ст. 240 «Порушення

правил охорони надр»; ст. 253 «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля»; ст. 254 «Безгосподарське використання земель».

Варто зауважити, що чинне кримінальне законодавство щодо діянь проти навколишнього природного середовища не є досконалим. У зв'язку з цим потребує доопрацювання розділ VIII КК України 2001 року: 1) щодо родового об'єкта злочинів проти навколишнього природного середовища. Насамперед доцільно поміркувати над самою назвою розділу. З одного боку, автори кодексу правильно виокремлюють в окремий розділ VIII «Злочини проти довкілля». Адже дійсно, не всі діяння, які стосуються природних об'єктів, посягають на господарську діяльність, здоров'я населення тощо. Крім того, й відносини, що при цьому охороняються, специфічні (див. підрозділ 2.1. другого розділу монографії), оскільки родовим об'єктом злочинів проти навколишнього природного середовища є суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, її охорону, оздоровлення, раціональне використання і відтворення такої єдиної системи для теперішніх і майбутніх поколінь. На підставі монографічного дослідження цей розділ VIII КК України повинен мати таку назву «Злочини проти навколишнього природного середовища». Пропонується перенести в досліджуваний розділ ст. 326 КК, надавши їй номер 246² КК «Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами і токсинами», оскільки йдеться про біоту – природну речовину. Цю статтю необхідно доповнити частиною третьою такого змісту: «Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу. Крім того, потрібно перенести в аналізований розділ ст. 268 КК, надавши їй номер 237¹ «Незаконне ввезення на територію України шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів». Частини першу та другу цієї статті викласти в такій редакції:» 1. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів без належного дозволу, – караються...

2. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів, які заборонені для ввезення».

Не можна погодитися з В. М. Смітєнко про включення до зазначеного розділу КК України такого складу злочину як «Пошкодження чи руйнування трубопроводу». Цей склад злочину відображено в розділі

XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту», оскільки це вид транспорту. Недостатньо обґрунтованою є пропозиція авторів альтернативного проекту щодо включення в цей розділ ст. 115 «Порушення правил обміну, зберігання, транспортування і захоронення матеріалів і відходів», оскільки це стосується діянь проти громадської безпеки; 2) про необхідність вилучення частин певних статей із КК України і доцільність їх перенесення до КУпАП, зважаючи на те що чинне законодавство спрямоване в основному на охорону природних ресурсів (а це не може задовольняти наше суспільство, оскільки не відповідає завданням і цілям кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища). Проте, зі статті 238 КК необхідно вилучити такий предмет злочину, як відомості про захворюваність населення, оскільки цей показник стосується відносин, що забезпечують охорону здоров'я населення. Має бути сформульований окремий склад злочину з назвою «Приховування або перекручування відомостей про захворюваність населення», тому що цей показник є результатом дії інших чинників; 3) щодо внесення коректив до певних статей КК України. Ст. 237 КК «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення» спрямована проти випадків порушення спеціальних правил з експлуатації джерел підвищеної небезпеки в навколишньому природному середовищі, здійснення небезпечних видів діяльності, що призвело до тяжких наслідків (загибелі людей, забруднення значних територій тощо). У зв'язку з міжнародно-правовими зобов'язаннями України, а також актуальністю боротьби з транскордонним забрудненням, постало завдання сконструювати відповідний склад злочину, що регламентує кримінальну відповідальність за невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення. Автори КК України пішли шляхом криміналізації діяння, що стосується лише подолання наслідків екологічного забруднення. Така норма не має достатнього попереджувального значення (не містить характеру запобігання). Водночас побудова складу злочину, що розглядається, вимагає врахування відповідних положень міжнародно-правових актів та постанови Верховної Ради України від 1 серпня 1990 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи» [95], Концепції створення єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації [98, с. 442-449] щодо попередження такого забруднення. Тому ст. 237 КК повинна мати таку назву: «Невжиття заходів щодо попередження та ліквідації наслідків екологічного забруднення», а її редакція повинна мати такий вигляд: 1) «Ухилення від проведення або неналежного проведення

заходів із попередження забруднення, а так само проведення чи непровадження на території, яка зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлюваних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення особою, на яку покладено такий обов'язок, якщо це створило загрозу загибелі людей або інших тяжких наслідків, — ....

2. Діяння, передбачені частинами першою або другою, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, — ....

Необхідно звернути увагу і на деякі інші статті КК України (в межах криміналізації), а саме: 1) ст. 236 КК України необхідно сформулювати в трьох частинах: «1. Порушення порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів, якщо це створило загрозу загибелі людей, екологічному забрудненню значних територій, або інших тяжких наслідків, — ...».

2. Ті самі дії, якщо вони спричинили загибель людей, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки, — ....

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, — ....»; 2) потрібно змінити назву ст. 239 КК України на таку: «Забруднення або псування, або засмічення чи виснаження земель» та доповнити її ч. 3 такого змісту: «3. Діяння, передбачені частиною першою або другою, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей, або екологічну катастрофу, — ....» 3) ч. 1 ст. 240 КК України потрібно викласти в такій редакції: «1. Незаконне, тобто з порушенням установленого законом порядку, видобування незагальнопоширених загальнодержавного значення корисних копалин, — ....» ч. 2 ст. 240 КК після слів «природно-заповідного фонду» доповнити словами «природної спадщини»; 4) ч. 1 ст. 241 КК України повинна мати таку редакцію: «1. Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, яке знаходиться у відкритому просторі у межах території держави України, шкідливими для життя і здоров'я людей або для навколишнього природного середовища речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва або шумом або вібрацією, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя і здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища, — ....»; доповнити також цю статтю частиною третьою такого змісту: «3. Діяння, передба-

чені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, —...»; 5) ст. 242 КК України необхідно сформулювати таким чином: «Ст. 242. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів

1. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів на території України (у твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем або незаконне використання прісних водних об'єктів, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи навколишнього природного середовища, — ....

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель або захворювання людей, масову загибель об'єктів тваринного, рослинного світу або інші тяжкі наслідки, — ....

3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, — ....»; 6) ст. 243 КК України повинна мати назву «Забруднення або засмічення моря». Також доповнити цю статтю предметом злочину «води особливого району», оскільки, як уже зазначалося, з технічних причин, що відносяться до океанографічних і екологічних умов цих районів і специфіки перевезень, потрібні особливі обов'язкові методи відвернення забруднення моря. До того ж, крім такого діяння, як забруднення, необхідно ввести таке діяння, як засмічення. Частиною 3 цієї статті викласти в такій редакції: «3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, — ....». Натомість чинну редакцію ч. 3 ст. 243 КК України вважати частиною четвертою; 7) ч. 1 ст. 244 КК України після слів «захисту» доповнити словами «живих ресурсів моря, природних багатств континентального шельфу; мінеральних та інших неживих ресурсів поверхні надр морського дна, а також живих організмів сидячих видів, тобто організмів, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи під ним, або можуть пересуватися тільки по морському дну чи в його надрах, від шкідливих відходів»; 8) ст. 245 КК України необхідно доповнити частиною 3 такого змісту: «Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу, — ....»; 9) ст. 246 КК України необхідно назвати: «Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях». Також цю статтю необхідно доповнити частиною 2 такого змісту:

«2. Ті самі дії, якщо вони вчинені за попередньою змовою групою осіб або повторно, або службовою особою з використанням свого службового становища, або заподіяли шкоду у великих розмірах, — ....» 10) ст. 247 КК України доцільно було б доповнити після слів «про захист рослин» словами: «...або порушення законодавства щодо збереження біологічного різноманіття рослин, або незаконну торгівлю видами дикої флори та порушення законодавства щодо охорони нових сортів рослин, що знаходяться під загрозою зникнення, якщо це створило небезпеку настання тяжких наслідків, — ....», а також доповнити ч. 2 такого змісту: «якщо ці діяння спричинили тяжкі наслідки»; 11) ст. 248 КК України повинна мати таку назву: «Незаконне полювання на диких звірів і птахів»; ч. 1 ст. 248 КК України викласти в такій редакції: «1. Порушення правил полювання на диких звірів і птахів, що охороняються законом і знаходяться в стані природної свободи, які включені до державного мисливського фонду, незаконна торгівля видами дикої фауни, що знаходиться під загрозою зникнення, знищення мігруючих видів тварин та середовища їх існування, що перебувають під загрозою зникнення, вилучення яєць із середовища існування диких тварин, продажу, зберігання з метою продажу тварин, транспортування з метою продажу тварин, якщо воно заподіяло істотну шкоду, а також незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, природної спадщини, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України, — ....»; 12) ст. 249 КК України необхідно після слів «істотну шкоду» доповнити словами «а також незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, природної спадщини, або незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом щодо риб, водних тварин, водних рослин, що занесені до Червоної книги України». Крім того, ч. 2 зазначеної статті після слів «ті самі діяння» доповнити словами «якщо вони вчинені службовою особою з використанням службового становища, або за попередньою змовою групою осіб» і далі за текстом; 13) ст. 250 КК України має бути з такою назвою: «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах». Це змінить формулювання диспозиції цієї статті: «Проведення вибухових робіт із порушенням правил, що встановлені з метою охорони рибних запасів або диких тварин, що перебувають у природних умовах, — ....»; 14) ч. 1 ст. 251 КК України необхідно викласти в такій редакції: «1. Порушення ветеринарних правил, якщо це створило

загрозу поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки, —...», а частину другу викласти в сучасній редакції; 15) у ст. 252 КК України після слів «природно-заповідного фонду» доповнити словами «природної спадщини», а ст. 254 після слів «грунту» доповнити словами: «незаконне використання сільськогосподарських земель не за призначенням, яке призвело до таких же наслідків, —...»; 16) потрібно доповнити КК України статтею 241¹ у такій редакції: «Ст. 241¹. Незаконна порубка дерев, чагарників у містах та інших населених пунктах.

Незаконна порубка дерев і чагарників у містах та інших населених пунктах, що заподіяло істотну шкоду, а також вчинення таких дій у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи природної спадщини, —...»; 17) доповнити КК України статтею 241¹ у такій редакції: «Ст 241¹. Забруднення, засмічення лісу

Забруднення або засмічення лісу речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або навколишнього природного середовища внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи навколишнього природного середовища, —...»; 18) необхідно доповнити КК України ст. 245² в такій редакції: «Ст. 245². Необережне знищення або пошкодження лісових масивів

1. Необережне знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших таких насаджень, якщо це спричинило загрозу життю, здоров'ю чи навколишньому природному середовищу, —...

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей, завдали шкоди здоров'ю або навколишньому природному середовищу, —...»; 19) склад злочину, передбачений ст. 268 КК України, потрібно перенести в розділ VIII КК, оскільки він стосується забруднення навколишнього природного середовища, позначивши його ст. 231 і викласти в такій редакції: « Ст. 237¹. Незаконне ввезення на територію України шкідливих відходів, вторинної сировини або матеріалів

1. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів без належного дозволу, —

2. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів, які заборонені для ввезення, —...».

3.2. Реформаторські тенденції законодавства зарубіжних держав у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища

Порівняння криміналізації та декриміналізації злочинних діянь проти навколишнього природного середовища в чинному КК України (2001 р.) та з КК 1960 р., свідчить про пріоритет економічних інтересів над екологічними. Також недоліки законодавчого формулювання характерні і для КК 1960 року. Деякі із зазначених недоліків подолані прийняттям нового КК України. Система злочинів проти навколишнього природного середовища нараховує зараз, за КК 2001 р., 19 складів, розміщених законодавцем у розділі VIII. Злочини проти довкілля. Викремленням цього розділу законодавець показав, що досліджувані злочини зачіпають не стільки юридичні (чиє-небудь право власності) або економічні (народногосподарські) інтереси, скільки природні, об'єктивно існуючі умови життєдіяльності окремих осіб і всього суспільства. В той же час слід зазначити, що законодавче формулювання деяких складів злочинів проти навколишнього природного середовища, і в новому КК України потребує уточнення. Нині настав час серйозного переосмислення людством ставлення до природи, час об'єднання зусиль народів у боротьбі за врятування біосфери, здійснення регіональних і міжнародних програм подальшого розвитку та виживання, які повинні базуватися на нових політичних і правових засадах та глибоких знаннях.

Існування і благополуччя людини сьогодні залежить від того, чи вдасться нам дотримуватися принципів довгострокового розвитку, вироблених міжнародним співтовариством. Для цього Україні слід докласти великих зусиль і продемонструвати готовність до співробітництва в таких сферах, як підвищення міжнародної безпеки, раціональне, бережливе використання, охорона, відтворення та оздоровлення глобальних загальних природних ресурсів, вирішення енергетичних проблем (максимальне залучення альтернативних видів енергії, підвищення надійності та безпечності існуючих), охорони флори та фауни. Ініціативи громадськості, законодавчої і виконавчої влади наштовхуються на відсутність ініціативи і виконавчої дисципліни в цих сферах на місцях. Крім того, на вирішення цих проблем негативно впливає відсутність досконалих законодавчих актів і механізмів реалізації існуючих нормативних актів. Час вимагає навіть найбільших консерваторів відмовитися від практики підтримання соціальної та екологічної стабільності за допомогою старих підходів і правових приписів, більш активного поступу до розвитку

та охорони навколишнього природного середовища. Зрозуміло, що між країнами існують великі розбіжності щодо названих вище проблем, особливо щодо рівня прибутків, організаційних традицій, досвіду керівництва тощо. Тому лише виконавча і законодавча влади країн (кожна у себе) може найбільш ефективно використати міжнародний позитивний досвід, внесе необхідні зміни в законодавство.

Новий підхід потребує докорінної зміни ставлення Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, корпорацій і приватних осіб до навколишнього природного середовища, подальшого розвитку і міжнародного співробітництва. Такий підхід може реалізовуватися декількома шляхами: 1) коли головна увага буде зосереджена на вивченні і впровадженні в життя міжнародного досвіду у справі охорони, раціонального використання та відтворення природних об'єктів; 2) коли така увага буде зосереджена на екологічних наслідках; 3) на причинах. Останнім часом уже досягнуто певних успіхів: Україна підписала ряд конвенцій, міжнародних угод і починає їх впроваджувати в національне законодавство, кримінальне, природоохоронне. У багатьох відомствах, в тому числі і правоохоронних, з'явилися нові установи (управління, відділи тощо), які почали займатися охороною навколишнього природного середовища, раціонального використання та відтворення природних об'єктів. Звичайно, в цьому аспекті ще не все гаразд з екологічним інформуванням населення, міжнародного співтовариства, з доступом населення до екологічної інформації, з удосконаленням екологічного законодавства тощо. Не буде новиною й те, що раніше в нашій державі не приділялася увага причинам і наслідкам екологічних порушень. Нині настав час вивчити причини екологічних негараздів з метою їх усунення.

Враховуючи вищезазначене, спробуємо сформулювати напрямки щодо покращення екологічної ситуації в Україні: 1) комплексний підхід в розробці екологічного та іншого природоохоронного законодавства; 2) збільшення витрат на охорону природи та будівництво природоохоронних засобів; 3) заборона будь-яких відхилень від проектів, що шкодять природі; 4) безумовне дотримання природоохоронних нормативів, створених міжнародним співтовариством; 5) обов'язковість екологічних експертиз з метою складання екологічного прогнозу; 6) активізація правоохоронних органів проти порушників екологічного законодавства; 7) сприйняття позитивних тенденцій зарубіжних держав у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища; 8) покращення екологічної освіти тощо.

Зупинимося на реформаторських тенденціях законодавства у деяких зарубіжних країнах у сфері кримінально-правової охорони навколиш-

нього природного середовища. Сучасне кримінальне законодавство зарубіжних держав також передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища. Як показує наше дослідження, перелік цих складів злочинів різний. Проте у кодифікованому кримінальному законодавстві не завжди передбачений спеціальний розділ, присвячений діям проти навколишнього природного середовища. Таке становище є негативом у зазначеній сфері життєдіяльності.

Необхідно враховувати те, що загально визнаним у науці є поділ регулювання й охорони відносин у світі на такі правові системи: 1) країни загального права (common law); 2) романо-німецька правова система; 3) країни мусульманського права; 4) країни традиційного напрямку; 5) права соціалістичних країн [323, с. 18-29]. Виходячи з існуючих правових систем і послідовності їх розгляду в цьому підрозділі роботи, зроблена спроба показати реформаторські тенденції зарубіжних країн у сфері кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Почнемо розгляд зазначених проблем з індійського кримінального законодавства. Злочини проти навколишнього природного середовища містяться в главі XIV «Злочини проти народного здоров'я, безпеки, зручності, благопристойності і моралі». Згідно зі ст. 268 КК Індії «Створення перешкоди для публіки», це діяння, які спрямовані проти населення в цілому чи значної його частини і створюють труднощі для користування правами, якими особи могли б безперешкодно користуватись [432, с. 173]. Під ознаки перешкоди для публіки підпадає таке діяння, як забруднення води в каналі загального користування [690, с. 203]. Умисне забруднення води у джерелі чи резервуарі загального користування, в результаті чого вода стає менш придатною для використання з метою для якої вона була призначена, визначає позбавлення волі будь-якого виду на строк до 3 місяців чи штраф до 500 рупій, або те та інше одночасно (ст. 277). Ця норма може слугувати для поповнення предмета складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України. Цікаві положення, які стосуються реформування кримінального законодавства, має індійська судова практика щодо природних об'єктів. Так, продаж дерева на корені (сироростучого деревостою), що належить іншій особі, не є крадіжкою, але якщо чуже дерево зрубано з метою «безчесного» його заволодіння, то вчинено крадіжку [693, с. 13]. Дикі звірі, вбиті на чий-небудь землі, стають власністю власника цієї землі і можуть бути викрадені [693, с. 13]. Риба є рухомим майном, якщо вона позбавлена природної волі у водному об'єкті, із якого вона викрадена [692, с. 556]. Якщо ж вона може «на свій розсуд» попливти з водоймища,

то вона не може бути викрадена [691, с. 455]. Ці імперативи можуть слугувати при кваліфікації з метою відмежування предмета складу злочинів проти навколишнього природного середовища (крім положення що до предмета власності відноситься те, на що затрачена людська праця) від предметів злочинів, що посягають на відносини власності. Крім того, в чинному КК України потрібно передбачити окрему статтю, яка б встановлювала кримінальну відповідальність за незаконну порубку дерев і чагарників у населених пунктах. Певні реформаторські ідеї містяться в положеннях індійського кримінального законодавства і судовій практиці також щодо знищення і пошкодження майна, зокрема і деяких об'єктів природи. Наприклад, якщо особа – власник, в межах свого володіння вчинила порубку сироростучого дерева на своїй землі, до якого навколишнє населення раз у рік приносило статую божества для загального поклоніння, то такі дії не будуть кваліфікуватися як пошкодження майна [690, с. 496]. Зазначені положення повинні спрямовувати нашого законодавця на розширення переліку предмета злочину в ст. 252 КК України.

На відміну від багатьох країн Європи, Велика Британія ніколи не знавала транскордонного забруднення: роза вітрів – південно-західна, по території країни не протікають міжнародні ріки. В правовій системі Сполученого Королівства немає писаної конституції, як немає і кодифікованого права навколишнього природного середовища або навіть нормативного акта, який може бути покладений в його основу. Це пояснюється відсутністю чітко окресленої сфери права навколишнього природного середовища [491, с. 65-66]. В сучасному праві Великої Британії щодо навколишнього природного середовища можна виділити три основних напрямки: 1) зацікавленість у збереженні природи сільської місцевості і доступу до її красот; 2) покращення умов життя в містах шляхом боротьби з забрудненням атмосферного повітря і вод; 3) державний контроль за землекористуванням [491, с. 66]. Щодо кримінальної відповідальності за завдання шкоди навколишньому природному середовищу, то тут превалює відповідальність у вигляді штрафу або позбавлення волі, що застосовуються через кримінальні суди публічними агентствами [491, с. 66]. Крім того, використовується вид регулювання використання фінансових стимулів замість кримінального покарання – в недалекому минулому був застосований для охорони сільськогосподарських земель [491, с. 66]. В англійському праві не існує фундаментальної юридичної різниці між використанням кримінальних і адміністративних санкцій, і у своєму практичному застосуванні їх сфери часто перетинаються або співпадають [491, с. 66]. Іншими словами, англійське

право ніколи не виходило з того, що діяння, які можуть бути кваліфіковані як злочини, в обов'язковому порядку підлягають покаранню. До того ж стосунки між владою і виробниками у сфері охорони навколишнього природного середовища базуються на принципі співробітництва, який, як правило, не порушується сторонами [491, с. 65-69]. В англійському праві деякі види шумів заборонені. Порушення заборони призводить до застосування до винних кримінальних санкцій. Наприклад, використання на вулиці гучномовника забороняється, за винятком особливих випадків, передбачених у законі [563, с. 118-119]. Якщо шум у контексті закону «Про контроль за забрудненням» 1974 р. можна кваліфікувати як паніку, то органи влади попереджають порушника про припинення чи зниження шуму, а коли особа не реагує на попередження, то за заявою проти неї порушується кримінальна справа [563, с. 120-122]. З такою ж заявою можуть звернутись і громадяни в магістратний суд [563, с. 119]. Названі вище положення, що стосуються кримінальної відповідальності за англійським правом, мають значний інтерес і їх доцільно використати при доповненні чинного КК України. Нове кримінальне законодавство України повинно передбачати значні кримінальні штрафи, що зробило б не вигідним забруднювати об'єкти природи, знищувати тваринний і рослинний світ. Крім того, відсутність фундаментальної юридичної відмінності в англійському праві між використанням кримінальних і адміністративних санкцій свідчить на користь необхідності залишення в КК України адміністративної преюдиції. Реформаторські тенденції англійського права щодо кримінально-правового захисту від шумового впливу на навколишнє природне середовище свідчить про включення такої новели до чинного КК України.

Як показує вивчення кримінального законодавства США, існує особливість злочинів «білих комірців», яка проявляється в порушенні законодавства про охорону навколишнього природного середовища завданням шкода не конкретним особам або категоріям осіб чи державним органам, а практично всьому населенню, в тому числі і майбутнім поколінням. Система законодавчих актів, що стосується аналізованої сфери, включає: 1) закон «Про державну політику у сфері навколишнього природного середовища» 1969 р. [563, с. 117-120]; 2) Закон «Про покращення якості навколишнього середовища» 1970 р. [563, с. 120-123]; 3) федеральний закон «Про контроль над забрудненням вод» [563, с. 124-126; 651, с. 341-350]; 4) закон «Про чистоту повітря» [61]; 5) закон «Про контроль над шкідливими шумами» [62]; 6) закон «Про ліквідацію твердих відходів» [63] та інші. У всіх названих нормативних актах, поряд з заходами адміністративної і цивільної відповідальності, передбачені і

кримінально-правові санкції. Так, за вчинений вперше злочин – умисне чи необережне порушення правил, стандартів тощо, майже всіма названими вище актами передбачене тюремне ув'язнення на строк до 1 року і штраф у розмірі до 25 тис. дол. США за кожний день порушення, а при повторному вчиненні цих злочинів особі загрожує позбавлення волі до 2 років і штраф до 50 тис. дол. США за кожний день порушення [552, с. 182-184]. В окремих штатах передбачена (наприклад, законом штату Вермонт (1969 р.), який відомий у середовищі фахівців під назвою «Акт 250») заборона на використання сільськогосподарських земель для не-сільськогосподарських цілей. Таке використання допускається лише за умови, що немає іншої можливості розміщення об'єкта або здійснення діяльності і будуть вжиті всі необхідні заходи для попередження або зведення до мінімуму негативного екологічного ефекту. В цьому ж законі визначена кримінальна відповідальність у вигляді штрафу розміром не більш 500 дол. США чи позбавлення волі на строк до двох років за кожний день вчинення протиправної діяльності, починаючи з дня виявлення порушення, чи те й інше одночасно [300, с. 241-242]. Заборони, які стосуються охорони природних об'єктів відповідними засобами, є аргументованими для чинного КК України, адже дієвість великих кримінальних штрафів очевидна. Крім того, в статтях проекту повинні бути відображені такі ознаки як повторність, відповідальність у вигляді штрафу за кожен день порушення нормативів і правил. Необхідно передбачити, зважаючи на законодавство США, кримінальну відповідальність за нежиття заходів щодо ліквідації твердих відходів. Ця проблема уже назріла, оскільки такі діяння мають негативні наслідки для ґрунтів, водних об'єктів, лісів. Крім того, для України основним засобом виробництва є землі сільськогосподарського призначення, а тому діяння щодо їх використання не за цільовим призначенням, за прикладом штату Вермонт, повинно бути криміналізованим у ст. 254 КК України.

Законодавство Мексиканських Сполучених Штатів відноситься до так званої романо-німецької групи. Кримінальне законодавство містить кримінальну відповідальність за забруднення: атмосферного повітря, вод, моря, ґрунтів. Крім того, передбачена кримінальна відповідальність щодо захисту навколишнього середовища від впливу теплової енергії, шуму і вібрацій [518, с. 437-457]. Згідно зі ст. 76 федерального закону «Про охорону навколишнього середовища» від 22 грудня 1981 р. з внесеними до нього змінами декретом «Про внесення змін і доповнень у федеральний закон «про охорону навколишнього середовища» від 27 січня 1984 р. покаранню у вигляді тюремного ув'язнення від шести місяців до трьох років і штрафу в розмірі від п'ятдесяти до десяти

тисяч раз, що перевищує мінімальний денний заробіток, встановлений у Федеральному окрузі, підлягають особи, що умисно чи необережно вчинили такі дії: 1) допустили викид небезпечних забруднюючих речовин, що погіршують якість атмосферного повітря чи такі, що викликають або сприяють завданню серйозної шкоди здоров'ю населення, рослинному і тваринному світу або екосистемам; 2) які допустили скид або проникнення небезпечних забруднюючих речовин у ґрунт, якщо це викликає або здатне викликати завдання серйозної шкоди здоров'ю населення, рослинному і тваринному світу чи екосистемам; 3) які допустили без попереднього знешкодження скиду в морське середовище, ріки, озера, болота, водосховища і інші водойми, включаючи систему водопостачання, чи такі, що забруднили поверхню землі, ґрунт або надра стічними водами, відходами або забруднюючими речовинами, що спричинили або здатні завдати серйозну шкоду здоров'ю населення, рослинному або тваринному світу або екосистемам; 4) які допустили виділення теплової енергії, шуму або вібрацій, що наносять серйозної шкоди здоров'ю населення, рослинному і тваринному світу або екосистемам [342, с. 80-101]. Названі вище новели, які стосуються забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів, морського середовища та виділення теплової енергії, шуму або вібрацій, свідчать, що законодавець Мексики враховує те, що перелік засобів забруднення зайвий. У той же час розширено перелік предметів злочину екосистемами, що є позитивним у законодавчому процесі. Не потрібно, на наше переконання, ігнорувати такі важливі природні об'єкти, як болота. Це природне творіння суттєво впливає на екологічну рівновагу в регіонах і його забруднення або руйнування має бути криміналізованим у КК України.

Гл. XI «Злочинні діяння проти природного середовища» кримінального закону Латвійської Республіки [67, с. 1-313] нараховує 20 статей. Злочинами проти навколишнього природного середовища в Латвії визнаються порушення правил експлуатації і використання землі, її надр, вод, лісів, порушення правил ліквідації небезпечних відходів, незаконне захоронення небезпечних речовин у водах і надрах землі, забруднення і засмічення лісів, землі, вод, експлуатація об'єктів без очисних споруд, непроведення заходів з ліквідації забруднення природного середовища, підпал лісу, самовільне полювання тощо. До найбільш небезпечних злочинів проти навколишнього природного середовища, за які особа притягується до суворої кримінальної відповідальності, латвійський законодавець відніс кваліфікований умисний підпал лісу (покарання – позбавлення волі строком до 15 років) і особливо кваліфіковану самовільну порубку або пошкодження дерев (покарання – по-

збавлення волі на строк до десяти років або арешт, або грошовий штраф до 150 мінімальних місячних заробітних плат).

Наприклад, в КК Республіки Узбекистан [77, с. 1-338] злочинам у сфері охорони навколишнього природного середовища присвячений четвертий розділ, що включає главу «Злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища і природокористування». Ця глава має 12 статей. Злочинними у сфері екології визнаються, зокрема, порушення норм і вимог екологічної безпеки (ст. 193), умисне приховування чи перекручення відомостей про забруднення навколишнього природного середовища (ст. 194), невжиття заходів з ліквідації наслідків забруднення навколишнього природного середовища (ст. 195), забруднення навколишнього природного середовища (196), порушення ветеринарних і зоотехнічних правил (ст. 200), порушення порядку користування тваринним або рослинним світом (ст. 202), порушення умов користування водами або водоймами (ст. 203) тощо. Цікавими є положення ч. 4 ст. 198 КК, яка передбачає відповідальність за пошкодження, знищення посівів, лісу або інших насаджень, згідно з якою у випадку відшкодування завданої шкоди в трикратному розмірі до особи не застосовується покарання у вигляді позбавлення волі. Це свідчить, що законодавець схиляється до економічного характеру санкцій, і є більш перспективними.

Глава XXVI КК Республіки Білорусь [73, с. 1-474] називається незвично для нашого законодавця «Злочини проти екологічної безпеки і природного середовища» і включає 22 статті. Зокрема, злочинами визнаються: умисне знищення особливо охоронюваних природних об'єктів; порушення вимог екологічної безпеки; прийняття в експлуатацію екологічно небезпечних об'єктів; псування земель; знищення чи пошкодження торф'яників; порушення правил водокористування; незаконне полювання; порушення ветеринарних правил тощо. Білоруське законодавство передбачає максимально суворе покарання за деякі злочини передбачає Білоруське законодавство (позбавлення волі на строк від двох до семи років: — за порушення вимог екологічної безпеки; — за прийняття в експлуатацію екологічно небезпечних об'єктів; — за кваліфіковане приховання або умисне перекручення відомостей про забруднення навколишнього природного середовища). Це свідчить, що зазначені злочини мають підвищену суспільну небезпечність.

Щодо КК Азербайджанської Республіки [69, с. 1-325], то слід зазначити, що в ньому злочинам проти навколишнього природного середовища присвячена глава 28, яка містить 15 складів злочину. За можливою кримінальною відповідальністю і навіть за порядком розміщення статей КК Азербайджану найближчий до КК Російської Федерації. Наприклад,

передбачено такі склади злочинів: порушення правил охорони навколишнього середовища при проведенні робіт (ст. 247); порушення правил поводження з екологічно небезпечними речовинами і відходами (ст. 248). Проте найближчим до українського кримінального законодавства в зазначеній сфері є КК Республіки Казахстан [75, с. 1-466], тільки спостерігається повне співпадання проведеної у сфері охорони навколишнього природного середовища криміналізації діянь. Єдиною істотною відмінністю в КК Республіки Казахстан у цьому плані є склад злочину «Транспортування, продаж основних, що охороняються державою рідкісних, що знаходяться на межі вимирання диких тварин чи продуктів з них». Ці положення повинні бути відображені в ст. 248 КК України.

У КК Республіки Польща, виділена окрема глава злочинів проти навколишнього середовища [76, с. 1-234]. Вона містить вісім статей, серед яких: знищення рослинного і тваринного світу; забруднення води, повітря або землі речовинами чи речовинами з іонізуючим випромінюванням; складування, видалення, переробка, знешкодження чи перевезення відходів або речовин всупереч правилам; здійснення господарської діяльності, що загрожує навколишньому природному середовищу тощо.

Цікаві положення, що стосуються навколишнього природного середовища, містяться в КК Іспанії [71, с. 1-240], де злочинам проти навколишнього природного середовища присвячені дві глави: гл. III – «Про злочини проти природних ресурсів і навколишнього середовища» і гл. IV – «Про злочини, зв'язані з охороною флори і фауни».

Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища в Китаї охоплює дві великі проблеми: 1) захисту від ерозії ґрунтів; 2) захисту від забруднення навколишнього природного середовища. Згідно з підрахунками, щорічно в Китаї змивається 5 млрд. т ґрунту, в тому числі 50 млн. т поверхневого гумусного шару [711, с. 169]. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства, що призводять до ерозії ґрунтів, врахована в КК України 2001 року. Необхідно зазначити, що в цілому кримінальне законодавство Китаю щодо охорони навколишнього природного середовища дещо відстає навіть від країн СНД. У той же час відносини щодо охорони лісу, водних об'єктів і тваринного світу спрямовані на їх відтворення [400, с. 355]. Ці позитивні моменти мають бути враховані в КК України. Крім того, китайський законодавець встановлює жорстку кримінальну відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища. П. 6 КК Китайської Народної Республіки передбачає кваліфіковане незаконне розміщення, зберігання або викид у землю, воду або атмосферу радіоактивних за-

бруднюючих речовин, що містять джерела інфекційних захворювань, відходів, отруйних або інших небезпечних відходів [72, с. 1-30]. Такі діяння караються позбавленням волі на строк від 3 до 7 років і штрафом [72, с. 1-30]. Кваліфіковане незаконне ввезення в країну з-за кордону твердих відходів для їх складування, захоронення і розміщення карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років і штрафом, але якщо це ж діяння призвело до особливо тяжких наслідків, то карається позбавленням волі на строк більше 10 років і штрафом [72, с. 60]. Також карається кваліфіковане й особливо кваліфіковане незаконне полювання, вбивство основних, що охороняються державою рідкісних, які знаходяться на межі вимирання диких тварин [72, с. 70]. Слід звернути увагу, що підлягають покаранню побічне опромінювання, проливання, шум, вібрації, виливання або зберігання в атмосфері, землі, надрах або наземних, морських або ґрунтових водах, які можуть завдати тяжку шкоду рівновазі в природних системах (ст. 325). Ввезення або випуск на свободу немісцевих видів рослин або тварин, що призвело до пошкодження біологічної рівноваги (ст. 333) також є злочином. Суворо караються полювання або вилов видів, які знаходяться під загрозою зникнення, здійснення діяльності, що порушує або ускладнює їх розмноження або міграції (ст. 334) тощо. Крім того, окремі злочини, що стосуються навколишнього природного середовища, містяться в інших розділах КК Китайської Народної Республіки, зокрема у розділі 2 гл. 11 «Про лісові підпали» тощо.

Як показує наше дослідження, в останні роки в Японії загострилися проблеми щодо навколишнього природного середовища. Поштовхом до посилення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Японії стала судова практика. Так, у 1968 – 1972 рр. були порушені справи щодо хвороби «ітай-ітай», що викликала деформацію всіх кісток організму і люди вмирали зі стогоном «ітай, ітай» (болісно, болісно). Причиною такого захворювання був кадмій, який містився в скидах води шахт [784, с. 119]. У 50-х роках ХХ ст. була порушена справа щодо захворювання «минамата». Ця хвороба супроводжувалась ураженням центральної нервової системи і призводила до летального результату. Джерелом захворювання була органічна ртуть, яка містилась в стічних водах хімічного заводу. В 1950 – 1960 рр. були порушені справи про «когай», що означає «шкода суспільству». Ця справа стосувалася захворювання населення астмою внаслідок забруднення атмосферного повітря відпрацьованими газами нафтохімічними комбінатами тощо [784, с. 120]. Все це змусило парламент прийняти такі закони: в 1958 р. – закон «Про збереження якості води в басейнах загального

призначення» і закон «Про регулювання заводських стічних вод» тощо; в 1962 р. – закон «Про регулювання викидів кіптяви»; в 1967 р. – основний закон «Про заходи боротьби проти забруднення навколишнього середовища» і закон «Про попередження когай, що викликається шумом літаків в околицях аеродромів загального призначення»; в 1968 р. – закон «Про попередження забруднення атмосфери» і закон «Про регулювання шумів» [784, с. 123-124]. У 1970 р. парламент Японії вніс у всі ці закони зміни. Характерно, що ці нововведення мали реформаторський характер. Наприклад, в текст закону про «когай» включено положення про забезпечення гармонії між збереженням життєвого середовища і розвитком економіки [784, с. 124]. В КК Японії частина злочинів проти навколишнього природного середовища виділена в окрему главу «Злочини, що відносяться до питної води» [784, с. 124]. Злочином вважається забруднення чистої води, забруднення водопроводу, отруєння чистої води, настання смерті або тілесних ушкоджень унаслідок забруднення або отруєння чистої води тощо. Такі зміни мають позитивний характер і повинні заповнити нішу у вітчизняному законодавстві, адже компромісів з приводу здоров'я людей, збереження рослинного, тваринного світу і навколишнього природного середовища не повинно бути. Прийняття нових законів: «Про обробку і очищення промислових відходів», «Про подолання забруднення ґрунтів сільськогосподарських земель», «Про покарання у сфері когай, що пов'язано зі здоров'ям людини» вносять новизну у справу охорони об'єктів, що стосуються навколишнього природного середовища. Зокрема, це новели, що передбачають кримінальну відповідальність за забруднення ґрунтів сільськогосподарського призначення і які в певній мірі сприйняті чинним КК України. За зразком американського акту про національну політику щодо навколишнього середовища японський уряд розробив у 1976 р. законопроект про оцінку впливу на навколишнє природне середовище, який покладає на державу і компанії обов'язок до того, як вони почнуть роботи з освоєння нової ділянки, завчасно оцінити вплив цих робіт на навколишнє природне середовище, довести до відома населення зміст плану робіт і враховувати думку населення [784, с. 126; 396, с. 30]. Такі новели мають обов'язково посісти місце при реформуванні екологічного і кримінального законодавства України.

КК Японії передбачає кримінальну відповідальність юридичних осіб, поряд з такою відповідальністю фізичних осіб. Це спричинено тим, що в 60 – 70 рр. ХХ ст. громадськість різко критикувала забруднення приватними підприємствами навколишнього природного середовища і викривала їхні махінації, що призвело до криміналізації відповідаль-

ності компаній і їх представників. Так, закон «Про покарання за злочини із забруднення навколишнього середовища, що впливають на здоров'я людини» (1970 р.) встановив не тільки можливість покарання осіб, які створили загрозу для життя і здоров'я членів японського суспільства умисно або з необережності і осіб, чії дії в цій сфері призвели до загибелі або пораненню людини, але й можливості покарання представника юридичної особи або самої юридичної особи штрафом [784, с. 246]. Покарання для фізичної особи передбачено у вигляді позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк до 5 років або без нього, або грошовий штраф у розмірі до трьох мільйонів єн [784, с. 245]. Стосовно ж представника юридичної особи і юридичної особи передбачено такий же штраф [784, с. 245-246]. Українському законодавцеві не варто недооцінювати цю новелу, якщо він хоче послідовно захищати право громадян з охорони навколишнього природного середовища.

Діяння проти навколишнього природного середовища в КК Республіки Болгарія [74, с. 1-298] містяться в господарських злочинах. До них віднесені: здійснення лісорубки; вилучення або вивезення з державного лісового фонду дерев або їх частин, включаючи зрубани, без належного письмового дозволу або за наявності такого, але не в зазначеному місці, не у зазначені строки, не у зазначеній кількості; знищення або пошкодження будь-яким способом лісових масивів, лісонасаджень, молоді порослі, лісових культур або лісорозсадника; вбивство або вилов великої дикої тварини без належного дозволу; незаконний вилов риби; порушення правил про охорону рибних запасів та інших корисних водних тварин і про правильний розвиток відтворення рибних запасів у країні тощо. Такий підхід до означеної сфери не може бути сприйнятий КК України.

До господарських злочинів відносить діяння проти навколишнього природного середовища також законодавець Естонії. В КК Естонської Республіки [82, с. 1-329] передбачена відповідальність за такі злочини, що стосуються навколишнього природного середовища: незаконну порубку лісу (ст. 155); порушення вимог, що пред'являються до порубки сироростучого лісу, угодам, що вчиняються з лісоматеріалами, право на порубку сироростучого лісу або перевезення лісоматеріалів (ст. 1553); потрапу посівів і пошкодження насаджень (ст. 156); порушення вимог із захисту та використання тварин у природі (ст. 157); знищення рибних запасів (ст. 1581) тощо.

У КК Швейцарії [80, с. 1-350] деякі діяння проти навколишнього природного середовища містяться у главі злочинів і проступків проти суспільного здоров'я. Серед них є: поширення епізоотій, поширення

шкідників, забруднення питної води, виробництва коралів, шкідливих для здоров'я тварин та інші. Законодавець Федеративної Республіки Німеччини злочини проти навколишнього природного середовища помістив в КК ФРН (такі як, наприклад, браконьєрство, браконьєрський вилов риби вважаються корисливими злочинами) [79, с. 1-208]. Така розпорошеність норм не може бути прийнята КК України.

Цікавими є деякі положення в КК Данії [70, с. 1-230]. Так, забруднення питної води або сприяння її нестачі (параграф 185) вважається посяганням, що спричиняє небезпеку для суспільства; забруднення повітря, води, ґрунту або надр, зберігання відходів або аналогічних речовин (параграф 196) визнається діянням, що завдає суспільну шкоду тощо. За КК Швеції [81, с. 1-320] такі злочини, що стосуються навколишнього природного середовища, наприклад, як знищення тварин і рослин (ст. 8 гл. 13), віднесені до діянь, що посягають на суспільну небезпеку, поряд з підпалом і тяжким підпалом, тяжкою диверсією, захопленням судна і т. ін. Ці відомості є корисними з пізнавальної сторони.

Своєрідний підхід до проблеми діянь, що посягають на навколишнє природне середовище в австрійського законодавця. За КК Австрії [68, с. 1-386] діяння, що посягають на навколишнє природне середовище, поміщені в сьомий розділ разом із суспільними злочинними діяннями, наприклад, з такими як необережне створення пожежної ситуації тощо. До числа злочинів проти навколишнього природного середовища австрійський законодавець відносить умисне і необережне завдання шкоди навколишньому середовищу (п. 180, 181); тяжке завдання шкоди, пов'язане з використанням шуму (п. 181 а); умисне, таке, що загрожує навколишньому природному середовищу поводження з відходами і їх доставка (181); створення іншої загрози для стану тваринного або рослинного світу (п. 182) та ін. Парадоксально, але в той же час окремі типові злочинні діяння проти навколишнього природного середовища, містяться в розділі злочинних діянь, що посягають на відносини, що стосуються чужого майна. Наприклад, цим розділом передбачена відповідальність за порушення чужого права на полювання або на рибний лов (п. 138); застосування сили браконьєром (п. 140).

На підставі цього дослідження можна зробити висновок, що кримінальне законодавство деяких зарубіжних держав містить чимало норм, які можуть бути дієвими й ефективними у протидії злочинам проти навколишнього природного середовища, потребують вивчення та впровадження у національну правову систему, а також є корисними для побудови майбутньої системи злочинів проти навколишнього природного середовища.

3.3. Запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища як пріоритетний напрям української кримінально-правової політики

Переходу України до сталого розвитку повинно передувати реформування всієї системи народного господарства і внесення деяких коректив у систему еколого-економічної політики. Серед основних пріоритетних напрямків екологічної політики в Україні, мають бути такі: 1) комплексний підхід у розробці екологічного та іншого природоохоронного законодавства, в тому числі і кримінального законодавства, що стосується навколишнього природного середовища; 2) збільшення витрат на охорону навколишнього природного середовища та будівництво природоохоронних засобів; 3) заборона будь-яких відступів від проєктів, що шкодять довкіллю; 4) безумовне дотримання природоохоронних нормативів, створених міжнародним співтовариством; 5) обов'язковість екологічних експертиз з метою складання екологічного прогнозу; 6) активізація діяльності правоохоронних органів проти порушників екологічного законодавства; 7) покращення екологічної освіти; 8) мінімізація антропогенних перетворень; 9) поетапність ліквідації негативних наслідків; 10) вибірковий підхід до проведення природоохоронних заходів з метою підвищення їх ефективності; 11) плата за використання природних ресурсів.

Час має примусити навіть найбільших консерваторів відмовитися від практики підтримання соціальної та екологічної стабільності за допомогою старих підходів і правових приписів, більш активно працювати над удосконаленням законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища. В цьому аспекті суттєва роль належить праву [366, с. 25; 367, с. 40-44; 558, с. 101-120], зв'язку цього феномена з державною політикою. Їх взаємодія проявляється на рівні як законодавчої, так і правозастосовної діяльності. Державну політику, тобто стратегічну лінію і практичні спрямування її здійснення у галузі права називають юридичною (правовою) політикою. Термін «юридична політика» (чи «правова політика») знаходиться в низці таких суміжних понять, як «економічна», «соціальна», «демографічна», «фінансова», «наукова політика» тощо. Всі вони характеризують основні напрямки діяльності держави в тій чи іншій сфері суспільного життя. Відповідно, що під юридичною політикою розуміють ті принципи і цілі, які держава проводить у життя при створенні і застосуванні права, цих норм, у діяльності юридичних установ, формуванні і розвитку правосвідомості громадян [472, с. 3; 473, с. 20-21; 754, с. 11-12; 743, с. 71].

Варто зазначити, що для планування боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища, як зі злочинністю в цілому, важливе значення має визначення змісту кримінально-правової політики. Ця проблема належить до дискусійних. У юридичній літературі висловлена думка про те, що кримінально-правова політика охоплює всі заходи, прямо чи побічно спрямовані на боротьбу зі злочинністю. При цьому стверджується, що кримінально-правова політика реалізується як у процесі спеціальних заходів (криміналістичних, кримінально-процесуальних, кримінально-правових, виправно-трудова, кримінологічних), так і заходів загально-соціального характеру (ідеологічних, медичних, культурних, економічних тощо) [305, с. 179; 299, с.12]. С. В. Бородин правильно зауважує, що коли погодитися з подібним трактуванням сфери дії кримінально-правової політики, це приведе до підміни соціальної політики кримінально-правовою політикою [256, с. 3]. Потрібно враховувати, що кримінально-правова політика пов'язана з соціальною політикою не прямо, а опосередковано через правову, юридичну політику. Це має бути притаманним і для кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. Таким чином, кримінально-правова політика — це частина як соціальної, так і правової політики, до якої не входять загальні заходи соціального попередження, вони лише взаємодіють з нею [256, с. 3-4; 236, с. 241].

У радянській юридичній літературі було запропоновано поділяти єдину політику в галузі боротьби зі злочинністю на самостійні напрямки: кримінально-правову політику, кримінально-процесуальну політику і виправно-трудова політику. В той же час нічого не говорилось про напрямки такої політики в окремих сферах буття людини, зокрема у сфері охорони навколишнього природного середовища. При цьому кримінально-правова політика часто позначалася терміном «карна політика» [299, с. 12]. Ця точка зору не знайшла підтримки у фахівців. Окремі автори називають боротьбу зі злочинністю кримінологічною політикою, відокремлюючи головну її різновидність — профілактичну політику. Паралельно з останньою, але, на більш низькому рівні наукового абстрагування, пропонується розглядати кримінальну політику, яка не передбачає охорону навколишнього природного середовища. Ці два види політики, як стверджується, формують зміст єдиної кримінологічної політики [212, с. 108]. Була висловлена й інша точка зору, згідно з якою пропонується обмежене тлумачення сфери дії кримінально-правової політики. Прибічники цієї позиції залучають до предмета кримінально-правової політики ті спеціальні заходи соціального попередження злочинності, які ґрунтуються на кримінальному, кримінально-

процесуальному і виправно-трудовому законодавстві із залученням досягнень науки, включаючи кримінологію і криміналістику [705, с. 4-5; 377, с. 12; 357, с. 12-18]. Але й вони не торкаються в своїх поглядах окремих сфер буття людини, зокрема, охорони навколишнього природного середовища. Такий підхід поділяють С. В. Бородин [256, с. 4], М. О. Беляев [243, с. 21-23] та українські вчені, які займаються цією проблемою. Водночас у вітчизняній юридичній літературі трапляються випадки використання (без належного обґрунтування) поняття «карна політика» як синоніма політики у галузі боротьби зі злочинністю, тобто кримінально-правової політики [750, с. 7; 772, с. 12]. Отже, на основі вище – зазначених суджень, а також поглядів С. В. Бородин [257, с. 27], А. А. Музики [529, с. 241-248] можна констатувати, що діяльність держави у сфері боротьби зі злочинністю в цілому і зокрема злочинністю, що стосується навколишнього природного середовища, здійснюється за допомогою єдиної політики, яка називається кримінально-правовою. Терміни «карна», «кримінально-процесуальна», «виправно-трудова», «судова» мають право на існування для позначення складових єдиної кримінально-правової політики.

Варто зазначити, що кримінально-правова політика в цілому і зокрема у сфері охорони навколишнього природного середовища, є важливою науковою і значною прикладною проблемою сьогодення. Протягом радянського періоду в Україні (як показує наше дослідження) юристи фактично не займалися розробками цієї тематики. На мою думку, політика запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища має стати пріоритетним напрямком, повинна мати глибоке і повне наукове осмислення на рівні кандидатських і докторських дисертацій, монографічних досліджень. Перед доктриною кримінального права з особливою гостротою стоїть завдання розвитку наукових основ правотворчості створення наукової теорії криміналізації і декриміналізації суспільно-небезпечних діянь [816, с. 8].

Українські вчені неоднозначно оцінюють складові кримінально-правової політики. Зокрема, Л. В. Багрій-Шахматов стверджує, що «кримінальна політика, у свою чергу, має вектори, тобто напрямки політики – це кримінально-судова політика і кримінально-виконавча політика» [229, с. 363]. Працюючи над цією проблемою, І. М. Даншин зробив інший висновок: «кримінальна політика утворює систему, що складається з чотирьох елементів, які перебувають у функціональній залежності та взаємодії, а саме: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики» [331, с. 358-354]. Автор надає перевагу напрямку кримінально-правової

політики. Однак різні підходи у цьому питанні зайвий раз свідчать, що проблема кримінально-правової політики в цілому і у сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема, потребує належної уваги українських юристів. В цій площині переконливою є позиція В. Ф. Опришко, який вважає що кримінально-правову політику, яка орієнтує різні сили суспільства на боротьбу зі злочинністю необхідно розробляти на комплексній основі, на базі широкого співробітництва не тільки кримінологів і юристів більш широкого профілю, а й економістів, філософів, психологів, педагогів та інших фахівців. Розгорнуте вираження кримінально-правової політики повинно знайти місце у комплексній програмі боротьби зі злочинністю [565, с. 9].

Цілком заслуговує схвалення пропозиція В. К. Гришука. На думку вченого в умовах гуманізації суспільства, так чи інакше постане проблема розробки концепції кримінально-правової політики держави, яка повинна ґрунтуватися на: 1) безумовному використанні арсеналу наукових знань; 2) постійній турботі про зміцнення її морально-етичних витоків; 3) гармонійному поєднанні всіх цивілізованих методів при проведенні карної політики; 4) надані пріоритету боротьби з причинами, які породжують злочини; 5) творчому використанні вітчизняного та зарубіжного кримінально-політичного досвіду; 6) вироблені раціональної системи правозастосовних органів; 7) узгодження чинного законодавства з вимогами гуманізації суспільства [319, с. 158-165].

Не зважаючи на теоретичні розробки кримінально-правової політики в Україні, на наукову і практичну значущість цієї політики як державної доктрини боротьби зі злочинністю, унормування її на державному рівні відсутнє. Варто погодитися з думкою, що така ситуація спричинена відсутністю єдиної (спільної) концепції в розробці КК України, Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів, судової реформи, кримінально-попереджувального законодавства [331, с. 359]. Щоб позбутися цього негативу, зазначене має бути враховане в реалізації кримінально-правової політики.

У галузі кримінального права завдання та цілі юридичної політики реалізуються при окресленні кола діянь (які повинні визнаватися злочинами) у конкретних сферах (криміналізація, декриміналізація); при визначенні характеру й обранні методів кримінально-правової боротьби зі злочинністю (видів покарання, меж санкцій та пеналізації і депеналізації); при визначенні шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення (індивідуалізація покарання, правове виховання) [529, с. 241-250]. Проте зазначені завдання і цілі кримінально-правової політики не охоплюють таку

важливу її складову, як запобігання злочинам, яке характерне для усіх перерахованих напрямів, а також впливає із завдання КК України.

Зважаючи на такі завдання і цілі юридичної політики, сформулюємо їх для кримінально-правової політики держави у сфері охорони навколишнього природного середовища, оскільки цей напрямок в Україні потребує дослідження. Отже, для планування боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища важливе (ключове) значення має визначення змісту кримінально-правової політики в зазначеній сфері.

Спираючись на дослідження існуючих поглядів на проблему кримінально-правової політики та внесені авторські корективи сформулюємо завдання та цілі кримінально-правової політики у сфері навколишнього природного середовища. У досліджуваній сфері кримінально-правова політика має реалізуватися: 1) при окресленні оптимального кола складів злочинів у розділі VIII КК України (криміналізація, декриміналізація); 2) при визначенні характеру й обранні методів кримінально-правової боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища (види покарання і межі санкцій, проблема пеналізації і депеналізації); 3) при визначенні шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів на правосвідомість населення та праворозуміння у справі покращення екологічної ситуації в державі (зокрема, правове виховання, використання сучасних концептуальних підходів, превенція); 4) при виробленні засобів запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища, як пріоритетному напрямку кримінально-правової політики.

Слід звернути увагу на те, що кримінально-правова політика держави у боротьбі зі злочинністю і, зокрема, в подоланні злочинів проти навколишнього природного середовища суттєво впливає на громадську думку [305, с. 7]. Отже, діяльність держави у цій сфері має бути активною. Тому зрозуміло, що має бути врахована концепція кримінально-правової політики держави, розроблена В. К. Гришуком [319, с. 158-165], завдання і цілі кримінально-правової політики стосовно досліджуваної сфери, використаний новий підхід, який докорінно змінює ставлення до кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Такий напрямок запропонований в цьому монографічному дослідженні з використанням пріоритетності запобігання злочинам у зазначеній сфері.

Таким чином, кримінально-правова політика може реалізовуватися через: 1) вивчення і впровадження арсеналу знань у певні кола діянь у цій сфері; 2) визначення характеру й обрання методів кримінально-

правової боротьби зі злочинністю у сфері навколишнього природного середовища; 3) пошук шляхів підвищення ефективності зазначених засобів; 4) вироблення засобів запобігання цим злочинам як пріоритетному напрямі кримінально-правової політики.

Зрозуміло, що між країнами існують великі розбіжності щодо названих вище проблем, особливо організаційних, традицій, досвіду керівництва, законодавства тощо. Тому, лише законодавча і виконавча гілки влади нашої держави здатні з найширшим залученням наукового потенціалу найбільш ефективно використати міжнародний позитивний досвід, потрібні зміни в законодавстві, в тому числі і кримінальному з метою розробки кримінально-правової політики щодо екологічної злочинності. На цьому шляху останнім часом уже досягнуто певних успіхів. Україна підписала низку конвенцій, міжнародних угод і починає їх впроваджувати в національне кримінальне і природоохоронне законодавство. Як свідчить це дослідження, є певні зрушення: у багатьох відомствах, в тому числі і правоохоронних, з'явилися нові установи (управління, відділи тощо), які почали займатися охороною навколишнього природного середовища та запобіганням екологічних правопорушень і злочинів. Звичайно в цьому аспекті ще не все гаразд з екологічним інформуванням населення, міжнародного співтовариства, з удосконаленням екологічного, в тому числі і кримінального законодавства, що стосується цієї сфери.

Вирішення проблеми боротьби зі злочинами проти навколишнього природного середовища мають займатися різні гілки влади. Цьому, заважає не завжди виправдана розгалуженість центральних відомств виконавчої влади. Сьогодні в Україні налічується близько 65 різних міністерств і державних комітетів, тоді як в інших країнах, більших за територією, таких центральних органів значно менше (приміром, у Німеччині – 16, США – 14) [565, с. 8]. Кримінально-правова політика у сфері навколишнього природного середовища обов'язково має зосереджувати зусилля, поряд з іншими заходами, на протидії нерациональному використанню природних ресурсів, забезпечувати охорону, відтворення, й оздоровлення навколишнього природного середовища в Україні. Таке відгалуження (елемент, підсистему) держаної політики у галузі боротьби зі злочинністю можна було б назвати кримінально-правовою політикою в сфері охорони навколишнього природного середовища. Зазначена кримінально-правова політика має ґрунтуватися на екологічній та кримінально-правовій політиці держави в цілому.

У преамбулі Закону України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічній політиці присвячені

чотири рядки: де зазначено «...Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього природного середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорони, раціональне використання і відтворення природних ресурсів» [49]. Означена політика базується на таких принципах: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; характер запобіжних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони довкілля, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обгрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природних і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища; обов'язковість екологічної експертизи; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблеми охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва [49].

На підставі проведеного дослідження варто зазначити, що кримінально-правова політика у сфері охорони навколишнього природного середовища — це комплекс державних заходів, які мають на меті формування оптимального кола складів злочинів, визначення характеру кримінально-правової боротьби із зазначеними діяннями, обрання методів, які спрямовані на підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів на правосвідомість населення, забезпечення охорони, раціонального використання відтворення й оздоровлення навколишнього природного середовища для сьогоденних і майбутніх поколінь, а також слугують засобами превенції, надаючи перевагу запобіганню злочинам.

Як свідчить дослідження, на сьогодні існує формальний підхід у цій важливій державній справі. Така практика успадкована від радянських часів. Приміром, після Чорнобильської катастрофи вітчизняна преса повідомляла, що розробляється загальнодержавна програма з ліквідації наслідків цієї страшної події. Який зміст мала ця програма, хто її розробляв і коли вона мала бути прийнята — ми тоді і зараз не знаємо. І це все продовжується, не зважаючи на те, що існує Положення про порядок розроблення екологічних програм, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1993 р. № 1091 [146, с. 167-169], в якому також відсутні вказівки на доведення цих програм населенню. Громадяни можуть і повинні безпосередньо долати негативні екологічні явища, на боротьбу з якими мають бути спрямовані конкретні дії державної програми. А тому обізнаність населення з подібними документами має стати результатом обов'язкового, широкого інформування органами законодавчої і виконавчої влади.

Виокремлення кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища не є штучним чи надуманим. Враховуючи надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки злочинів в аналізованій сфері, проблема подолання їх має набути державної ваги. В цьому переконує також те, що державними екологічними програмами визначається єдина політика в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування [146, с. 167]. З часу набуття державності Україна стала першою державою в СНД, яка розпочала, хоча й повільно, узгоджувати законодавство з міжнародно-правовими актами, намагаючись формувати й політику в цьому напрямі.

Для забезпечення кримінально-правової політики у сфері охорони навколишнього природного середовища мають застосовуватися різні засоби, серед яких важливе місце належить кримінально-правовим: адміністративна преюдиція, покарання, криміналізація та декриміналізація. Розглянемо зміст і механізм дії цих засобів. Так, під преюдицією (від латинської *praecedens* — попередньо вирішений) [466, с. 534] розуміється значення фактів, обставин і правових висновків, що містяться у раніше винесених судових постановках, які набрали чинності для прийняття заснованого на законі рішення в іншій справі. Інститутом преюдиції певні норми матеріального (цивільного, адміністративного) права, що стосуються навколишнього природного середовища, пов'язуються із процесуальним правом [814, с. 43]. У КК України 1960 р. було дві норми з адміністративною преюдицією щодо злочинів проти навколишнього природного середовища, які стосувалися повторності незаконної по-

рубки лісу (ст. 160 КК) і незаконного полювання (ч. 1 ст. 161 КК) і передбачали попереднє застосування до винуватого заходів адміністративного стягнення як обов'язкову умову кримінальної відповідальності.

Інститут адміністративної преюдиції у чинному КК України відсутній. Як засвідчує практика, інколи об'єктивно виправданим є застосування до правопорушників менш суворого заходів державного примусу попереджувального характеру, ніж покарання. І лише злісність антисоціальної установки окремих осіб, що проявлялась у вчиненні ними аналогічних повторних дій, зумовлювала потребу в застосуванні до них кримінально-правових засобів [400, с. 661]. Адміністративна преюдиція має право на існування і в чинному КК України, оскільки вона робила б дієвою норму (ст. 246 КК) і мала б попереджувальний ефект. Про це свідчить аналіз адміністративних матеріалів. Так, 30 % притягнутих до адміністративної відповідальності відмовились від повторного вчинення незаконної порубки дерев і чагарників.

Для підвищення дієвості кримінального закону у сфері покарання за повторні адміністративні екологічні правопорушення слушною була думка про єдиний централізований облік цих порушень, який надав би можливість працівникам органів дізнання, слідчим і суддям своєчасно одержувати необхідні відомості і матеріали при розслідуванні та судовому розгляді справ зазначеної категорії злочинів [398, с. 114-116]. Дійсно, на ефективність застосування кримінального законодавства щодо аналізованих складів злочинів негативно впливала відсутність централізованого обліку осіб (банку даних), що вчинили зазначені правопорушення проти навколишнього природного середовища. Як свідчить дослідження, нині існує лише знеособлений облік правопорушень, тобто останні за необхідності не можна персоніфікувати [433, с. 123]. Кожна норма з адміністративною преюдицією описувала один складний злочин (відноситься до об'єктивної сторони діяння), який складався із сукупності адміністративно-правових проступків [493, с. 123], що підвищувало суспільну небезпечність вчиненого в цілому, оскільки повторність збільшувала кінцеву шкоду суспільним відносинам. Аналогічної позиції дотримувалися П. Гришанин [317, с. 72] та А. Яковлев [816, с. 32]. У літературі висловлювалася думка і про те, що адміністративну преюдицію треба відносити до ознак, які характеризують суб'єкта злочину [805, с. 32; 566, с.46; 386, с. 119]. Аналізуючи ці точки зору, О.Перепелиця дотримується думки, що адміністративна преюдиція виходила за межі складу злочину і була лише необхідною умовою кримінальної відповідальності, яка свідчила про підвищену небезпечність особи [579, с. 52-55].

Не вдаючись у дискусію з цього питання, оскільки ця проблема не є предметом дослідження, необхідно лише констатувати той факт, що використання в кримінальному законодавстві заходів, які належать до засобів інших галузей права, критично оцінюється багатьма юристами. Не випадково у новому КК 2001 р. адміністративна преюдиція вилучена. Перевагу отримала нова законодавча практика, яка вилучила адміністративну преюдицію з напрямку карної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки злочинів проти навколишнього природного середовища обумовлював (обумовлює) і передбачає широке використання у боротьбі з ними покарання – найбільш суворого державного примусу [525, с. 92–103]. Практика призначення судами покарання за вироками, що набрали законної сили, характеризувалася такими даними. У 1996 р. в Україні за статтями 157–162, 162¹–163¹, 207, 227¹, 228–228¹ КК було засуджено 1382 особи, з них до позбавлення волі – 11 (0,8 %); до виправних робіт 651 (47,1 %); умовно із застосуванням ст. 45 КК – 45 (3,26 %); з відстрочкою виконання вироку відповідно до ст. 461 КК – 115 (8,32 %); до штрафу – 420 (30,39 %); до інших видів порання – 1 (0,07 %); звільнено від покарання у зв'язку з амністією – 139 (10,06 %). Крім того, до 631 (45,66 %) засудженого за ці злочини було застосовано додаткове покарання у вигляді конфіскації знарядь вчинення злочину та незаконного добутого. Позбавлення волі застосовувалося практично на рівні 1995 року. Зменшилася частка засуджених до виправних робіт (у 1995 р. вона складала 50 %), проте збільшилася частка засуджених умовно та засуджених до позбавлення волі, яким було надано відстрочку виконання вироку (у 1995 р. відповідно 2,1 % і 7,1 %). Ясна річ, що зменшення кількості вироків, за якими було призначено покарання у вигляді виправних робіт без позбавлення волі було наслідком непослідовного і невиправданого рішення судів і надмірним захопленням з їх боку гуманізацією призначення покарання. Відповідальність за вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища в наш час має бути диференційована за допомогою різноманітних правових інститутів, у тому числі і покарання. Це спрямувало б органи правосуддя на повне використання засобів запобігання злочинам КК України 2001 року.

Аналіз кримінальних справ за 2001 – 2007 рр. з означеної категорії показав, що застосування ст. 69 КК 2001 р. суди мотивували важкими сімейними чи особистими обставинами винуватого, вчиненням злочину вперше, позитивною характеристикою за місцем роботи, наявністю на утриманні малолітніх дітей, щирим каяттям винуватого, а також іншими

обставинами, які можна розглядати як пом'якшуючі покарання.

Оскільки найбільш суспільно небезпечними є діяння, пов'язані з забрудненням водних об'єктів, варто проаналізувати дані про практику застосування кримінального покарання щодо осіб, засуджених за ст. 242 КК 2001 року. З 2001р. по 2007 р. за цією статтею засуджено 22 особи, з них до позбавлення волі – 2 особи (9,09 %), до обмеження волі – 2 особи (9,09 %), до штрафу – 18 осіб (81, 82 %). Отже, покарання, не пов'язані з позбавленням волі, застосовано до 18 засуджених (81,82 %). Менше застосовувалося покарання, не пов'язане з позбавленням волі, до засуджених за ст. 242 КК 2001 р. судами Донецької, Сумської областей. Частіше це практикували суди Черкаської, Одеської, Кіровоградської областей. При засудженні за ст.ст. 246, 248, 249 КК 2001 р. застосування конфіскації незаконно добутого і знарядь вчинення злочину було обов'язковим. Проте дана вимога закону виконувалася судами неповною мірою. У 2001 – 2003 рр. конфіскація знарядь вчинення злочину за ст.ст. 246, 248, 249 КК 2001 р. застосована до 903 осіб з 1166 осіб, що складає 77,44 %, у тому числі за частиною першою – 321 (27, 53 %) та частиною другою – 845 (72,47 %). Конфіскація найчастіше застосовувалася судами Донецької, Хмельницької і Київської областей – понад 80 %, рідше – судами Кіровоградської, Луганської, Одеської та Миколаївської областей (щодо менш як половини засуджених). Засуджуючи винних у вчиненні злочинів за законом, що передбачав можливість призначення конфіскації знарядь вчинення злочину, суди повинні були в кожному випадку обговорювати питання про застосування або незастосування цього додаткового покарання й наводити в резолюції частині вироку рішення з цього питання.

Небезпечним видом злочинів є «Забруднення моря» ст. 243 КК 2001 року. У 2002 р. за ст. 243 КК покарано одну особу до позбавлення волі. Цікаво, що за 2003 – 2007 рр. за цей злочин засуджено всього 3 особи. Не спостерігається посилення боротьби з цим злочином у 2003 – 2007 рр. За діяння, передбачені ст.ст. 236-238, ст.ст. 244, 247, 238 КК України за 2001 – 2007 роки жодна особа не притягнута до кримінальної відповідальності, що свідчить про пасивність правоохоронних органів і неналежне виконання своїх обов'язків. Як показало вивчення практики, у справах досліджуваної категорії суди в основному додержуються передбаченого законом принципу індивідуалізації й диференціації покарання залежно від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи винного й обставин справи, що пом'якшують чи обтяжують покарання. У той самий час допускається чимало помилок, коли призначене судом покарання за своїм видом і розміром є явно несправедливим

внаслідок як його м'якості, так і суворості (ст. 372 КПК). Суди не завжди враховували при призначенні покарання обставини, які пом'якшують покарання, про це свідчить 12 % справ з усієї сукупності справ за 2001 – 2007 роки. Для прийняття свого рішення суд мав би врахувати ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й особи винуватого та інші обставини справи. Однак, не всі суди правильно розуміли суть і спрямованість ст.ст. 65 і 66 КК України, тому допускали випадки необґрунтованого призначення покарання у вигляді штрафу. Про це свідчать вироки судів Вінницької та Черкаської областей. Допускалися випадки, коли призначене покарання не відповідало тяжкості злочину та особі засудженого, а тому було несправедливим через необґрунтовану суворість. Змінено вироки судів та пом'якшено покарання без зміни кваліфікації злочинів щодо одного засудженого. Слід зазначити, що зміна вироків з пом'якшенням покарання практикувалася лише в Донецькій області.

Окремі суди й досі не враховують вимог ст. 58 Конституції України, яка передбачає, що «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність осіб». Вивчення судової практики свідчить, що суди не завжди забезпечують неухильне застосування передбачених законом суворих заходів покарання до осіб, які раніше були судимі, вчинили досліджувані злочини за обтяжуючих обставин. Утім, саме їх діяльність нерідко завдає реальної, значної шкоди здоров'ю населення і навколишньому природному середовищу. Зокрема, це підтверджує відповідальність за приховування екологічної інформації. За це діяння за обтяжуючих обставин пройшло через суди Донецької області 4 справи і за них жодна особа не отримала покарання у вигляді позбавлення волі (в інших областях не порушено жодної кримінальної справи, з моменту доповнення КК України 1960 р. ст. 227¹ і за чинним КК України 2001 р.). При винесенні вироків обов'язково необхідно вирішувати питання про долю речових доказів – предметів злочину, знарядь злочину. Під час досудового слідства і судового розгляду справ даної категорії необхідно посилити увагу до з'ясування причин вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища, умов, які цьому сприяли, і вживати належні заходи щодо їх усунення (тобто правозастосовчим органам необхідно здійснити відповідне реагування).

Злочини проти навколишнього природного середовища за КК України 2001 р. відносяться до категорії злочинних посягань, суспільна небезпечність яких, як правило, не підтверджується офіційними статистичними даними, а спирається в основному на авторитетні експертні

оцінки. Так, за 2001 р. в Україні було зареєстровано 237 злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, у 2002 р. — 874 (відбулося зростання порівняно з попереднім роком на 637 злочинів), у 2003 р. — 1111 злочинів (відбулося зростання порівняно з 2002 р. на 237 злочинів). У 2004 р. було вчинено 1120 злочинів (відбулося зростання на 9 злочинів щодо 2004 р.), а за 2005 р. вчинено 1117 злочинів, тобто відбулося зменшення на 3 злочини порівняно з 2004 р.

Таким чином, за офіційними статистичними даними, за весь час дії КК 2001 р. спостерігається постійне зростання кількості цієї категорії посягань, якщо враховувати, що в 2007 р. вчинено 1150 злочинів. Слід зазначити, що в загальній структурі злочинності представлені далеко не всі види існуючих посягань на відносини, що стосуються навколишнього природного середовища. В основному сукупність досліджуваних злочинів утворена незаконною порубкою лісу — ст. 246 КК, незаконним полюванням — ст. 248 КК, незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим добувним водним промислом ст. 249 КК. Разом з тим, за оцінками експертів, латентність злочинів проти навколишнього природного середовища вважається однією з найбільш високих. Проте, на думку фахівців, свідчать, наприклад, дисонанс між екоситуацією, що поширюється, і рівнем злочинів, що реєструються, співвідношення злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища та екологічних адміністративних правопорушень, різниця в офіційних даних злочинності у зазначеній сфері по областях України, що мають подібну екологічну ситуацію. Реально, за експертними оцінками, латентність злочинності проти навколишнього природного середовища складає 94–98 %. Якщо за статистичними звітами злочини проти навколишнього природного середовища, займають менше одного відсотка від загальної кількості злочинів, що вчиняються в державі, фактично, з урахуванням латентності, їх кількість наближається до 14-20 %. В цьому і є один із проявів соціальної небезпеки злочинів проти навколишнього природного середовища. Головне ж свідчення соціальної небезпеки посягань на відносини, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища, — їх величезна шкідливість. Шкода, що завдається середовищу існування всього живого, в тому числі і людини, а також суспільству, часто не піддається підрахункам, про що вже зазначалося у вступній частині монографії.

До засобів кримінально-правової політики у сфері навколишнього природного середовища належить також криміналізація та декриміналізація. На положеннях зазначених засобів зверталася увага в підрозділі 3.1. монографії. Врахувавши відмову законодавця від адміністративної

преюдиції, а також недостатність її впливу на запобігання аналізованим діям, слід криміналізувати загрозу настання наслідків, які можуть настати при вчиненні зазначених посягань (див.: розділ 2 і підрозділи 3.1, 3.2 монографії). Це суттєвий крок у запобіганні злочинам проти навколишнього природного середовища і вирішенні завдання КК України, передбаченого ст. 1 кваліфікованого нормативного акту.

Важливим засобом кримінально-правової політики в аналізованій сфері є етнокультурні аспекти такої політики – правосвідомість, оскільки криміналізації і декриміналізації (певних заборон) передують вивчення відповідності заборон ментальності населення (традиціям). Без врахування форм фактичної поведінки людей, їх ціннісних орієнтацій і установок у досліджуваній сфері норми-заборони не будуть дієвими.

Висновки до третього розділу

За результатами дослідження проведеного в розділі третьому можна зробити такі висновки:

- криміналізація – це процес діяльності певного суб'єкта, яким є Верховна Рада України, коли вона приймає закон про кримінальну відповідальність за діяння, що містять ознаки злочину, тобто це процес і результат визначення певних видів діянь злочинними та караними;

- декриміналізація – це скасування кримінального закону, що передбачає кримінальну відповідальність і покарання за конкретний злочин чи втрата чинності такого кримінального закону внаслідок спливу строку його дії, або у зв'язку зі зміною умов, або обставин згідно з якими цей закон прийнятий;

- законодавче формулювання складів злочинів у чинному КК України має недоліки, які можна усунути, сприйнявши більш досконалі правові приписи зарубіжних держав, які апробовані тривалим періодом застосування, з урахуванням власної законодавчої техніки та інших етнокультурних аспектів такої політики;

- концепція інтеграційної екологічної політики в Україні передбачає: 1) інтеграцію вимог щодо захисту навколишнього природного середовища в усю політику держави; 2) спрямування діяльності у напрямку зміцнення державного управління у сфері навколишнього природного середовища; 3) орієнтацію на швидке надання згоди Верховною Радою України на дію міжнародних договорів та ефективного дотримання приписів міжнародно-правових актів в аналізованій сфері; 4) визначення стратегії пріоритетних сфер, в які необхідно інтегрувати екологічні

питання; 5) узгодженість політики на основі поєднання роботи у рамках різних правових актів, включаючи оцінку взаємозв'язків між біорозноманіттям і зміною навколишнього природного середовища та інтеграцію питань цього різноманіття в комплексне екологічне законодавство України; 6) об'єднання інституцій держави стосовно екологічної політики; 7) постійний моніторинг стану навколишнього природного середовища; 8) включення екологічних питань в усі ключові ініціативи на рівні держави; 9) забезпечення вимог щодо охорони навколишнього природного середовища в рішеннях Кабінету Міністрів України; 10) визначення Верховною Радою України пріоритетів для інтеграції навколишнього природного середовища в ключові сфери політики; 11) створення транскордонного екологічного співробітництва з сусідніми країнами і регіонами всередині держави.

- завдання і цілі кримінально-правової політики у боротьбі зі злочинами проти навколишнього природного середовища мають реалізовуватись: 1) при окресленні оптимального кола злочинних діянь у розділі VIII КК (криміналізація, декриміналізація); 2) при визначенні характеру кримінально-правової боротьби із зазначеними діяннями та обранні її методів (проблема пеналізації і депеналізації); 3) при виборі шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів на правосвідомість і праворозуміння населення у справі покращення екологічного становища в державі (зокрема, правове виховання, використання сучасних концептуальних підходів, превенція); 4) при виробленні засобів запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища як пріоритетного напрямку кримінально-правової політики в цій сфері;

- державна кримінально-правова політика в досліджуваній сфері повинна бути активною, враховувати концепцію кримінально-правової політики, її завдання і цілі в досліджуваній сфері, використовувати новий підхід, який потребує докорінної зміни кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища та етнокультурні аспекти при криміналізації та декриміналізації аналізованих діянь;

- кримінально-правова політика в досліджуваній сфері – це комплекс державних заходів, які мають на меті формування оптимального кола складів злочинів, визначення характеру кримінально-правової боротьби із зазначеними діяннями та обрання її методів, що спрямовані на підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів на правосвідомість населення та забезпечують охорону, раціональне використання, відтворення й оздоровлення навколишнього природного середовища для сьогоднішніх і майбутніх поколінь, а також слугують засобами превенції, надаючи перевагу запобіганню злочинам.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснене теоретичне узагальнення і нове вирішення законодавчих, теоретичних та практичних проблем кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це виявляється в комплексній теоретичній розробці сучасної системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка ґрунтується на авторській концепції інтеграційної екологічної політики України і сучасному праворозумінні потенційних заходів протидії злочинним посяганням та їх наслідкам, створенні теоретичної моделі майбутньої системи складів злочинів у зазначеній сфері. Проведене дослідження дозволило сформулювати висновки та пропозиції, які в сукупності утворюють систему кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Основні наукові здобутки автора, окрім тих теоретичних та прикладних, що висвітлено вище, відображено, зокрема, у таких пропозиціях стосовно вдосконалення кримінального законодавства в означеній сфері:

1. В законодавчій площині для утворення зазначеної системи необхідні такі зміни і доповнення до кримінального законодавства:

1.1. слід закріпити кримінальну відповідальність юридичних осіб, яка зумовлена тим, що: 1) є діяння, які вражають комплексністю проблем і відповідальність фізичної особи не вирішить питання; 2) кримінальна відповідальність юридичної особи матиме превентивний характер; 3) цей засіб має бути запроваджений для того, щоб огородити законослухняних громадян від шкоди, що їм завдають юридичні особи; 4) кримінальна відповідальність юридичних осіб (а не цивільна) скорочує час від заподіяння шкоди до відшкодування збитків;

1.2. необхідно законодавчо визначити поняття таких суб'єктів злочинів, як «неслужбова особа» та «приватна особа», які достатнім чином відображають соціальний і правовий статуси цих виконавців злочинів та сприятимуть застосуванню чинного КК України;

1.3. розділ VIII КК повинен мати назву «Злочини проти навколишнього природного середовища», оскільки передбачені у ньому діяння посягають на відносини, які забезпечують охорону доступної людині природи;

1.4. склад злочину, передбачений ст. 326 «Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами» необхідно перенести до розділу VIII КК, оскільки він стосується природної речовини, позначивши його ст. 246І указанного змісту;

1.5. у ч. 1 ст. 236 КК після слова «якщо» викласти такий текст: «це створило загрозу загибелі людей, екологічного забруднення значних територій, або інших тяжких наслідків», ч. 2 цієї статті викласти в редакції нині чинного закону;

1.6. настала необхідність у назві ст. 237 КК після слова «щодо» доповнити словом «запобігання». Ч. 1 ст. 237 КК викласти в такій редакції: «1. Ухилення від проведення або неналежного проведення заходів щодо запобігання забрудненню, а так само проведення чи не проведення на території, яка зазнала забруднення небезпечними речовинами, або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення особою, на яку покладено такий обов'язок, якщо це створило загрозу загибелі людей або інших тяжких наслідків». Ч. 2 цієї статті викласти в такій редакції: «2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки»;

1.7. є потреба з назви ст. 238 КК та диспозиції вилучити такі слова, як «захворюваність населення» і «стан захворюваності», оскільки таке положення закону стосується відносин, що забезпечують охорону здоров'я населення;

1.8. потрібно змінити назву ст. 239 КК на таку: «Забруднення або псування, або засмічення чи виснаження земель»;

1.9. ч. 1 ст. 240 КК викласти у такій редакції: «Незаконне, тобто з порушенням встановленого законом порядку, видобування незагальнопоширених загальнодержавного значення корисних копалин»; ч. 2 ст. 240 після слів «природно-заповідного фонду» доповнити словами «природної спадщини»;

1.10. ч. 1 ст. 241 КК повинна мати таку редакцію: «Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, яке знаходиться у відкритому просторі у межах території держави України шкідливими для життя і здоров'я людей або для навколишнього природного середовища речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва або шумом, або вібрацією, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для навколишнього природного середовища»;

1.11. назву ст. 242 КК викласти у такій редакції: «Ст. 242. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів». Ч. 1 цієї статті

викласти у такій редакції: «1. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів на території України (у твердому, рідкому і газоподібному стані), що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з навколишнім природним середовищем або незаконне використання прісних водних об'єктів, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи навколишнього природного середовища»;

1.12. є потреба назву ст. 243 КК сформулювати таким чином: «Ст. 243. Забруднення або засмічення моря». У ч. 1 цієї статті після слова «Україна», доповнити словами « або в межах вод особливого району», а після слова «речовинами» доповнити словами «або сумішами» та після слів «здоров'я людей» доповнити словами « або засмічення названих вод». Ч. 4 ст. 243 КК викласти у чинній редакції ч. 3 цієї статті;

1.13. ч. 1 ст. 244 КК після слів «захисту» слід доповнити словами «живих ресурсів моря, природних багатств континентального шельфу; мінеральних та інших неживих ресурсів поверхні надр морського дна, а також живих організмів сидячих видів, тобто організмів, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи під ним, або можуть пересуватись тільки по морському дну чи в його надрах, від шкідливих відходів»;

1.14. назву ст. 246 КК викласти в такій редакції: «Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях»; цю статтю необхідно доповнити частиною 2 у такому варіанті: «Ті самі дії, якщо вони вчинені за попередньою змовою групою осіб або повторно, або службовою особою з використанням свого службового становища, або заподіяли шкоду у великих розмірах»;

1.15. у ст. 247 КК після слів «про захист рослин» доповнити словами «або порушення законодавства щодо збереження біологічного різноманіття рослин, або незаконну торгівлю видами дикої флори та порушення законодавства щодо охорони нових сортів рослин, що знаходяться під загрозою зникнення, що створило небезпеку настання тяжких наслідків». Ст. 247 КК доповнити ч. 2 такого ж змісту, але після слів «загрозою зникнення» викласти так: «що спричинило тяжкі наслідки»;

1.16. ст. 248 КК повинна мати таку назву: «Незаконне полювання на диких звірів і птахів»; ч. 1 ст. 248 КК має бути викладено у такій редакції: «Порушення правил полювання на диких звірів і птахів, що охороняються законом і знаходяться в стані природної свободи, які включені в державний мисливський фонд, незаконна торгівля видами дикої фауни, що знаходиться під загрозою зникнення, знищення мігруючих видів тварин та середовища їх існування, що перебувають під загрозою зникнення, вилучення яєць із середовища існування диких тварин, продажу,

зберігання з метою продажу тварин, транспортування з метою продажу тварин, якщо воно заподіяло істотну шкоду, а також незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, природної спадщини, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України»;

1.17. є необхідність в ч. 1 ст. 249 КК після слів «істотну шкоду» доповнити словами «а також незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом у заповідниках або на інших територіях та об'єктах природнозаповідного фонду, природної спадщини або незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом щодо риб, водних тварин, водних рослин, що занесені до Червоної книги України», а ч. 2 цієї статті викласти у такій редакції: «2. Ті самі діяння, якщо вони вчинені службовою особою з використанням свого службового становища або за попередньою змовою групою осіб, або способом масового знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею»;

1.18. ст. 250 КК має бути з такою назвою: «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах». Це змінить формулювання диспозиції цієї статті на таке: «Проведення вибухових робіт з порушенням правил, що встановлені з метою охорони рибних запасів або диких тварин, що перебувають у природних умовах»;

1.19. ч. 1 ст. 251 КК викласти в такій редакції: «1. Порушення ветеринарних правил, яке створило загрозу поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки». Доповнити цю статтю ч. 2 такого змісту: «2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загрозу поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки»;

1.20. важливо ст. 252 КК (після слів «природно-заповідного фонду») доповнити словами «природної спадщини», а ст. 254 (після слів «грунту») доповнити словами: «незаконне використання сільськогосподарських земель не за призначенням, яке призвело до таких же наслідків»;

1.21. потребує доповнення КК ст. 246¹ у такій редакції: «Ст. 246¹. Незаконна порубка дерев, чагарників у містах та інших населених пунктах

Незаконна порубка дерев і чагарників у містах та інших населених пунктах, що заподіяло істотну шкоду, а також вчинення таких дій у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи природної спадщини»;

1.22. настав час доповнити КК статтею 245¹ у такій редакції: «Ст. 245¹. Забруднення, засмічення лісу

1. Забруднення або засмічення лісу речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або навколишнього природного середовища внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи навколишнього природного середовища»; ч. 2 цієї статті викласти в такій редакції: «2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки»;

1.23. об'єктивно існують умови для доповнення КК ст. 245² в такій редакції: «Ст. 245². Необережне знищення або пошкодження лісових масивів

1. Необережне знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших таких насаджень, якщо це спричинило загрозу життю, здоров'ю чи навколишньому природному середовищу». Ч. 2 викласти в такій редакції: «2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей, завдали шкоди здоров'ю або навколишньому природному середовищу»;

1.24. склад злочину, передбачений ст. 268 КК, потрібно перенести до розділу VIII КК, оскільки він стосується забруднення навколишнього природного середовища, позначивши його ст. 237¹ і викласти в такій редакції: «Ст. 237¹. Незаконне ввезення на територію України шкідливих відходів, вторинної сировини або матеріалів»;

1. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів без належного дозволу». Ч. 2 цієї статті викласти в такій редакції: «2. Ввезення на територію України чи транзит через її територію шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів, які заборонені для ввезення»;

1.25. необхідно доповнити ст.ст. 236, 237, 239, 241-243, 245, 246² КК частинами третіми такого змісту: «3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили масове захворювання населення, масову загибель людей або екологічну катастрофу».

2. Реформування КК України пропонується здійснювати на основі такої теоретичної моделі майбутньої системи злочинів проти навколишнього природного середовища: літосфера: 1) ст. 239. Забруднення, псування, засмічення та виснаження земель; 2) ст. 254. Безгосподарське використання земель; 3) ст. 240. Порушення правил охорони надр; біосфера: 1) ст. 246. Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях; 2) ст. 247. Порушення законодавства про

захист рослин; 3) ст. 245. Знищення або пошкодження лісових масивів; 4) ст. 245². Необережне знищення або пошкодження лісових масивів; 5) ст. 245¹. Забруднення, засмічення лісу; 6) ст. 248. Незаконне полювання на диких звірів і птахів; 7) ст. 251. Порушення ветеринарних правил; гідросфера: 1) ст. 243. Забруднення або засмічення моря; 2) ст. 242. Забруднення, засмічення або виснаження водних об'єктів; атмосфера: ст. 241. Забруднення атмосферного повітря; біосфера та гідросфера: 1) ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; 2) ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, що перебувають у природних умовах; біосфера, гідросфера, літосфера і атмосфера: 1) ст. 248¹. Знищення або пошкодження критичних місць існування організмів, занесених у Червону книгу України; 2) ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; 3) ст. 237. Невжиття заходів щодо попередження та ліквідації наслідків екологічного забруднення; 4) ст. 238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан; 5) ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природо-заповідного фонду або природної спадщини; 6) ст. 253. Проектування, експлуатація чи реконструкція споруд без систем захисту довкілля; 7) ст. 237¹. Незаконне ввезення на територію України шкідливих речовин, відходів, вторинної сировини або матеріалів; 8) ст. 246¹. Порушення правил безпеки при обігу з мікробіологічними чи іншими біологічними агентами або токсинами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Законодавчі акти

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. – № 30. – Ст. 141. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
3. Про державний суверенітет України: Декларація від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
4. 1715 г. апреля 26. Артикул воинский // Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах; отв. ред. тома докт. юрид. наук А. Г. Маньков. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 325–389.
5. 1720 янв. (3485) Морской Устав // Развитие русского права в XVII–XIX веков; отв. ред. докт. юрид. наук, проф. В. С. Нарсесян. – М.: Наука, 1990. – С. 15–40.
6. 1798 март (18429) Устав Лесной // Развитие русского права в XVII–XIX веков; отв. ред. докт. юрид. наук, проф. В. С. Нарсесян. – М.: Наука, 1990. – С. 60–71.
7. 1829 июль 24 (3033) Устав Горный // Развитие русского права в XVII–XIX веков; отв. ред. докт. юрид. наук, проф. В. С. Нарсесян. – М.: Наука, 1990. – С. 100–130.
8. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
9. Екстракт прав Київського Магістрату, міщанству і законодавчих актів Данила Слюсарського, травня 1769. // Развитие русского права в XVII–XIX веков; отв. ред. доктор юрид. наук, профессор В. С. Нарсесян. – М.: Наука, 1990. – С. 90–149.
10. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки: закон України від 21 вересня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.

11. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №3–4. – Ст.27.

12. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

13. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. // СУ УРСР. – 1927. – № 26–27. – Ст.ст. 131, 132.

14. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

15. Литовський Устав 1529. – Познань, 1841. – 125 с.

16. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.

17. Об охране окружающей природной среды: Закон СРФСР от 19 декабря 1991 г. // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1992. – № 10. – Ст. 457.

18. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25 червня 1992 р. (в редакції Закону України від 5 грудня 1996 р.) // Голос України. – 1997. – 4 лютого.

19. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25 червня 1992 р., в ред. від 5 грудня 1996 р. // Закони України. – Т. 2. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 46–78.

20. Про видобування та переробку уранових руд: Закон України від 19 листопада 1997 р. // Закони України. – Т. 13. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 293–299.

21. Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 5. – Ст. 60.

22. Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1998. – № 36–37. – Ст. 242.

23. Про власність: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Закони України. – Т. 1. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 20–29.

24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки: Закон України від 19 листопада 1997 р. // Голос України. – 1997. – 20 грудня.

25. Про внесення змін до ст. 159 КК України: Закон України від 8 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

26. Про внесення змін до ст. 160¹ КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

27. Про внесення змін до ст. 161 КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.
28. Про внесення змін до ст. 162 КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.
29. Про внесення змін до ст. 162¹ КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.
30. Про внесення змін до ст. 163¹ КК України: Закон України від 17 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 511.
31. Про внесення змін до ст. 228 КК України: Закон України від 8 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 53.
32. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради 1974. – № 44. – Ст.445.
33. Про внесення змін і доповнень у Кримінальний кодекс Української РСР: Указ Президії Верховної ради УРСР від 12 січня 1983 р.// Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 4. – Ст. 50.
34. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 р. // Закони України. – Т. 2. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 23–7247.
35. Про доповнення КК України ст. 162¹ КК: Закон України від 16 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 647.
36. Про доповнення ст. 227¹ КК УРСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. –№ 5. – Ст. 60.
37. Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР: Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
38. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: Закон України від 8 червня 2000 р. // Офіційний вісник України. –2000. – № 28. – Ст. 1155.
39. Про зміни і доповнення Кримінального кодексу УРСР: Декрет ВУЦВК і РНК УРСР від 17 жовтня 1928 р.// СУ УРСР. –1928. – № 5. – Ст. 33.
40. Про зміни ст. 99 КК УРСР про доповнення цього Кодексу ст. ст. 99¹ та 99²: Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 23 лютого 1927 р. // СУ УРСР, 1927. – № 6 – Ст. 33.
41. Про зміни ст. 99 Кримінального Кодексу УРСР: Постанова ВУЦВК і РНК від 9 вересня 1925 р. // СУ УРСР, 1925. – № 57. – Ст. 385.

42. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 348.
43. Про карантин рослин: Закон України від 30 червня 1993 р. // Закони України. – Т. 5. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 224–233.
44. Про континентальний шельф Союзу РСР: Закон СРСР від 26 червня 1968 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1968. – № 6. – Ст. 40.
45. Про континентальний шельф Союзу РСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 лютого 1968 р., затверджений Законом СРСР від 26 червня 1968 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1968. – № 6. – Ст. 40.
46. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – Ст. 442.
47. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18 січня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 7. – Ст. 268.
48. Про охорону зелених насаджень у містах і інших населених пунктах України: Декрет РНК від 29 травня 1922 р. // Постанови Ради Народних Комісарів. 29 травня 1922. – С. 11–16 (394 с.).
49. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
50. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – Ст. 91.
51. Про планування і забудову територій: Закон України від 20 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 20. – Ст. 813.
52. Про посилення боротьби із забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14 жовтня 1974 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1974. – № 44. – Ст. 445.
53. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 р. // Закони України. – Т. 3. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 271–296.
54. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16 червня 1992 р., в ред. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 4. – Ст. 26.
55. Про ратифікацію Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 4 жовтня 1988 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Том 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 6–10.

56. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.
57. Про тваринний світ: Закон України від 3 березня 1993 р. (Із змінами, внесеними згідно із законом № 81/96) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.
58. Про тваринний світ: Закони України. – Т. 5. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України 1996. – С. 55–75.
59. Свод Законов СССР. – Т. 4. – М.: Известия, 1989. – С. 315–319.
60. Свод законов США // Law of the State of New York, 1983– Разд. 3. – Ст. 1319.
61. Свод законов США // Law of the State of New York, 1983 – Разд. 42. – Ст. 1857.
62. Свод законов США // Law of the State of New York, 1983 – Разд. 42. – Ст. 4901.
63. Свод законов США // Law of the State of New York, 1983 – Разд. 42. – Ст. 6901.
64. Свод законов уголовныхъ. – Санкт-Петербургъ Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – 900 с.
65. Соборное Уложение 1649 г. // Российское Законодательство X–XX веков. В девяти томах. – Т. 3: Акты Земских соборов; отв. ред. тома докт. юрид. наук А. Г. Маньков. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 76–443.
66. Уголовное Уложение 1903 г. – СПб.: Сенатская типография, 1903. – 598 с.
67. Уголовный закон Латвийской Республики / Адапт. пер. с лат., научн. ред. и вступ. статья А. И. Лукашова и Э. А. Саркисовой. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 313 с.
68. Уголовный кодекс Австрии / Пер. А.В. Серебренниковой. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 386 с.
69. Уголовный кодекс Азербайджанской республики / Научн. редакц. предисл. И. М. Рагимова. [Пер. с азейрб. Б. Э. Аббасова]. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 325 с.
70. Уголовный кодекс Дании / Пер. С. С. Беляева и А. Н. Рычевой. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 230 с.
71. Уголовный кодекс Испании / Под. ред. и с предисл. Н. Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова. – М.: Зерцало, 2003. – 240 с.
72. Уголовный кодекс Китайской народной Республики / Под. ред. и с предисл. А. И. Коробеева. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 303 с.

73. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Вступ. статья А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 474 с.

74. Уголовный кодекс Республики Болгария / Ред. колл.: А. И. Лукашова (научн. ред.) и др. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 298 с.

75. Уголовный кодекс Республики Казахстан / Предисл. И. И. Рогова. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 466 с.

76. Уголовный кодекс Республики Польша / Адапт. пер. и научн. ред. Э. А. Саркисовой, А.И. Лукашова; под ред. Н.Ф. Кузнецовой. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 234 с.

77. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / Вступ. статья М. Х. Рустамбаева, А.С. Якубова, З.Х. Гулямова. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 338 с.

78. Уголовный кодекс РСФСР // История права. Сер. «Юриспруденция»: Учебное пособие. Вып.13 / Сост. Р. Л. Хачатуров. — Тольятти, 2000. — 240 с.

79. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. А.В. Серебренниковой. — М.: Зерцало, 2000. — 208 с.

80. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. А.В. Серебренниковой. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. — 350 с.

81. Уголовный кодекс Швеции / Пер. С.С. Беляева и А.С. Михлина. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 320 с.

82. Уголовный кодекс Эстонской Республики / Научн. ред. и пер. с эст. В. В. Запевалова; вступ. статья Н.И. Манцева. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 329 с.

83. Уголовный кодекс Японии / Под. ред. и с предисл. А.И. Коробеева. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 225 с.

84. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. — Т. 6.: Законодательство первой половины XIX века. — М.: Юрид. лит., 1985. — 432 с.

85. Устав горный // Сводъ законовъ уголовныхъ. — Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. — 212 с.

86. Устав горный // Сводъ законовъ уголовныхъ. — Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1832 март 6 (5211) §§ 13, 15. — Ст. 1524.

87. Устав лесной // Сводъ законовъ уголовныхъ. — Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1832. — Ст. 1525.

88. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями 1864 г. // Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. – Т. 8. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 402–414.

Укази Президента

89. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 50. – Ст. 2435.

Постанови Верховної Ради України

90. Положення про Червону книгу України: Постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. «Про Червону книгу України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 52. – Ст. 686.

91. Про внесення змін до законодавчих актів України щодо застосування кримінальних покарань у вигляді штрафу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 53.

92. Про внесення змін і доповнень у деякі законодавчі акти України з питань охорони навколишнього природного середовища // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

93. Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР», затверджений Законом СРСР від 26 червня 1968 р.: Постанова Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1968. – № 6. – Ст. 232.

94. Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР»: Постанова Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1969. – № 34. – Ст. 308.

95. Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи: Постанова Верховної Ради України від 1 серпня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 33. – Ст. 466.

96. Про порядок введення в дію Закону України «Про ветеринарну медицину»: Постанова Верховної ради України від 25 червня 1992 р. // Закони України. – Т. 3. – К., 1996. – С. 378–379.

97. Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки: Постанова Верховної Ради України від 16 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 45. – Ст. 620.

Постанови Ради Міністрів СРСР та Постанови Кабінету міністрів України

98. Концепція єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 1995. – № 501 // Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У 2-х кн. / Відп. ред., док. юрид. наук, професор, заслужений юрист України, академік УЕАН В. І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – Кн. 2. – С. 442–449.

99. Об ответственности за нарушение лесного законодательства: Постановление Совета Министров Украинской ССР от 25 мая 1982 г. № 301 // СП УССР. – 1982. – № 6. – Ст. 56.

100. Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять собою підвищену екологічну небезпеку: Постанова КМ України від 27 липня 1995 р. № 554// ЗП України. –1995. – № 10. – Ст. 252.

101. Положение об охране рыбных запасов и о регулировании рыболовства в водоемах СССР: Постановление Совета Министров СССР от 15 сентября 1958 г. № 1045 // СП СССР. – 1958. – № 16. – Ст. 127.

102. Положення про Державну екологічну інспекцію Міністерства екології та природних ресурсів України: Постанова КМ України від 2 березня 1998 р. № 244 // Офіційний вісник України. –1998. – № 9. – Ст. 348.

103. Положення про державну міжвідомчу комісію України у справах випробувань і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1993 р. № 886 // ЗП України. – 1994. – № 3. – Ст. 62.

104. Положення про мисливське господарство та порядок здійснення полювання: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 780, із змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 1997 р. № 245 // Екологія і закон: екологічне законодавство України. У 2-х кн. / Відп. ред., докт. юрид. наук, професор, Заслужений юрист України, академік УЕАН В.І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – Кн. 2. – С. 154–166.

105. Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР: Постанова Ради міністрів СРСР від 15 вересня 1958 р. № 1045 // СП СССР. 1958. – № 16. – Ст. 127.

106. Порядок і періодичність оприлюднення відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та стан захворюваності населення: Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1990 р. № 100 // ЗУ УРСР. – Т. 2. – К., 1991. – С. 61–62.

107. Порядок і умови використання рибних та інших водних живих ресурсів виключної (морської) економічної зони України іноземними юридичними і фізичними особами: Постанова КМ України від 13 серпня 1999 р. № 1490 // Збірник урядових нормативних актів України. – №7. – 2000. – Ст. 166. – К.: Вид-во Україна, 2000. – С. 47–51.

108. Порядок організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 1999 р. № 343 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 393.

109. Правила використання водойм, надання колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам і організаціям: Постанова Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1959 р. № 402, в редакції від 21 червня 1983 р. № 275 // ЗП УРСР. – 1983. – №7. – Ст. 39.

110. Правила охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лютого 1996 р. № 269 // ЗП України. – 1996. – № 8. – Ст. 241.

111. Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних та водних рослин: Постанова КМ України від 11 червня 1992 р. № 325 // Зібрання постанов Уряду України. – № 7. – 1992. – Ст. 154. – К.: Вид-во Україна, 1992. – С. 7–12.

112. Про внесення змін до деяких рішень уряду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 1996 р. № 621 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 2. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – С. 317–318.

113. Про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій: Постанова КМ України від 16 лютого 1998 р. № 174 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 9. – Ст. 348.

114. Про Державну міжвідомчу комісію України у справах випробувань і реєстрації засобів захисту регуляторів росту рослин і добрив: Положення, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1993 р. № 886 // ЗП України. – 1994. – № 3. – Ст. 62.

115. Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення: Постанова кабінету міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 // ЗП України. – 1995. – № 2. – Ст. 42.

116. Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 // СП СРСР. – 1974. – № 3. – Ст. 18.

117. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. // Збірник

законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 250–257.

118. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконного добування (збору) або знищення цінних видів риб і інших об'єктів водного промислу: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1994 р. № 41 // ЗП України. – 1994. – № 5. – Ст. 125.

119. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну ресурсам живих організмів «сидячих» видів, що становлять природні багатства континентального шельфу: Постанова Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1974 р. № 831 // СП СРСР. – 1974. – № 22. – Ст. 132.

120. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: Постанова КМ України від 19 січня 1998 р. № 32 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – Ст. 96.

121. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1994 р. № 41 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 2. – Чернівці: Зелена Буковина. – С. 99–100.

122. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збору) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1994 р. № 41 // ЗП України. – 1994. – № 5. – Ст. 125 (зі змінами внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 1996 р. № 621).

123. Про затвердження такс на деревину лісових порід, що відшкодовуються на пні, і на живицю: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р. № 44 // ЗП України. – 1997. – № 1. – Ст. 21.

124. Про затвердження тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т.4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 120–125.

125. Про збільшення такс для обчислення розміру стягнень за шкоду заподіяну лісовому господарству: Постанова кабінету Міністрів України від 31 грудня 1995 р. № 887 // ЗП України. – 1995. – № 3. – Ст. 65.

126. Про надзвичайні протиепізоотичні комісії: Положення, затверджене постановою КМ України від 20 квітня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 16. – Ст. 596.

127. Про перелік протиепізоотичних, лікувальних, лабораторно-діагностичних, радіологічних та інших ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться органами державної ветеринарної медицини за рахунок відповідних бюджетних та інших коштів: Постанови Кабінету Міністрів України від 15 серпня 1992р. № 478 // ЗП України. – 1992. – № 10. – Ст. 241.

128. Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та стан захворюваності населення: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 1990 р. // ЗП УРСР. – 1990. – № 8. – Ст. 42.

129. Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій: Постанова КМ України від 15 липня 1998 р. № 1099 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 28. – Ст. 1062.

130. Про порядок проведення робіт на Континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств: Постанова Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1969 р. № 564 // СП СССР. – 1969. – № 18. – Ст. 103.

131. Про посилення боротьби із забрудненням моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або для живих ресурсів моря: Постанова Ради Міністрів СРСР від 14 лютого 1974 р. № 118 // ЗУ СРСР. – 1974. – № 6. – Ст. 26.

132. Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних і водних рослин: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 червня 1992 р. № 325 // Зібрання постанов Уряду України. – № 7. – 1992. – Ст. 154. – К.: Вид-во Україна, 1992. – С. 7–12.

133. Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України: Постанова КМ України від 1 червня 1993 р. № 399 // ЗП України. – 1993 р. – № 11. – Ст. 226.; 1996. – № 13. – Ст. 361.; 1999. – № 11. – Ст. 442.

134. Про розміри та порядок визначення витрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, як підлягають відшкодуванню: Постанова КМ України від 17 листопада 1997 р. № 1279 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 47. – Ст. 40.

135. Про такси для обчислення розміру шкоди, завданої порушенням законодавства про природно-заповідний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 287 // ЗП України. – 1993. – № 10. – Ст. 195.

136. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктах: Постанова КМ України від 8 квітня 1999 р. № 559 // ЗП України. – 1999. – № 14. – Ст. 375.

137. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству: Постанова КМ України від 5 грудня 1996 р. № 1464 // ЗП України. – 1996. – № 20. – Ст. 577.

138. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 р. № 1464 // ЗП УРСР. – 1977. – № 12. – Ст. 121.

139. Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природозаповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 16. – Ст. 600.

140. Такси для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну лісовому господарству підприємствами, установами і організаціями (в тому числі колгоспами) і громадянами пошкодженням дерев і чагарників не до ступеня припинення росту: Постанова ради Міністрів УРСР від 25 травня 1982 р. № 301 // ЗП УРСР. – 1982. – № 6. – Ст. 56.

141. Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 44–49.

Інші підзаконні нормативні акти

142. Інструкція з отримання міжнародного коду ідентифікації відходів: Наказ Мінекобезпеки від 10 жовтня 1997 р. № 164 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 44. – Ст. 213.

143. Інструкція про порядок спеціального використання водних живих ресурсів: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10 лютого 2000 р. № 34/13 // Офіційний вісник України. – 2000. – Ст. 107.

144. Перелік корисних копалин України місцевого значення: Наказ Держкомгеології від 9 червня 1994 р. № 63 // УБЦ. – 1994. – № 14. – С. 19–20.

145. Положение об охоте и охотничьем хозяйстве Украинской ССР. // Свод законов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1982. – Т. 4. – С. 15–21.

146. Положення про порядок розроблення екологічних програм. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1993 р. – № 1091 // Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У 2-х кн. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 167–169.

147. Правила любительського і спортивного рибальства: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 15 лютого 1999 р. № 19 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 19. – Ст. 847.

148. Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 8 грудня 1998 р. № 164 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 403.

149. Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 18 березня 1999 р. № 33 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 21. – Ст. 982.

150. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: Наказ Мінекобезпеки від 27 жовтня 1997. – № 171 // Офіційний вісник України. – 1988. – № 18. – Ст. 664.

151. Про затвердження Методики прогнозування наслідків впливу (викиду) небезпечних хімічних речовин при аваріях на промислових об'єктах і транспорті: Наказ МНС, Міністерства аграрної політики, Мінекономіки, міністерства екології та природних ресурсів від 27 березня 2001 р. № 73/82/64/ 122 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 15. – Ст. 681.

152. Про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів: Наказ МНС від 18 грудня 2000 р. № 338 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 4. – Ст. 164.

153. Про затвердження такс нарахування розміру стягнення за збитки, заподіяні незаконним добуванням або знищенням диких звірів і птахів, крім видів, занесених до Червоної книги України, їх жител, біотехнічних споруд: Наказ Міністерства лісового господарства України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 12 березня 1996 р. № 24/32 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. В 3 т. – Т. 3. – Чернівці: АНТ ЛТД, 1996. – С. 365–366.

154. Про порядок грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів): Наказ Держкомзему, Держбуду України, Держводгоспу, Мінагропрому, Держкомлісгоспу Української академії аграрних наук від 29 серпня 1997 р. № 86/19/148/86/76/88 (Окремий відбиток).

155. Тимчасові правила промислового рибальства в басейні Азовського моря від 31 грудня 1999 р. № 172 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 4. — Ст. 139.

Міжнародні конвенції, декларації, договори

156. Базельская конвенция о контроле с трансатлантической перевозкой опасных отходов и их удалением // Охрана окружающей среды. Международные правовые акты: Справочник. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 20—45.

157. Декларация по окружающей среде и развитию. Рио-де-Жанейро, 3—14 июня 1992 г. // Действующее международное право. В 3 т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Изд-во Моск. Независимого института международного права. — 1997. — Т. 3. — С. 721—723.

158. Декларация Стокгольмской конференции ООН по проблемам окружающей среды, 16 июня 1972 г. // Действующее международное право. В 3 т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Изд-во Моск. независимого института международного права. — 1997. — Т. 3. — С. 682—687.

159. Договор об Антарктике (1959 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г.С. Горшков, Г.М. Мелков. — М.: Воениздат, 1979. — С. 39—42.

160. Женевская конвенция об открытом море (1958) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. — М.: Воениздат, 1979. — С. 37—42.

161. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (1975 г.) // Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 587—590.

162. Конвенция об открытом море от 24.02—27.04.1958 г. // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды. Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. — М.: Воениздат, 1979. — С. 37—38.

163. Конвенция о защите Средиземного моря от загрязнения (1976 г.) // Горшков Г.С., Мелков Г.М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. — М.: Воениздат, 1979. — С. 216—224.

164. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов 30 августа 1975 г. // Сборник действующих соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXII. — М.: Международные отношения, 1978. — С. 40—49.

165. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов (1972), Документ ООН А/АС. 138/8С.111/Л от 29 марта 1973 г. // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 62–76.

166. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов (1972 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. // Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 62–77.

167. Конвенція ООН з морського права (1970 г.) // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 145–190.

168. Конвенция по защите морской среды района Балтийского моря (1974 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 197–215.

169. Международная конвенция относительно вмешательства в открытом море в случаях аварий, приводящих к загрязнению нефтью (1969 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 42–48.

170. Международная конвенция по предотвращению загрязнения моря нефтью (1954) с поправками (1962, 1969, 1971) // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. – М.: Международные отношения. 1971. – С. 110–122.

171. Международная конвенция по предотвращению загрязнения моря нефтью 1954–1962 гг. // Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 21–36.

172. Международная конвенция по предотвращению загрязнения с судов (1973 г.) ММФ, 1973 // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 77–177.

173. Міжнародна конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, що призводять до забруднення нафтою: (Брюссель, 1969 р.) // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 256–257.

174. О защите трудящихся от профессионального риска, вызываемого загрязнением воздуха, шумом и вибрацией на рабочих местах: Конвенция от 20.06.1977 г. // Сборник международных договоров СССР. — Выпуск XLV. — М.: Международные отношения, 1991. — С. 77–83.

175. О континентальном шельфе: Конвенция 1958 г. // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. — М.: Гидрографическое управление, 1971. — С. 20–46.

176. О территориальном море и прилегающей зоне: Конвенция 1958 г. // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. — М.: Гидрографическое управление, 1971. — С. 47–51.

177. По предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов: Конвенция от 29 декабря 1972 года // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). — Т. 5. — Чернівці: Зелена Буковина, 1999. — С. 224–228.

178. По регулированию размеров ячей рыболовных сетей и допустимой для лова величины рыб: Конвенция от 5 апреля 1946 г. // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. — Вып. XX. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 510–531.

179. Про охорону нових сортів рослин: Міжнародна конвенція від 2 грудня 1961 р. // Закони України. Міжнародні договори. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. — С. 498–513.

180. Про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів: Конвенція від 2 лютого 1971 р. // Закони України. Міжнародні договори. — Т. 14. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. — С. 554–558.

181. Про захист Чорного моря від забруднення: Конвенція від 21 квітня 1992 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). — Т. 5. — Чернівці: Зелена Буковина, 1999. — С. 25–32.

182. Про збереження морських живих ресурсів Антарктики: Конвенція від 20 травня 1980 р. // Закони України. Міжнародні договори України. — Т. 14. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. — С. 266–278.

183. Про зміну клімату: Рамкова конвенція Організації Об'єднаних націй від 9 травня 1992 р. // Закони України. Міжнародні договори України. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. — Т. 14. — С. 560–568.

184. Про міжнародну торгівлю видами дикої флори і фауни, що знаходяться під загрозою знищення: Конвенція від 3 березня 1973 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 28. — Ст. 232.

185. Про охорону біологічного різноманіття: Конвенція від 5 червня 1992 р. // Закони України. Міжнародні договори. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. — Т. 14. — С. 441–463.

186. Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Конвенція від 16 листопада 1972 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). — Т. 5. — Чернівці: Зелена Буковина, 1999. — С. 6–10.

187. Про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі: Конвенція від 19 вересня 1979 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. — № 50. — Ст. 278.

188. Про охорону нових сортів рослин: Міжнародна конвенція від 2 грудня 1961 р. // Збірник законодавчих актів про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). — Т. 5. — Чернівці: Зелена Буковина, 1999. — С. 262–268.

189. Про попередження забруднення морського середовища шляхом скиду речовин з суден і літальних апаратів: Міжнародна Конвенція, 1978 р. // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. — М.: Воениздат, 1979. — С. 77–177.

190. Про предотвращение загрязнения с судов: Международная конвенция, 1973 г. // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. — М.: Воениздат, 1979. — С. 80–86.

191. Про риболовство і охорону живих ресурсів моря: Конвенція // Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания. — М.: Гидрографическое управление, 1971. — С. 130–138.

192. Про трансграничне забруднення повітря на великі відстані: Конвенція від 13 листопада 1979 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). — Т. 5. — Чернівці: Зелена Буковина, 1999. — С. 232–235.

193. Про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна: Міжнародна конвенція 1992 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні

конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 9. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С. 267–273.

194. Соглашение о сотрудничестве в вопросах борьбы с загрязнением вод Северного моря нефтепродуктами (1969 г.) // Горшков Г. С., Мелков Г. М. Предотвращение загрязнения морской среды: Справочник / Г. С. Горшков, Г. М. Мелков. – М.: Воениздат, 1979. – С. 185–188

195. Угода про імплементацію частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з Морського права від 10 грудня 1982 р. // Збірник законодавчих актів про охорону навколишнього природного середовища (Міжнародні конвенції та угоди, інші правові акти). – Т. 5. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – С. 190–196.

196. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда // Действующее международное право / Сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова. В 3 т. – Т. 1. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1996. – С. 7–33.

Постанови пленуму Верховного Суду України та інші документи програмного значення

197. Державна програма охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів СРСР на 1991 – 1995 роки і на перспективу до 2005 року (проект) // Урядовий вісник. – 1990. – Вересень.

198. Комплексная целевая программа борьбы с преступностью на 1996 – 2000 годы // Деловая Украина. – 1996. – 25 сент. (№ 70), 2 окт. (№ 72).

199. О практике применения законодательства об охране природы: Постановление №4 Пленума Верховного Суда СССР от 7 июля 1983 г. // Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1983. – № 4. – С. 7–14.

200. Постанови Пленуму Верховного суду України (1972 – 2004). – Т. 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 320 с.

201. Про питання, що виникли в судовій практиці у справах про знищення та пошкодження державного і колективного майна шляхом підпалу або внаслідок порушення правил пожежної безпеки: Пленум Верховного Суду України від 2 липня 1976 р. № 4 // Бюлетень Верховного Суду. – 1976. – С. 191–195.

202. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 22 від 22 грудня 1995 р. № 12 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1972–2004). – Т. 2 – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 320 с.

203. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990р. № 1 // Екологічне законодавство в Україні. —Х.: ТОВ «Одиссей», 2002. — С. 892–903.

204. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. № 1 (зі змінами, внесеними постановою пленуму Верховного суду України від 4 червня 1993 р. № 3 та від 13 січня 1995 р. № 3) // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. — Т. 4. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 367–369.

205. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 11 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. — Т. 4 — Чернівці: Зелена Буковина, 1998 р. — С. 367–369.

206. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. // Екологічне законодавство України. —Х.: ТОВ «Одисей», 2002. — С. 892–903.

207. Про судову практику в справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 жовтня 1994 р. № 12 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — № 1. — 1995. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах. — К.: «Юринком» — Редакція «Бюлетня законодавства і юридичної практики України», 1995. — С. 149–158.

208. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 // Вісник Верховного суду України. — 2005. — № 1 (53). — С. 9–12.

Інші джерела

209. Абдуразаков С. А., Ахмедов Г. А. Субъект преступления по Уголовному кодексу Узбекской ССР / С. А. Абдуразаков, Г. А. Ахмедов // Вопросы совершенствования законодательства Узбекской ССР / Ред. кол.: Г. А. Ахмедов и др. — Ташкент: Изд-во «Фан», 1970. — С. 137–147.

210. Адиханов Ф.Х. Преступление и административный проступок в области охраны природы / Ф. Х. Адиханов // Советское государство и право. — 1981. — № 9. — С. 120–125.

211. Азаров Г. И., Волков В. И. Природоохранительная деятельность органов внутренних дел / Г. И. Азаров, В. И. Волков. – М.: Академия МВД СССР, 1990. – 86 с.

212. Айдаров Й. Н. О профилактической политике и ее роли в борьбе с преступностью / Й. Н. Айдаров // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: ВИП, 1988. – Вып. 47. – С. 106–109.

213. Алексеев С. С. Общетеоретические принципы исследования структуры права / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1971. – № 3. – С. 45–47.

214. Андреев И. Л. Рецензия на книгу Трайнина А. Н. Общее учение о составе преступления / И. Л. Андреев // Советское государство и право. – 1958. – № 3. – С. 149–151.

215. Андрушко П. П. Комментарий к ст. ст. 157, 158 УК Украины / П. П. Андрушко // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.; отв. ред.: В. И. Шакун, С. С. Яценко. – К.: «Фіта», 1995. – С. 506–511.

216. Андрушко П. П. Коментар до ст. ст. 158, 159 КК України / П. П. Андрушко // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 25 травня 1994 року); відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. – К.: «Юринком» – Редакція Бюлетня законодавства і юрид. практ. України, 1994. – С. 485–487.

217. Аннерс, Эрик. История европейского права / Эрик Аннерс; [пер. со швед.: Г. Рублевська]. – М.: Наука, 1994. – 397 с. (РАН Ин-т Европы, Шведская Королевская АН).

218. Антипов В. И. Комментарий к ст. ст. 163¹, 227¹ УК Украины / В. И. Антипов // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); отв. ред. В. И. Шакун, С. С. Яценко. – К.: «Фіта», 1995. – С. 524–525, 739–742.

219. Антипов В. И. Коментар до ст. 227¹ КК України / В. И. Антипов // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. – К.: «Юринком» – Редакція Бюлетня законодавства і юрид. практ. України, 1994. – С. 696–698.

220. Антипов В. И. Коментар до ст. 236-246 КК / В. И. Антипов // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р.); відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – С. 521–554.

221. Арефьева Г. С. Социальная активность / Г. С. Арефьева // Проблема объекта и субъекта в социальной практике и познании. – М.: Политиздат, 1974. – С. 5– 57.
222. Архівна кримінальна справа Гайсинського р-ну № 22-90 від 15 жовтня 1990 р. Вінницька область.
223. Архівна кримінальна справа Броварського р-ну № 57-1996 Київської області: від 12 жовтня 1996 р.
224. Аснис А. Я. Уголовно-правовая ответственность за служебные преступления в России / А. Я. Аснис. – М.: АО «Центр Юр ИнфоР», 2004. 396 с.
225. Атмосфера: Справочник (справочные данные, модели) / Редкол.: Ю. С. Седумов (председ.) и др. – Л.: Гидрометеиздат, 1991. – 501 с.
226. Атрохин В. Г., Солодухин Е. Д. Лесная хрестоматия / В. Г. Атрохин, Е. Д. Солодухин. – М.: Лесн. пром-сть, 1988. – 399 с.
227. Ахмедов Г. А., Миренский Б. А. О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий / Г. А. Ахмедов, Б. А. Миренский // Личность преступника и субъект преступления. – Обществ. науки в Узбекистане, 1975. – № 10. – С. 23–28.
228. Багіров С. А. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / С. А. Багіров. – К., 2005. – 20 с.
229. Багрий-Шахматов Л. В. Об уголовной политике в Украине / Л. В. Багрий-Шахматов // Правова система України: теорія і практика. Тези доп. і наук. повідомл. наук.-практ. конф. (Київ, 7 – 8 жовтня 1993 р.); відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко; укл. М. І. Малишко, В. М. Стретович. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 362–364.
230. Бажанов М. И. Объективная сторона преступления / М. И. Бажанов // Уголовное право УССР. Часть Общая: Учебник [Ю. В. Александров, А. Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др.]; под ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. – К.: Изд-во «Вища школа», 1984. – С. 81– 97.
231. Бажанов М. І. Поняття, завдання та система кримінального права / М. І. Бажанов // Кримінальне право України. Загальна частина: [підруч. для студентів юрид. вузів і фак.] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – С. 3–6.
232. Балашенко С. А., Макарова Т. И. Международно-правовая охрана окружающей среды и права человека. Учебн. пособие для студентов юрид вузов и фак. / С. А. Балашенко, Т. И. Макарова. – Минск: Белорусский гос. ун-т, «World wide Printing». – 1999. – 254 с.

233. Балезин В. П. Понятие и содержание правовой охраны недр / В. П. Балезин // Правовая охрана природы: Учебник под ред. В. В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 170–171.

234. Ballentiones Law Dictionary. – NewYork, 1969. – 721 P.

235. Барановський В. А. Україна. Екологічні проблеми атмосферного повітря / В. А. Барановський – К.: Всеукраїнська екологічна ліга, 2000. – 7 с.

236. Барановський В. А., Бардов В. Г., Омельчук С. Т. Україна: Екологічні проблеми природних вод / В. А. Барановський, В. Г. Бардов, С. Т. Омельчук. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2000. – 7 с.

237. Бафия, Ежи. Проблемы криминологии. Диалектика криминологической ситуации; под ред. и с предисл. Н. А. Стручкова / Ежи Бафия. – М.: Юрид. лит., 1983. – 150 с.

238. Беккариа, Чезаре. О преступлениях и наказаниях / Ред. кол.: В. С. Нарсесян (председатель), П. С. Грацианский, Н. М. Золотухина, В. Д. Зорькин, Л. М. Мамут. – М.: Юрид. лит., 1987. – 128 с. (Из истории политической и правовой мысли).

239. Беляев Н. А. Хозяйственные преступления / Н. А. Беляев // Курс советского уголовного права; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский; Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Часть особенная [Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, В. К. Глистин и др.]. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А.А. Жданова, 1970. – Т. 4. – С. 3–198.

240. Беляев Н. А. Объект преступления / Н. А. Беляев // Курс советского уголовного права; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский; Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Часть общая [Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, В. К. Глистин и др.]. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1968. – Т. 1. – С. 275–311.

241. Беляев Н.А. Предмет советского исправительно-трудового права / Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1960. – 320 с.

242. Беляев Н. А. Преступления, посягающие на сохранность и рациональное использование природных богатств / Н. А. Беляев // Курс советского уголовного права. Часть особенная; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1978. – Т. 4. – С. 161 – 199.

243. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1986. – 176 с.

244. Берзін П. С. Злочини у сфері господарської діяльності: методика обчислення матеріальної шкоди / П. С. Берзін – К.: Юрисконсульт, 2005. – 149 с.

245. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права. Часть общая / А. Ф. Бернер — СПб., 1865. — 126 с.

246. Библик О. Н. Источники уголовного права Российской Федерации / О. Н. Библик. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — 243 с. (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса).

247. Білявський Г. О., Падун М. М., Фурдуй Р. С. Основи загальної екології: Підручник / Г. О. Білявський, М. М. Падун, Р. С. Фурдуй. — К.: Либідь, 1993. — 304 с.

248. Блауберг И. Б., Мирский Э. М., Садовский В. Н. Системный подход и системный анализ. Системные исследования / И. Б. Блауберг, Э. М. Мирский, В. Н. Садовский // Методол. пробл. ежегодник. — М.: Наука, 1982. — С. 47–65.

249. Боголепов Р. Д. Международно-правовая охрана окружающей природной среды / Р. Д. Боголепов // Правовая охрана природы: (под ред. В. В. Петрова) — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — С. 258–530.

250. Богомяков Ю. С. Уголовно-правовая охрана природных богатств СССР: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Ю. С. Богомяков. — Свердловск, 1972. — 16 с.

251. Богомяков Ю. С. К вопросу о понятии объекта преступления в области использования природных богатств / Ю. С. Богомяков // Материалы теоретической конференции, посвященной 50-летию Советской власти. Сборник аспирантских работ. — Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. института, 1968. — С. 166–169.

252. Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. — 320 с. (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса).

253. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. — 775 с. (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса).

254. Борисов В. І., Пашенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки: Монографія / В. І. Борисов, О. О. Пашенко. — Харків: Видавець СПДФО Вапнярчук Н.М., 2006. — 224 с.

255. Борисов В. І. Основні проблеми охорони безпеки виробництва в кримінальному законодавстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 — кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / В. І. Борисов. — Харків, 1993. — 35 с.

256. Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. — М.: Юрид. лит., 1990. — 243 с.
257. Бородин С. В. Теоретические проблемы советской уголовной политики / С. В. Бородин. // XXV съезд КПСС и дальнейшее укрепление социалистической законности: отв. ред. А. С. Лунев. — М.: Институт государства и права., 1977. — С. 27—30.
258. Браинин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Браинин. — М.: Госюриздат, 1963. — 281 с.
259. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха / М. М. Бринчук — М.: Изд-во Наука, 1985. — 175 с.
260. Бринчук М. М. Экологические права граждан в контексте развития природоохранительного законодательства / М. М. Бринчук // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 1996. — № 1. — С. 13—14.
261. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — М.: Рус. яз., 1987. — 621 с.
262. Буланов Г. И. О понятии и структуре общественной опасности по советскому уголовному праву / Г. И. Буланов // Проблемы советского уголовного права и криминологии: Сборник ученых трудов [Ред. кол.: М. И. Ковалев и др.]. — Свердловск: Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1973. — Вып. 28. — С. 92—103.
263. Бурчак Ф. Г. Кодифікація законодавства і становлення правової системи України / Ф. Г. Бурчак // Правова система України: Теорія і практика. — К., 1993. — С. 21—23.
264. Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. Ф. Объективная сторона преступления / Ф. Г. Бурчак, Е. Ф. Фесенко // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая.; отв. ред. А. Я. Светлов, В. В. Сташис. — К.: Наукова думка, 1985. — 448 с.
265. Бушуева Т. А., Дагель П. С. Объект уголовно-правовой охраны природы / Т. А. Бушуева, П. С. Дагель // Советское государство и право. — 1977. — № 8. — С. 77—83.
266. Бушуев Г. В. Способ совершения преступления и его влияние на общественную опасность содеянного: Лекция / Г. В. Бушуев. — Омск: Высшая школа милиции МВД СССР, 1988. — 24 с.
267. Вадзюк С. Н. Вплив довкілля на здоров'я людини / С. Н. Вадзюк // Екологічний вісник. — № 1—2. — К.: Всеукраїнська екологічна ліга, 2002. — С. 8—20.
268. Васильев А. Н. Преступления против социалистической собственности / А. Н. Васильев // Советское уголовное право. Часть особенная [В 13-ти вып.]; под общ. ред. А. Н. Васильева. Вып. 3. — М.: М-во высш. образования СССР. Всесоюзный юрид. заоч. ин-т, 1959. — 48 с.

269. Васильев Ю. С., Евтеев М. Т. Кодификация законодательства / Ю. С. Васильев, М. Т. Евтеев // Советское государство и право. — 1971. — № 9. — С. 13— 16.
270. Webster's Collegiate Dictionary. — Springfield, 1945. — 572 P.
271. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
272. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: Підручник / Р. В. Вереша. — К.: Атіка, 2006. — 740 с.
273. Вернадский В. И. Биосфера: Избранные труды по биогехимии [Ред., вступ. ст., с. 3—23 и примеч. А. И. Перельмана]. — М.: Мысль, 1967. — 376 с.
274. Взаимодействие общества и природы: философско-методологические аспекты экологической проблемы / Отв. ред. Е. Т. Фадеев. — М.: Наука, 1986. — 349 с.
275. Винокуров О. Зберегти природу — зберегти себе / О. Винокуров // Голос України, 15 жовтня 1992 року.
276. Вышинская З. А. Советское уголовное право. Часть особенная: Учебник / З. А. Вышинская, М. М. Исаев, А. А. Пионтковский и др.; общ. ред. А. А. Герцензон, З. А. Вышинская. — М.: Госюриздат, 1951. — 431 с.
277. Владимиров А. В., Ляпунов Ю. И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность / А. В. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. — М.: Юрид. лит., 1986. — 224 с.
278. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву: Лекция / В. А. Владимиров, Г. А. Левицкий. — М.: ВШ МООП РСФСР, 1964. — 59 с.
279. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве: Учебное пособие / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. — М.: Акад. МВД СССР, 1979. — 130 с.
280. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Социалистическая собственность под охраной закона / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. — М.: Юрид. лит. 1979. — 200 с.
281. Владимиров В. Н. Хозяйственные преступления / В. Н. Владимиров // Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР / Г. З. Анашкин. К. М. Ахметин, С. В. Бородин и др.; Отв. ред. Ю. Д. Северин. — М.: Юрид. лит., 1980. — С. 325—326
282. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. — 640 с.
283. Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды: Общая часть: Учеб. пособие / Ю. А. Вовк. — К.: Вища шк., Изд-во при Харьков. гос. университете, 1986. — 160 с.

284. Волженкин Б. В., Квашиш В. Е., Цагикян С. Ш. Ответственность за взяточничество. Социально-правовые и криминологические проблемы / Б. В. Волженкин, В. Е. Квашиш, С. Ш. Цагикян. – Ереван: Айастан, 1988. – 200 с.

285. Вольфман Г. Уголовно-правовая охрана леса / Г. Вольфман // Радянське право. – 1981. – № 11. – С. 23–24.

286. Вольфман Г. Уголовно-правовая охрана леса / Г. Вольфман // Сов. юстиция. – 1983. – № 11. – С. 23–24.

287. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину / П. А. Воробей. – К.: НАВСУ, 1997. – 184 с.

288. Врангель В. В. История лесного законодательства Российской империи / В. В. Врангель. – СПб., 1841. – 153 с.

289. Гаврыш С. Б. Основные вопросы ответственности за преступления против природной среды: (проблемы теории и развития уголовного законодательства Украины): автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук; спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Б. Гавриш. – Харьков, 1994. – 42 с.

290. Гавриш С. Б. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку лісу (ст. 160 КК УРСР) / С. Б. Гавриш // Радянське право. – 1980. – № 7. – С. 32–33.

291. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. – 636 с.

292. Гаврыш С. Б. Уголовная ответственность за незаконную порубку леса: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук; спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Б. Гаврыш. – Харьков, 1980. – 23 с.

293. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар; [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.]; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 649–704.

294. Гавриш С. Б., Корчева З. Г. Злочини проти довкілля / С. Б. Гавриш, З. Г. Корчева // Кримінальне право України: Особлива частина. – К.: Юринком Інтер; Х.: Право, 2002. – С. 214–230.

295. Гаврыш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гаврыш. – Харьков: Изд-во при Харьковском госуниверситете «Основа», 1994. – 640 с.

296. Галахова А. В. Уголовная ответственность за хозяйственные преступления: вопросы квалификации / А. В. Галахова. — М.: Юрид. лит. 1987. — 158 с.

297. Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многообъектных общественно опасных деяний / Р. Р. Галиакбаров // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. — Омск: Омск. высш. школа милиции, 1980. — 144 с.

298. Гальперин И. М. Уголовная политика и уголовное законодательство / И. М. Гальперин // Основные направления борьбы с преступностью; под ред. И. М. Гальперина и В. И. Курляндского. — М.: Юрид. лит., 1975. — 585 с.

299. Гальперин И. М., Курляндский В. И. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения / И. М. Гальперин, В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью; под ред. И. М. Гальперина и В. И. Курляндского. — М.: Юрид. лит., 1975. — С 9–15.

300. Галятин М. Ю. США: правовое регулирование и использование земель / М. Ю. Галятин. — М.: Наука, 1991. — 252 с.

301. Гельфанд И. А. Хозяйственные и должностные преступления в сельском хозяйстве / И. А. Гельфанд. — Киев: РИО МВД УССР, 1970. — 252 с.

302. Гельфанд И. А. Хозяйственные преступления / И. А. Гельфанд // Советское уголовное право. Часть общая. — К.: РИО МВД УССР, 1968. — С. 345–380.

303. Генкин Д. М. К вопросу о системе советского социалистического права / Д. М. Генкин // Советское государство и право. — 1956. — № 9. — С. 80–91.

304. Герцен А. И. Письма об изучении природы / А. И. Герцен // Сочинения: В 9 т.; Под общей ред. В. П. Волгина и др. — М.: Гос. изд-во худож. лит. — Т. 2: Дилетантизм в науке. Письма об изучении природы. Статьи и фельетоны. 1842–1846. — 1955. — С. 136–137.

305. Герцензон А. А. Уголовное право и социология: Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики / А. А. Герцензон. — М.: Юрид. лит., 1970. — 286 с.

306. Глезерман Г. Е. Интерес как психологическая категория / Г. Е. Глезерман // Вопросы философии. — 1966. — № 10. — С. 18–19.

307. Глистин В. К. Охрана природы по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. К. Глистин. — Ленинград: ЛГУ, 1966. — 16 с.

308. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. (Объект и квалификация) / В. К. Глистин. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1979. – 127 с.

309. Глушков В. А., Матвейчук В. К. О субъекте преступления, предусмотренного ст. 1552 УК УССР / В. А. Глушков, В. К. Матвейчук // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности органов внутренних дел. – К.: Изд-во КВШ МВД СССР, 1986. – С. 43–47.

310. Гончарук С. Т. Адміністративно-преюдиційні особливості настання кримінальної відповідальності / С. Т. Гончарук // Удосконалення кримінального законодавства України: Зб. наук. праць. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 1996. – С. 19–20.

311. Грабовская Н. П. Загрязнение водоемов и воздуха (ст. 223 УК РСФСР) / Н. П. Грабовская // Курс советского уголовного права; отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1981. – Т. 5. – С. 187–192.

312. Грабовская Н. П. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и народного здоровья населения / Н. П. Грабовская // Курс советского уголовного права; отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Издательство Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1981. – Т. 5. – С. 3–219.

313. Гревцов Ю. И. Правовое отношение: условные взаимосвязи / Ю. И. Гревцов // Сов. гос. и право. – 1985. – № 1. – С. 14–17.

314. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права / Ю. И. Гревцов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та. им. А. А. Жданова, 1987. – 127 с.

315. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков – Л.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.

316. Гришаев П. И. Объективная сторона преступления / П. И. Гришаев // Советское уголовное право: Часть общая: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1961. – 147 с.

317. Гришанин П. Ф. Ответственность преступников-рецидивистов по советскому уголовному праву: Учебное пособие / П. Ф. Гришанин – М.: Акад. МВД СССР, 1974. – 149 с.

318. Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Гришук. – Львів: «Світ», 1992. – 165 с.

319. Гришук В. К. Методологічні засади сучасної державної кримінальної політики України / В. К. Гришук // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики: (Зб. наук. пр.). – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 158–165.

320. Грушевский М. С. Історія України Руси: В 11 т., 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 736 с.

321. Гусев Р. К. Понятие и содержание правовой охраны лесов / Р. К. Гусев // Правовая охрана природы; под ред. В. В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 183–186.

322. Гусев Р. К., Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР / Р. К. Гусев, В. В. Петров. – М.: Высш. школа, 1979. – 176 с.

323. Давид Р., Жоффе-Спинози К. Основные правовые системы современности: пер. с фр. В.А. Туманова / Р. Давид, К. Жоффе-Спинози. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 399 с.

324. Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / П. С. Дагель. – М.: Юрид. лит., 1977. – 49 с.

325. Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости / П. С. Дагель // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 67–74.

326. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 230 с.

327. Дагель П.С., Михеев Р.В. Установление субъективной стороны преступления / П.С. Дагель, Р.В. Михеев. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1972. – 36 с.

328. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М.: Гос. изд-во иностр. и национальных словарей, 1955. – Т. 4. – 684 с.

329. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М.: Государственное издательство иностр. и национальных словарей, 1955. – Т. 3. – 556 с.

330. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1999. – Т. 4. – 779 с.

331. Даньшин І. М. Шляхи розвитку та вдосконалення законодавства про боротьбу з злочинністю / І. М. Даньшин // Концепція розвитку законодавства України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1986 р.). – К.: Наукова думка, 1996. – С. 358–359.

332. Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка / И. Н. Даньшин – М.: Юрид. лит., 1973. – 200 с.

333. Демидов Ю. А. О социально-исторической сущности преступления / Ю. А. Демидов // Личность преступника и уголовная ответственность: Межвуз. науч. сборник. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1979. – Вып. 1. – С. 33–37.

334. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. – М.: Юрид. лит., 1975. – 184 с.

335. Депп Ф. О. Наказания, существовавшие в России до Царя Алексея Михайловича / Ф. О. Депп. – СПб., 1949. – 97 с.
336. Джиффорд, Д. Дж., Джиффорд, К. К. Правовая система Австрии; под общ. ред. Ф. М. Решетникова / Д. Дж. Джиффорд, К. К. Джиффорд. – М.: Юрид. лит., 1988. – 344 с.
337. *Diario Oficial de 27 de enero de 1984.* – p. 80–101.
338. Доба від І. Виговського до І. Самойловича // Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: «Довіра», 1922. – С. 119–156.
339. Документы крестьянской реформы // Российское законодательство X – XX в.в.: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – Т. 7. – М.: Юрид. лит., 1989. – 816 с.
340. Дорошенко Д. І. Нариси історії України: в 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – Т. 1: (до половини XVII ст.). – К.: Фірма «Глобус», 1992. – 238 с.
341. Дробницкий О. Г. Понятие морали. Ист.-крит. очерк / О. Г. Дробницкий. – М.: Наука, 1974. – 388 с.
342. Дроздов А. В. Человек и общественные отношения / А. В. Дроздов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1966. – 124 с.
343. Дружинина В. Ф. О разграничении преступления и административного проступка / В. Ф. Дружинина // Сов. гос. и право, 1978. – № 4. – С. 131–132.
344. Дубовик О. Л. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / О. Л. Дубовик. – М.: Спартак, 1998. – 352 с.
345. Дубовик О. Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды / О. Л. Дубовик // Окружающая среда под охраной закона. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 104–177.
346. Дудоров О. О. Злочини проти докiлля / О. О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. С. 629–674.
347. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 312 с.
348. Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей. Ист.-археол. очерк / Л. А. Ельницкий. – Новосибирск: Наука, 1977. – 256 с.
349. *Encyclopedia of the American Judicial System.* – New York, 1987. – Vol. 1–2.
350. Еремин В. Н. Япония: производство по уголовным делам в судах 1-й инстанции / В. Н. Еремин // Бюллетень: Законодательство Зарубежных стран. – 1977. – № 133. – С. 117–246.
351. Жалинский А. Э. Содержание уголовной политики / А. Э. Жалинский // Направление уголовной политики в борьбе с преступно-

стью. Межвузовский сб. научных трудов. — Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1986. — С. 12—18.

352. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: Понятие, виды, проблемы ответственности: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук; спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Э. Н. Жевлаков. — Москва, 1991. — 26 с.

353. Жевлаков Э. Н. Общие вопросы квалификации преступлений в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / Э. Н. Жевлаков. — М.: ВЮЗИ, 1986. — 86 с.

354. Жевлаков Э. Н. Преступления против природных богатств СССР: Учебное пособие / Э. Н. Жевлаков. — М.: ВЮЗИ, 1983. — 87 с.

355. Жевлаков Э. Н. Субъект преступлений против природы / Э. Н. Жевлаков // Социалистическая законность. — 1986. — № 5. — С. 47—49.

356. Жевлаков Э. Н. Понятие экологических преступлений. Объект и система / Э. Н. Жевлаков // Проблемы борьбы с экологическими правонарушениями в свете решений XXVII съезда КПСС. — М.: ВЮЗИ, — 1990. — С. 5—24.

357. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность: учеб. пособие / Э.Н. Жевлаков. — М.: Белые альвы, — 1996. — 93 с.

358. Jozeph Raz. Concept of a Legal System / Raz Jozeph. — Oxford, 1970. — 70 p.

359. Забелышенский А. А. Основы природоохранительного права / А. А. Забелышенский. — Свердловск, Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1978. — 24 с.

360. Загальна теорія держави і права / За ред. акад. АПрН України, докт. юрид. наук, проф. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1977. — 320 с.

361. Загладин В. В., Фролов И. Т. Глобальные проблемы современности: Научный и социальные аспекты / В. В. Загладин, И. Т. Фролов. — М.: Международные отношения, 1981. — 238 с.

362. Загородников Н. И. Значение объекта преступления при определении меры наказания по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников // Труды Военно-юридической академии. — Х.: Изд-во Военно-юридической академии, 1949. — Вып. 10. — С. 7—16

363. Загородников Н. И. О содержании уголовно-правовых отношений / Н. И. Загородников // Сов. гос. и право. — 1963. — № 11. — С. 82—86.

364. Загородников Н. И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел. Учебное пособие / Н. И. Загородников. — М.: МВШМ МВД СССР, 1979. — 120 с.

365. Зайчук О. В. Правовая система США (историко-теоретический анализ) / О. В. Зайчук. — К.: Наукова думка, 1992. — 136 с.

366. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. / А. П. Закалюк. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.

367. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. / А. П. Закалюк. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — 712 с.

368. Здравомыслов Б., Жевлаков Э. Уголовная ответственность за незаконную порубку леса / Б. Здравомыслов, Э. Жевлаков // Соц. законность. — 1984. — № 5. — С. 25–27.

369. Здравомыслов Б. В. Должностные преступления. Понятие и квалификация / Б. В. Здравомыслов. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 30–31.

370. Злобин Г. А. Основания и принципы криминализации общественно-опасных деяний / Г. А. Злобин // Основание Уголовно-правового запрета. — М.: Наука, 1982. — С. 204–205.

371. Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г. А. Злобин, С. Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права; редкол.: А. М. Ларин и др. — М.: ИГПАН, 1978. — С. 108–110.

372. Зуйков Г. Г. К вопросу об уголовно-правовом понятии и значении способа совершения преступления / Г. Г. Зуйков // Тр. ВШ МВД СССР. — М., 1969. — вып. 24. — С. 24–45.

373. Иванов Г. В. Понятие правовой охраны животного мира в СССР / Г. В. Иванов // Правовая охрана природы; под ред. В. В. Петрова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — С. 196–197.

374. Игнатенко Г. В. Международное право и общественный прогресс / Г. В. Игнатенко. — М.: Международные отношения, 1972. — 151 с.

375. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. — 311 с.

376. International Symposium on Trends and Perspectives in Development Science and Technology and their Impact on the Solution of Contemporary Global Problems // Report 7, USSR. — Tallin, 1979. — Jan. 8-12. — P. 1–4.

377. Исмаилов И. А. Уголовная политика как система / И. А. Исмаилов // Уч. зап. Азерб. гос. ун-та. — Баку, 1975. — С. 12–13.

378. История государства и права Украинской ССР. В 3-х т. / Редкол.: Б. М. Бабий (гл. ред.) и др. — К.: Наукова думка, 1987. — Т. 1. — 317 с.

379. Іщенко О. М., Матвійчук В. К., Єросова І. Ю. Кримінально-правовий захист атмосферного повітря: Навч. посібник / О. М. Іщенко, В. К. Матвійчук, І. Ю. Єросова. – К.: РВВ МВС України, 1994. – 64 с.
380. Каверин А. М. Правовая охрана вод от загрязнения / А. М. Каверин. – М.: Юридлит., 1977. – 104 с.
381. Каиржанов Е. К. Интересы трудящихся и советский уголовный закон. Проблемы объекта преступления / Е. К. Каиржанов. – Алма-Ата: Казахстан – 1973. – 160 с.
382. Калачов Н. В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды / Н. В. Калачов. – СПб., 1980. – 218 с.
383. Калинин Л. Б., Моисеев В. С., Логвинов И. М., Мошкалев А. Г. Основы лесного хозяйства, таксация леса и охрана природы: Учебник / Л. Б. Калинин, В. С. Моисеев, И. В. Логвинов, А. Г. Мошкалев. – М.: Агропромиздат, 1985. – 319 с.
384. Карпушин М. П. Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М.: Юрид. лит., 1974. – 231 с.
385. Карта радиационной обстановки на территории европейской части СССР по состоянию на декабрь 1989 года (плотность загрязнения местности цезием – 137) // Вечерний Киев. – 20 апреля 1990 года. – № 91. – С. 2–3.
386. Кафаров Т.М. Преюдиционные условия в уголовном законодательстве и основания криминализации деяний / Т. М. Кафаров // Изв. АН Аз ССР. Сер. истории, философии и права. – 1981. – № 4. – С. 119–120.
387. Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства / С. Г. Келина // Сов. гос. и право. – 1987. – № 5. – С. 68–70.
388. Кенни К. С. Основы уголовного права / К. С. Кенни. – М.: Изд-во иностр. лит., 1949. – 600 с.
389. Кечежян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечежян. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 187 с.
390. Кибальник А. Г., Соломоненко И. Г. Преступления против мира и безопасности человечества / А. Г. Кибальник, И. Г. Соломоненко // Под науч. ред. докт. юрид. наук, проф. А. В. Наумова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 385 с.
391. Кириков С. В. Историческое изменение животного мира нашей страны в XIII – XIX веках / С. В. Кириков // Изд-во АН СССР сер. Геогр. – 1955. – № 1. – С. 32–41.

392. Кистяковский Б. А. Социальные науки и права. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. — М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. — IV, 704 с.

393. Kiss A. Survey of Current Developments in International Environmental Law / A. Kiss. — Morges. 1976. — 49 p.

394. Клименко В. А. Коментар до ст. 247-254 КК / В. А. Клименко // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р.; за ред. С. С. Яценка. — К.: А.С.К., 2002. — С. 554—579.

395. Клочков В. Уголовная политика и уголовное право / В. Клочков // Соц. Законность, 1977. — № 11. — С. 62—65.

396. КНР. Конституційні і законодавчі акти: [пер. с китайск.]. — М.: Прогресс, 1984. — 472 с.

397. Ковалев М. И. Объективная сторона преступления / М. И. Ковалев // Советское уголовное право: Часть Общая: Учебник; под ред. Н. А. Беляева и М. И. Ковалева — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 144—167.

398. Коваленко А. И., Коваль М. В. Проблема учета административных деликтов в свете процессов декриминализации и криминализации правонарушений / А. И. Коваленко, М. В. Коваль // Правова держава. — К.: Наукова думка, 1992. — Вып. 1. — С. 114—116.

399. Ковальцов М.И. Советское уголовное право: Курс лекций / М.И. Ковальцов. — Свердловск: Свердловский юридический институт, 1974. — Вып.1. — 228 с.

400. Кодекс Украины об административных правонарушениях: Научно-практический комментарий. Изд. третье. — Х.: ООО «Одиссей», 2002. — 1040 с.

401. Колбасов О. С. Всемирная хартия природы / О. С. Колбасов // Правовая охрана окружающей среды. — М.: ИГПАН СССР, 1985. — С. 136—146.

402. Колбасов О. С. Международно-правовая охрана окружающей среды / О. С. Колбасов. — М.: Юрид. лит. 1982. — 216 с.

403. Колбасов О. С. Правовой режим использования и охраны вод / О.С. Колбасов // Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей природной среды: Учебник; под ред. В. В. Петрова. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 240—267.

404. Колотинская Е. Н. Понятие и содержание правовой охраны земель / Е. Н. Колотинская // Правовая охрана природы / Под ред. В.В. Петрова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — С. 159—160.

405. Колотинская Е. Н. Правовая охрана вод в СССР / Е.Н. Колотинская // Правовая охрана природы. По ред. В. В. Петрова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — С. 159—160.

406. Колотинська Э. Н. Поняття і зміст правової охорони вод / Э. Н. Колотинська // Правовая охрана природы / Под ред. В. В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 141–143.

407. Комиссаров А. Н. Преступления, посягающие на рациональное использование и охрану воды и воздуха / А. Н. Комиссаров // Советское уголовное право. Особенная часть / Н. В. Васильев, М. А. Гельфер, П. И. Гришаев и др; под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 328–333.

408. Комментарий в УК РСФСР. – М.: Изд-во Юрид.лит., 1971. – 559 с.

409. Конинский Г. История Руссов / Г. Конинский. – К.: «Дзвін», 1991. – 307 с.

410. Концепція розвитку законодавства України на 1997-2005 роки. – К.: АТ «Книга», 1997. – 124 с.

411. Корбут Н. В., Баскин Ю. Я. Международно-правовой режим рек: История и современность; отв. ред. Г. И. Тункин / Н. В. Корбут, Ю. Я. Баскин. – М.: Наука, 1987. – 158 с.

412. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М.: Изд-во Академии МВД СССР, 1980. – 248 с.

413. Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация преступлений: Учебное пособие / Н. И. Коржанский. – Волгоград: Волгоградская Высшая следственная школа МВД СССР, 1976. – 120 с.

414. Коржанский Н. И. Понятие непосредственного объекта преступления / Н. И. Коржанский // Сов. гос. и право. – 1978. – №1. – С. 86–87.

415. Коржанский Н. И. Предмет преступления (понятие, виды и значение для квалификации): Учебное пособие / Н. И. Коржанский. – Волгоград: НИИ и РИО Волгоградской следственной школы МВД СССР, 1976. – 56 с.

416. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.

417. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину: Монографія / М. Й. Коржанський. – Д.: Юрид. акад. МВС; Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.

418. Коркунов Н. М. История философии права / Н. М. Коркунов. – 6-е изд. – СПб., 1915. – 502 с.

419. Коробеев А. Ответственность за загрязнение моря / А. Коробеев // Сов. юстиция. – 1988. – № 4. – С. 21–23.

420. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография / А. И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1987. – 59 с.

421. Корчева Г. З. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие / Г. З. Корчева. — Харьков: Вища школа, 1975. — 83 с.

422. Костицкий В. Організаційно-правовий механізм регулювання в галузі охорони довкілля / В. Костицкий. — К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. — 120 с.

423. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н. И. Костомаров. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1860. — 214 с.

424. Котов Н. С. Названия русских бортных знамен — историко-лингвистический источник (Исследование по лингвистическому источниковедению) / Н. С. Котов. — М.: Наука, 1963. — 110 с.

425. Кофман В. И. Причинная связь как основание ответственности по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. И. Кофман. — М., 1961. — 16 с.

426. Коцюба О. П. Проблеми формування правової системи і законодавства України / О. П. Коцюба // Правова система України: теорія та практика. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 10–11.

427. Кравцов С. Ф. Предмет преступления: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Ф. Кравцов. — Ленинград, 1976. — 24 с.

428. Кравченко С. Н. Реализация права в охране окружающей среды (социально-психологические условия): автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С. Н. Кравченко. — Харьков, 1991. — 39 с.

429. Красс А. В. Право государственной социалистической собственности / А. В. Красс. — М.: Госюриздат, 1954. — 260 с.

430. Крастиньш У. Я. Понятие объекта преступления в области охраны природы // Вопросы борьбы с преступностью на современном этапе / У. Я. Крастиньш. — Рига, 1978. — С. 40–42.

431. Крастиньш У. Я. Уголовно-правовая охрана природы в Латвийской ССР: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / У. Я. Крастиньш. — М., 1978. — 16 с.

432. Крашенинникова Н. А. Индусское право: история и современность / Н. А. Крашенинникова. — М.: Изд-во Моск. ун-та. — 1982. — 192 с.

433. Кривошеин П. К. Преступление историческое исследование / П. К. Кривошеин. — К.: Украинская академия внутренних дел, 1993. — 75 с.

434. Кригер Г. Преступления в области использования природных богатств / Г. Кригер // Курс советского уголовного права: В 6 т. / А. А. Пионтковский и др. (ред. кол.). — М.: Наука, 1971. — Т. 5. — С. 513–546.

435. Кригер Г. А. Объективная сторона преступления // Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Г. А. Кригер, А. В. Наумов, Ю. М. Ткачевский и др.; общ. ред. Г. А. Кригер. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. — С. 105–122.

436. Кригер Г. А. Преступления против социалистической собственности / Г. А. Кригер // Советское уголовное право. Особенная часть: Учебник / В. Д. Меньшагин, В. Н. Кудрявцев, Б. А. Куринов и др.; под ред. В. Д. Меньшагина и др. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. — С. 99–138.

437. Кригер Г. А. Преступления против социалистической собственности / Г. А. Кригер // Советское уголовное право. Особенная часть: Учебник / Г. Н. Борзенков, Н. Д. Дурманов, Ю. А. Красиков и др.; под ред. Г. А. Кригера и др. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — С. 47–137.

438. Кригер Г. А. Хозяйственные преступления / Г. А. Кригер // Курс советского уголовного права. Часть особенная. В 6 т. / Н. А. Пионтковский и др. (редкол.). — М.: Наука, 1971. — Т. 5. — С. 379–559.

439. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін.; П. С. Матишевський та ін. (ред.). — К.: Юрінком Інтер, 1997. — 512 с.

440. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак. / М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація — Х.: Право, 1997. — 368 с.

441. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Київ — Харків: Юрінком Інтер — Право, 2001. — 416 с.

442. Кримінальний кодекс України. Проект Комісії з питань законності і правопорядку Верховної Ради України. — К.: Право, 1995. — 156 с.

443. Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України / Упоряд. Є. Гринів. — 2-е вид., перероб. і доп. — Львів: Меморіал, 1991. — 366 с.

444. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое поведение и общественные отношения / Н. М. Кропачев // Вестник Ленингр. ун-та. — 1984. — Вып. 2. — № 11. — С. 67–69.

445. Круглый стол: Арбитраж и охрана окружающей среды // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — № 2. — 1989. — С. 32–61.

446. Кудрявцев В. Н. К вопросу о соотношении объекта и предмета преступления / В. Н. Кудрявцев // Труды ВЮА. – Вып. 13. – М., 1951. – С. 52–59.

447. Кудрявцев В. Н. Криминализация как способ осуществления уголовной политики / В. Н. Кудрявцев // Основания уголовно-правового запрета. – М.: Изд-во «Наука», 1982. – С. 11–32

448. Кудрявцев В. Н. О соотношении объекта и предмета преступного посягательства / В. Н. Кудрявцев // Сов. гос. право. – 1951. – № 8. – С. 52–53.

449. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. М.: Юрид. лит. – 2001. – 352 с.

450. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев // Советское уголовное право. Общая часть. Учебник / Под ред. В. Д. Меньшагина и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – С. 128–143.

451. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М.: Государственное изд-во юрид. литературы, 1960. – 244 с.

452. Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1963. – 324 с.

453. Кузнецов А. В. Уголовно-правовая охрана интересов личности в СССР / А. В. Кузнецов. – М.: Юрид. лит, 1969. – 160 с.

454. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1958. – 219 с.

455. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1958. – 219 с.

456. Кузнецова Н. Ф. Социальная обусловленность уголовного закона / Н. Ф. Кузнецова // Правовые исследования. – Тбилиси: Мецниереба, 1977. – С. 36–39.

457. Кузнецова Н. Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Сов. гос. право. – 1992. – № 6. – С. 82–84.

458. Курикин С. Екологічних кордонів не існує, а національні екологічні проблеми є віддзеркаленням проблем глобальних / С. Курикин // Закон і бізнес. – № 44 (564) 23 листопада 2002 р. – 32 с.

459. Курляндский В. И. Уголовная политика: дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 77–95.

460. Курс Советского уголовного права в шести томах. Часть общая: В 6 т. / ред. кол.: А.А. Пионтковский и др. – М.: Наука, 1970. – 516 с.

461. Курс советского уголовного права. Часть общая / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – 646 с.

462. Курс советского уголовного права. Часть особенная / Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, В. К. Глистин и др. отв. ред. Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 557с.

463. Кутепов Н. П. Великокняжеская и царская охота на Руси с XVI по XVI в. Исторический очерк. – 2-е изд. – Т. 1. – СПб., 1896. – 212 с.

464. Лазарев А. М. Субъект преступления: Учебное пособие / А. М. Лазарев. – М.: ВЮЗИ, 1981. – 40 с.

465. Лаппо И. И. К вопросу об утверждении Литовского статута 1588 года / И. И. Лаппо. – Каунас, 1938. – Т. 2. – 240 с.

466. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 2000. – 845 с.

467. Лашук Є. В. Предмет злочину в кримінальному праві України: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Є. В. Лашук. – К.: НАВСУ, 2005. – 20 с.

468. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Изд. 5-е. – Т. 1. 1893 – 1894. – М.: Госполитиздат, 1958. – 662 с.

469. Леонтьев Б. Преступления против природных богатств СССР / Б. Леонтьев // Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник / В. Д. Меньшагин, В. Н. Кудрявцев, Б. А. Куринов и др.; под ред. В. Д. Меньшагина и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 261–274.

470. Леонтьев Б. М. Ответственность за хозяйственные преступления / Б. М. Леонтьев. – М.: Госюриздат, 1963. – 192 с.

471. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

472. Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / О. М. Литвак. – Харків: Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2000. – 36 с.

473. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність (кримінологічне дослідження) / О. М. Литвак. – К.: Вид-во Юринком Інтер, 2000. – 275 с.

474. Литвин О. П. Екологічна безпека, як складова національної безпеки України / О. П. Литвин // Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання. Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 7–8 грудня 2005 р.). – К.: Національна академія – Центр перспективних соціальних досліджень, 2005. – С. 125–136.

475. Литовченко В. Н. Предмет преступного посягательства на социалистическую собственность и вопросы охраны природных объектов / В. Н. Литовченко // Роль права в реализации продовольственной про-

граммы СССР: Сб. науч. тр.; отв. ред. А. П. Гуськова, Г. М. Ралдыгина. – М.: ВЮЗИ, 1986. – 131 с.

476. Лист, Франц фон. Учебник уголовного права: Общая часть: Разрешенный автором перевод с 12-го перераб. изд. Ф. Ельшевич. С предисл. автора и М. В. Дуковского. – М.: Тип. Мамонтова, 1903. – 334 с.

477. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V. Особливої частини КК України): Монографія / С. Я. Лихова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – 573 с.

478. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / Н. А. Лопашенко. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Прес», 2002. – 802 с.

479. Лопушанський Ф. А., Светлов О. Я., Костенко О. М., Лановенко І. П., Мілер А. Й., Трофимов С. В., Шемшученко Ю. С. Боротьба з екологічними злочинами: Кримінально-правове і кримінологічне дослідження / Ф. А. Лопушанський, О. Я. Светлов, І. П. Лановенко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 148 с.

480. Lehrbuch des Strafrechts der Deutschen Demokratischen Republik. Allgemeine Tell. – Berline, 1957. – 312 S.

481. Лунев В. В. Предпосылки объективного вменения и принцип виновной ответственности / В. В. Лунев // Сов. гос. и право. – 1972. – № 5. – С. 54–57.

482. Ляпунов Ю. І. Реформа уголовного законодательства и проблемы права / Ю. І. Ляпунов // Советская юстиция. – 1989. – № 3. – С. 80–81.

483. Ляпунов Ю. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / Ю. І. Ляпунов // Советская юстиция. – 1973. – № 23. – С. 11–15.

484. Ляпунов Ю. И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Ю. И. Ляпунов. – М., 1974. – 39 с.

485. Ляпунов Ю. И. Уголовно-правовая охрана природы органами внутренних дел / Ю. И. Ляпунов. – М.: Академия МВД СССР, 1974. – 151 с.

486. Лясс Н. В. Нормативная теория в современном буржуазном уголовном праве / Н. В. Лясс. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. – 70 с.

487. Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші. Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші. – Х.: Вид-во «Акта», 2000. – 324 с.

488. Макаров М. Г. Категория «цель» в марксистской философии и критика телеологии / М. Г. Макаров. – М.: Наука, 1977. – 188 с.

489. Макашвили В. Г. Принцип вины в советском уголовном законодательстве / В. Г. Макашвили // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. – Второй советско-западногерманский коллоквиум (18–22 окт. 1982 г.) / Редкол.: В. И. Макашвили (гл. ред.) и др. – Тбилиси: Мецниереба, 1986. – С. 69–71.

490. Макашвили В. Г. Уголовная ответственность за неосторожность / В. Г. Макашвили. – М.: Госюриздат, 1957. – 211 с.

491. Макрори Р. Право окружающей среды в Великобритании / Р. Макрори // Право окружающей среды в СССР и Великобритании / Редкол.: О. С. Колбасов и др. – М.: Ин-т государства и права, 1988. – С. 65–76.

492. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве / В. Б. Малинин. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000. – 316 с.

493. Малков В. П. Совокупность преступлений (Вопросы классификации и назначения наказания) / В. П. Малков. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. – 307 с.

494. Мальцев Т. Р. Социальная справедливость и право / Т. Р. Мальцев. – М.: Юрид. лит., 1977. – 436 с.

495. MacCormac. Law and Legal System / MacCormac // The Modern Law Review. – 1979. – Vol. 42. – № 3. – P. 285.

496. Manual on urban air management. – Copenhagen, 1991. – 511 P.

497. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. – Т. 13: Янв. 1859 – февр. 1860 (Подгот. А. Е. Коротеевой. – 1959. – XXVI) – М.: Госполитиздат, 1959. – 770 с.

498. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е – Т. 18: Март 1872 – апрель 1875. – М.: Госполитиздат, 1961. – 807 с.

499. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. – Т. 3: 1845 – 1847. – К. Маркс. Тезисы о Фейербахе. – К. Маркс, Ф. Энгельс. Немецкая идеология. – Ф. Энгельс. Истинные социалисты. – М.: Госполитиздат, 1955. – 630 с.

500. Матвейчук В. К. Борьба с получением незаконного вознаграждения от граждан за выполнение работ, связанных с обслуживанием населения. Уголовно-правовой и криминологический аспекты: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. К. Матвейчук. – К., 1984. – 16 с.

501. Матвейчук В. К. Комментарий к ст. 160 УК Украины / В. К. Матвейчук // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, Г. В. Андрусив и др.; авт. и науч. ред. С. С. Яценко. – К.: Правові джерела, 1998. – С. 266–267.

502. Матвейчук В. К. Комментарий к ст. 162¹ КК Украины / В.К. Матвейчук // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий; (отв. ред. С. С. Яценко, В. И. Шакун). – К.: Правові джерела, 1998. – С. 268–270.

503. Матвейчук В. К. Уголовно-правовая борьба органов внутренних дел с преступным загрязнением водных объектов: Учебное пособие / В. К. Матвейчук. – К.: НИ и РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. – 79 с.

504. Матвейчук В. К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства / В. К. Матвейчук // Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень; респ. наук. конф. – К.: АН України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 1992. – С. 62–63.

505. Матвейчук В. К. Квалификация незаконной охоты: Учебное пособие / В. К. Матвейчук. – К.: РИО МВД Украины, 1992. – 52 с.

506. Матвейчук В. К., Воробей П. А. Суб'єкт злочину: логіко-правове дослідження / В. К. Матвейчук, П. А. Воробей // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності. – К.: УАВС, 1995. – С. 74–77.

507. Матвейчук В. К., Тарарухін С. А. Суб'єктивна сторона складу злочину: Лекція / В. К. Матвейчук, С. А. Тарарухін. – К.: УАВС, 1994. – 35 с.

508. Матвейчук В. К. Забруднення водою і атмосферного повітря / В. К. Матвейчук // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, Г. В. Андрусів та ін.; В.Ф. Бойко та ін. (ред.). – 6-те вид., доп. – К.: АСК, 2000. – С. 970–974.

509. Матеріали Міжнародного семінару з участю експертів Ради Європи. – К.: РВВ МВС України, 1995. – 40 с.

510. Матишевський П. С., Кобзаренко П. В. Завдання кримінального права / П. С. Матишевський, П. В. Кобзаренко // Кримінальне право України. Заг. частина: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Беньківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997 – С. 10–11.

511. Матишевський П. С. Должностные преступления / П. С. Матишевський // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий: По состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного суда Украины на 25 октября 1995 г. / В. И. Шакун, С. С. Яценко (отв. ред.). – К.: «Фита», 1995. – С. 528–548.

512. Матишевський П. С. О преступлении / П. С. Матишевський // Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Ф. Г. Бурчак и др.; В. И. Зайчук,

С. С. Яценко (отв. ред.). – 3-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 60–62.

513. Матышевский П. С. Ответственность за преступления против социалистической собственности / П. С. Матишевський. – К.: Изд-во при Киевском госуниверситете. Изд-во «Вища школа», 1983. – 176 с.

514. Матышевский П. С. Преступления против социалистической собственности / П. С. Матишевський // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – С. 48–102.

515. Матышевский П. С. Преступления против социалистической собственности / П. С. Матишевський // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник (Авт. кол.: Ю. В. Александров и др.); под ред. М. И. Бажанова и др. – К.: Вища школа, 1989. – С. 147–165.

516. VI Международный Конгресс по уголовному праву. – Рим, 1953. – 16 с.

517. VII Международный Конгресс по уголовному праву. – Афины, 1957. – 69 с.

518. Мексиканские Соединенные Штаты: Конституция и законодательные акты: Пер. с исп. / Сост., ред. и авт. вступ. ст. О. А. Жидков; Редкол.: В. А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1986. – 478 с.

519. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища. Навчальний посібник / М. М. Микієвич, Н. І. Андрусевич, Т. О. Будякова. – Львів: Екоправо, 2004. – 256 с.

520. Миронов Г. В. Правовой режим вод и земли государственного водного фонда и их правовая охрана / Г. В. Миронов // Сельскохозяйственное природноресурсовое законодательство и правовая охрана природы: Учебник / авт. кол. Р. Д. Боголепов и др.; отв ред. И. Ф. Панкратов, Р. Д. Боголепов. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 125–135.

521. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Т. 1: 1917-1925 гг. / П. П. Михайленко. – К.: Высшая школа, 1966. – 831 с.

522. Михайлов М. В., Мотылев А. С. Социализм и интересы / М. В. Михайлов, А. С. Мотылев. – М.: Политиздат, 1970. – 96 с.

523. Михайлов М. П. Уголовная ответственность за кражу личного имущества и разбой (по советскому праву) / М. П. Михайлов. – М.: Госюриздат, 1958. – 156 с.

524. Михлин А. С. Последствия преступления / А. С. Михлин. – М.: Юрид. лит., 1969. – 104 с.

525. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия / А. Ф. Мицкевич. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2005. – 329 с.

526. Модельный уголовный кодекс: Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств: Принят на седьмом пленарном заседании Межпарламент. Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств 17 февраля 1996 г. // Приложение к «Информационному бюллетеню» МПА. – 1996. – № 10. – С. 86–216.

527. Можеев Н. Н. Экологический императив / Н. Н. Можеев // Химия и жизнь. – № 2. – М.: АН СССР, 1987. – С. 2–11.

528. Мстиславский П. С. Народное потребление при социализме / П. С. Мстиславский. – М.: Госпланиздат, 1961. – 311 с.

529. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика. – К.: Логос, 1998. – 323 с.

530. Мунтян В. В. Правовая охрана рыбных богатств / В. В. Мунтян // Правовая охрана природы: Тезисы докладов и содокладов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – С. 8–17.

531. Мунтян В. Л. Правова охорона природи Української РСР / В. В. Мунтян. – К.: Вид-во Київського державного університету, 1966. – 104 с.

532. Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук / В. В. Мунтян. – К., 1975. – 49 с.

533. Мунтян В. Л. Уголовная ответственность за нарушение правовых норм об охране окружающей среды / В. В. Мунтян // Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 214–269.

534. Мынбаев Р., Орымбаев М. Судебная практика по делам о преступлениях в областях охраны природы в Казахской ССР / Р. Мынбаев, М. Орымбаев // Социалистическая законность. – 1979. – № 8–9. – С. 22–23.

535. Навроцкий В. А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. А. Навроцкий. – Харьков, 1982. – 16 с.

536. Навроцкий В. А. Предмет злочинного забруднення водою (ст. 228 КК УССР) / В. А. Навроцкий // Рад. Право. – 1982. – № 3. – С. 64–67.

537. Навроцкий В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посібник / В. О. Навроцкий. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

538. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н. – 2001. – 637 с.

539. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М. О. Потєбенько, В. Г. Гончаренко (заг. ред.) — К.: Форум, 2001. — 942 с.

540. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного суду України на 25 травня 1994 р.) / Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. — К.: Бюлетень законодавства і юридичної практики, 1994. — 800 с.

541. Наумов А. В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике / А. В. Наумов // Сов. гос. и право. — 1991. — № 2. — С. 35–36.

542. Наумов А. В. Задачи Уголовного кодекса / А. В. Наумов // Уголовный закон опыт теоретического моделирования / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, С. Г. Келина. — М.: Наука, 1987. — С. 13–15.

543. Наумов А. В. Задачи уголовного права / А. В. Наумов // Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.; В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов (ред.). — М.: Изд-во «Спартак», 1996. — С. 11–13.

544. Наумов А. В. О законодательной и правоприменительной оценке социальных ценностей, охраняемых уголовным законом / А. В. Наумов // Актуальные проблемы уголовного права / Редкол.: С. В. Бородин и др. — М.: Изд-во Наука, 1988. — 168 с.

545. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. — К.: Вид-во Раєвського, 1997. — 96 с.

546. Недбайло П. О. Норми права (Конспект лекцій) / П. О. Недбайло. — Харків: Вид-во Харк. юрид. ін-та, 1966. — 48с.

547. Некаюдов Н. А. Общая часть уголовного права / Н. А. Некаюдов. — СПб., 1875. — 57 с.

548. Некипелов П. Т. Понятие и система хозяйственных преступлений по советскому уголовному праву / П. Т. Некипелов. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1963. — 160 с.

549. Некипелов П. Т. Уголовно-правовая охрана природы / П. Т. Некипелов // Сов. гос. и право. — 1973. — № 1. — С. 77–80.

550. Некипелов П. Т. Хозяйственные преступления по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / П. Т. Некипелов. — К., 1967. — 45 с.

551. Нестеров П. М. Экономика природопользования: Учебное пособие / П. М. Нестеров — М.: Высш. шк., 1984. — 256с.

552. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров — М.: Госюриздат, 1960. — 229 с.

553. Никифоров Б. С. Об ответственности за совокупность преступлений / Б. С. Никифоров // Сов. гос. и право. — 1961. — № 5. — С. 68–69.
554. Никифоров Б. С., Решетников Ф. М. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров. — М.: Наука, 1990. — 253 с.
555. Никифоров Б. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности / Б. С. Никифоров. — 2-е изд. — М.: АО «Центр Юр ИнфоР», 2003. — 204 с.
556. Новий тлумачний словник української мови. — К.: Вид-во «Аконіт», 1999. — Т. 3. — 928 с.
557. Новоковский Ф. А. Австрийское уголовное право / Ф. А. Новоковский. Современное зарубежное уголовное право. — М.: Изд-во иностр. лит., 1961. — 759 с.
558. Нуркаева Т. Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики / Т. Н. Нуркаева. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. — 254 с.
559. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. — 19 изд., испр. — М.: Рус. яз., 1987. — 846 с.
560. Окоркова Л. Некоторые вопросы административной ответственности за нарушение правил охраны атмосферного воздуха от загрязнения / Л. Окоркова // Советская юстиция. — 1979. — № 5. — С. 16–17.
561. Окружающая среда: Забота общая // Рабочая газета. 16 марта, 1988 (РАТАУ). — С. 1–5.
562. Олдак П. Природопользование. Выбор стратегии / П. Олдак // Наука и жизнь. — № 1. — М.: Изд-во АН СССР, 1987. — С. 14–23.
563. Оливер Д. Борьба с шумом: пример исследования права и управления / Д. Оливер // Право окружающей среды в СССР и Великобритании / Редкол.: О. С. Колбасов и др. — М.: Институт государства и права, 1988. — С. 117–127.
564. Олтеану О. М. Охрана окружающей природной среды в системе Европейского Экономического сообщества / О. М. Олтеану // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — № 5. — 1991. — С. 22–24.
565. Опришко В. Ф. Державно-правова реформа: основи загальної концепції / В. Ф. Опришко // Державно-правова реформа в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, листопад 1997 р.). — К.: Верховна Рада України, Інститут законодавства, 1997. — С. 6–11.
566. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления / Р. Орымбаев. — Алма-Ата: Изд-во Алмаатинского ун-та, 1977. — 153 с.
567. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: Монографія / В. І. Осадчий. — К.: Атіка, 2004. — 336 с.

568. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / В. М. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; отв. ред. В. М. Кудрявцев. А. М. Яковлев. – М.: Изд-во Наука, 1982. – 303 с.
569. Охрана и оптимизация окружающей среды / А. А. Лаптев, С. И. Приемов, И. Д. Родичкин, Ю. С. Шемшученко; под ред. А. А. Лаптева. – К.: Лыбидь, 1990. – 222 с.
570. Павлов В. Г. Субъект преступления / В. Г. Павлов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 318 с.
571. Пакутин В. Ответственность за незаконную порубку леса / В. Пакутин // Соц. законность. – 1978. – № 11. – С. 40–42.
572. Пакутин В. Уголовно-правовая охрана вод и воздуха от загрязнений / В. Пакутин // Соц. Законность. – 1977. – № 6. – С. 40–42.
573. Пакутин В. Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды и природных ресурсов в СССР / В. Д. Пакутин. Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. университет, 1976. – 157 с.
574. Паламарчук М. М., Закорчевна Н. Б. Водний фонд України: Довідковий посібник / М. М. Паламарчук, Н. Б. Закорчевна; за ред. В. М. Хорева, К. А. Алієва. – К.: Ніка – Центр, 2001. – 392 с.
575. Памятники Русского права. / Под ред. С. В. Юшкова, – М.: Юрид. лит., 1952. – Вып. 1. – 287 с.
576. Панов М. І. Об'єктивна сторона злочину / М. І. Панов // Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.: за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 102–129.
577. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. – Харьков, Виша школа, 1982. – 161 с.
578. Панько М. М. Преступления против окружающей среды / М. М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Харьков, ООО «Одиссей», 2001. – С. 496–541.
579. Перепелиця О. Адміністративна преюдиція та склад злочину / О. Перепелиця // Рад. право. – 1984. – № 5. – С. 52–55.
580. Пермяков Ю. Б. О механизме преступного воздействия на систему общественных отношений / Ю. Б. Пермяков // Юридическая ответственность и ее реализация. – М.: Юрид. лит., – 1995. – С. 12– 88.
581. Пермяков Ю. Б. О механизме преступного воздействия на систему общественных отношений / Ю.Б. Пермяков // Уголовная ответственность и ее реализация / Редкол.: С. А. Шейфер (отв. ред.) и др. – Куйбышев: Изд-во Куйбышевского гос. ун-та, 1985. – 183 с.

582. Петров В. В. Конституционные основы охраны природы в СССР и проблемы совершенствования советского природоохранительного законодательства в условиях научно-технического процесса / В. В. Петров // Научно-технический процесс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-технического прогресса / Ред. В. В. Петров. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. — С. 26 — 31.

583. Петров В. В. Лес и его жизнь: Кн. для учащихся / В. В. Петров. — М.: Просвещение, 1986. — 159 с.

584. Петров В. В. Объект и предмет правовой охраны природы в СССР / В. В. Петров // Сов. гос. и право. 1976. №4 — С. 57— 62.

585. Петров В. В. Понятие и содержание заповедной охраны природы / В. В. Петров // Правовая охрана природы: Учебник / Под ред. В. В. Петрова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — С. 214—217.

586. Петров В. В. Право государственной собственности на землю, ее недра, воды, леса и другую растительность, животный мир (Общая характеристика) / В. В. Петров // Сельскохозяйственное, природно-ресурсное законодательство и правовая охрана природы: Учебник / Под ред. Р. Д. Боголепова, И. Ф. Панкратова — М.: Юрид. лит., 1989. — 386 с.

587. Петров В. В. Правовая охрана вод / В. В. Петров // Правовая охрана природы в СССР: Учеб. пособие / Н. Д. Казанцев, Г. В. Иванов, В. В. Петров (отв. ред) и др. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 155—173.

588. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР / В. В. Петров. — М.: Юрид. лит., 1984. — 384 с.

589. Петров В. В. Экологическое право России: Учебник для вузов / В. В. Петров. — М.: Изд-во БЭК, 1995. — 557 с.

590. Петров В. В. Экологическое преступление / В. В. Петров // Экологический энциклопедический словарь. — М.: Изд. дом «Ноосфера», 1999. — 930 с.

591. Петров В. В. Экология и право / В. В. Петров. — М.: Юрид. лит., 1981. — 224 с.

592. Печерский В. Ответственность за занятие запрещенным рыбным промыслом / В. Печерский // Советская юстиция. — 1974. — № 17. — 12 с.

593. Philippe Sands. European Community Environmental Law: the Evolution of a Regional Regime of International Environmental Protection // Yale Law Journal. June, 1991. p. 10-30.

594. Пинаев А. А. Особенности состава преступления с двойной формой и смешанной формой вины / А. А. Пинаев. — Харьков: Харьковский юридический институт, 1984. — 51 с.

595. Пионтковский А. Проблемы причинной связи в праве / А. Пионтковский // Учен. Зап. ВИОН и ВЮА, 1949. — С. 88—89.

596. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6 т. / Редкол.: А. А. Пионтковский и др. — М.: Наука, 1970. — Т. 2. — 516 с.
597. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права / А. Пионтковский. — М.: Наука, 1959. — Т. 2. — 368 с.
598. Пионтковский А. А. Объект преступления / А. А. Пионтковский // Курс советского Уголовного права: Часть общая. В 6 т. / Редкол.: А. А. Пионтковский и др. — М.: Наука, 1970. — Т. 2. — С. 124—126.
599. Пионтковский А. А. Объективная сторона состава преступления / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6 т. / Редкол.: А. А. Пионтковский и др. — М.: Наука, 1970. — Т. 2. — С. 131—183.
600. Пионтковский А. А. Преступление в области природных богатств / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Часть особенная / А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, Г. А. Кригер. — М.: Наука, 1971. — Т. 5. — 571 с.
601. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР: Общая часть / А. А. Пионтковский. — М.: Изд-во Госиздат, 1925. — 470 с.
602. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. — М.: Госюриздат, 1961. — 666 с.
603. Писарев А. Правовая охрана и защита лесов / А. Писарев // Советская юстиция. — 1982. — № 7. — С. 7—10.
604. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. — М.: Юрид. лит., 1981. — 88 с.
605. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / П. Ф. Повелицына — М., 1991. — 48 с.
606. Повесть временных лет. — Ч. 1. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. — 45 с.
607. Познышев С. В. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Познышев — Т. 1. — М.: Юриздат, 1932. — 54 с.
608. Познышев С. В. Учебник уголовного права: Учебник уголовного права: Очерк основных начал Общей и Особенной части науки уголовного права: В 2 ч. Ч. I: Общая часть / С. В. Познышев. — М.: Юрид. издат. Наркомюста, 1923. — 280 с.
609. Полное собрание летописей. — СПб.: Въ Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1846. — Т. 3. — 312 с.

610. Полное собрание летописей. — СПб.: В Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1848. — Т. 4. — 420 с.

611. Полное собрание летописей. — СПб.: В Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1853. — Т. 6. — 360 с.

612. Полное собрание летописей. — СПб.: В Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1856. — Т. 7. — 347 с.

613. Полянская Г. Н. Понятие охраны природы и природоохранительного законодательства / Г. Н. Полянская // Сов. гос. и право. — 1975. — № 9. — С. 71–73.

614. Полянская Г. Н. Примечание к сборнику «Правовые вопросы охраны природы в СССР» / Г. Н. Полянская // Правовые вопросы охраны природы в СССР / Отв. ред. Г. Н. Полянская. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 1–3.

615. Полячек, Франтичек. Состав преступления по чехословацкому уголовному праву / Под ред. и предисл. А. А. Пионтковского. — М.: Изд-во иностр. лит., 1960. — 318 с.

616. Пономарева Н. Г. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Н. Г. Пономарева. — М., 1970. — 16 с.

617. Пояснювальна записка до проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів України // Проект Кримінального кодексу та проект Кримінального кодексу України / Українське право. — 1997. — № 2. — 126 с.

618. Право государственной собственности на природные объекты и природопользования в СССР. // Правовая охрана природы. Под ред. В.В. Петрова. — М.: Изд-во Мос. ун-та, 1980. — С. 61–77.

619. Право природопользования в СССР / Н. И. Краснов, Г. А. Аксененко, Г. С. Батмасов и др.; отв. ред. И. А. Иконичкая. — М.: Наука, 1990. — 196 с.

620. Правовая охрана природы в СССР. Сб. статей. — М.: Изд-во МГУ, 1963. — 536 с.

621. Правовая система социализма: В 2 кн / Редкол.: В. Н. Кудрявцев и др. — Кн. 2: Функционирование и развитие / Автор. кол.: В. П. Казимчук и др.; отв. ред. А.М. Васильев. — М.: Политиздат, 1987. — 357 с.

622. Правовые проблемы экологии: Сборник обзоров / Под ред. В. В. Петрова — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 383 с.

623. Природно-ресурсное право и правовая охрана окружающей среды: Учебник / Под ред. В. В. Петрова. — М.: Юрид-лит., 1998. — 512 с.
624. Про відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: Лист Державного комітету України по земельним ресурсам від 26 березня 1999 р. № 7/250 (Окремий відбиток).
625. Прокопий из Кесарии. Война с Готами. Кн. VII (III), гл. 14 § 22. Памятники Русского права. / Под ред. С. Ю. Юшкова: Сост. А. А. Зимин. — М.: Юрид. лит., 1952, — Вып. 1. — 561 с.
626. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 136 с.
627. Психология: Учебник для педвузов. — М.: Просвещение, 1962. — 435 с.
628. Радаев В. В. Потребности как экономическая категория социализма / В. В. Радаев. — М.: Наука, 1970. — 223 с.
629. Развитие кодификации советского законодательства / С. Н. Бра-тусь, К. П. Горшенин, П. Ф. Елисейкин. — М.: Юрид. лит., 1968. — 247 с.
630. Райлов Б. Е. Натуралистическое просвещение в Древней Руси / Б. Е. Райлов // Учен. зап. ЛГПИ им. Герцена, Каф. методики естествознания, 1947. — Т. 57. — С. 3—24.
631. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. — М.: ООО «Профобразование», 2001. — 135 с.
632. Рарог А. И. Вина и квалификация преступлений / А. И. Рарог. — М.: ВЮЗИ, 1982. — 63 с.
633. Рене, Давид. Основные правовые системы современности / Д. Рене. — М.: Международные отношения, 1988. — 400 с.
634. Ренненберг И. Объективная сторона преступления / И. Рен-ненберг. — М.: Госюриздат, 1957. — 87 с.
635. Рибалка І. К. Історія України. Дорадянський період: Підручник — 2-е вид., перероб. і доп. / І. К. Рибалка. — К.: Вища школа, 1991. — 607 с.
636. Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Держава і право Русі в період зародження і становлення феодальних відносин (VI — початок XII ст.) // Історія держави і права України. Ч. I. Підручник для юрид. вищих навч. закл. і фак. / За ред. А. Й. Рогожина. — Х.: Основа, 1993. — 432 с.
637. Розенберг Д. Н. О понятии имущественных преступлений в советском уголовном праве (Объект и предмет посягательства.) / Д. Н. Розенберг // Учен. зап. Харьк. юрид. ин-та. Вып. 3. — Харьков, 1948. — С. 69—74.
638. Розенко В. І., Матвійчук В. К. Суб'єкти злочину: Лекція / В. І. Ро-зенко, В. К. Матвійчук. — К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. — 37 с.

639. Роинсон Н. Правовое регулирование природопользования и охрана окружающей среды в США. [пер. с англ.]; под ред. О. С. Калбасова и А. С. Тимошенко; послесл. О. С. Колбасова / Н. Роинсон. — М.: Прогресс, 1990. — 528 с.

640. Російсько-Український словник наукової термінології: Суспільні науки (И. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. В. Кравченко та ін. — К.: Наукова Думка, 1994 — 400 с.

641. Российское законодательство X—XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. — Т. 1: Законодательство Древней Руси (отв. ред. В. Л. Янин). — М.: Юрид. лит., 1984. — 432 с.

642. Российское законодательство X—XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. Судебники 1497 и 1550 гг. Акты местного управления. Стоглав. (Отв. ред. А. Д. Горский.) — М.: Юрид. лит. — 1985. — 520 с.

643. Российское законодательство X—XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. — Т. 3: Акты Земских соборов конца XVI — начала XVII века. Соборное Уложение 1649 года. Акты Земских соборов 50-х годов (Отв. ред. А. Г. Меньков). — М.: Юрид. лит. — 1985. — 511 с.

644. Российское законодательство X—XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. — Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма (Отв. ред. А. Г. Маньков). — М.: Юрид. лит. — 1985. — 511 с.

645. Российское законодательство X—XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. / Под ред. и с предисл. О. И. Чистякова. — Т. 5: Законодательство периода становления абсолютизма (Отв. ред. Е. И. Индова). — М.: Юрид. лит., 1987. — 527 с.

646. Роянов Ф. М. Правовая конституция природных объектов в СССР. // Выполнение правовых требований охраны окружающей среды в хозяйственной деятельности. — Уфа: Изд-во Уфимского ун-та, 1984. — С. 20-23.

647. Русско-украинский словарь. — Т. 3. — К.: Наукова думка, 1968. — 189 с.

648. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. / Б. А. Рыбаков. — М.: Изд-во Наука, 1982. — 560 с.

649. Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР / А. А. Рябов. — Казань: Из-во Казанского ун-та, 1982. — 144 с.

650. Сабо, Имре. Социалистическое право / Под ред. и со вступ. ст. В. А. Туманова / И. Сабо. — М.: Прогресс, 1964. — 396 с.

651. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія / А. В. Савченко. — К.: КНТ, 2007. — 596 с.

652. Санталов А. И. Общественные отношения и преступление / А. И. Санталов // Вестник Ленингр. Ун-та. — 1974. — № 4. — С. 127–130.

653. Санталов А. И. Преступления против социалистической собственности // А. И. Санталов // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная / А. Я. Светлов, М. И. Бажанов, В. В. Сташис и др.; отв. ред. А. Я. Светлов, В. В. Сташис. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 333–468.

654. Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности / А. И. Санталов. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 97 с.

655. Сапожников В. И., Головатий С. П., Спензнак А. О., Амелян Н. Д. Средиземное море: охрана среды (правовые и экономические аспекты) / В. И. Сапожников, С. П. Головатый, А. О. Слензак, Н. Д. Амелян. — К.: Наукова думка, 1986. — 191 с.

656. Сахаев В. Г., Щербинский Б. В. Экономика природопользования и охрана окружающей среды: Учебное пособие / В. Г. Сахаев, Б. В. Щербинский. — К.: Выща школа, 1987. — 263 с.

657. Сахаров А. Б. Уголовно-правовая охрана безопасных условий труда в СССР / А. Б. Сахаров. — М.: Госюриздат, 1958. — 187 с.

658. Сверчков В. В. Ответственность за экологические преступления по российскому уголовному законодательству / В. В. Сверчков. — Н. Новгород, 1998. — 240 с.

659. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления / А. Я. Светлов. — К.: Наукова думка, 1978. — 303 с.

660. Сводъ законовъ уголовныхъ. — Санкт-Петербургъ Въ Типографіи Второго Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, 1842. — 907 с.

661. Семитко А. П. Русская Правда. Культура: мифологические и социально экономические истоки и предпосылки / А. П. Семитко // Государство и право. — 1992. — № 1. — 108 с.

662. Сергеева Т. Л. Охрана природы по советскому уголовному законодательству / Т. Л. Сергеева // Правовые вопросы охраны природы в СССР / Отв. ред. Г. Н. Полянская. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 168–227.

663. Сетаров Д. С. Русские названия хищных, заимствование из тюркских языков / Д. С. Сетаров // Тр. Самарканд. гос. ун-та, 1973. — Вып. 248. — № 4. — С. 140–147.

664. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. — Львів: Фірма «Довіра», 1992. — 256 с.

665. Склярів С. В. Вина и мотивы преступного поведения / С. В. Склярів. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 326 с.
666. Скорин И. Д. Преступный выстрел / И. Д. Скорин. – М.: Юрид. лит., 1988. – 127 с.
667. Слінько Т. Право на одержання екологічної інформації / Т. Слінько // Радянське право. – 1991. – № 12. – С. 24–27.
668. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / Упорядники: Богачова О. В., Винокуров К. С., Крусь Ю. І., Менюк О. А., Менюк С. А.; Від. ред.: Сіренко В. Ф., Станін С. Р. – К.: «Оріяни», 1999. – 502 с.
669. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 5. – 584 с.
670. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (предмет, задачи и способі уголовно-правого регулювання): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / В. Г. Смирнов. – Л., 1965. – 39 с.
671. Смирнов К. Экофорум за мир: Заметки с международной конференции ученых / В. Г. Смирнов // Коммунист. – № 14. – М.: Политиздат, 1986. – С. 115–122.
672. Смолицкий Г. Р. Практика Верховного Суда СССР по делам о служебных злоупотреблениях / Г. Р. Смолицкий // Соц. законность. – 1946. – № 6. – С. 21–22.
673. Собрание государственных грамот и договоров в Государственной коллегии иностранных дел. – М., 1813. – Т. 1. – 215 с.
674. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
675. Советское гражданское право: Учебник: В 2 т. (под общ. ред. О. А. Красавчикова). – 3-е изд. испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – Т. 1. / О. А. Красавчиков, Л. Г. Кузнецова, Е. Д. Шешенин и др. – 1985. – 544 с.
676. Советское уголовное право. Общая часть: Учебник (под ред. Н. А. Беляева, М. И. Ковалева). – М.: Юрид. лит., 1977. – 543 с.
677. Советское уголовное право. Общая часть: Учеб. пособие. – М.: Юрид. изд-во 17 ф-ка нац. книги, 1938. – 184 с.
678. Советское уголовное право: Часть Общая: Часть общая: Учебник / С. П. Бузынова, Н. В. Васильев, М. А. Гельфер и др.; под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. – М.: Юрид. лит., 1982. – 439 с.
679. Советское уголовное право: Особенная часть: Учебно-практическое пособие / Н. В. Котов, П. Л. Кожемякин, Г. Т. Баранов и др.; под ред. В. А. Владимирова. – М.: МВД СССР, 1973. – 64 с.

680. Советское уголовное право. Часть Особенная: Учебник. — М.: Госюриздат, 1951. — 492 с.
681. Советское уголовное право. Особенная часть: Учеб.-практ. пособие (под ред. В. А. Владимирова). — М.: Упр. кадров и учебн. зав. МООП РСФСР, 1964. — 60 с.
682. Советское уголовное право. Часть особенная: Учебник (отв. ред. М. И. Ковалев). — М.: Юрид. лит., 1983. — 479 с.
683. Советское уголовное право: Общая и особенная части: Учебник (под ред. Д. В. Солопанова). — М.: Юрид. лит., 1981. — 463 с.
684. Советское уголовное право: Общая часть: Учеб. пособие / М. А. Гельфер, А. А. Герцензон, А. А. Пионтковский, Б. С. Утевский; общ. ред. В. М. Чиквадзе. — М.: Госюриздат, 1959. — 464 с.
685. Советское уголовное право. Общая часть: В 18-ти вып. Вып. 3 / Гришаев П. И. Понятие преступления. Причины преступности. — М.: ВЮЗИ, 1960. — 68 с.
686. Советское уголовное право: Общая и особенная части: Учебник / Н.И. Загородников, М.И. Якубович, В.Ф. Кириченко, Д.А. Демидов; В.Д. Меньшагин (ред.). — М.: Госюриздат, 1962. — 479 с.
687. Сохраним земной дом. Открытие Глобального форума в Москве // Правда. — 16 января 1990 г. (ТАСС).
688. Сперанская Л. В., Третьякова К. К. Международное право окружающей среды (Международное экологическое право) / Л. В. Сперанская, К. К. Третьякова. — Учебное пособие. — М.: Изд-во МНПЭУ, 1997. — 312 с.
689. Специализированный курс криминалистики: Учебник. — К.: КВШ МВД СССР, 1987. — 378 с.
690. Справа Венка та Пурнададам (1902) Weir's Law of Offences and Criminal Law, V. 1, 1905, 496 p.
691. Справа Каму Хан Ад'я Натх Халдар (1930) 35 Calcutta Weerly notes 455 p.
692. Справа Кришна Редди проти Муниа та Редди (1942) 2 Madras Law Sournal Reports 556 p.
693. Справа У Ка До (1929) 8 Indian Law Reports, Rangoon Series 13 p.
694. Стайнов П. Правовые вопросы защиты природы: Пер. с болг. / П. Стайнов. — М.: Юрид. лит., 1974. — 378 с.
695. Стальгевич А. К. Некоторые вопросы теории социалистических отношений / А. К. Стальгевич // Сов. гос. и право. — 1957. — № 2. — С. 25–26.
696. Сташис В. В. Уголовно-правовая охрана социалистического хозяйства / В. В. Сташис // Научно-практический комментарий дейст-

вующего уголовного законодательства УССР. – Х.: Вища шк. Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1973. – 159 с.

697. Сташис В. В. Хозяйственные преступления / В. В. Сташис // Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Я. М. Брайнин и др. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 684 с.

698. Сташис В. В., Панов Н. И. Непосредственный объект и его значение для квалификации преступлений / В. В. Сташис, Н. И. Панов // Проблемы правоведения. – К., 1989. – Вып. 50. – С. 83–84.

699. Сташис В. В., Таций В. Я. Субъект преступления / В. В. Сташис, В. Я. Таций // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 142–157.

700. Сташис В. В., Таций В. Я. Хозяйственные преступления / В. В. Сташис, В. Я. Таций // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная. – К.: Наукова думка, 1985. – 267 с.

701. Стойко С. Паводки в Закарпатье и судьба горных лесов / С. Стойко // Зеркало недели. – № 14 (338). – 7 апреля 2001 г.

702. Стрельцов Е. Л. Проблемы уголовной ответственности за преступления в сфере предпринимательства: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Е. Л. Стрельцов. – Харьков, 1992. – 43 с.

703. Стрельцов Е. Л. Уголовно-правовая борьба с нетрудовыми доходами: Генезис, квалификация, профилактика / Е. Л. Стрельцов. – К.: Вища школа, 1988. – 208 с.

704. Стручков Н. А. Объект преступного посягательства и система Особенной части УК / Н. А. Стручков // Сов. гос. и право. – 1987. – № 12. – С. 86-89

705. Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1970. – 271 с.

706. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. И. Стучка. – Рига: Латгосиздат, 1964. – 748 с.

707. Субтельний, Орест. Україна: Історія (Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Вст. ст. С. В. Кульчицького) / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

708. Symonides S. Protection de l'environnement humain au regard du droit international / S. Symonides. – In: Polish Yearbook of International law, 1974. – Warsaw, 1995. 170 p.

709. Сухарев Е. А., Горбуза А. Д. Традиционные представления о механизме преступного посягательства / Е. А. Сухарев, А. Д. Горбуза //

Проблемы совершенствования уголовного законодательства на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. (Редкол.: М. И. Ковалев (отв. ред.) и др. — Свердловск.: СЮИ, 1985. — 151 с.

710. Сухорукова С. М. Экономика и экология (политэкономический аспект) / С. М. Сухорукова: Учеб.-метод. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1988. — 511 с.

711. Сюй Дисинь. Экологические проблемы Китая: Сокр. пер. с кит. / Ред., предисл. и послесл. Л. В. Ушакова. — М.: Прогресс, 1990. — 232 с.

712. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен. — М.: Наука, 1986. — 215 с.

713. Таганцев В. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. В 2 т. / В. С. Таганцев. — М.: Наука, 1994. — Т. 1. — 380 с.

714. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. — К.: Вища школа, 1977. — 151 с.

715. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. — Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1988. — 184 с.

716. Тацій В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система / В. Я. Тацій. — Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1988. — 232 с.

717. Тацій В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система / В. Я. Тацій. — Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1984. — 231 с.

718. Тацій В. Я. Преступления против природных богатств СССР / В. Я. Тацій // Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / Под ред. М. И. Бажанова и др. — К.: Вища школа. Головное изд-во, 1989. — С. 285–305.

719. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навчальний посібник / В. Я. Тацій. — Харків: Українська юридична академія, 1994. — 80 с.

720. Тацій В. Я. Об'єкт злочину / В. Я. Тацій // Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юр. вузів і факультетів / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін., за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 1997. — С. 77–90.

721. The decriminalization. La decriminalization. Bellagio 7-12 mai 1973. Centro Nazionale di Prevenzione e difenso sociale. Milano, 1975. — С. 73-77.

722. The Entseklopedia Americana. — New York, Chicago. — Vol. 17. — P. 199–204.

723. The Entseklopedia Britanica. — Vol. 10. — P. 714–724.

724. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / Под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко. — М.: Госюриздат, 1962. — 575 с.

725. Теория государства и права: Учебник для юрид. инст. и фак. / Под ред. А. И. Денисова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967— 415 с.

726. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения / А. А. Тер-Акопов. — М.:Юрид. лит., 1980. — 151 с.

727. Терентьев В. И. Уголовная ответственность специальных субъектов преступления по уголовному праву Украины: Монография. Изд. 2-е доп. и изм. / В. И. Терентьев. — Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2006. — 190 с.

728. Терентьев Б. П. НТР и вопросы криминализации технической неосторожности / В. И. Терентьев // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. — Владивосток, 1978. — С. 25—27.

729. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В. Тимейко. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1977. — 216 с.

730. Тимошенко А. С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / А. С. Тимошенко. — М.: Наука, 1986. — 191 с.

731. Тимчук О. А. Причинний зв'язок, як ознака об'єктивної сторони складу злочину: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — кримінальне право так кримінологія; кримінально-виконавче право / О. А. Тимчук. — Л.: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2005. — 16 с.

732. Тихий В. П., Панов М. І. Злочин його види та стадії: Науково-практичний коментар / В. П. Тихий, М. І. Панов. — К.: Видавничий дім «Промінь», 2007. — 40 с.

733. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 170 с.

734. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю. Г. Ткаченко. — М.: Юрид. лит, 1980. — 176 с.

735. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1940. — Т. 4. — 446 с.

736. Толочко О. Коли перестала існувати «Київська Русь» / О. Толочко // Київська старовина. — 1992. — № 6. — С. 7—18

737. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. — Л.:Изд-во ЛГУ,1959. — 329 С.

738. Трайнин А. Учение о составе преступления / А. Трайнин. — М.: Минюристиздат, 1946. — 184 с.

739. Трайнин А. Н. Должностные и хозяйственные преступления / А. Н. Трайнин. — М.: Юриздат, 1938. — 136 с.

740. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 363 с.
741. Трахтеров В. С. Вменяемость по советскому уголовному праву: (конспект лекций) / В. С. Трахтеров. – Харьков: ХарЮИ, 1966. – 15 с.
742. Трофимов С. В. Преступления в области использования природных богатств / С. В. Трофимов // Сов. уголовное право. Часть Общая. – К.: КВШ МВД СССР. 1975. – С. 277–287.
743. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) / В. А. Туляков. – Одесса: Юридична література, 2000. – 336 с.
744. Тункин Г. І. Теория международного права / В. А. Туляков. – М.: Международные отношения, 1970. – 276 с.
745. Тютюкин Д. И. Природа. Общество. Закон. Руководство рационального природопользования как функция Советского Государства / Д. И. Тютюкин. – Кишинев: Штилинца, 1976. – 152 с.
746. Тяжкова И. М. Некоторые вопросы уголовно-правовой охраны природы / И. М. Тяжкова // Научно-технический прогресс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-техн. прогресса / Под ред. В. В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 101-103.
747. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств / И. М. Тяжкова // Советское уголовное право. Особенная часть: Учебник / Г. Н. Борзенкова, Н. Д. Дурманов, Ю. А. Красиков и др.: Под ред. Г. А. Кригера и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 255–269.
748. Тяжкова И. М. Преступления против природных богатств / И. М. Тяжкова // Советское уголовное право. Общая часть. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 253-268.
749. Тяжкова И. М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности / Под ред. д-ра юрид. наук В. С. Комиссарова / И. М. Тяжкова. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 278 с.
750. Уголовное наказание. – Киев – Донецк: Донецький інститут внутрішніх справ, 1997. – 537 с.
751. Уголовное право Монгольской народной республики. Часть Общая. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
752. Уголовное право России. Общая часть: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. В. Лунева, А. В. Наумова. – М.: Юристь, 2004. – 569 с.
753. Уголовное право России. Особенная часть: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – Москва.: Юрист, 2004. – 492 с.

754. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть особенная / А. Я. Светлов, М. И. Бажанов, В. В. Сташис и др.; отв. ред. А. Я. Светлов, В. В. Сташис. – К: Наукова думка, 1985. – 455 с.
755. Уголовное право. Общая часть: Учебник. – Изд. 2. перераб и доп. / А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев и др. – М.: Юриздат, 1939. – 332 с.
756. Уголовное право. Часть Общая: Учебник / Сост. А. А. Герцензон и др.; Под ред. проф. Т. Полякова). – М.: Юриздат, 1943. – 328 с.
757. Уголовное право. Часть общая: Учебник / Н. И. Загородников, С. В. Бородин, М. И. Якубович и др. – М.: Юрид. лит., 1966. – 511 с.
758. Уголовный кодекс Украины: Науч.-практ. комментарий: По состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.; отв. ред. В. И. Шакурн, С. С. Яценко. – К.: «Фита», 1995. – 862 с.
759. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве / М. Г. Угрехелидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1976. – 131 с.
760. Украинская советская энциклопедия. – К.: Главная редакция УСЭ, 1979. – Т. IV. – 560 с.
761. Українська радянська енциклопедія. / Голов. ред.: М. Л. Бажан. – 2-е вид. – К.: УРЕ, 1982. Т. 10.: Салют-Стоговіз. – 1983. – 544 с.
762. Устинов В. С. Специальный субъект преступления / В. С. Устинов // Государство и право. – М., 1992. – № 6. – С. 89–91.
763. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве / Б. С. Утевский. – М.: Госюриздат, 1950. – 320 с.
764. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Бородин, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. – М.: Изд-во Спартак, 1996. – 412 с.
765. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони: Монографія / Є.В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – 280 с.
766. Feclaff L. The Impact of Environmental Concern on the Development of International / L. Feclaff Law. – Natural Resources Journ, 1973. – № 2. – p. 357.
767. Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний / П. А. Фефелов // Советское государство и право. – 1970. – № 11. – С. 101–103.
768. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права / В. Д. Филимонов. – Томск: Изд-во Томского ун-та 1981. – 156 с.
769. Филимонов В. Д. Объект преступления и преступные последствия / В.Д. Филимонов. // Актуальные правовые вопросы борьбы с

преступностью: Сб. ст. / Редкол.: В. Д. Филимонов (отв. ред) и др. – Томск: Изд-во Том ун-та, 1988. – С. 8–12.

770. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. редакция: Л. Ф. Иличев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

771. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2005. – 332 с.

772. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов. // Учен. труды Свердловск. юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – С. 104–225.

773. Фролов И. Г. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность / И. Г. Фролов. – Свердловск, 1971. – 435 с.

774. Фролов И. Г. Прогресс науки и будущее человечества / И. Г. Фролов. – М.: Знание, 1975. – 275 с.

775. Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки соц. полит. истории (отв. ред. В. В. Мавродин) / И. Я. Фроянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 256 с.

776. Хазанов А. Социальная история скифов, основные проблемы развития древних кочевых евразийских степей / Хазанов А. – М.: 1973. – 94 с.

777. Халфина Р. О. Общее учение о правонарушении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.

778. Hans Kelsen. *General Theory of Law and State* / Hans Kelsen. – Cambridge, 1946. – P. 111.

779. Хачатуров Р. Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права / Р. Л. Хачатуров. – Иркутск: МВССО РСФСР. Иркутский ГУ им. А.А. Жданова, 1974. – 185 с.

780. Хачатуров Р. Л. Экономика природопользования / Р. Л. Хачатуров. – М.: Наука, 1987. – 256 с.

781. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве / Т. В. Церетели. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Госюриздат, 1963. – 383 с.

782. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве / Т. В. Церетели. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1957 – 276 с.

783. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1. – № 1798.

784. Цунэо, Инако. Современное право Японии / Инако Цунэо [пер. с японского В. В. Батуренко]. – М.: Прогресс, 1989. – 270 с.

785. Цунэо, Инако. Современное право Японии / Инако Цунэо [пер. с японского В. В. Батуренко] / Сост., ред. и авт. вст. ст. В. Н. Еремина. – М.: Прогресс, 1981. – 272 с.

786. Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц. – жандарм. сисеми в Україні (IX – початок ХХ ст.) / А. С. Чайковський, М. Г. Щербак – К.: Україна, 1996. – 269 с.

787. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV и XV вв. / Л. В. Черепнин // Очерки социально-экономической и политической истории Руси. – М.: Юрид. лит., 1960. – С. 178–195.

788. Чернишова Н. В., Володько М. В., Хазін М. А. Кримінальне право України: Тези лекцій і практ. завдання для курсантів Київ. училища міліції МВС України / Н. В. Чернишова, М. В. Володько, М. А. Хазін; ред. В. Бовсуновський. – К.: Наук. думка, 1995. – 456 с.

789. Чхиквадзе В. М. Социалистическая законность в СССР: Доклад на кон. Международной асоциации Юридических наук в Варшаве / В. М. Чхиквадзе. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 5-14.

790. Шаргородский М. Д. Предмет и система права / М. Д. Шаргородский // Советское государство и право. – 1941. – № 4. – С. 45–48.

791. Шаргородский М. Д. Преступления против жизни и здоровья / М. Д. Шаргородский. – М.: Госюриздат, 1947. – 96 с.

792. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1976. – 189 с.

793. Шемшученко Ю. Право навколишнього середовища: об'єкт охорони / Ю. Шемшученко // Радянське право, 1985. – № 11. – С. 74–77.

794. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии. АН УССР. Ин-т государства и права; Отв.ред. В. Л. Мунтян / Ю. С. Шемшученко. – К.: Наук. думка, 1989. – 233 с.

795. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади розвитку правової системи України / Ю.С. Шемшученко // Правова система України: Теорія і практика: Тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф., 7 – 8 жовтня 1993 р. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко; Укл. М. І. Малишко, В. М. Стретович. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 3–9.

796. Шемшученко Ю. С., Мунтян В. Л. и др. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян. – К.: Наукова думка, 1978. – 280 с.

797. Шемшученко Ю. С., Мунтян В. Л., Розовський Б. Г. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян, Б. Г. Розовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 280 с.

798. Шестерюк А. С. Вопросы кодификации законодательства об охране окружающей среды / А. С. Шестерюк. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 119 с.

799. Шибаев Е. А. XXVII съезд КПСС и глобальные проблемы современности (международно-правовой аспект) / Е. А. Шибаев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право, 1986. — № 6. — С. 3–12.

800. Шимбараева Н. Г. Уголовная ответственность за преступления, посягающие на природные богатства: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 — уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / Н. Г. Шимбараева. — М., 1979. — 16 с.

801. Широков В. Ответственность за незаконную порубку леса / В. Широков // Сов. юстиция, 1983. — № 11. — С. 23–26.

802. Широков В. Субъект преступлений в области окружающей среды / В. Широков // Сов. юстиция. — 1985. — № 5. — С. 19–21.

803. Широков В. Уголовная ответственность за загрязнение моря / В. Широков // Соц. законность. — 1978. — № 12. — С. 46–47.

804. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие / В. Широков. — Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. — 64 с.

805. Шишов О. Ф. Преступление и административный проступок: Учебное пособие / О. Ф. Шишов. — М.: ВЮЗИ, 1967. — 68 с.

806. Щеглова В. В. К вопросу о государстве и охоте в Белоруссии и Украине в середине века / В. В. Щеглова. — Минск, 1969. — 431 с.

807. Щепкин Е. А. Промысловые рыбы древнего Волковыса / Е. А. Щепкин. — Минск, 1969. — 415 с.

808. Экологический энциклопедический словарь. — М.: Изд. дом «Ноосфера», 1999. — 930 с.

809. Экология и экономика: Справочник / Авт. кол.: О. Ф. Балацкий и др.; сост. В. М. Власенко, В. Я. Вольфсон; под. общ. ред. К. М. Сытника. — К.: Политиздат Украины, 1986. — 308 с.

810. Экология: шар земной — один на всех // Правда. — 13 января 1990 года. .

811. Юлдашев А. Х. Радянський закон на сторожі природи / А. Х. Юлдашев. — К.: Рад. школа, 1984. — 175 с.

812. Юридический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1984. — С. 169–171.

813. Юровский Д. Ю. Комментарий к ст. 228 Ук УССР / Д. Ю. Юровский // Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Я. М. Брайнин и др. — К.: Политиздат Украины, 1978. — С. 600–601.

814. Яготинський В. Роль преюдиції у боротьбі зі злочинністю / В. Яготинський // Право України. — 1994. — № 10.

815. Яковлев А. Українське право (історичний нарис) / А. Яковлев // Українська культура: Лекції (за ред. Д. Антоновича; Упоряд. С. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 558 с.

816. Яковлев А. М. Борьба с рецидивной преступностью / А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1964. – 223 с.

817. Яковлев А. М. Уголовная политика и совершенствование уголовного права в обществе развитого социализма / А. М. Яковлев // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / Авт. Ф. Г. Бурчак и др.; Отв. ред. Ф. Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – 447 с.

818. Якупов А. Ш. Объективная сторона преступления / А. Ш. Якупов // Уголовное право УССР: Общая часть: Учебник / Авт. Д. В. Александров, А. Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др.; Под ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. – К.: Вища шк., 1984. – С. 81–96.

819. Яришева Н. Ф. Основы природознания: Природа України: Навч. посібник / Н. Ф. Яришева. – К.: Вища шк., 1995. – 335 с.

820. Яцик А. В. Екологічна безпека в Україні / А. В. Яцик. – К.: Генеза, 2001. – 216 с.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

Матвійчук Валерій Костянтинович
доктор юридичних наук

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО
СЕРЕДОВИЩА**

Монографія

Макет, комп'ютерна верстка
Стрелков Л. О.

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Вінницька, 10
Тел.: (044) 246-24-44
Факс: (044) 246-24-32
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 08.02.2011 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 21,39. Обл.-вид. арк. 23,35. Тираж 300 прим. Зам 39.

Віддруковано в типографії ТОВ «Лазурит-Поліграф»,
01042, м. Київ, вул. Костянтинівська, 73.